De vrienden van weleer. Schrijvers en tijdschriften tussen 1945 en 1948

Piet Calis

bron
Piet Calis, *De vrienden van weleer. Schrijvers en tijdschriften tussen 1945 en 1948*. Meulenhoff, Amsterdam 1999

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/cali002vrie01_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

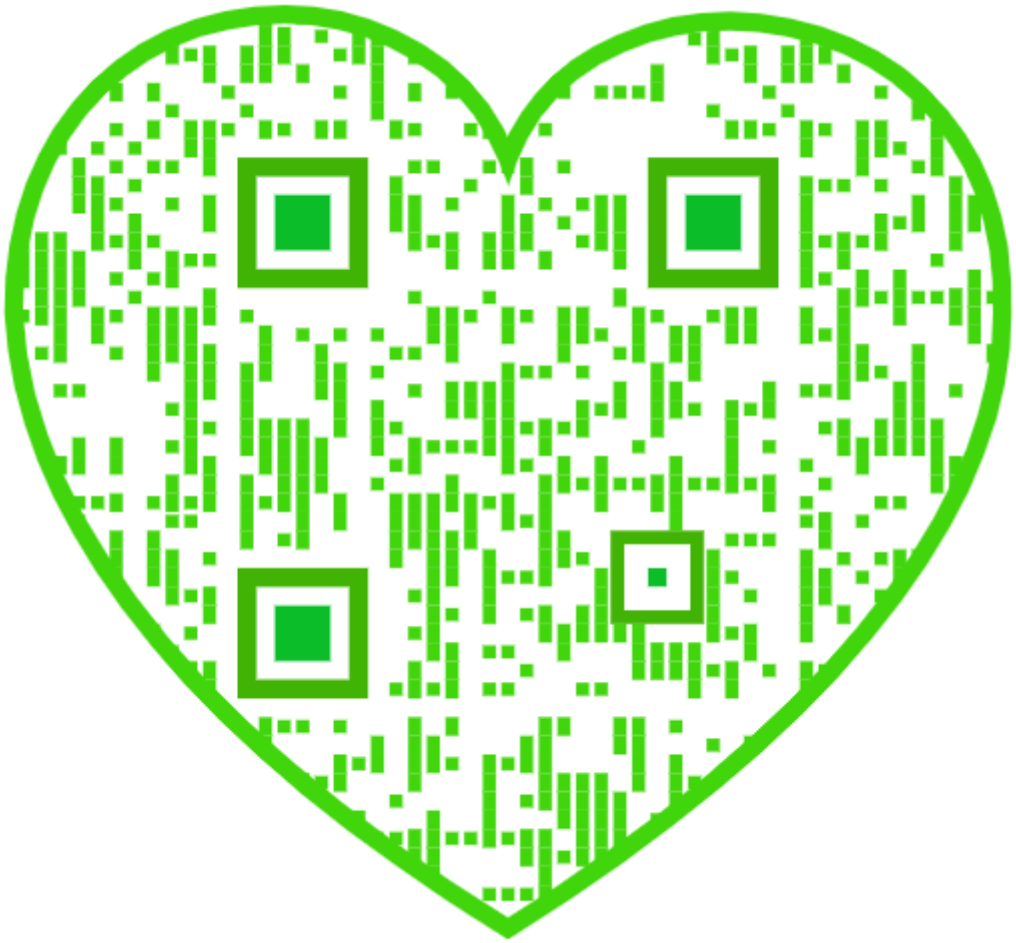

lucebert

VOOR MIJN MOEDER

TER HERINNERING AAN MIJN VADER

Woord vooraf

Ongeveer twintig jaar geleden begon ik gegevens te verzamelen voor een boek over de ‘verborgen’ geschiedenis van onze literatuur in de periode tussen 1945 en de doorbraak van de ‘Beweging van Vijftig’. Die jaren na de bevrijding, toen ikzelf nog een kleine jongen was, nieuwsgierig naar de wereld van de volwassenen, waren voor mij - zoals in het aardige kinderspelletje - ‘warm’, om niet te zeggen ‘gloeiend heet’ geweest. Dat opwindende gevoel was nog versterkt toen ik niet zo lang daarna ontdekte hoe kunst, literatuur, poëzie het leven intenser konden maken. Ik las de gedichten van Marsman en zag in 1953 met nauwelijks droge ogen in het museum Kröller-Müller het schilderij ‘Korenveld met kraaien’ van de honderdjarige Vincent van Gogh. Enkele jaren later ontdekte ik in het zo geliefde Hilversumse filiaal van ‘De Boekenwurm’ de dichtbundel *De taal der dieren* van Hans Andreus met een spannende tekening van Lucebert op het omslag en daarmee was voor mij het avontuur van de experimentele poëzie begonnen. Daarna - maar intussen was er veel gebeurd - werd het mijn droom ooit nog eens uit te kunnen zoeken wat zich in de jaren vóór die literaire omwenteling bij de jonge schrijvers van toen had afgespeeld. En in 1978 was het zover.

Ik besefte heel goed dat ik daarbij in de eerste plaats geïnteresseerd was in de wereld van de jeugd, van de vage verwachtingen en de grote idealen, van de knallende ruzies ook en het ellebogenwerk, van de vragende ogen, de twijfel en - ik had Marsman niet voor niets gelezen! - de uiteindelijke, grandioze triomf. Die wereld van de jeugd, die me ook in al mijn jaren als leraar op de middelbare school zo geboeid heeft, zou in mijn boek centraal moeten staan.

Die wereld vol jonge ambities zou nog aan intensiteit winnen, nu ze geplaatst werd in het perspectief van het artistiek avontuur: het ging hier immers om dichters, schrijvers. Wat mij bij kunst altijd geïnteresseerd heeft, is het moment kort voordat een kunstenaar de aandacht trekt van het grote publiek, wanneer hij al instinctief weet dat hij iets schitterends gemaakt heeft, terwijl niemand anders dat nog schijnt te beseffen. Dàt moment - waarbij ik natuurlijk nog niet wist of en hoe vaak er bij die naoorlogse schrijvers zo'n moment geweest was - wilde ik betrappen. Ik wilde er als het ware getuige van zijn.

Ik begon me dus in de literatuur uit die eerste jaren na de bevrijding te verdiepen, las de tijdschriften uit die tijd en nam contact op met een aantal schrijvers die toen jong geweest waren, om over hun ervaringen te praten. Ik vroeg ze hun brieven uit die periode te mogen inzien om zo op het spoor te komen van de discussies die ze met leeftijdgenoten gevoerd hadden. Al snel ontdekte ik dat de hoeveelheid informatie die ik gaandeweg bij elkaar kreeg, veel te uitgebreid was voor één boek en bovendien dat ik ook de jaren van de Duitse bezetting - toen veel contacten tussen deze jonge auteurs tot stand gekomen waren - erbij zou moeten betrekken.

Zo ontstond na enige tijd vanzelf het chronologisch kader voor de onderneming die ik gestart was: de tien jaren tussen april 1941, toen het clandestiene tijdschrift *De Schone Zakdoek* voor het eerst verscheen, en maart 1951, waarin *Podium* het blad van de 'Beweging van Vijftig' werd. Daarbij nam ik me voor om, voor zover mogelijk, vooral te laten zien wat er zich 'achter de schermen' van die bladen heeft afgespeeld. Ik zou dus minstens moeten proberen door te dringen tot de redactievergaderingen, die intussen allemaal al enkele decennia geleden plaatsgevonden hadden...

Het duurde alles bij elkaar ruim tien jaar, voordat het eerste deel, *Het ondergronds verwachten*, dat over de illegale en clandestiene tijdschriften tijdens de bezettingsjaren ging, in 1989 kon verschijnen. Omdat ik hierna geen kans zag de geschiedenis van de belangrijkste literaire bladen die tussen 1945 en '48 verschenen waren, in één deel te beschrijven, besloot ik die geschiedenis over twee boeken te verdelen. Zo kwam in 1993 het tweede deel van de serie, *Speeltuin van de titaantjes*, uit dat aan *Columbus*, *Proloog* en *Podium* (tot en met 1948) gewijd is, en verschijnt dan nu het derde deel, *De vrienden van weleer*, waarin *Het Woord*, *Criterium* en het eerste jaar van *Libertinage* ter sprake komen.

De bedoeling is dat in het vierde en afsluitende deel achtereenvolgens *Reflex*, *Cobra*, *Blurb*, *Braak*, *Libertinage* (tot aan 1951) en *Podium* de revue zullen passeren. Het laatste hoofdstuk van dat deel zal dan gewijd zijn aan het 'doorbraak-nummer' van *Podium* in januari 1951 en de *Podium*-avond in het Amsterdams Stedelijk Museum op 1 maart van hetzelfde jaar. Ik hoop dat dit vierde deel precies vijftig jaar na die geruchtmakende avond verschijnen zal. Ik hoef de lezer niet te vertellen met hoeveel - overwegend bovengronds - verwachten ik naar die avond in 2001 uitzie.

Tenslotte wil ik iedereen van harte danken die mij brieven of foto's ter inzage heeft gegeven of verdere informatie heeft verschaft. Han Foppe dank ik voor de suggesties die hij me na lezing van het typoscript gegeven heeft. Verder dank ik de vroegere directeuren van uitgeverij Meulenhoff, Laurens

van Krevelen en Maarten Asscher, voor de stimulerende en prettige samenwerking. Uiterst waardevol was voor mij ook de steun bij de modernisering van mijn schrijfgerei die Liesje Rijkenberg-Mossel, Jos en Leo Schwarz, Bart Rijkenberg en Henk Calis me gegeven hebben. Veel dank ben ik bovendien verschuldigd aan de medewerkers van het Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum te 's-Gravenhage, van de Universiteitsbibliotheek en het P.C. Hoofthuis te Amsterdam en van uitgeverij Meulenhoff. Hun bijdrage aan dit boek is van groot belang geweest.

Inleiding

Omdat er in *Speeltuin van de titaantjes* al een overzicht van de literaire situatie na de bevrijding is opgenomen, kan daar in dit boek met een comfortabele boog omheen gelopen worden, terwijl het ook niet nodig is op de uitgangspunten in te gaan van waaruit *De vrienden van weleer* geschreven is. Die uitgangspunten zijn immers dezelfde die ook voor de andere delen van deze reeks gelden en die al in de inleiding tot *Het ondergronds verwachten* uiteengezet zijn, zodat ik de belangstellende lezer graag daarnaar verwijs. Wel wil ik hier nog enkele punten aanstippen die voor dit boek van belang kunnen zijn.

Het eerste punt betreft de geschiedenis van *Het Woord*. In 1987 is een studie verschenen, waarin de Nijmeegse literatuurhistoricus Siem Bakker de historie van dit tijdschrift in meer dan zevenhonderd pagina's beschreven heeft. Daardoor ligt de vraag voor de hand: komen de twee hoofdstukken in mijn boek niet als de spreekwoordelijke mosterd na de maaltijd die Bakker indertijd heeft opgediend?

Dat denk ik dus niet. In de eerste plaats al omdat mijn aanpak zo heel anders is dan die van Bakker. Hij houdt zich in zijn studie vooral bezig met de poëticale uitgangspunten en met de creatieve praktijk van *Het Woord*, ik veel meer met de uitgedachte strategieën en het verdere reilen en zeilen van de verschillende redacties.

Ook heeft Bakker vrijwel geen brieven of brieffragmenten in zijn boek opgenomen, terwijl ik daar juist met duidelijk erotisch gekleurde hartstocht naar op zoek ben geweest. Eerlijk gezegd spijt het me zelfs dat er, voor zover ik heb kunnen nagaan, relatief maar weinig brieven uit de kring rond *Het Woord* bewaard gebleven zijn. Dat is verklaarbaar doordat de redacteuren elkaar vaak troffen in de Amsterdamse sociëteit De Kring of in het vandaar op alcoholische loopafstand gelegen café Eylders: wat ze elkaar er hebben toevertrouwd, is inmiddels in sigarettenrook opgegaan of hooguit vastgelegd op bierviltjes die ik helaas slechts in beperkte mate heb kunnen achterhalen. Maar wat ik aan brieven gevonden heb - onder meer in het archief in het souterrain van De Bezige Bij, waartoe mij vriendelijk toegang verleend werd -, maakt het mogelijk de geschiedenis van *Het Woord* vanuit een heel andere invalshoek te bekijken dan Siem Bakker in zijn boek gedaan heeft.

Daarbij komt natuurlijk nog dat ik in de vier boeken waarin ik de geschiedenis van de Nederlandse tijdschriften tussen 1941 en '51 beschrijven wil, *Het Woord* niet graag zou willen missen. Het blad maakt immers deel uit van het hele mozaïek van de literaire bladen in die tijd en kan daaruit alleen met grote schade voor het geheel worden weggelaten.

Hetzelfde geldt (tussen haakjes) voor *Libertinage*: Hanneke Eggels is bezig een boek over dit tijdschrift te schrijven, waarbij ze vooral aandacht besteedt aan de ideeën die daarin verdedigd werden. Hoewel die ideeën - wellicht minder uitvoerig - ook in mijn verhaal ter sprake komen, is mijn benadering van de geschiedenis van het blad volkomen anders. Het hoofdstuk in mijn boek over *Libertinage* kan dan ook niet - bij wijze van culinaire variant - als mosterd vóór de maaltijd beschouwd worden.

Verder heb ik in het eerste hoofdstuk nogal wat aandacht besteed aan de historie van het tijdschrift *Voorpost*, dat aan *Het Woord* voorafging, maar dat na een valse start niet verder verschenen is. Ik heb dat vooral gedaan om het wel en wee van De Bezige Bij in die eerste maanden na de bevrijding van dichtbij te kunnen beschrijven. Ik vond de geschiedenis van deze groep ‘jonge honden’ in de uitgeverswereld te aardig om er zo maar aan voorbij te gaan: allerlei ambities en onzekerheden en ook de momenten van woede en geluk komen er duidelijk in naar voren. Bovendien geeft die geschiedenis een intieme kijk op de sfeer waarin *Het Woord* werd opgericht.

Neemt de historie van *Voorpost* dus wat extra plaats in, ik heb weer ruimte gewonnen door de laatste twee jaargangen van *Het Woord* in één hoofdstuk samen te voegen. De reden daarvoor was dat er in de tweede jaargang slechts drie afleveringen van het blad verschenen zijn en in de derde jaargang vier, wat op zichzelf wel erg karig zou zijn voor twee aparte hoofdstukken. Bovendien is de redactie in deze twee jaargangen ongewijzigd gebleven, zodat er ook wat artistieke uitgangspunten betreft gesproken kan worden over één periode.

Hierna wordt de geschiedenis van *Criterium* uitvoerig in drie hoofdstukken beschreven. Zoals de lezer zal opmerken, heb ik daarbij vooral aandacht besteed aan de relatie tussen twee van de redacteuren van dit blad: Adriaan Morriën en Willem Frederik Hermans. Voor de eerste keer is het mogelijk hun vriendschap, maar ook het begin van hun latere verwijdering via de door hen in die tijd gewisselde brieven te volgen. Ik heb bij de beschrijving daarvan ook gebruik gemaakt van informatie die afkomstig is uit door hen gepubliceerde pamfletten, artikelen en andere teksten.

Aanvankelijk heeft het me - ondanks de welwillende medewerking van de redacteuren van *Libertinage*, Hans Gomperts en Huyck van Leeuwen - veel moeite gekost voldoende gegevens voor het hoofdstuk over dat blad

bijeen te brengen. Niet ontkend kon worden dat het inderdaad verschenen was, ook de figuren van Gomperts en Van Leeuwen waren met het blote oog duidelijk te onderscheiden, dus dat er ooit een en ander met een tijdschrift, genaamd *Libertinage*, voorgevallen moest zijn, was meer dan waarschijnlijk. Maar de beide redacteuren leken er voortreffelijk in geslaagd te zijn hun sporen zoveel mogelijk uit te wissen. Lange tijd lukte het me zelfs niet een brief van een van hen uit die tijd in handen te krijgen, maar tenslotte begonnen er toch ineens allerlei documenten te voorschijn te komen. Ik denk dat ik alles bij elkaar een redelijk helder beeld van die eerste jaargang heb kunnen geven.

Daarbij wil ik wel opmerken - en dat geldt voor het hele boek - dat ik op sommige momenten niet zoveel informatie in handen gekregen heb als ik wel gewild had. Zo heb ik nauwelijks documenten over het einde van *Het Woord* kunnen vinden: gelukkig bleken de herinneringen van vijf van de acht redacteuren die ik hierover heb kunnen interviewen, op dit punt grotendeels met elkaar overeen te stemmen, zodat ik toch denk dat een betrouwbaar verhaal ontstaan is. Ook in de hoofdstukken over *Criterium* heb ik hier en daar niet kunnen vaststellen hoe een en ander zich precies heeft afgespeeld, en ik heb dat dan ook in de tekst aangegeven. Door het ontbreken van voldoende documenten heb ik verder niets kunnen ontdekken over eventuele spanningen in de *Libertinage*-redactie, althans in deze eerste jaargang. Hans Gomperts en Huyck van Leeuwen hebben me verzekerd dat hiervan ook geen sprake geweest is en ik wil dat graag zo houden om aan het laatste hoofdstuk - in strijd met alle tradities sinds de Romantiek - de sfeer van een *happy ending* mee te geven.

Hoofdstuk 1
Het Woord (1) en 'het rijk der betovering'

Anders dan de apostel Johannes, die zijn evangelie indertijd kon beginnen met de schitterende zin 'In het begin was het Woord', moet ik dit hoofdstuk starten met de opmerking dat er in het begin van mijn verhaal juist geen sprake was van *Het Woord*, maar van een heel ander tijdschrift. Voordat het tot de uitgave van *Het Woord* kwam, hadden de jonge uitgever Geert Lubberhuizen en zijn vrienden, die in de jaren van de Duitse bezetting samen de illegale uitgeverij De Bezige Bij gevormd hadden, immers het plan een blad onder een andere naam uit te geven: *Voorpost*.

Nu is het eerste nummer van *Voorpost* nog wel verschenen, maar het heeft door de ingewikkelde situatie tijdens de hongerwinter de lezers niet echt weten te bereiken, zodat het begrip 'verschijnen' hier vooral in metafysische zin moet worden verstaan. Daarna is het blad nog één keer uitgekomen, maar ook toen zonder dat het publiek er kennis van kon nemen. En ook later bleek er op *Voorpost* geen zegen te rusten, want van dit tijdschrift, waarvan de uitgave met zoveel zorg voorbereid was, is nooit meer een aflevering gepubliceerd. In plaats daarvan zag dus *Het Woord* het levenslicht.

Om dat laatste blad goed te situeren, wil ik hierna allereerst kort ingaan op de geschiedenis van De Bezige Bij in oorlogstijd. Daarbij ligt het voor de hand ook aandacht te besteden aan de ongelukkige lotgevallen van *Voorpost*, omdat die mede het klimaat bepaald hebben waarin na de bevrijding *Het Woord* kon worden opgericht.

Van kindercomité tot uitgeverij

Als er iemand was die voor het ontstaan van De Bezige Bij van beslissend belang geweest is, dan is dat zonder twijfel Geert Lubberhuizen geweest: hij was de oprichter en vele jaren lang de motor achter de uitgeverij. Treffend daarbij is dat de weg die hij gegaan is eerder door de omstandigheden - de situatie tijdens de Duitse bezetting - lijkt te zijn aangegeven dan door zijn eigen keuze, maar daarin kan gezichtsbedrog schuilen. Aangenomen mag immers worden dat Lubberhuizen, toen hij zich eenmaal op die weg bevond, hem met grote passie heeft afgelegd, hoe graag hij zich ook tegenover de buitenwereld zo laconiek mogelijk probeerde op te stellen.

Geertjan Lubberhuizen (1916-'84) was geboren in het dorpje Schoten bij Haarlem. Tijdens zijn kinderjaren woonde hij onder meer in Buenos Aires en Batavia, waar zijn vader, die werktuigbouwkundig ingenieur was, voor een handelsfirma werkte. Toen Geert dertien jaar was, verhuisde het gezin naar Arnhem. Daar volgde hij een HBS-opleiding.

Na het behalen van het einddiploma schreef hij zich in 1935 in als student chemie aan de Utrechtse universiteit. Hij werd er lid van het Utrechtsch Studenten Corps, waar hij volop meedeed aan het kroegleven. In *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat* (1994) schreef Wim Wennekes over deze jaren: 'In de Corpssociëteit PHRM (Placet Hic Requiescere Musis = Het behaagt de muzen hier te vertoeven) lieten Lubberhuizen en de andere jongeheren zich bedienen door knechts in livrei, de tijd dodend met kroegjool, "boomen" in herenfauteuils bij de open haard en spelletjes als bridge, domino, schaak, biljart en toccadielje (een eenvoudige vorm van triktrak). Tijdens ouderejaarsavonden rookten zij lange Goudse pijpen en dronken zij warme bisschopwijn met kaneel. Tussendoor volgde hij colleges.'[1]

Lubberhuizen speelde in deze jaren verscheidene rollen bij het studententoneel en maakte in de swingband van het Corps furore met zijn altsax. Ook schreef hij onder de schuilnaam LiLaLub in het Utrechts studentenblad *Vox Studiosorum*, waarvan hij eind september 1940 redacteur werd.

In november van dat jaar was Lubberhuizen een van de studenten die in dit blad hun sympathie betuigden aan de joodse hoogleraren die kort daarvoor ontslagen waren. Dat was een opvallende daad: het Corps, vaandeldrager van het traditionele studentenleven, had zich altijd afzijdig gehouden van de politiek. Kennelijk was het nu ook daar duidelijk geworden dat die houding in de bezettingstijd niet langer volgehouden kon worden.

Drie maanden later werd het blad - na een kritische bijdrage van Lubberhuizen over de antisemitische film *Jud Süss* - door de bezetters verboden. De hoofdredacteur van *Vox Studiosorum* verdween in de gevangenis, terwijl Lubberhuizen zich drie maanden achtereen elke dag om vijf uur hij de SD aan de Maliebaan melden moest.

In de periode daarna raakte hij steeds meer bij het verzet betrokken. In december 1942 was hij een van de vijf studenten die de cartotheek van de Utrechtse universiteit in brand staken om te verhinderen dat de Duitsers de studenten voor de 'Arbeitseinsatz' zouden oppakken.

Intussen was Lubberhuizen enkele maanden eerder mee gaan helpen met het 'Kindercomité': een groep studenten, die vanaf juli 1942 - toen de systematische razzia's op joden begonnen - kinderen uit joodse gezinnen op onderduikadressen probeerde onder te brengen. Ongeveer driehonderd

kinderen zouden op deze wijze gered worden. Lubberhuizen deed ook mee aan het vervalsen van persoonsbewijzen.

Om aan geld voor de opvang van de ondergedoken kinderen te komen, liet hij in het voorjaar van 1943 een rijmprent drukken met daarop het verzetsgedicht ‘De achttien dooden’ van Jan Campert, die in januari 1943 in het concentratiekamp Neuengamme gestorven was. Lubberhuizens vriendin Anne Maclaine Pont, een van de leden van het ‘Kindercomité’, had hem dit gedicht laten lezen. Deze uitgave bleek zo'n succes - tijdens de bezetting zouden er ongeveer vijftienduizend van verkocht worden -, dat Lubberhuizen en zijn illegale vrienden besloten meer bibliofiele uitgaven te vervaardigen. Daarmee was de clandestiene uitgeverij De Bezige Bij geboren. De naam ervan zou zijn afgeleid van Lubberhuizens verzetsnaam Bas Ruys, waarop Anne Maclaine Pont het zinnetje ‘Bas as busy as a bee can be’ uitgedacht had.

Lubberhuizen, die in die jaren een enerverend leven moet hebben geleid, maakte daarbij op velen een onverstoorbare indruk. Alle drukdoenerij was hem vreemd. Met zijn slanke, opvallend lange gestalte dook hij plotseling ergens op om daarna weer maandenlang te verdwijnen. Uit de verhalen die over hem verteld worden, kan worden opgemaakt dat hij eindeloos lang op straathoeken moet hebben gestaan.

Bij zijn werk voor de uitgeverij werkte hij vooral samen met zijn medestudent Charles van Blommestein, die in oktober 1942 - enkele maanden voordat van de studenten gevraagd werd een ‘loyaliteitsverklaring’ te tekenen - zijn doctoraal examen indologie gedaan had. Kort daarna was hij vanuit Utrecht naar Den Haag verhuisd waar Geert Lubberhuizen hem kwam opzoeken en over de uitgeverij vertelde. In 1944 keerde Van Blommestein weer naar Utrecht terug. Evenals Lubberhuizen maakte hij voor de uitgeverij grote tochten per trein: beiden beschikten ze over een vervalst bewijs dat ze inspecteur van de spoorwegen waren, waardoor ze gratis konden reizen.

Een van de andere medewerkers van Lubberhuizen was de jonge schrijver Sjoerd Leiker (1914-'88), die uit Friesland afkomstig was. In 1936 was hij gaan werken bij de uitgeverij Bosch en Keuningh in Baarn. Drie jaar later - bij de algemene mobilisatie van het Nederlandse leger - werd hij in Groningen bij de infanterie ingedeeld ter verdediging van de vesting Holland. Intussen was hij ook zelf gaan schrijven. Na de publicatie van enkele romans, die vooral bij een protestants-christelijk publiek in grote oplagen verspreid werden, schreef hij in de winter van 1941-'42 de roman *Drie getuigen*, die hij als zijn eigenlijke literaire debuut beschouwde en die nog tijdens de bezettingsjaren onder de schuilnaam Menno van Haarsma gepubliceerd zou worden.

Lubberhuizen, die van de Utrechtse uitgever Jaap Romijn gehoord had over het bestaan van Sjoerd Leiker, zocht hem in Haarlem op en vroeg hem mee te werken aan de verspreiding van de uitgaven van de Bij. Kort daarna verhuisde Leiker naar een onderduikadres aan de Rijnstraat in Amsterdam.

Ook met de dichter Halbo C. Kool (1907-'68) had Lubberhuizen veel contact. Deze was afkomstig uit Groningen en had in 1930 naam gemaakt met een bundel expressionistische poëzie onder de titel *De tooverformule*. In later jaren was Kool, die ook in zijn gedichten blijk gaf van sociale bewogenheid, als secretaris van de hoofdredacteur gaan werken bij het socialistische dagblad *Het Volk*. In de bezettingstijd deed hij veel aan illegaal werk. In 1944 zou hij een van de samenstellers worden van de befaamde bloemlezing uit de verzetspoëzie *Het vrij Nederlandsch liedboek*, die bij De Bezige Bij verscheen.

Met de hulp van al deze medewerkers en vrienden kon de actieradius van de uitgeverij steeds groter worden. Daartoe droeg ook bij dat het centrale punt van waaruit De Bezige Bij geleid werd, in het voorjaar van 1944 van Utrecht naar Amsterdam verplaatst werd. Lubberhuizen, die het kandidaatsdiploma in de chemie behaald had, had toen al besloten deze studie na de oorlog niet voort te zetten, maar te proberen de uitgeverij verder uit te bouwen. In april van dat jaar was hij getrouwd met de apothekers-assistente Willy van Reenen, met wie hij sinds tien jaar verloofd was.

In totaal zouden er tijdens de bezettingsjaren bij De Bezige Bij ruim zeventig titels verschijnen. Bekend werd vooral de ‘Quousque Tandem’-reeks, waarvan de naam herinnerde aan Cicero's legendarische uitval tegen Catilina: ‘Hoe lang nog zult gij...?’ In deze serie kwamen poëziebundels van Anton van Duinkerken, Maurits Mok en Hendrik de Vries uit, terwijl er verhalend proza in gepubliceerd werd van F. Bordewijk en R. Blijstra. Van A. Roland Holst verscheen in deze reeks het gedicht *In memoriam Charles Edgar du Perron et Menno ter Braak*. Een van de meest opvallende uitgaven buiten deze serie was de novelle *W.A.-man* van Theun de Vries, die in die tijd in het concentratiekamp Amersfoort gevangen zat.

De opbrengst van al deze uitgaven van De Bezige Bij was een bedrag van ongeveer achthonderdduizend gulden, dat grotendeels bestemd werd voor het doen onderduiken van joodse kinderen. Ook verscheidene schrijvers en toneelspelers die geweigerd hadden zich bij de Nederlandsche Kultuurkamer aan te melden, werden financieel ondersteund.

Voorpost

In de loop van 1944 besprak Geert Lubberhuizen geregeld met Charles van Blommestein, Halbo Kool en Sjoerd Leiker de toekomst van de uitgeverij. Een vast thema in die gesprekken was het idee De Bezige Bij na de bevrijding heel anders op te zetten dan tot dusver bij uitgeverijen in Nederland gebruikelijk was geweest: daarbij leek een coöperatieve opzet, waarbij de auteurs ook invloed op het beleid van de directie zouden hebben, een aantrekkelijke mogelijkheid. Iedereen was er zich overigens wel van bewust dat zoiets op allerlei praktische moeilijkheden zou kunnen stuiten. Leiker, die al vóór de oorlog ervaring bij een uitgeverij had opgedaan, was bij het uitwerken van deze plannen uiterst actief.

Door dit alles geïnspireerd, kreeg hij in het voorjaar van 1944 ook het idee een literair tijdschrift op te richten. Voor Leiker was daarbij vooral de 'doorbraak-gedachte' van belang. Hij wilde - sterk gegrepen als hij was door de idealen van de illegaliteit waarin mensen uit allerlei kringen eendrachtig samenwerkten - de invloed van de verzuiling die vóór de oorlog ook het literaire leven in allerlei segmenten en sekten had opgedeeld, tegengaan en schrijvers met verschillende wereldbeschouwingen in één tijdschrift samenbrengen.

Hij sprak over dit plan met Geert Lubberhuizen, die er enthousiast op reageerde. Ook hij wilde aan de vooroorlogse hokjesgeest graag zo spoedig mogelijk een einde maken en bovendien realiseerde hij zich dat de oprichting van een eigen tijdschrift een uitgelezen kans zou bieden om een grotere groep schrijvers aan de nog zo jonge uitgeverij te binden.

Tijdens de gesprekken tussen Leiker en Lubberhuizen kwam ook de gedachte op om het tijdschrift voor zowel oudere als jongere schrijvers open te stellen. Hoe dat in het vat gegoten moest worden, bleef nog vaag. Wel werd met het idee gespeeld daartoe twee zelfstandige redacties aan te stellen.

Leiker vertelde in 1983 over het tijdschrift: 'Voor dat blad heb ik de naam Voorpost bedacht. Als oud-militair vond ik dat een geschikte naam voor een literair tijdschrift.'[2] Denkbaar is overigens dat Leiker ook op dat idee gebracht werd door een blad onder de naam *Voorpost* dat de jonge schrijvers A. Marja en Hanno van Wagenvoorde al in 1940 hadden willen oprichten en waarbij ook Anna Blaman betrokken was geweest.[3]

Leiker vertelde verder: 'Geert Lubberhuizen met zijn grote liefde voor het mooi verzorgde boek vond dat *Voorpost* in een portefeuille moest worden uitgegeven. Dus losse rijmprenten op klein formaat en een novelle in fraai gebonden vorm. Daar is ook materiaal voor verzameld. Mijn voorstel was om helemaal geen schuilnamen meer te gebruiken, maar om die prenten en die boekjes die dan in zo'n portefeuille zouden zitten, anoniem te

publiceren. *Voorpost* zou dus een verzameling losse teksten en boekjes worden.'

Afgesproken werd een werkgroep te vormen, die de publicatie van het blad voorbereiden zou. Leiker ging daartoe allereerst op zoek in eigen kring. Kort nadat hij het idee van een tijdschrift met Lubberhuizen besproken had, werden de dichters Jan H. de Groot, Han G. Hoekstra en Halbo C. Kool, die enkele maanden eerder *Het vrij Nederlandsch liedboek* samengesteld hadden, van het plan op de hoogte gesteld. Zij allen gingen met Leiker deel uitmaken van de werkgroep, die in de wandeling ook wel 'redactie' genoemd werd.

Intussen had Leiker eveneens contact gezocht met de jonge dichter Koos Schuur, die hij al eerder in Groningen ontmoet had.

Koos Schuur

Jacobus Geradus Schuur (1915-'95), die in dit hoofdstuk een belangrijke rol zal spelen, was afkomstig uit Veendam. Zijn grootvader dreef daar een boekhandel met leesbibliotheek en bezat bovendien een kleine drukkerij, waar hij door hem zelf geschreven boekjes vervaardigde. Na de dood van deze grootvader werd de boekhandel voortgezet door een oom, bij wie de jonge Koos Schuur elke dag wel een boek kwam lenen. In zijn ouderlijk huis zelf bestond overigens geen literaire belangstelling; zijn vader, die als fietsenhandelaar de kost verdiende, was vooral verknocht aan operettes.

In Veendam bezocht Schuur de HBS. Toen hij in de vijfde klas van die school zat, werd via een kennis van zijn oom een afspraak gemaakt met de iets jongere Theo Mooij (1917-'64), die in Winschoten woonde en later als de schrijver A. Marja bekend zou worden. Schuur vertelde hierover in 1983: 'Op een zaterdag ben ik op de fiets naar Winschoten gegaan, naar de Openbare Leeszaal, en daar zat Marja.'[4]

Schuur, die halverwege de jaren dertig als journalist bij het dagblad *De Noord-Ooster* ging werken, zou Marja in die tijd geregeld in cafés in Groningen ontmoeten. Deze werkte als journalist bij het socialistische dagblad *Het Volk*. Via Marja kwam Schuur in die vooroorlogse jaren ook in contact met andere jonge schrijvers zoals Ferdinand Langen, Ab Visser, Max Dendermonde en Eddy Evenhuis. Ook ontmoette hij in Groningen de bijna twintig jaar oudere dichter Hendrik de Vries.

In 1938 werd van Koos Schuur het gedicht 'De oude koning' gepubliceerd in het tijdschrift *Den Gulden Winckel*, drie jaar later gevolgd door het gedicht 'Besluiteloos sprookje' in *Criterium*.

In 1942 nam Schuur bij *De Noord-Ooster* ontslag. In die tijd maakte hij

deel uit van een verzetsgroep, die zich bezighield met het doorgeven van berichten en het opvangen van - uit vliegtuigen uitgeworpen - wapens. Omdat in deze groep een verrader binnengedrongen was en Schuur bang was in het kader van de Arbeitseinsatz naar Duitsland gestuurd te worden, besloot hij in augustus 1942 - hij was toen zesentwintig jaar - per fiets naar Amsterdam te vertrekken. Daar zou hij het grootste deel van de bezettingstijd blijven: wel logeerde hij van tijd tot tijd bij zijn ouders in Veendam.

In die jaren maakte Schuur vooral een romantische indruk: hij speelde graag de rol van een verbannen koning, die tot zijn verbazing in een van elke luister ontdane wereld terechtgekomen was. Daarbij kon hij zich tegenover vrienden opvallend gul en openhartig tonen. Tegelijkertijd was er een zekere stugheid in hem, die mensen van een andere geestelijke planeet afweerde.

Een van Schuurs eerste contacten in de hoofdstad was de directeur van uitgeverij Contact, Gilles Pieter de Neve. Schuurs oom, de boekhandelaar, had hem gevraagd bij deze uitgeverij boeken te bestellen: voor elke zending zou hij met een mud aardappelen betalen! Toen Schuur bij Contact langsging, maakte De Neve van de gelegenheid gebruik om hem te vragen een roman te schrijven. Hij zou daarvoor bij wijze van voorschot tien maanden lang honderd gulden krijgen.

In die tijd kwam Schuur in café Eylders dicht bij het Leidseplein Gerard den Brabander tegen, die hij al bij een vooroorlogs bezoek ontmoet had. Den Brabander stelde hem hierna voor aan Jan G. Elburg. Deze laatste - vier jaar jonger dan Schuur - woonde toen nog bij zijn ouders in de omgeving van de Amsterdamse haven. Kort daarna ging Elburg met de tekenares en illustratrice Lotte Ruting samenwonen.

Tussen Schuur en Elburg ontstond al snel een hechte vriendschap. Ze waren beiden geïnteresseerd in het werk van de Franse symbolisten en surrealisten, hoewel ze wel moeite hadden met het idioom van een dichter als Eluard. Ook hielden ze van de poëzie van Eliot. Tot hun favoriete Nederlandse dichters behoorden Gorter, Leopold, A. Roland Holst en Van Ostaijen. Daarentegen stond de poëzie van Greshoff, Du Perron en Hoornik bij hen minder hoog genoteerd.

Waren er literair dus duidelijke overeenkomsten, in politiek opzicht waren de beide vrienden erg verschillend. Terwijl Elburg een grote politieke en sociale belangstelling had - volgens Schuur voelde zijn vriend in die tijd meer voor het communisme dan voor het socialisme -, interesseerde Schuur zich totaal niet voor politiek. Schuur: ‘Dat was voor mij gewoon abacadabra, iets waar ik geen enkel begrip van had.’

Intussen was Schuur verliefd geworden op Pauky Bigot, die betrokken

Foto boven: Ferdinand Langen

Foto rechts: Sjoerd Leiker

Koos Schuur

was bij het illegale werk: zij hielp mee bij het doen onderduiken en naar Engeland ontkomen van gestrande piloten. Sjoerd Leiker vertelde: ‘Pauky liep in die tijd in een zwarte leren jas en had altijd een pistool op zak.’

‘Ik heb hem niet ingewijd’

In mei 1944 kwam Koos Schuur op uitnodiging van Sjoerd Leiker, die hem dus al uit het Groningse kende, bij hem op bezoek. Leiker vertelde hem bij die gelegenheid over De Bezige Bij en probeerde hem over te halen een bundel verzen af te staan aan de uitgeverij.

Op 24 mei berichtte Leiker hierover aan Geert Lubberhuizen: ‘Van *Koos Schuur* kreeg ik een toezegging van copie voor De Bezige Bij. Ik heb Zondag, na je bezoek, meteen geschreven naar zijn ouders in Veendam. Hij was vanmorgen al hier. Helaas had hij een aantal tijdverzen, “de zeven vloeken” [,] juist verkocht. Die komen eerstdaags uit in een oplage van 110 ex. - Hij had echter nog meer werk klaar en zou daaruit een bundel samenstellen voor jou. Over een of twee weken zou hij die aan mij toesturen.’

Leiker schreef verder: ‘Ik heb hem niet ingewijd in “het bezige plan” - alleen maar gezegd, dat “de bezige bij” na den oorlog zal blijven bestaan.’[5]

Anderhalve maand later - de invasie had intussen plaatsgevonden en de tijd leek te dringen - hadden de plannen voor *Voorpost* al een meer concrete vorm aangenomen: er was zelfs iets als een soort redactievergadering gehouden.

Op 12 juli nodigde Sjoerd Leiker - onder zijn illegale naam Menno van Haarsma - Charles van Blommestein uit voor een bijeenkomst die enkele weken later bij hem thuis aan de Rijnstraat gehouden zou worden: ‘29 Juli a.s. spreekt bij ons Koos Schuur over “Het dichterschap en over zijn eigen werk”. Ik heb zelf erg veel verwachting van deze inleiding, omdat Koos Schuur na den oorlog zeer waarschijnlijk één van de belangrijkste jongeren zal blijken te zijn en omdat ik met Schuur, Elburg, Ferd. Langen, Evenhuis, Visser, Van Wagenvoorde enz. tot dezelfde constellatie behoor. Ik zou het dan ook erg op prijs stellen als jij deze bijeenkomst kunt bijwonen. - Geert zal je wel het een en ander hebben verteld van het tijdschrift. De eerste redactievergadering is m.i. zeer verhelderend geweest. Als ik me niet vergis krijgen we na den oorlog een groep activisten (Jacobijnen), 2 een groep, die vooroorlogsche tradities zal voortzetten en 3 een groep jongeren (bovengenoemd). Aangaande de laatste durf ik nog geen voorspellingen te wagen. Wat hun vormgevoel betreft zijn enkelen van hen min of meer neo-classisisten.’[6]

Intussen had Sjoerd Leiker ook het contact vernieuwd met een andere

jonge schrijver die hij indertijd al in Groningen had leren kennen: de vijfentwintigjarige Ferdinand Langen. Omdat hij in dit hoofdstuk geregeld acte de présence zal geven, is het van belang ook aan zijn levensgeschiedenis aandacht te besteden.

Ferdinand Langen

Ferdinand Langen (schuilnaam van Egbertus Pannekoek) was in 1918 te Eenrum, een dorp ten noordwesten van Groningen, geboren. Kort daarna verhuisde het gezin naar Coevorden, waar Langen tot ongeveer zijn tiende jaar woonde, waarna de familie naar Groningen vertrok.

Langen kwam uit een gereformeerd milieu. Zijn vader werkte voor het Christelijk Nationaal Vakverbond en was maatschappelijk sterk bewogen. In Coevorden bestonden in die tijd nog erbarmelijke sociale toestanden: zo woonden er mensen in plaggenhutten. Langens vader, die wethouder voor de Antirevolutionaire Partij was, probeerde in hun situatie verbetering te brengen.

Bij Langen thuis werd veel over boeken gepraat. Al als kind begon hij verhalen te schrijven.

In Groningen bezocht bij de HBS. In die tijd las hij boeken van romantische auteurs als Arthur van Schendel en Aart van der Leeuw die erg bij hem in de smaak vielen. Nadat hij het HBS-diploma behaald had, ging hij zich - in verband met zijn plan aan de universiteit letteren te gaan studeren - op het staatsexamen voorbereiden.

Een van de jonge schrijvers met wie hij omging, was A. Marja. Hij vertelde in 1983: ‘Ofschoon ik wel wat moeilijkheden met Marja had, vond ik het toch wel een aardige man.’[7] In 1938 publiceerde Langen zijn eerste verhaal in het protestants-christelijke tijdschrift *Opwaartsche Wegen*.

Met zijn vriend Ab Visser, die meubelmaker was, richtte hij kort daarna de Groningse kunstkring Het Drieluik op, waar gemusiceerd werd en lezingen en tentoonstellingen werden gehouden. Er stond een kapotte divan, die ‘de Zeedijk’ genoemd werd, omdat kunstenaars daar bij jonge, veelbelovende modellen inspiratie hoopten op te doen. Ook ontstonden er al snel hoog oplopende ruzies, waarbij vooral Marja voor de nodige opwinding zorgde.

Langen: ‘Marja schreef toen een briefje, dat hij geen lid meer wenste te zijn van een club waar op een beschaafde manier genökt werd - hij schreef dat woord met een o en een Umlaut -, maar het lullige was dat Marja dat briefje niet aan mij stuurde, maar aan mijn vader. Dus mijn vader kreeg dat briefje en las voor: “genookt”. Toen vroeg hij mij: “Wat is dat?” Ik zei toen:

“Dat weet ik ook niet. Het zal wel een of ander Fries balspel zijn.” Dat waren altijd van die rotstreken van Marja. Naderhand moest je er erg om lachen, maar op zo'n moment is het vervelend.’ Op de achtergrond hiervan speelde dat Marja met zijn bewondering voor Ter Braak en Du Perron weinig moest hebben van de romantische levenshouding van Ferdinand Langen en Ab Visser.

In 1939 schreef Langen zich voor de studie Nederlands in aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Een van zijn hoogleraren werd Nico Donkersloot. Aan deze studie kwam overigens al in 1940 een einde.

In de bezettingstijd kwamen allerlei Groningse jongeren, zoals Ab Visser, Max Dendermonde en Hans Redeker, in Amsterdam wonen. Langen ontmoette daarnaast ook geregeld Ed. Hoornik en Bertus Aafjes. Van uitgever John Meulenhoff kreeg hij een maandelijkse toelage in ruil waarvoor hij hem een optie-recht op zijn manuscripten gaf.

Over zijn literaire voorkeuren in deze jaren vertelde Langen, die gemakkelijk contacten legde en ook zeker belangstelling voor sociale ontwikkelingen had: ‘In de oorlog had ik een typisch romantische instelling: het afwijzen van een vijandige buitenwereld en het scheppen van een andere wereld die geen band had met de realiteit, want die realiteit was in de oorlog niet te accepteren. Dus ik ging voor mezelf een andere wereld scheppen. En daarop sloten schrijvers als Aart van der Leeuw en vooral Roland Holst heel sterk aan en die invloed vind je dan ook in mijn eerste boeken.’

In het najaar van 1942 raakte Ferdinand Langen betrokken bij een plan dat tussen uitgeverij Elsevier en de jonge essayist Hanno van Wagenvoorde gesmeed werd tot uitgave van een klein literair maandblad na de bevrijding. De redactie van dat blad zou uit Langen, Schuur en Van Wagenvoorde bestaan. Daartoe werd op 27 november 1942 een contract opgesteld, dat door Schuur en Van Wagenvoorde ondertekend werd. Langen had er bezwaar tegen dat er geen voorschot betaald zou worden en voelde er daarom niet voor zijn handtekening onder de overeenkomst te plaatsen.

Op 23 januari 1943 stuurde Koos Schuur hem hierover een brief met als aanhef ‘waarde fred’. Hierin schreef hij: ‘ik zelf heb wèl geteekend, omdat ondanks de behandeling, die mij niet aanstaat, elsevier een uitgever blijft, waarbij het de moeite waard is een tijdschrift uit te geven.’

En verder: ‘ik zou graag met jou in de redactie zitten en zou je dus willen aanraden, deze zaak goed te overzien.’ Bij zijn naam onder aan de brief tekende Schuur een bloemetje: de speelse groet waarmee hij gewoonlijk zijn brieven besloot.[8]

In dezelfde periode ontstond bij Koos Schuur het plan tot uitgave van een prozabundel waarvoor ruim twintig jonge schrijvers die zich niet bij

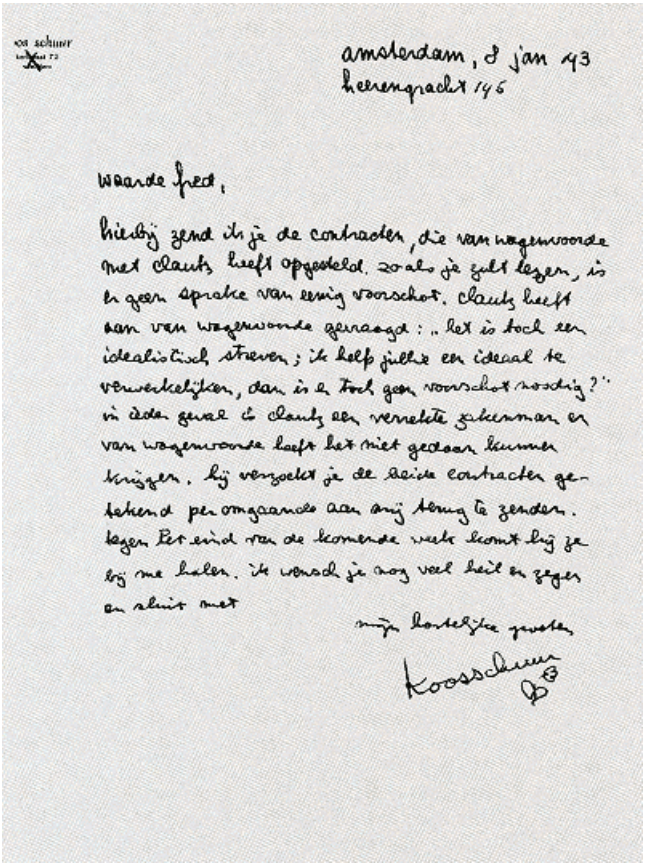

van schuur
[illegible]

amsterdam, 8 jan 43
heerengracht 146

waarde Fred,

hierbij zend ik je de contracten, die van wageningen met Claus heeft opgesteld. zoals je zult lezen, is er geen sprake van enig voorschot. Claus heeft aan van wageningen gevraagd: „het is toch een idealistisch streven; ik help jullie een ideaal te verwerkelijken, dan is er toch geen voorschot nodig?" in elk geval is Claus een verwelkte zakenman en van wageningen heeft het niet gedaan kunnen krijgen. hij verzoekt je de beide contracten getekend per omgaande aan mij terug te zenden. tegen het einde van de komende week komt hij je bij me halen. ik wensch je nog veel heil en zegen en sluit met

mijn hartelijke groeten,

Koosschuur

Brief van Koos Schuur aan Ferdinand Langen

de Nederlandsche Kultuurkamer aangemeld hadden, uitgenodigd zouden worden. Het was de bedoeling dat deze bundel pas na de bevrijding verschijnen zou. Op 12 februari 1943 stuurde Schuur hierover een uitvoerige brief aan Langen, waarin hij schreef: ‘de redactie, die de inzendingen beoordeelt, zal bestaan uit max dendermonde, ferdinand langen en koos schuur.

tenminste, wanneer jij geen bezwaar hebt, want dat is eigenlijk de reden, waarom ik je zulk een langen en uitvoerigen brief doe toekomen.’

En verder: ‘wil mij per omgaande mededeelen of jij bereid bent in de redactie te treden, de laatste week van deze maand kom ik nog even in het noorden en hoop je even te kunnen spreken.’[9] De publicatie van deze bloemlezing zou overigens niet doorgaan.

Intussen had Langen het korte verhaal ‘Tussen bed en man’ geschreven, dat in 1942 in het literaire tijdschrift *Criterium* gepubliceerd werd. Verder schreef hij de novelle *Achter slot en grendel*, die in 1944 door De Bezige Bij clandestien uitgegeven zou worden.

Tijdens de bezettingsjaren werd Langens vader, die aan het illegale *Trouw* meewerkte, gearresteerd en naar het concentratiekamp Mauthausen gevoerd, waar hij om het leven kwam. Ferdinand Langen belandde evenals zijn moeder en zuster in de gevangenis, waaruit hij na twee maanden weer vrijgelaten werd. Pas kort na de bevrijding zou hij vernemen dat zijn vader niet meer terugkeren zou.

‘Het is misschien erg stout van mij’

Sjoerd Leiker zocht dus in de zomer van 1944 ook contact met Ferdinand Langen. Daarbij wilde hij hem vragen mee te werken aan het tijdschrift dat bij De Bezige Bij verschijnen zou. Hij probeerde daartoe trouwens ook bijdragen van Koos Schuur en Hanno van Wagenvoorde los te krijgen, die nog altijd het plan een eigen tijdschrift op te richten, in hun achterhoofd hadden.

Bij Leikers ontmoeting met Langen bleek dat deze een roman onder de titel *Hélène in het heelal* geschreven had, waarvan hij het recht op publicatie aan Meulenhoff had toegezegd. Leiker, gretig in de weer voor De Bezige Bij, bleek zo geïnteresseerd te zijn in deze roman, dat Langen hem het manuscript meegaf.

Kort daarna, op 13 juli, schreef Leiker aan Geert Lubberhuizen: ‘Bijgaand de jongste roman van Ferdinand Langen, afgestaan aan “De Bezige Bij”. Het boek is van Meulenhoff, die er geen bezwaar tegen heeft als er een bibliophiel-uitgave van komt in jullie fonds. - Ferdinand Langen wil graag weten of je kans ziet het spoedig, vóór het einde van de oorlog, uit [te] geven. Het is zijn eenige voorwaarde.’ *Hélène in het heelal* zou nog tijdens de oorlog

gezet worden, maar pas na de bevrijding uitkomen. John Meulenhoff bleek bereid de rechten op dat boek aan De Bezige Bij over te dragen. Langen herinnert zich: ‘Vooral Geert Lubberhuizen was daar erg happy mee.’

Verder schreef Leiker in zijn brief aan Lubberhuizen: ‘Voor het tijdschrift verwacht ik deze week werk van verschillende jongeren, ook van Langen en Schuur. Van Hanno, die ook essayist is krijg ik vermoedelijk een hoofdstuk van zijn essay over het Vitalisme, dat bij Meulenhoff ligt.’

Leiker voegde hieraan toe: ‘De jongeren bovengenoemd vormen de redactie van een literair maandblad, dat na den oorlog bij Elsevier verschijnen zal. Het is misschien erg stout van mij, maar ik ben bezig die redactie uiteen te rafelen. Koos Schuur en Ferdinand zijn al gewonnen voor “De Bezige Bij” en zullen zich gemakkelijk bij het tijdschrift aan sluiten. Hanno, die meer moeite geeft, hoef ik, als hij alleen staat, niet meer te annexeeren. Die loopt dan vanzelf wel mee.’[10]

‘Ik had er hoofdpijn van’

Intussen liep de samenwerking in de werkgroep niet helemaal op rolletjes. Er ontstonden vooral meningsverschillen tussen Jan H. de Groot, die van protestantse afkomst was, en de socialist Halbo C. Kool. Sjoerd Leiker, die alles op alles zette om ook maar een begin van verzuiling tegen te gaan, was er vooral op uit de tegenstellingen tussen zijn mederedacteuren door verbale massage weg te nemen.

Met name het schrijven van de beginselverklaring leek een testcase voor de verdere samenwerking te worden. Na veel vijven en zessen besloot Leiker, die die klus op zich genomen had, zoveel mogelijk de (Halbo C.) Kool en de geit te sparen en alles zo neutraal mogelijk te houden. In 1983 vertelde hij over zijn behoedzame manoeuvres: ‘Ik heb een beginselverklaring voor het blad geschreven, waarin gesteld werd dat dit de voorloper was van een ander tijdschrift, dat dan na de oorlog zou uitkomen.’ Een tekst, waarmee hij zich inderdaad geen buil zou kunnen vallen.

Op 3 augustus 1944 meldde hij aan Geert Lubberhuizen: ‘Ingesloten de redactieverklaring. Ik heb er nog eens over nagedacht en meen, dat ik er niets meer aan toe mag en kan voegen om geen nieuwe onrust te verwekken in de schoot der redactie en misschien ook daarbuiten. Een dergelijke verklaring dient voor alles sober te zijn. Meen niet, dat hij zoomaar is ontstaan. Ik heb er op zitten broeden, ik had er hoofdpijn van. Met deze formuleeringen kunnen zowel Jan als Hal accoord gaan.’[11] Met ‘Jan’ en ‘Hal’ werden uiteraard Jan de Groot en Halbo Kool bedoeld.

In deze periode nodigde Sjoerd Leiker ook Koos Schuur uit deel uit te

maken van de werkgroep voor *Voorpost*. Schuur zegde hem dit wel toe, maar had er tegelijkertijd weinig zin in. Diep in zijn hart voelde hij er niet veel voor aan Leikers tijdschrift mee te werken, omdat hij niets zag in een samenwerking tussen jong en oud. Hij wilde liever in een blad publiceren dat uitsluitend voor jongere schrijvers zou openstaan. Met dat voor ogen was hij indertijd met het plan van Hanno van Wagenvoorde in zee gegaan. Ook Schuurs vriend Jan G. Elburg werd bij Leikers tijdschrift betrokken, maar veel om het lijf had dat niet.

Ook met deze nieuwe redactieleden tegen wil en dank werden de tegenstellingen in de werkgroep er niet minder op. Sjoerd Leiker raakte er steeds meer door teleurgesteld. Op 24 november schreef hij aan de andere leden van de groep een ‘memorandum’, waarin hij voor het gevaar waarschuwde ‘dat de redactie na de bevrijding uiteen zou vallen, wanneer de binding van de gemeenschappelijke strijd de onderlinge verschillen niet meer zal compenseren’.[12]

In verband met de meningsverschillen in de werkgroep werd daarna afgesproken dat Sjoerd Leiker, die immers het initiatief tot oprichting van *Voorpost* genomen had, voorlopig alleen de leiding over het tijdschrift zou krijgen, terwijl de andere leden van de groep slechts een adviserende stem zouden hebben.

Helaas, ook verder in de bezettingstijd zou het pad van het blad allerminst over rozen gaan. In december 1944 werd het eerste nummer van *Voorpost* vervaardigd en vanuit de clandestiene drukkerij van Fokke Tamminga in Den Haag met een zolderschuit naar Amsterdam verstuurd, maar de zending werd al in Leiden door de Duitse politie in beslag genomen.

Daarna werd een tweede editie gedrukt, maar daarmee ging het zo mogelijk nog slechter. Lubberhuizens biograaf Wim Wennekes schreef hierover in 1994: ‘[...] het zetsel van een tweede editie van nummer 1 belandde bij een politie-inval op de zetterij in de gracht.’[13]

Wel verscheen in april 1945 nog een bundeltje *Gedichten*, waarin vooral verzen die oorspronkelijk voor de eerste aflevering van *Voorpost* bestemd waren geweest, gepubliceerd werden. In zijn studie *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949* (1987) heeft Siem Bakker de inhoud van dit nummer gereconstrueerd. Naast poëzie was er ook het verhaal ‘In het web van den tijd’ van Sjoerd Leiker in opgenomen.[14]

Een coöperatieve uitgeverij

Zoals we gezien hebben, werd er in de kring rond Geert Lubberhuizen over gedacht De Bezige Bij in de toekomst een coöperatieve opzet te geven. Lang-

zamerhand werden de plannen daarvoor concreter. Uitgangspunt werd dat de schrijvers een grotere invloed op het beleid zouden krijgen dan bij een traditionele uitgeverij en dat ze bovendien zouden meedelen in de winst, terwijl de directie toch een beslissende stem zou houden. Zo zou tenminste iets van het idealisme uit de bezettingsjaren bewaard kunnen blijven.

In december 1944 werd tenslotte na veel discussies in kleine kring de coöperatieve uitgeverij De Bezige Bij - de enige ter wereld! - in het geheim opgericht. Het passeren van de notariële akte werd gadegeslagen door de bestuursleden Sjoerd Leiker (voorzitter), Halbo C. Kool (secretaris) en Henriëtte van Eyk (penningmeester).

Daarnaast was er het probleem van de officiële erkenning waarmee de uitgeverij na de bevrijding ongetwijfeld te maken zou krijgen. Geert Lubberhuizen noch Charles van Blommestein beschikte over het daarvoor benodigde uitgeversdiploma. Nu kende Van Blommestein Wim Schouten, die tijdens de bezettingsjaren bij de bekende boekhandel W.P. van Stockum & Zn in Den Haag werkte. Hij verkocht daar ‘onder de toonbank’ geregeld illegale uitgaven van De Bezige Bij, die hem door Van Blommestein geleverd waren.

De vijfentwintigjarige Schouten, die zowel over een boekhandels- als uitgeversdiploma beschikte, leek Van Blommestein een prettige en bekwame man om mee samen te werken en daarom ging hij in de laatste oorlogsmaand bij Schouten op bezoek om met hem over de toekomstplannen van De Bezige Bij te praten. Schouten was in die tijd ondergedoken bij zijn ouders in Amsterdam. Via Van Blommestein ontmoette hij kort daarna ook Geert Lubberhuizen. Deze nodigde hem uit tot de directie toe te treden, wat Schouten, die zijn vleugels wijder wilde uitslaan, graag deed.

De directie van de uitgeverij zou daarmee tot 1949 uit drie man bestaan: in dat jaar zou Charles van Blommestein naar Batavia vertrekken, waar hij directeur van de Wolters-vestiging werd.

Er zouden in de maanden na Schoutens benoeming in uitgeverskringen nog heftige en soms bittere discussies gevoerd worden over de vraag of het stichtingskapitaal van De Bezige Bij wel eerlijk verkregen was. Dat bleek tenslotte het geval, zodat begin september 1945 aan deze uitgeverij inderdaad een officiële erkenning verleend kon worden.

Vestdijk in voorpost?

In zijn *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij* (1988) vertelde Wim Schouten: ‘Geert Lubberhuizen had begin '45, ter voorbereiding van de na-oorlogse activiteiten, Koos Schuur, die toen

in Amsterdam woonde, opgezocht. [...] Tijdens dat bezoek vroeg Geert aan Koos of hij redacteur van De Bezige Bij wilde worden.'[15]

Hierover deelde Sjoerd Leiker mee: 'Omdat Nijhoff en ook anderen in die tijd van Koos Schuur als dichter veel verwachtten, lag het voor de hand dat hij betrokken werd bij de *inner circle* van De Bezige Bij en dat hij ook wat adviseurswerk ging doen. Ander werk had Schuur niet. Hij had geen baan. Daar zie je al het gunstige effect van een coöperatie, zoals De Bezige Bij was. We konden onmiddellijk een dichter in dienst nemen.' Doordat hij redacteur van de Bij geworden was, raakte Schuur overigens van lieverlede meer bij de plannen voor *Voorpost* betrokken dan hem lief was.

Toen enkele maanden later, in de dagen rond de bevrijding, het pand van de NSB-uitgeverij Westland, gelegen op Herengracht 418 te Amsterdam, door de mensen van De Bezige Bij bezet werd, was Koos Schuur van de partij. Wim Schouten vertelde erover: 'Het haardvuur rookte nog van de verbrande documenten. [...] Koos nestelde zich in een klein kamertje op de eerste verdieping en hielp ons onder andere door de stroom oorlogsdagboeken heen te komen, die de brievenbus vulde.'[16] Behalve Koos Schuur werd in die periode ook Adriaan Morriën tot redacteur van De Bezige Bij gebombardeerd.

Intussen was het enthousiasme van Sjoerd Leiker, die de leiding over *Voorpost* op zich genomen had, danig bekoeld door de tegenstellingen in de werkgroep die de naoorlogse uitgave van dit tijdschrift voorbereiden zou. Bovendien wilde hij de komende tijd zelf boeken schrijven en daarvoor had hij - naast zijn functie als psychologisch beroepsadviseur - toch al weinig tijd. Hij zag daarom geen kans meer het werk voor *Voorpost* te blijven doen, waarna de directeuren van De Bezige Bij - bij gebrek aan een alternatief - besloten dat maar van hem over te nemen. Zij kenden door hun ondergrondse werk in de bezettingstijd veel schrijvers en hadden in jeugdige overmoed het gevoel dat ook dit hun wel lukken zou. Afgesproken werd dat de auteurs die van de werkgroep deel uitmaakten, hen nog wel zouden blijven adviseren.

In het optimisme van die dagen was het de bedoeling dat het eerste naoorlogse nummer van *Voorpost* al in juli verschijnen zou: misschien zou het daarmee alle andere literaire bladen de loef afsteken... Bovendien zou het blad in een oplage van maar liefst vijfduizend exemplaren gedrukt worden! Als ondertitel - ook niet mis - werd gekozen: 'Algemeen literair cultureel maandblad'. Het blad zou zowel voor jongere als oudere schrijvers openstaan; intussen was wel van het idee van afzonderlijke redacties afgezien.

Bij dit alles was het van doorslaggevend belang zo snel mogelijk een papiertoewijzing te krijgen die in deze eerste naoorlogse periode alleen door

het Militair Gezag verleend kon worden. Daartoe schreef Wim Schouten - met zijn uitgeefdiploma leek hij de aangewezen man om deze klus te klaren - op 14 juni een brief aan de Chef van het Militair Gezag aan het Leidsebosje in Amsterdam.

Een probleem daarbij was dat volgens het Tijdelijk Persbesluit dat in september 1944 door de regering in Londen uitgevaardigd was, na de bevrijding alleen vooroorlogse kranten en tijdschriften die vanaf begin 1943 niet meer verschenen waren, of ondergrondse bladen zouden mogen uitkomen. Op die regel konden overigens wel uitzonderingen worden gemaakt. Welnu, *Voorpost* was wel ondergronds geweest, maar in feite niet echt verschenen, zodat Schouten een beroep op de uitzonderingsbepaling zou moeten doen. Daarbij zou het van belang zijn vooral het illegale en ook unieke karakter van De Bezige Bij naar voren te brengen.

In zijn brief schreef hij: ‘Hierbij verzoeken wij U ons een vergunning te willen verstrekken voor het maandblad “Voorpost”, waarover de volgende bijzonderheden.

> Tijdschrift voor Literatuur.
> Formaat: Octavo Royal,
> 32 pagina's voorlopig.
> Oplage: 5000 ex.
> Maandschrift.’

Schouten voegde daar bij wijze van toelichting aan toe: ‘Wij hadden als illegale uitgeverij reeds lang voor de bevrijding vergevorderde plannen om dit maandschrift uit te geven. Helaas is dit ons door ingrijpen van de S.D. onmogelijk gemaakt.

Een belangrijke groep jonge auteurs ontbrak het, zowel in oorlogstijd als nu, aan publicatiemogelijkheid. Wij hadden ons daarom voorgesteld dat het tijdschrift tot spreekbuis zou kunnen worden en zo hun bijdrage zou kunnen inhouden tot de vernieuwing van [en] tegelijk wederopbouw van ons vaderland. Het lijkt ons noodzakelijk dat ook nu dit plan doorgezet wordt.

Dit houdt in dat “Voorpost” niet alleen een Literair Maandblad zou worden, maar dat het tevens belangrijke bijdragen zou bevatten op het gebied van cultuur-historie en kunst in uitgebreide zin. De redactie bestaat uit de volgende auteurs:

> Sjoerd Leiker,
> Halbo C. Kool,
> Jan H. de Groot,
> Koos Schuur.’

Schouten vermeldde dus als redactie een viertal schrijvers, die in feite alleen adviseurs waren (Han G. Hoekstra was daarbij al afgevallen). Hij deed dit ongetwijfeld, omdat de kans op een papiertoewijzing uiterst klein zou zijn, als vermeld zou worden dat de uitgevers zelf voor de inhoud van het blad verantwoordelijk zouden zijn.

Hij schreef verder: ‘Wij menen dat wij als voorheen illegale uitgeverij, die zo vele schrijvers die niet bij de Kultuurkamer aangesloten waren, een bestaans- en publicatiemogelijkheid heeft verschaft, een moreel recht hebben om als eerste een nieuw literair maandblad uit te geven.

Wij verzoeken U dan ook onze aanvrage in ernstige overweging te willen nemen en vertrouwen dat wij spoedig een gunstig antwoord van U mogen ontvangen.’[17]

Intussen was de directie van de Bij tussen de bedrijven door druk bezig met de voorbereiding van de eerste aflevering. Gelukkig lag er het een en ander in portefeuille en ook waren er nog de bijdragen die in het clandestiene nummer van *Voorpost* verschenen waren en die de lezers niet hadden kunnen bereiken. Sommige van deze bijdragen leken nog wel geschikt. Duidelijk was overigens dat er ook nieuwe medewerkers moesten worden aangezocht.

Een van de schrijvers die daartoe benaderd werden, was Simon Vestdijk, die sinds halverwege de jaren dertig in de literaire wereld een groot prestige genoot. Op 14 juni - dezelfde dag waarop Wim Schouten het verzoek om een papiertoewijzing ingediend had - schreef Charles van Blommestein aan Vestdijk: ‘Zoojuist kom ik terug van een redactie-vergadering van het op te richten litteraire tijdschrift “Voorpost”. Naar aanleiding daarvan wilde ik Uw medewerking vragen.

Voorpost zal opgezet worden als een zeer ruim tijdschrift, waarin naast de letterkundige bijdragen de essay's een belangrijke plaats zullen innemen.’

Na verder meegedeeld te hebben dat er in het blad ook korte redactionele artikelen zouden worden opgenomen, een rubriek over belangrijke culturele gebeurtenissen, boekbesprekingen en een lijst van de meest opvallende uitgaven in de Engelse en Franse taal, schreef Van Blommestein: ‘U ziet dus, dat de bedoeling van dit tijdschrift is te trachten een grooter publiek te trekken dan vroeger de litteraire periodieken konden bereiken. Om dit doel te bereiken wordt getracht een interessanter inhoud te geven. Wij hebben ons hierbij eigenlijk eenigszins gericht naar het Zweedsche Bonniers Litteräre [Litterära] Magasin, dat ongeveer een dergelijke inhoud heeft en mede dank zij de prettige uitvoering een geweldig succes in de Scandinavische landen heeft.

In verband met de aanvrage om goedkeuring van dit plan bij het Mili-

Wim Schouten en Geert Lubberhuizen (de ‘terrible twins’)

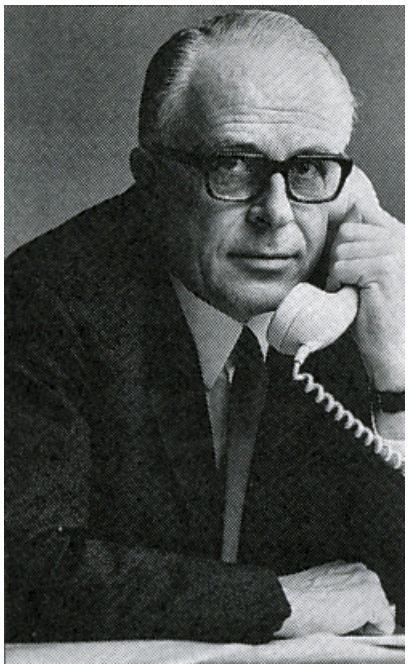

Foto onder: Charles van Blommestein

tair Gezag, die reeds eenige dagen in zee is en zeer waarschijnlijk wel door zal komen, wilde ik U vragen of U geneigd zou zijn als medewerker te willen toetreden. Het liefst zagen wij uiteraard, dat U genegen zoudt zijn als vaste medewerker bijdragen in de vorm van essay's te willen leveren. Mocht U hiertegen, om een of andere reden bezwaar hebben, dan zouden wij het toch zeer op prijs stellen, wanneer U een artikel voor ons eerste nummer tot onze beschikking zoudt willen stellen.'[18]

Vijf dagen later, op 19 juni, antwoordde Vestdijk op een briefkaart vanuit Doorn: 'Medewerker van Voorpost wil ik in beginsel graag worden, al kan ik nu nog niet zeggen in welke frequentie dit zal kunnen geschieden. Een essay voor het openingsn^{o} zal ik allicht wel kunnen schrijven. Geeft u mij t.z.t. maar op hoe lang en wat voor soort onderwerpen de voorkeur genieten. Alleen voor boekbesprekingen kunt u niet op mij rekenen; dat kost mij te veel tijd (het lezen n.l.).

Kunt u ook gedichten gebruiken? Dat hoor ik t.z.t. wel van u.'[19]

Intussen had de directie van de Bij besloten dat de hele eerste aflevering van *Voorpost* - in overeenstemming met de afkomst van de uitgeverij - gewijd zou zijn aan de illegaliteit en aan de schrijvers die tijdens de Duitse bezetting om het leven gekomen waren. Een van de auteurs aan wie aandacht besteed zou worden, was H. Marsman. Charles van Blommestein vroeg daarom Jan Engelman, die deze dichter goed gekend had, een essay over hem te schrijven.

Een tweede tijdschrift?

Terwijl de directie van De Bezige Bij niet alleen Vestdijk, maar ook andere, bij een breed publiek geliefde schrijvers tot medewerking aan *Voorpost* wilde uitnodigen - dat zou ongetwijfeld tot een grotere naamsbekendheid leiden en wellicht dus ook tot een ruimere lezerskring -, was niet iedereen daar enthousiast over. Vooral enkele adviseurs begonnen zich er zorgen over te maken dat deze literaire grootheden een te duidelijk stempel op *Voorpost* zouden drukken. Het blad zou daardoor immers minder aantrekkelijk voor jongeren worden.

In de kring rond de Bij begonnen halverwege juni dan ook de eerste kiemen te ontstaan van een plan om met liefst twee tijdschriften voor het voetlicht te treden: *Voorpost*, bestemd voor de meer gevestigde auteurs, en een ander tijdschrift, dat zich op de jonge generatie richten zou. Daarin zouden dan schrijvers kunnen publiceren die elkaar tijdens de bezettingsjaren hadden leren kennen, zoals Koos Schuur, Jan G. Elburg, Sjoerd Leiker, Ferdinand Langen, Ab Visser en de jonge dichter Niek Verhaagen.

Sjoerd Leiker bracht dat plan bij de directie van de Bij ter sprake, die daarover op dat moment nog geen beslissing wilde nemen. Wel ontstond in die dagen bij die directie het idee dat Vestdijk, die bereid bleek medewerker van *Voorpost* te worden, er misschien ook wel voor te porren zou zijn in naam het hoofdredacteurschap van dat tijdschrift op zich te nemen. Daarmee zou het blad direct een enorme uitstraling krijgen! In dat geval zou de gedachte om daarnaast nog een jongerentijdschrift op te richten, een stuk aantrekkelijker worden.

Op 21 juni - kort na ontvangst van Vestdijks briefkaart waarin hij zijn medewerking aan *Voorpost* toegezegd had -, schreef Charles van Blommestein hem terug: 'Zoodra wij een rijvergunning hebben, wat hopelijk deze week nog in orde komt, hoop ik U per auto te kunnen bezoeken [...].

Dat U wil medewerken aan "Voorpost" heeft ons met veel vreugde vervuld. De frequentie is uiteraard niet het allergrootste belang, wanneer U ongeveer vijf maal per jaar voor ons iets zoudt willen schrijven, is dit uiteraard al van zeer veel waarde voor ons. Ook Uw gedichten zullen wij zeer gaarne opnemen.'

Blommestein schreef verder: 'Bijzonder gaarne zagen wij Uw medewerking in de vorm van essays van circa 1500 tot 3000 woorden voor de rubriek "Van de Boekenplank", die wellicht in den vervolge de naam "Nabestelling" zal dragen.

Voor deze rubriek zagen wij ook het liefst Uw eerste bijdrage. In verband met het feit, dat het eerste nummer van "Voorpost" een verzets-karakter zal dragen, zouden wij U willen vragen of U dan voor ons een boek zoudt willen bespreken, dat, zij het uit een vorige periode, toch zeer wel in deze tijd past. Het hoeft geen Nederlandsch boek te zijn, maar om een voorbeeld te noemen, denk ik hier bijvoorbeeld een [aan] de Oranje-trilogie van Maurits Dekker. Ik laat overigens de keuze geheel aan U over.'

Hierna maakte Van Blommestein zich voorzichtig op bij Vestdijk de kwestie van het hoofdredacteurschap aan te snijden, maar het duurde nog wel even voordat het hoge woord eruit kwam: 'Wat de leiding van het tijdschrift betreft nog het volgende, dat U ongetwijfeld zal interesseeren, vooral omdat ik daarmede ook nog een beroep op U zou willen doen. Oorspronkelijk, gedurende de bezetting zou eigenlijk ons eerste nummer al hebben moeten verschijnen, was het plan het tijdschrift onder redactie te plaatsen van een zestal auteurs w.o. Halbo C. Kool, Jan H. de Groot, Han G. Hoekstra, Sjoerd Leiker en Koos Schuur. Deze redactie was zoo gedacht in verband met het feit, dat het tijdschrift een algemeen karakter zou dragen.

Weldra bleek echter dat deze oplossing een zeer ongelukkige was. De meeningen van deze auteurs zou [zouden] te gemakkelijk in botsing kun-

nen komen. Het plan werd toen zoodanig gewijzigd, dat Sjoerd Leiker de eenhoofdige leiding op zich zou nemen, terwijl de andere reeds genoemden als adviseurs zouden blijven optreden.

Na de bevrijding bleek echter dat de heer Leiker niet voldoende tijd vrij kon maken om de leiding op zich te nemen. Wij hebben toen besloten, dat wijzelf de practische werkzaamheden zouden voeren, waarbij wij zelf weer geadviseerd zouden worden door de reeds genoemde auteurs. Het ligt dus nu eigenlijk zoo, dat wij als directeuren van De Bezige Bij uiteraard veel contact hebben met verschillende schrijvers en dan mede gebruik kunnen maken van de connecties van de adviseurs. Aangezien wij toch zeer veel administratief werk opknappen, ligt dit zelfs eenigszins in onze lijn en wij kunnen er bovendien voldoende tijd aan besteden. Het eenige bezwaar is, dat wij onze naam niet als die van den hoofdredacteur kunnen noemen. Tevens zagen wij gaarne toch iemand, die uiteindelijk de copy voor het komende nummer even controleert. Wij wilden U thans vragen in naam de hoofdredactie op U te willen nemen. Dit wil dus zeggen, dat U er geen tijd aan hoeft te besteden, maar dat U circa twee weken voor het beginnen van de druk de geheele copy ter inzage krijgt, waar U uiteraard zeggenschap over hebt.

Wij hopen de copy voor het eerste nummer Zaterdag 30 Juni bijeen te hebben. De papiertoewijzing zal waarschijnlijk ook niet erg lang meer op zich laten wachten. Er zit dus al eenig schot in de zaak.'[20]

Klonk hierin een nogal optimistische toon, minder vrolijk was een brief die Sjoerd Leiker dezelfde 21ste juni aan Geert Lubberhuizen schreef. Hij was bezig geweest voor het tijdschrift kopij te verzamelen: 'Van Halbo en Han G nog steeds niets ontvangen. Van Jan H. een klein mager boekbesprekinkje. Niemand heeft momenteel bepaald iets te zeggen. Er is niet veel animo.'

Verder schreef Leiker - kennelijk met een verwijzing naar de mogelijkheid van een tweede tijdschrift -: 'De constellatie Ferdinand Langen, Ab Visser, Verhaagen, Koos etc., die een zekere verwantschapsbasis bezit, ligt mijzelf ook het meest. Deze menschen hoeven alleen maar even zich te gewennen aan een beetje regelmatig teamwerk. Dan ligt hun tijdschrift klaar.'[21]

Het Woord

Omdat enige haast geboden was - ook vanuit andere hoeken schenen er jongerenbladen in aantocht te zijn -, besloot de directie van de Bij nu met het oog op een tweede tijdschrift de knoop snel door te hakken. Omdat Sjoerd Leiker te weinig tijd had om redactioneel werk te doen en omdat

voor Koos Schuur dat probleem niet telde, leek het verstandig met hem in zee te gaan: hij was immers al als redacteur aan de Bij verbonden.

Verder lag het voor de hand - naast Schuur als dichter - ook een prozaschrijver en een essayist voor de redactie uit te nodigen. Een essayist werd zo snel niet gevonden, maar als prozaschrijver leek Ferdinand Langen geschikt. Hij en Schuur kenden elkaar al vanuit Groningen en Langen was kort daarvoor van Meulenhoff naar de Bij overgestapt.

Over de samenstelling van de redactie voor het nieuwe tijdschrift vertelde Wim Schouten later: 'Op een middag riepen Geert en ik Koos naar beneden en deelden hem mede, dat hij met Ferdinand Langen de redactie van een literair tijdschrift op zich moest nemen, alsof je als uitgever zomaar een redactie van een tijdschrift aan kunt stellen zonder enig vooroverleg. Onze gedachte was waarschijnlijk: je neemt een dichter en een prozaschrijver en klaar ben je. Op het gebied van het proza hadden wij weinig keus.'[22]

Schuur beloofde bij die gelegenheid aan Lubberhuizen en Schouten een inleiding voor het eerste nummer van het tijdschrift te zullen schrijven en zijn best te zullen doen bijdragen te verzamelen. Ook Langen bleek bereid redacteur te worden.

Het is niet helemaal duidelijk hoe Koos Schuur en Ferdinand Langen in die tijd tegenover elkaar gestaan hebben. In 1983 vertelde Schuur dat hij weinig verwantschap met zijn mederedacteur voelde. Dat kwam volgens hem, doordat deze uit een gereformeerd milieu kwam, terwijl Schuur zelf ongodsdienstig opgevoed was, hoewel hij samen met Marja tijdens kerkdiensten wel eens achter het orgel gezeten had. Langens proza werd door Schuur 'een beetje eigenaardig' genoemd: 'een zeer speciaal, een beetje Henriëtte van Eyk-achtig proza'. Schuur deelde bij die gelegenheid ook mee dat hijzelf liever Jan Elburg als mederedacteur had gehad.

Wim Schouten, die in de loop der jaren intens bevriend met Schuur zou raken, schreef hierover in *Een vak vol boeken*: 'Voor Koos Schuur was de naam Ferdinand Langen een teleurstelling. In het Groningen van voor de oorlog hadden zij elkaar leren kennen. Ferdinand had daar op een zolder van een huis een imitatie van de Amsterdamse kunstenaarssociëteit "De Kring" opgericht, waar na twaalf uur 's nachts nog een glas kon worden gedronken. De dichter Marja bezocht dat lokaal ook en was er een meester in de boel in het honderd te schoppen. Een duidelijk verschil van geaardheid tussen Ferdinand en Koos was in die tijd al boven water gekomen. Koos was de man van: alles mag en kan. Ferdinand was bij Koos overgekomen als de man van: hoe kan ik je een vlieg afvangen?'[23]

Aan de andere kant hebben we eerder in dit hoofdstuk gezien dat Koos Schuur begin 1943 aan Ferdinand Langen meedeelde dat hij 'graag' met hem

in de redactie van een tijdschrift zou zitten dat bij Elsevier verschijnen zou. Ook vroeg hij Langen op eigen initiatief samen met hem en Max Dendermonde de inzendingen te beoordelen voor een na de oorlog te verschijnen prozabundel. Geen uitlatingen van iemand die er weinig voor voelt met een ander samen te werken! Wat natuurlijk heel goed kan, is dat na verloop van tijd de verschillen in mentaliteit en karakter duidelijker aan de oppervlakte kwamen.

Langen vertelde in 1983 over de eerste maanden van zijn samenwerking met Schuur: 'Koos was een zeer gecompliceerde figuur. Vaak aarzelde hij om welke reden dan ook. Ik weet nog dat ik met hem op een Amsterdamse brug stond en dat hij tegen me zei: "Laten we dat met dat tijdschrift maar niet doen." Ik moest hem dan weer oppeppen. Alle waardering verder voor Koos, maar hij was soms een nogal moeilijke man.'

Schuur en Langen werden het in die periode al snel eens over de richting waarin het tijdschrift zich zou moeten ontwikkelen. Er werd een programma opgesteld dat bij de romantische houding aansloot die zij beiden toen innamen en die voor een deel uit de oorlogssituatie voortkwam.

Langen: 'Het was een soort neoromantiek dat ons voor ogen stond. In tegenstelling tot een tijdschrift als *Podium*, dat veel meer een voortzetting van *Forum* wilde zijn, was dit een tijdschrift dat een grote plaats gaf aan de verbeelding.'

Over de eerste activiteiten van de nieuwe redactie vertelde Schuur: 'Toen zijn we begonnen. En kort daarna zei Ferdinand Langen: "Okay, verzamel maar poëzie. Ik zal wel proza verzamelen." Het gekke is: we hebben daarover verder geen contact gehouden. Een echt gek begin.'

Nog in juni werd door Schuur de naam voor het nieuwe tijdschrift bedacht: *Het Woord*. In 1983 merkte hij daarover op: 'Voor mij was de poëzie het belangrijkste. Nu, poëzie bestaat uit woorden, die apart gezet zijn. Ik bedacht: als wij ons blad *Het Woord* noemen, dan mogen anderen *Podium*, *Criterium* en noem maar op heten, maar *Het Woord* heeft meer met literatuur te maken dan die andere namen. Bovendien: er had in Duitsland, dacht ik, een tijdschrift bestaan dat *Das Wort* heette. Dat heeft er ook toe bijgedragen dat ik ons blad *Het Woord* wilde noemen.'

Er was overigens een kleine twintig jaar daarvoor in Den Haag al een tijdschrift verschenen dat *Het Woord* heette. Van dit blad waaraan vooral expressionistische schrijvers meewerkten, zijn maar vier nummers uitgekomen. Koos Schuur was hiervan in 1945 niet op de hoogte.[24]

Onmiddellijk nadat de naam bedacht was, werd er speciaal briefpapier voor *Het Woord* ontworpen en gedrukt. Daarmee was de nog zo jonge, niet eens erkende uitgeverij De Bezige Bij begonnen aan de voorbereiding voor

maar liefst twee literaire tijdschriften. In uitgeverskringen zullen talloze wenkbrauwen gefronst zijn...

Vestdijk doet mee

Intussen had Simon Vestdijk nagedacht over het aanbod van Charles van Blommestein om hoofdredacteur van *Voorpost* te worden. Dat aanbod was voor hem in zoverre aantrekkelijk dat hij met zijn overvloedige literaire productie graag een vast afzetgebied had. Vóór de oorlog had hij dat gehad in het tijdschrift *Groot Nederland*, maar het was de vraag of dat blad na de bevrijding opnieuw verschijnen zou. Kort nadat Vestdijk in 1943 de redactie van *Groot Nederland* verlaten had - hij was intussen als gijzelaar in Sint-Michielsgestel opgesloten geweest -, was het blad immers onder nationaal-socialistische invloed geraakt en dat maakte de kans op een wederopstanding uiterst klein. Hij besloot daarom op het aanbod van De Bezige Bij in te gaan.

Op 27 juni, zes dagen nadat Charles van Blommestein zijn brief verstuurd had, schreef Vestdijk hem terug: ‘In beginsel wil ik gaarne de functie op mij nemen van hoofdredacteur van “Voorpost”. Het komt mij voor, dat ik daar ook wel enige tijd aan zal kunnen geven, vooral wanneer *Groot-Nederland* niet meer herleven zal, waar m.i. wel enige kans op is. Zoo zou ik mijn relaties kunnen uitbuiten, auteurs aanschrijven, voor bepaalde, aan één onderwerp (b.v. een herdenking) gewijde nummers voorbereidend werk doen. Alles in overleg met het directorium natuurlijk. Als voorwaarde moet ik hierbij wèl stellen, dat ik geheel de handen vrij heb en niet in overleg hoef te treden, noch op enigerlei wijze rekening te houden met de door u genoemde auteurs, die trouwens, naar uw eigen woorden, slechts een adviserende stem zouden hebben, waar van mijn kant natuurlijk niets tegen is. Honorarium hoef ik niet te hebben; daarentegen zou het mij aangenaam zijn, wanneer copy van mij geregeld (dus wel iets vaker dan vijf maal per jaar) in het tijdschrift opgenomen wordt, ongeveer in dezelfde frequentie, waarin dit ook in *Groot-Nederland* geschiedde, en, indien mogelijk, ook een vervolgroman. Dit laatste hangt natuurlijk af van de beschikbare ruimte, maar de ervaring heeft geleerd, dat vervolgromans, mits de overige copy niet dooddrukkend, een extra attractie van een tijdschrift vormen (de lezer krijgt nu een roman cadeau, die hij niet meer hoeft te kopen). Dit kunnen wij t.z.t. dan wel overleggen. Hoofdzaak voor mij is een débouché[25] voor mijn copy te hebben. Ik vermoed niet dat hiertegen bezwaren bestaan.’

Verder schreef hij: ‘Hierbij doe ik u reeds wat copy toekomen: drie gedichten en twee essays. Voor een boekbespreking voor het eerste nummer

ontbreekt mij de tijd; in het algemeen zal ik daar ook in de toekomst weinig tijd aan kunnen geven, tenzij in bijzondere gevallen; zoo zijn er enkele schrijvers, vooral buitenlandsche, voor wie ik mij speciaal interesseer en wier boeken ik graag zou willen bespreken; wanneer ik geregeld de lijst van ingekomen boeken toegezonden krijg, zou ik daaruit een keuze kunnen doen. Maar ik heb iets anders voor het eerste nummer, n.l. de lezing over Kafka, die ik in Sint Michiels Gestel voor de gijzelaars hield. Het komt mij voor, dat dit veel lezers interesseeren zal, terwijl de inhoud in een “verzetsnummer” allerminst misstaan zal! Hopelijk is het niet te groot (4800 woorden ongeveer).

Ik hoor dan wel van u, en zie uw komst met belangstelling tegemoet.’[26]

De onvrede van Sjoerd Leiker

Leek alles tot dusver tamelijk voorspoedig te verlopen, begin juli pakten zich enkele donkere wolken aan de - op het eerste gezicht heldere - hemel samen. Op maandagavond 2 juli ontmoette Ferdinand Langen bij de schrijfster Emmy van Lokhorst thuis in Amsterdam zijn vroegere hoogleraar Nico Donkersloot, die in die tijd als functionaris aan het Militair Gezag verbonden was. Langen maakte toen van de gelegenheid gebruik om Donkersloot te polsen over de kans dat er voor *Het Woord* een papiervergunning verleend zou worden. Deze maakte daarop duidelijk dat het niet waarschijnlijk was dat De Bezige Bij behalve een vergunning voor *Voorpost* er ook een voor *Het Woord* krijgen zou.

De volgende avond, 3 juli, vond er een rumoerige vergadering plaats van de adviescommissie van *Voorpost*. Daarbij kwamen de spanningen die in dat gezelschap al een jaar lang gesluimerd hadden, tot een uitbarsting.

Een van de commissieleden die uitvoerig over zijn onvrede sprak, was Sjoerd Leiker. Dat gebeurde nadat hem gezegd was dat hij in de commissie vooral als een vertegenwoordiger van de protestanten beschouwd werd. In verband met de nagestreefde doorbraak-gedachte was dat niet zonder belang, maar Leiker voelde er niets voor bij de zonen van de Reformatie te worden ingedeeld.

Op de achtergrond hiervan speelde dat hij teleurgesteld was over de hele situatie rond de twee tijdschriften. Het door hemzelf bedachte *Voorpost*, dat bedoeld was om vernieuwing te brengen, zou zich nu onder leiding van Simon Vestdijk vooral op oudere, gevestigde schrijvers richten, terwijl het de bedoeling was dat de jongeren zich zouden verzamelen rondom *Het Woord*, dat wèl vernieuwing beloofde. De ironie van het geval wilde bovendien dat dit blad onder redactie kwam te staan van Koos Schuur en Fer-

dinand Langen, schrijvers die een jaar eerder nog deel uitmaakten van de redactie van het tijdschrift dat bij Elsevier verschijnen zou: een redactie die door Leiker met zoveel voldoening ‘uiteengerafeld’ was. De druiven waren met dit alles voor Leiker wel erg zuur.

Daar kwam bij dat hij diep in zijn hart een lichte wrevel voelde over de gretigheid waarmee de directie van de Bij geprobeerd had een grote naam - Vestdijk - aan *Voorpost* te verbinden. Leiker, die toch al bang was dat het aanvankelijke idealisme bij de Bij snel door commerciële belangen verdrongen zou worden, zag hierin een veeg teken. Tijdens de vergadering op 3 juli liet hij weten dat hij zich niet thuis voelde in een blad dat onder leiding van Vestdijk verschijnen zou.

Zijn onvrede werd tijdens de vergadering niet weggenomen, integendeel. De volgende dag, 4 juli, schreef hij aan Geert Lubberhuizen en Charles van Blommestein - met een verwijzing naar ‘Rein’, met wie waarschijnlijk de schrijver en journalist Rein Blijstra, een van de relaties uit de kring van de Bij, bedoeld werd -: ‘Hoewel ik destijds zelf het plan voor het verschijnen van VOORPOST geopperd heb en ook met de naam naar voren gekomen ben en daarom nog altijd bij het afstaan van copie wil overwegen om de voorkeur te geven aan Vp, lijkt het me in de huidige situatie toch beter af te zien van een plaats in de commissie van advies. Vooral het feit dat Rein en Halbo mij, zij het dan ook louter uit noodzaak om de posities te verdeelen, samen met Jan H. als vertegenwoordiger van een voormalige protestantsche groep beschouwen heeft den doorslag gegeven tot dit besluit. Jan H. is voor deze groep ongetwijfeld representatief[,] ik ben dat niet en wil ook niet den indruk wekken dit te zijn. Integendeel. Bij mijn aanvankelijke opzet van een eenheid van tegendeelen in Vp hield ik misschien te weinig rekening met mijzelf, m'n persoonlijke literaire geaardheid en de identificatie met een groep en vertrouwde wellicht te veel op de mogelijkheden van samenwerking, die ik zag en nog wel zie in de BB.’

Verder deelde Leiker mee dat hij ook wilde aftreden als voorzitter van het voorlopig bestuur van De Bezige Bij. Dit omdat hij het gevoel had onvoldoende op de hoogte te zijn van wat er bij de uitgeverij gebeurde.[27]

Ook Han G. Hoekstra besloot zich na de vergadering van 3 juli definitief uit de adviescommissie voor *Voorpost* terug te trekken. Hij was overigens veel minder dan Leiker bij de voorbereidingen voor dit tijdschrift betrokken geweest.

Dezelfde dag, 4 juli, waarop Sjoerd Leiker zijn brief schreef, reisde Charles van Blommestein naar Doorn, waar hij Simon Vestdijk bezocht om daar met hem de verdere details van diens hoofdredacteurschap te bespreken. Daarbij zou hij Vestdijk duidelijk moeten maken dat deze niet helemaal op

eigen houtje zou kunnen opereren, maar dat hij ook rekening zou moeten houden met de keuze uit de kopij die door de adviseurs van de Bij gemaakt was. Bovendien kreeg Van Blommestein de delicate opdracht mee Vestdijk in zijn enthousiasme iets af te remmen, zodat er niet al te veel bijdragen van hem in *Voorpost* verschijnen zouden.

Na terugkeer uit Doorn kreeg Charles van Blommestein de brief van Sjoerd Leiker onder ogen, waarna hij besloot hem onmiddellijk terug te schrijven: 'Niet geheel tot mijn verbazing, maar wel tot mijn groote teleurstelling en spijt ontving ik zoojuist je brief. Dat juist jij, zooals jezelf zegt de opperaar van het plan voor Voorpost en [die] de keuze van de naam hebt gemaakt, je nu wilt terug trekken, terwijl [...] jij juist als een jongere prozaïst mijn inziens geheel in deze advies-commissie thuis behoort, doet het mij leed je eventueel te zien vertrekken.

Ik doe dan hierbij nog een dringend beroep op je om ons hier niet te verlaten. Wij mogen dan samen wel eens van meening verschillen op litterair gebied, m.i. is dit juist een stimulans tot het geven van grootere prestaties aan beide zijden.

In vervolge op deze kwestie ten aanzien van Voorpost wilde ik je tevens mededeelen, dat ik vandaag bij S. Vestdijk ben geweest, waar ik een volledige overeenstemming kon bereiken in de geest zooals jullie die mij gisterenavond hadden medegedeeld. Jouw opinie, dat jij niet zou kunnen schrijven in een tijdschrift, waar Vestdijk aan het hoofd staat is mijns inziens onjuist. Wij hebben vandaag nog over de advies-commissie gesproken, waarbij hij in het geheel geen bezwaren maakte tegen de samenstelling, integendeel, deze direct goedkeurde. Er is dus geen sprake van dat jij je niet "in dit milieu thuis zou voelen". Waar zou ìk dan moeten blijven?'[28]

Dezelfde dag, 4 juli, schreef Charles van Blommestein ook een brief aan Jan H. de Groot: 'Na de rumoerige advies-commissie-vergadering van gisterenavond heb ik vanochtend mijn biezen gepakt en ben naar Doorn vertrokken, waar ik met Vestdijk over Voorpost uitvoerig heb gesproken.

Het resultaat was verbluffend! We hebben letterlijk in alles succes gehad. Het is geheel zooals de vergadering gisteren heeft besloten. Vestdijk blijft hoofdredacteur. Wij met zijn allen maken het tijdschrift en ik ga daarmee eens per nummer naar Doorn en bespreek met hem de heele zaak. Hij zal niet meer dan 9 maal in Voorpost per jaar schrijven, behalve eventueel in kroniekjes en boekbesprekingen. Hij zal geen bijdragen door ons bijeengehaald verwerpen evenmin als wij dat uiteraard met die van hem zullen doen (die hij dus verzamelde), want hij en wij kunnen er van op aan dat dat geen slecht werk zal zijn. Groot Nederland zal niet onder zijn redactie herrijzen, als het herrijst. Dus de zaak is zoo gezond als een visch.

Het is echter jammer dat zoowel Han g als Sjoerd thans hebben bedankt voor een plaats in de advies-commissie. Sjoerd heb ik uitdrukkelijk gevraagd om er bij te blijven.'[29]

Na ontvangst van de brief van Charles van Blommestein besloot Sjoerd Leiker nog niet definitief uit de adviescommissie te stappen. Op 6 juli antwoordde hij hem: 'Het is niet mijn bedoeling jullie in de steek te laten. Integendeel. Als ik de commissie en het voorzitterschap er aan geef kan ik me deste [des te] beter en te rustiger wijden aan m'n werk, waaraan jullie, hoop ik, in de toekomst meer zullen kunnen hebben dan aan mijn adviezen. Ik raak nu langzamerhand weer aan het schrijven en moet, dat is nu eenmaal de voorwaarde bij dit eenzelvig werk, zooveel mogelijk alle hindernissen uitschakelen. Zelfs de Psychotechniek zou ik er graag aan geven als ik ergens conservator kon worden van een klein museum of als ik de zekerheid had dat ik zonder baantje rond kan komen. Ik moet m'n handen zooveel mogelijk vrij hebben.

Wat de commissie betreft: Als ook Vestdijk er prijs op stelt dat ik mee blijf doen aan de adviescommissie wil ik wel aan blijven. Als dat niet het geval is of wanneer hij meent hierover geen beslissing te kunnen nemen o.a. om het feit dat hij mogelijk mijn werk niet kent, lijkt mij de verhouding vrij zinneloos. Dan ben ik veel liever medewerker. Ik stuur mijn bijdragen dan naar Vestdijk ter beoordeeling, want hij is per slot prozaist [prozaïst]. De andere commissieleden zijn dichters.'[30]

Ook als voorzitter van De Bezige Bij zou Leiker overigens nog aanblijven. Eerst in de zomer van 1946 zou hij door Victor E. van Vriesland worden opgevolgd.[31]

Hoe aan papier te komen?

Intussen keek Ferdinand Langen met weinig voldoening terug op zijn gesprek op maandagavond 2 juli met Nico Donkersloot over de kans dat *Het Woord* een papiertoewijzing zou krijgen. Hij besloot daarom per brief zijn argumenten nog eens op een rij te zetten. Op 4 juli schreef hij hem: 'In aansluiting op het korte gesprek, dat ik eergisteravond met U had ten huize van Emmy van Lokhorst over het tijdschrift HET WOORD, wil ik U gaarne, ook namens mijn mede-redacteur Koos Schuur, nog op het volgende wijzen.

De opmerking, die U maakte, dat de uitgeverij DE BEZIGE BIJ geen vergunning zal krijgen twee tijdschriften te laten verschijnen, lijkt mij, achteraf gezien[,] wel heel vreemd. Immers de activiteit van een uitgever en de som van het aantal plannen, dat hij heeft, kàn toch nimmer een maatstaf zijn voor het verstrekken van vergunningen. Die maatstaf ligt m.i. alleen bij de

urgentie van hetgeen hij van plan is uit te geven. Bovendien, wanneer de papiersituatie in ons land het instellen van vergunningen noodzakelijk heeft gemaakt, en dat neem ik aan, dan is het toch ook in het geheel niet belangrijk, wààr de tijdschriften zullen verschijnen, alleen wèlke er zullen uitkomen. En wanneer wij van de aard en het actuele belang van een uitgave de vergunning laten afhangen (m.i. de enige juiste methode), dan zijn er toch wel zeer geldende redenen voor ons om U te verzoeken alles wat in Uw mogelijkheid ligt aan te wenden, om de toestemming voor het verschijnen van het tijdschrift HET WOORD te verkrijgen. Immers, dat tijdschrift, waaraan zich reeds veel auteurs hebben verbonden, zal de neerslag zijn van de nieuwe gedachten en ideeën, die tijdens en ten gevolge van den oorlog ook in de Nederlandse literatuur zijn ontstaan. Nieuwe gedachten en ideeën, die de enige mogelijkheid zijn, om de Nederlandse literatuur uit de huidige impasse te redden, de schrijvers te stimuleren en het gevoel van onzekerheid, dat zich op het oogenblik van hen meester heeft gemaakt, weg te nemen. Dat is zeer in het kort de taak, die het tijdschrift HET WOORD op zich heeft genomen. Wij zijn ervan overtuigd, dat wij daarmede een belangrijke en positieve bijdrage leveren tot de heropbouw van onze letterkunde en de Nederlandse cultuur in het algemeen. Een vergunning voor dit tijdschrift is dan ook niet zozeer een belang van uitgever, redactie of schrijvers alleen, maar tevens van het gehele culturele en geestelijke leven in ons land. Immers, waarom krijgt het Nederlandse volk wel kennis van de nieuwe stromingen, die er op het politieke, economische en andere terreinen zijn ontstaan, en niet van de stromingen, die daarmee corresponderen in de literatuur en andere kunsten? Acht U dat laatste niet van evengroot belang?'

Langen besloot: 'Wij blijven altijd bereid, U alle inlichtingen te geven over het tijdschrift HET WOORD, die U maar wenst, en hopen intussen, dat het U mag gelukken, een voor ons gunstige beschikking te verkrijgen, waarvoor wij U reeds bij voorbaat ten zeerste danken.'[32]

Was Langen er in zijn brief aan Donkersloot kennelijk nog van uitgegaan dat er in ieder geval wel toestemming voor het verschijnen van *Voorpost* zou komen, kort daarna bleek dat zelfs dit helemaal niet zo zeker was. Op dezelfde 4de juli waarop Langen zijn brief geschreven had, berichtte majoor J. Sikkema van het Militair Gezag aan De Bezige Bij 'dat wij voorlopig geen toestemming kunnen geven tot het verschijnen van het literaire maandblad *Voorpost*. Het K.B., 5 Sept. 1944 E 69 laat nieuwe creaties, in welken vorm dan ook, niet toe.'[33]

De teleurstelling was groot: niemand bij De Bezige Bij had verwacht dat het Militair Gezag zich zo formeel zou opstellen en een papiervergunning weigeren zou. Bovendien: in dat persbesluit was toch rekening gehouden

met de mogelijkheid een uitzondering te maken? Zou de Bij met haar vlekkeloze illegale reputatie daar geen recht op hebben? Daar kwam verder nog bij dat hier toestemming gevraagd was voor nog maar één literair blad, terwijl er twee in de maak waren! Alle tijdschriftplannen kwamen ineens op losse schroeven te staan.

De gedachte komt op dat deze beslissing van het Militair Gezag een manier was om de vroegere illegaliteit een toontje lager te laten zingen. Die gedachte werd in die dagen ook in de kring van de Bij uitgesproken en zorgde daar voor een begrijpelijke verbittering. Mede door dit soort manoeuvres heeft al kort na de bevrijding vooral bij de vroegere ondergrondse werkers het idee post gevat dat het *establishment* al weer bezig was zijn vooroorlogse posities te heroveren.

Hoe het ook zij: nadat de brief van het Militair Gezag door de brievenbus gevallen was, werd besloten snel verdere actie te ondernemen. Eerst zou er weer een brief aan het Militair Gezag gestuurd worden, waarna - als dat opnieuw niets opleverde - Geert Lubberhuizen altijd nog persoonlijk met majoor Sikkema of zelfs met de minister van Onderwijs, de bekende godsdienstfenomenoloog dr. Gerardus van der Leeuw, kon gaan praten. Het uitgangspunt bleef dat er geprobeerd zou worden toestemming te krijgen voor twee tijdschriften.

Op 8 juli, enkele dagen na de ontvangst van Sikkema's brief, schreef Lubberhuizen aan de sectie Pers en Papier van het Militair Gezag dat *Voorpost* niet als ‘nieuwe creatie’ mocht worden betiteld, omdat het blad al in de bezettingstijd bestond, ook al had het door de Duitse maatregelen de lezers niet kunnen bereiken.[34]

Lubberhuizen schreef in deze brief in één moeite door ook over *Het Woord* dat het tijdschrift zou worden ‘van de generatie die in de oorlog mondig was geworden’.[35]

Twee bladen op zoek naar medewerkers

Intussen waren de directeuren van de Bij begonnen bijdragen voor *Voorpost* te verzamelen. We hebben al gezien dat Charles van Blommestein aan de Utrechtse dichter en essayist Jan Engelman een essay over Marsman vroeg. Op 8 juli stuurde Engelman hem dat: ‘Hierbij het artikel - ik hoop dat het geschikt is. Krijg ik zelf de drukproeven te corrigeeren en zend je mij 2 afleveringen toe?’[36]

Na ontvangst hiervan berichtte Charles van Blommestein hem op 10 juli: ‘Hierbij een berichtje dat ik je artikel in goede orde ontvangen heb. We zijn er zeer tevreden over en hopen het indien eenigszins mogelijk [...] in het

eerste nummer te plaatsen. Dit eerste nummer is namelijk in principe bedoeld als een nummer gewijd aan het verzet. Ik hoop nog een essay over verzetslitteratuur te ontvangen. Mocht dat onverhoopt niet komen, dan wilde ik jouw essay plaatsen. Ga je er anders mee accoord, dat ik het tot een volgend nummer laat overstaan.'[37]

Intussen had Geert Lubberhuizen op 9 juli aan de dichter Hendrik de Vries in Groningen geschreven: 'Het is al weer lang geleden, dat U iets van ons gehoord hebt. Van bevriende zijde vernamen wij, dat U het goed maakt en dat U evenals wij heelhuids den oorlog is doorgekomen.'

Hierna vroeg Lubberhuizen aan De Vries hem tijdverzen van zijn hand toe te sturen ter publicatie in een bloemlezing die aan verzetspoëzie gewijd zou zijn. Verder schreef hij: 'In de tweede plaats zouden wij gaarne enkele tijdverzen van U willen plaatsen in het litteraire tijdschrift "Voorpost", dat bij ons hopenlijk spoedig zal verschijnen.'[38]

Van hun kant gingen ook Koos Schuur en Ferdinand Langen voor hun tijdschrift aan de slag. Dat deden ze allereerst in hun eigen vriendenkring. Zo vroeg Schuur zijn boezemvriend Jan Elburg en ook Bert Voeten, in wiens huis aan de Kloveniersburgwal hij in die tijd geregeld op bezoek kwam, mee te werken.

Daarnaast nam Schuur - ook op aandringen van Geert Lubberhuizen en Wim Schouten, die hoopten dat vooral veel jongeren in het nieuwe blad publiceren zouden - contact op met de *Podium*-groep in Leeuwarden. Voor Ferdinand Langen en voor hemzelf was daarbij een belangrijk punt dat deze jonge schrijvers ook uit Noord-Nederland kwamen.

De ideeën over literatuur die bij de *Podium*-groep - en vooral bij de belangrijkste vertegenwoordiger ervan: de dichter en essayist Fokke Sierksma - leefden, waren hun beiden waarschijnlijk nauwelijks bekend. Deze ideeën waren met veel nadruk uiteengezet in een essay, dat 'Doelstelling' heette en dat door Frank Wilders (Fokke Sierksma) begin juni 1945 in *Podium* gepubliceerd was: hierin was een hartstochtelijk pleidooi gehouden voor meer engagement in de literatuur. Schuur merkte hierover in 1983 op: 'Ik betwijfel of ik dat gelezen had, want in dat geval zou ik wel geaarzeld hebben.'

Op 5 juli schreef Schuur - ook namens Langen - aan de redactie van *Podium*, dat zij beiden 'bij de bovengedoken uitgeverij DE BEZIGE BIJ' een tijdschrift, genaamd *Het Woord*, wilden uitgeven, 'dat de moeilijke taak voor den boeg heeft, de nieuwe Nederlandse letterkunde te vertegenwoordigen en de ideën [ideeën] van de huidige jonge generatie van dichters en schrijvers, die in den afgelopen oorlog mondig werden, onder de ogen van het publiek te brengen.'

Schuur vervolgde: 'Dit plan bestaat reeds sedert 1942 en de redactie van

HET WOORD heeft gedurende de bezetting dan ook met belangstelling kennis genomen van de weinige ondergrondse tijdschriften, die voor het merendeel gevuld werden met werk van in de letterkunde volkomen onbekende personen. De meeste sympathie ontstond bij hen voor het tijdschrift PODIUM en - moge dit voor een gering deel zijn oorsprong vinden in het feit, dat beide redactieleden Groningers zijn en een onbepaalde verwantschap voelen met alles wat Noord-Nederlands is - voor het allergrootste deel is de oorzaak: de wijze waarop de redactie van PODIUM zich van haar taak kweet, het werk dat zijzelf publiceerde en de ideën die zij naar voren bracht.'

En verder: 'Dit alles tezamen genomen heeft ons doen besluiten, de redactie van PODIUM als eerste en voorlopig zeker als enige uit te nodigen met ons tot een nauwere samenwerking te komen.'

Over de manier waarop die samenwerking vorm zou kunnen krijgen, schreef Schuur tenslotte: 'Blijft PODIUM voortbestaan, dan zal HET WOORD natuurlijk een bijzondere voorkeur hechten aan de medewerking van de PODIUM-redactie en -medewerkers. Blijkt de PODIUM-redactie evenwel, dat de belangstelling voor haar plannen niet groot genoeg is om deze te verwezenlijken, dan brengen wij het plan tot een fusie naar voren.'[39]

Vier dagen later, op 9 juli, vroeg Koos Schuur ook zijn vriend, de vijfendertigjarige classicus Barend Rijdes (1910-'75), die in Haarlem woonde, aan *Het Woord* mee te werken. Hij schreef hem: 'HET WOORD zal het maandblad moeten worden voor "onze generatie" (als ik het zoo mag zeggen): niek verhaagen, ab visser, eddy evenhuis, sjoerd leiker, jan g elburg en jij en wij twee[40] voorlopig als kerngroep bijvoorbeeld. Je kunt op het ogenblik niet in drie tellen uitmaken, wie tot deze nieuwe groep zullen behoren. Voorloopig hebben wij een tweehoofdige redactie gekozen, omdat de derde man slechtvindbaar is; het moet een bekwaam essayist zijn en van onze leeftijd en groep. Zoo'n man is niet snel te vinden en zal later bij de redactie worden gevoegd. Doel en streven is: de nieuwe ideeën, die tijdens den oorlog ontstaan zijn, en datgenen, wat ons verbindt, naar voren te brengen en een stimulans te zijn voor het streven naar een grootschere en meer bezielde kunst, die zich niet doodstaart op het detail, maar het kunstwerk als groote compositie ziet; een poging om los te komen uit het nederlandsche provincialisme.'

Schuur schreef verder: '[...] Ons verschil met de veertigjarigen is tè groot om thans nog onder hun vleugels te staan of arm in arm met hen op te trekken, vooral met niet te groote afkeuring voor hun werk. Het is thans den tijd in de literatuur nieuwe consignes uit te geven. Wij zijn tenslotte vijf jaren voorbij 1940 en dat wordt over het algemeen tezeer en onbewust ver-

geten. De ons volgende generatie is zich notabene reeds aan het roeren.'[41] Schuur vroeg Rijdes hierna of hij een novelle en gedichten wilde insturen ter publicatie in *Het Woord*.

Twee dagen later, 11 juli, antwoordde de redactiesecretaris van *Podium*, Gerrit Meinsma, dat hij met genoegen van Schuurs voorstel tot samenwerking kennis genomen had: 'Was niet "De Bezige Bij" immers ook voor ons Noorderlingen het ideaal van een synthese tussen illegaliteit en cultuur?' Bovendien had het geen zin literair Nederland willekeurig te 'versnipperen'. Meinsma stemde dan ook met een gesprek over samenwerking in.[42]

Intussen had Ferdinand Langen de jonge dichter en essayist Hans Redeker, die hij in Groningen had leren kennen, uitgenodigd voor het eerste nummer van *Het Woord* een beschouwing te schrijven over de na-oorlogse situatie van de literatuur. Op 11 juli antwoordde Redeker hem: 'Hartelijk dank voor brief en uitnoodiging, waar ik graag op in ga. Het is nu de 11de zoodat ik het artikel zeker op tijd klaar krijg. De opzet van het tijdschrift lokt mij erg aan en ik ben benieuwd hoe het verder zal uitvallen. Er wordt m.i. op het oogenblik teveel gelegenheid voorbijgegaan om dieper op de achtergronden der actueele problemen in te gaan, waarschijnlijk uit angst heilige huisjes te treffen en de toch al scherpe contrasten nog te verscherpen. Toch is een duurzamer eenheid alleen te bereiken door de bestaande tegenstellingen tot op de wortel toe te onderzoeken. Enfin, genoeg woorden daarover; nu de daad. Ik hoop je dus binnenkort een passend essay toe te sturen, litterair en actueel van onderwerp, waarin de tegenwoordige positie van de letterkunde op haar mogelijkheden wordt getoetst. Een soort rechtvaardiging dus ook van het tijdschrift, zooals ik deze uit jouw woorden begrepen heb.' Het essay waarover Redeker schreef, was 'Poëtisch perspectief', dat in het eerste nummer van *Het Woord* gepubliceerd zou worden.

Redeker merkte verder op - met een verwijzing naar zijn vrouw Gretel, die balletdanseres was -: 'Graag zal ik ook eens wat nader contact verkrijgen. Binnen niet al te lange tijd verdwijnen ook wij naar Amsterdam, zoodra er woonmogelijkheid voor ons is, en Gretel ruimte voor een school heeft, die ze daar gaat openen. Maar vooreerst zit ik nog tot mijn ooren toe in het werk, waarbij vooral ook artikelen in het Engelsch voor Engelsche dans-vaktijdschriften me veel hoofdbreken [hoofdbrekens] kosten.'[43]

Het einde van Voorpost

Intussen bestond er al enkele weken het plan een algemene ledenvergadering te houden van alle auteurs die bij De Bezige Bij betrokken waren. De bedoeling hiervan was vooral de coöperatieve gedachte achter de uitgeverij

nader toe te lichten en verder allerlei lopende zaken te bespreken. Het zou de eerste ledenvergadering uit de geschiedenis van de Bij worden.

Een van de auteurs die uitgenodigd werden, was Jan Engelman. Op 11 juli schreef Geert Lubberhuizen hem: ‘Wij hebben de eer en het genoegen U uit te noodigen tot een bespreking, welke gehouden zal worden Maandag 16 Juli des avonds te 7.30 ure in het kantoor van de Bezige Bij, Heerengracht 418, Amsterdam-C. De bedoeling van deze bijeenkomst, waarvoor wij een vijf-en-twintigtal auteurs uitnoodigden, is een vrije gedachtenwisseling over de coöperatieve auteursvereeniging “De Bezige Bij”, waarbij U dan tevens in de gelegenheid bent alle mogelijke vragen te stellen en suggesties te doen.’

In een naschrift voegde Lubberhuizen eraan toe: ‘Indien de reis hierheen voor U te bezwaarlijk is, zullen wij U gaarne schriftelijk op de hoogte stellen, met de belangrijkste punten die besproken zijn.’[44] Aan de andere leden van de Bij werd een soortgelijke brief verzonden.

Drie dagen later, 14 juli, deelde Simon Vestdijk per briefkaart mee: ‘Tot mijn spijt valt het mij op het oogenblik moeilijk in Amsterdam te komen. Ik zal dus gaarne schriftelijk ingelicht worden.’[45]

Waarschijnlijk op maandag 16 juli - dezelfde dag waarop de ledenvergadering gehouden zou worden - vond er te Amsterdam een bijeenkomst plaats tussen enkele redacteuren van *Podium* en *Het Woord*. Bij die gelegenheid werd duidelijk dat er zulke grote verschillen in hun houding tegenover de literatuur bestonden dat samenwerking weinig zinvol zou zijn.

Op de ledenvergadering zelf kwamen ook de tijdschriftplannen ter sprake. Daarbij leek er bij de leden van de Bij meer enthousiasme te bestaan voor *Het Woord* dan voor *Voorpost*.

Intussen was Geert Lubberhuizen bij majoor Sikkema van het Militair Gezag op bezoek geweest, wat tot resultaat had dat aan *Voorpost* inderdaad papier toegewezen werd: het argument dat het blad in feite al tijdens de oorlog verschenen was, bleek hierbij de doorslag te geven. Met betrekking tot *Het Woord* werd afgesproken dat Sikkema contact zou opnemen met Nico Donkersloot en dan een beslissing zou nemen.

Ferdinand Langen besloot hierna opnieuw een beroep op Donkersloot te doen. Op 22 juli schreef hij hem: ‘Uit een onderhoud dat de heer Lubberhuizen, directeur van de uitgeverij De Bezige Bij had met den heer Siccema [Sikkema] over de vergunning voor het verschijnen van het letterkundig tijdschrift HET WOORD, is gebleken dat de heer Siccema voornemens is hierover Uw advies in te winnen. Dat is de reden dat ik deze kwestie nogmaals onder Uw aandacht breng.’

Langen schreef verder: ‘Ik doe dat niet alleen. Ik schrijf U uit naam van

alle letterkundigen die aan dit tijdschrift mee zullen werken en waar onder zijn: Bertus Aafjes, Anna Blaman, Theo van Baarn [Baaren], C.C.S. Crone, Eddy Evenhuis, Hella Haasse, Sjoerd Leiker, Joh. E. Redeker, B. Rijdes, Koos Schuur, E. den Tex, Niek Verhaagen, Ab Visser en nog vele anderen. Wij zijn zonder uitzondering van mening dat het tijdschrift HET WOORD van het hoogste actuele belang is, omdat daarin de nieuwe richting haar gestalte zal krijgen die tijdens de oorlog in ons is gegroeid en die naar alle waarschijnlijkheid de Nederlandse literatuur voor de eerst volgende jaren zal bepalen.'

Langen vervolgde: 'De omvang zal voorlopig slechts 32 pag. zijn en de oplage niet meer dan 1000 ex. Wij zijn dus, in vergelijking met andere weeken maandbladen zeer bescheiden. De aanslag die wij op de papiervoorraad in Nederland zullen doen zal dus zeker geen catastrophale gevolgen hebben.

Wij willen U daarom nogmaals vriendelijk verzoeken om Uw medewerking te verlenen om een voor ons gunstig advies in deze kwestie uit te brengen. Tot eventuele inlichtingen blijven wij altijd bereid.'[46]

Een dag later, op 23 juli, berichtte Geert Lubberhuizen aan Simon Vestdijk: 'Hierbij zend ik U een zeer verkort verslag van de bespreking van Maandag 16 dezer ten kantore van de Bezige Bij.

Aanwezig waren een 25-tal auteurs en het bleek van groot nut te, zijn om nu eindelijk in het openbaar contact te leggen tusschen de auteurs.

Inmiddels is de papiertoewijzing geregld [geregeld] door een bezoek bij majoor Sikkema: het is thans zoo, dat ons - ondanks het feit, dat we niet erkend zijn - papier zal worden toegewezen.'[47]

Dezelfde dag schreef Charles van Blommestein aan Sjoerd Leiker: 'Op de laatste redactievergadering van Voorpost beloofde je mij verschillende bijdragen, o.a. die van Hendrik de Vries, die je nog in je bezit had, bij ons aan te reiken. Ik hoorde nog niets van je.

Zou ik ze een dezer dagen kunnen ontvangen, opdat ik eenige orde op de zaken kan stellen en een overzicht van de aanwezige copy kan krijgen?'[48]

Aangenomen mag worden dat er intussen buitengewoon weinig kopij voor *Voorpost* binnengekomen was. Ook verder waren de perspectieven voor dat blad niet gunstig. Zo was de adviescommissie gekrompen tot nog maar enkele leden: Halbo C. Kool, Jan H. de Groot en - met gezonde tegenzin - Sjoerd Leiker. De directie van de Bij voelde er ook niet voor zich al te veel voor het blad in te spannen: zij had genoeg andere zaken aan haar hoofd.

Bovendien leek *Het Woord* wèl een veelbelovende toekomst tegemoet te gaan. De directie besloot daarom de plannen voor *Voorpost* te schrappen en

alles op de kaart van *Het Woord* te zetten. Dat was natuurlijk vervelend voor Simon Vestdijk, maar het kon nu eenmaal niet anders. Majoor Sikkema bleek hierna bereid de toestemming voor het verschijnen van *Voorpost* over te hevelen naar *Het Woord*.

Zo werd in de zomer van 1945 in het nest van *Voorpost* het koekoeksei *Het Woord* uitgebroed. Over het eerste tijdschrift is verder in de annalen van De Bezige Bij niet veel meer te vinden. In zijn biografie van Geert Lubberhuizen schreef Wim Wennekes nog: 'In het halfjaarverslag over 1945 werd een bedrag van f 630,92 als voorbereidingskosten voor Voorpost afgeschreven: "De uitgave vindt echter geen doorgang, zoodat deze post is afgevoerd op de verlies- en winstrekening."'[49]

Aan de andere kant was het nu duidelijk geworden dat *Het Woord* binnenkort inderdaad zou kunnen uitkomen. Dat had ook gevolgen voor een tijdschrift waarvan al eerder sprake was: het blad dat bij Elsevier verschijnen zou onder redactie van Hanno van Wagenvoorde, Koos Schuur en Ferdinand Langen. Omdat Schuur en Langen hun handen al vol hadden aan *Het Woord*, moest Van Wagenvoorde voor zijn blad, dat *Symbool* zou heten, ijlings naar nieuwe redacteuren op zoek gaan. Hij benaderde daartoe Bert Voeten en de jonge dichter Maarten Vrolijk.

Bert Voeten vertelde in 1983 dat de medewerkers van dit blad 'fantastisch' zouden worden gehonoreerd, maar dat het plan strandde bij een bespreking van de redactie met de directeur van Elsevier, drs. R.E.M. van den Brink. Voeten: 'Toen deze een aantal namen noemde die in dat tijdschrift moesten figureren - hij noemde Piet Bakker en Jan de Hartog -, toen zeiden wij: "Dan zijn we helaas aan het verkeerde adres."'[50] Van *Symbool* is nooit een nummer verschenen.

De verdere voorbereidingen

In de eerste tijd was de samenwerking tussen Ferdinand Langen en Koos Schuur niet hecht, maar er had nog wel geregeld een redactievergadering plaats. Later tijdens de eerste jaargang zou het contact veel losser worden.

Schuur merkte hierover op: 'Je zag elkaar nu en dan. En als de datum van inlevering naderde, dan belde je elkaar op en dan zeiden we: "Hoe ver staat het met jou? Heb je wat?"' Schuur vertelde dat hijzelf vaak 'weinig of niets had' en dat het blad in het eerste jaar - in tegenstelling tot de latere jaargangen - meestal slecht geredigeerd werd. Ferdinand Langen deelde daarentegen mee: 'Er had elke maand wel een redactievergadering plaats.'

In welke richting de redactie koerste, wordt duidelijk uit een brief die Koos Schuur op 18 september - ook namens Ferdinand Langen - aan de

Utrechtse dichter Theo van Baaren (1912-'89) schreef. Van Baaren had tijdens de bezettingsjaren samen met zijn vriendin Gertrude Pape het tijdschrift-in-één-exemplaar *De Schone Zakdoek* vervaardigd en had bovendien in 1944 de dichtbundel *Versteend zeewier* gepubliceerd.

Schuur schreef hem: '[...] het is moeilijk binnen de ruimte van deze brief de doelstellingen van het tijdschrift uiteen te zetten. [...] "het woord" zal een tijdschrift zijn "op smalle basis", dwz met een bepaalde doelstelling. de redactie is zich bewust dat zij een letterkundig tijdschrift wil redigeren, dat eventueel een vergelijking met de beste buitenlandsche tijdschriften kan doorstaan. reeds tijdens den oorlog was er in het werk van verschillende jongere dichters een verwantschap te bespeuren, die duidde op het toekennen van een grootere waarde aan den droom in de poetische [poëtische] beteekenis van dit woord, een romantisch symbolisme - voorzover oude termen een nieuwe beweging kunnen dekken - en daarmee een afscheid van de nogal naturalistische realiteit in veel wat voor 1942 voor poezie werd versleten, werd aanvaardbaar door de volkomen overtuiging, waarmee de dichters zich binnen dit gebied bewogen. voor mij persoonlijk beteekent dit, dat de poetische factor binnen de nederlandsche dichtkunst een overwinning heeft behaald op de a-poetische factor, die hier met de anecdotische poezie binnendrong.'

Schuur besloot: 'uw gedichten in "versteend zeewier" hebben een niet geringe indruk op mij gemaakt en dat niet alleen om hun verstechnische kwaliteiten. ik zou het daarom ook zeer op prijs stellen, indien u uw medewerking aan "het woord" zou willen verleenen.'[51] In de zesde aflevering van de eerste jaargang zouden inderdaad vier verzen van Theo van Baaren gepubliceerd worden.

Drie dagen later, op 21 september, bevestigde Geert Lubberhuizen in een brief aan Ferdinand Langen en Koos Schuur de afspraken die hij in verband met *Het Woord* met hen gemaakt had. Lubberhuizen schreef: 'De redactie zal naar beste weten en kunnen het tijdschrift redigeeren. De uitgever laat de redactie volkomen vrij in haar redactioneele beslissingen.'

Hij merkte verder op: 'De geheele financieele regeling is in handen van den uitgever. De redactie ontvangt voor haar werkzaamheden voor het 1ste nummer f 100.- de man, daarna f 50.- de man per verschenen nummer. Het honorarium voor geplaatste verzen en artikelen zal ongeveer zijn: f 4.50 per pagina gedichten en f 3.50 per pagina proza. Redactioneele artikelen en bijdragen in de rubriek: "Van eeuwigheid tot uur" van de hand van de redactie zijn begrepen in haar honorarium.' In de rubriek 'Van eeuwigheid tot uur' zouden vooral korte beschouwingen en boekbesprekingen worden gepubliceerd.

Lubberhuizen stelde hierna vast: ‘De Heeren Ferdinand Langen en Koos Schuur verbinden zich, niet zitting te nemen in de redactie van een ander litterair tijdschrift.’ En tenslotte: ‘Deze overeenkomst wordt aangegaan voor de tijd van één jaar, ingaande 1 October 1945, aldus eindigende 30 September 1946, waarna opnieuw zal worden beslist.’[52]

Met belangstelling werd er intussen in brede kring naar het eerste nummer van *Het Woord* uitgekeken, vooral ook omdat er allerwege sympathie bestond voor De Bezige Bij. Zo schreef het weekblad *De Groene* op 13 oktober: ‘De vrije uitgeverij “De Bezige Bij”, die in de onvrijheid zooveel en zoo voortreffelijk werk heeft gedaan (de namen der jonge uitgevers mogen hier eindelijk wel eens genoemd worden: Geert Lubberhuizen en Charles van Blommestein) houdt *Het Woord* ten doop, een letterkundig blad onder de beide Groningsche auteurs Ferdinand Langen en Koos Schuur.’[53]

De belangstelling voor *Het Woord* kreeg nog een extra stimulans door wat Martinus Nijhoff op dezelfde 13de oktober in *Vrij Nederland* opmerkte: ‘Er is in ons land een jong dichter, Koos Schuur genaamd. Onthoud deze naam, lezer, als gij in poëzie belang stelt. Gij zult deze naam, naar ik stellig vermoed, nog dikwijls tegenkomen, en steeds, tenzij ik mij sterk vergis, zal werk door deze naam ondertekend, u weten te boeien. Want Koos Schuur is niet slechts een jong dichter met veel talent, maar met een talent dat betekenis heeft voor ons allen, voor zover wij oor hebben voor de geheimen die poëzie verbergt en doet raden. Terwijl zijn stem, soms speels, soms pathetisch, eigen en eerlijke gevoelens tot uitdrukking zoekt te brengen, zingt er iets in mee dat men het hart van het land zou kunnen noemen. En deze toevoeging, die niet, als bij gelegenheidsdichters, opzettelijk geschiedt, verleent aan elk zijner verzen een zeker perspectief.’[54]

Vijf dagen later, op 18 oktober, schreef Schuur op een briefkaart aan zijn vriend Barend Rijdes: ‘[...] inderdaad is het artikeltje van Nijhoff een prachtige reclame, niet in het minst voor “*Het Woord*”, waarvan je dezer dagen het eerste nummer wel zult ontvangen. in het tweede nummer komt van mijn hand een essay: normen in poeticis.’[55]

De eerste aflevering komt uit

Kort hierna verscheen eindelijk - vooral voor wie in de illegaliteit gewend was geweest beslissingen snel te nemen, moet alles eindeloos lang geduurd hebben! - het eerste nummer van *Het Woord*. Deze aflevering, die 15 oktober 1945 gedateerd was en tweeëndertig bladzijden telde, was gestoken in een wit omslag dat door Jan Bons ontworpen was. Op dat omslag was in grijze letters met zwarte schaduw de naam van het tijdschrift gedrukt. Deze

Omslag van het eerste nummer van *Het Woord*

letters zouden overigens in latere afleveringen telkens een andere kleur krijgen.

Als ondertitel werd vermeld: ‘Maandblad voor de nieuwe nederlandse letterkunde onder leiding van Ferdinand Langen en Koos Schuur.’ De abonnementsprijs bedroeg f 10,- per jaargang.

Op de binnenkant van het omslag werd met - het voor De Bezige Bij kenmerkende - optimisme meegedeeld: ‘De omvang van dit tijdschrift zal voor de eerste drie nummers 32 pagina's bedragen; vanaf Januari 1946 zal het aantal pagina's geleidelijk tot 96 worden verhoogd.’ In feite zou de omvang in deze jaargang - behalve bij de dubbelnummers - nooit groter dan veertig bladzijden zijn.

De eerste aflevering opende hierna met een redactionele inleiding, waarin geschreven werd: ‘Men kan dit tijdschrift beschouwen als een van de gevolgen, die de ingrijpende veranderingen in het literaire en in het gehele geestelijke leven in Nederland noodzakelijk met zich mee hebben gebracht, als de uiting van een nieuwe stroming die zich in de afgelopen oorlogsjaren onder de schokkende ontladingen van de actuele gebeurtenissen baan heeft gebroken. En daarmee is eigenlijk reeds gezegd, dat dit tijdschrift zeker niet zonder een duidelijk omlijnde richting en zonder een scherp bepaalde doelstelling zal zijn. Een stroming, die in de breedte vervloeit, zal immers nooit die stuwkracht en diepte bezitten, die van een beweging - en zeker van een jonge beweging wordt gevraagd.

Men heeft, wanneer men de leiding van een letterkundig tijdschrift aanvaardt, de keuze tussen twee mogelijkheden: men kan goede bijdragen verzamelen zonder meer en men kan goede bijdragen verzamelen die een uiting van een bepaalde geestelijke constellatie zijn. Na het bovenstaande zal het duidelijk zijn, dat wij voor de laatste mogelijkheid hebben gekozen. Wij zetten daarmee als tijdschrift een traditie voort, een traditie waarbij wij de namen van *De Nieuwe Gids* en *Forum* ter verduidelijking noemen; tijdschriften die voor hun tijd leidinggevend waren.’

De redactie schreef verder: ‘Ons land, dat kaal en op vele plaatsen verschroeid uit deze oorlog te voorschijn is gekomen, staat voor een nieuwe taak in zijn geschiedenis. Sinds vreemde legers de grenzen van dit land hebben opengestoten, is het met de tevreden en welvoldane rust, die isolement en afzijdigheid boden, gedaan. Ons land zal opnieuw een meer actieve rol moeten spelen in het grotere verband van volkeren, wil het onder hen een enigszins representabele plaats innemen en zo het meegeteld wil worden. En wanneer wij daarbij bedenken, dat alles wat sinds jaar en dag Europa beroerde aan Nederland voorbijging of het slechts bereikte als een kalme en ongevaarlijke na-rimpeling; wanneer wij beseffen, dat Nederland dreigde te

worden een goed gevoede provincie van Europa maar ook geestelijk “provinciaal” in de slechte betekenis van het woord, en wanneer wij ons dan daarbij tevens nog een voorstelling trachten te maken van de eisen, die er nu en in de toekomst aan ons land zullen worden gesteld, dan moet men wel tot de slotsom komen, dat de geest, die ons volk beheerst, niet meer dezelfde kan zijn als die van voor de oorlog. Wij zijn ervan overtuigd, dat de literatuur in deze tijd, wil zij haar functie behouden, blijk moet geven van een grote visie. Alleen een bezielde literatuur, bezield door een doorleefde wereldbeschouwing en gedreven door een idee, achten wij daartoe in staat. Deze beide voorwaarden scheppen de mogelijkheid tot een zinvolle interpretatie van het woord en zullen den kunstenaar naast zijn artistieke, ook zijn leidinggevende (profetische) roeping doen beseffen. Het opnieuw bewust worden van de taak, die de kunstenaar heeft ten opzichte van de wereld waarin hij leeft, zal een van de gevolgen daarvan zijn.’

Hierna schreef de redactie over haar eigen literaire opvattingen: ‘Het knappe jongleren met woorden en regels, zonder achtergrond of wijder perspectief, kan ons nauwelijks nog boeien; want wij geloven, dat niet alleen het vakmanschap, maar - zoniet in de eerste plaats, dan toch: zèker óók zijn eigen inhoud, zijn wereldbeschouwing en zijn overtuiging de kunstenaar groot maken. Het verzorgde detail, van welke suggestieve kracht het ook mag zijn, wensen wij ondergeschikt te zien aan een groter geheel; want het komt in de eerste plaats aan op de compositie van het gehele kunstwerk en pas daarna op de details. Het wantrouwen, waarmee vele dichters voor deze oorlog tegenover het “grootse en meeslepende vers” meenden te moeten staan, missen wij; en evenzeer missen wij de achterdocht tegen wat niet met het verheerlijkte en toegespitste intellect te benaderen valt, tegen het irrationele, tegen de mystiek zo men wil.’

De redactie voegde hieraan toe: ‘Tenslotte moet men wel bedenken, dat wij niets kunnen en niets willen forceren. Bij het lezen van het werk, dat wij zullen publiceren, kan men zelf nagaan in hoeverre de nieuwe richting, die wij voorstaan, zich reeds heeft verwerkelijkt en in hoeverre zij nog slechts als een verlangen in ons aanwezig is.’[56]

De redactie van *Het Woord* pleitte in deze beginselverklaring dus voor een ‘grote visie’ en voor een ‘literatuur, bezield door een doorleefde wereldbeschouwing en gedreven door een idee’: hieruit sprak duidelijk verwantschap met de symbolistische kunst uit het begin van deze eeuw.

Daarbij sloot aan dat de redactie verklaarde het wantrouwen te missen tegenover het ‘grootse en meeslepende vers’ en ook tegenover het irrationalisme en de mystiek. Dat week duidelijk af van de opvattingen die vanaf het begin van de jaren dertig door Menno ter Braak, E. du Perron en hun na-

volgers verkondigd waren: deze hadden immers een broertje dood gehad aan allerlei ‘dichterlijke’ pretenties en speciaal aan elke vorm van mystiek. Ferdinand Langen en Koos Schuur namen daarmee stelling tegen een kijk op de literatuur die in de jaren na de Tweede Wereldoorlog een enorme invloed had.

Na deze beginselverklaring volgden twee verzen van Koos Schuur, waaronder ‘Vuur - wind - regen - droom’, waarin een absoluut verlangen naar het toekomstige ‘droomrijk’ verbeeld wordt:

> *Wanneer eens - licht genoeg voor nieuwe sferen*
> *en rijp geworden aan geluk en leed -*
> *de dood mij toestaan zal hem te passeeren*,
> *smeek ik het vuur mijn lichaam te verteren*
> *tot asch van asch en voor den wind gereed*;
> *bid ik den wind, dit stof omhoog te dragen*
> *om het te zuiveren tot klaar kristal*,
> *en aarzelend zal ik den regen vragen*
> *het mee te nemen als op najaarsdagen*
> *het boven west-europa regenen zal*.
>
> *En voor wat mogelijk verder rest, ontastbaar*
> *en ijler dan den allerijlsten wind*,
> *vraag ik een zwerven, vrij en onbelastbaar*,
> *voor slijk en vuil en schandvlek onaantastbaar*,
> *tot waar de droom zijn roekeloos rijk begint*;
> *want zoo er één land, waard om in te leven*,
> *nog overblijft binnen dit wijd heelal*,
> *is dat dit droomrijk, waarvoor ik zal geven*
> *al mijn geluk, zoonoodig, al mijn streven*
> *en al de woorden die ik schrijven zal*.[57]

Hierna volgde het verhaal ‘Het requisitoir’ van Ferdinand Langen, waarin verteld wordt over een verleidelijke vrouw met de veelbelovende naam Angèle Luson, die er niettemin een gewoonte van maakt haar achtereenvolgende geliefden op gevarieerde wijze in het ongeluk te storten.

Het begin van het verhaal luidt: ‘Leg nog maar een houtblok op het vuur Léon, want de nacht is nog lang en er valt nog veel te zeggen. Jullie drieën hebben het woord gehad en nu is het woord nog aan mij. Kom, schik dichter bij mij Gérard-José en ook jij Edwin, schuif je stoel naar de haard en luister. Wat zal ik zeggen? Wanneer ik Angèle Luson wilde verdedigen, dan

zou ik beter mijn beurt voorbij kunnen laten gaan. Want alles, wat tot haar verdediging aangevoerd kan worden is deze nacht reeds gezegd, ik zou daar maar weinig aan toe weten te voegen. Jullie hebben haar reeds vrijgesproken, ieder op zijn eigen wijze en met misschien niet eens zoveel woorden, maar daar kwam het tenslotte toch op neer. Ik beschuldig haar echter. Nu het mij duidelijk is geworden dat er niemand te vinden is, die haar wil veroordeelen, nu zal ik het doen. Ik klaag haar aan, ik beschuldig haar van de moord op Caspar, want het wàs toch een moord, nietwaar Léon, en ik beschuldig haar tevens van de aanslagen op onze eigen levens, op die van jou Gérard-José en die van jou Edwin en van jou Léon en van mijzelf en van God weet wie nog meer. Ik kan het niet zwart genoeg maken. Ik wil jullie waarschuwen; er zal bij de woorden die ik zeg niet één zijn, die voor haar pleit en wanneer jullie meent toch een dergelijk woord te horen, dan is dat een vergissing. Ik lees verwondering op jullie gezichten en verbazing. Maar waarom? Is het dan zo vreemd dat men dat zegt, wat voor iedereen reeds lang duidelijk is? Ik weet wel dat het in onze kringen steeds meer de gewoonte wordt vrouwen als Angèle Luson te verdedigen. Wie veel lief heeft, zegt men, moet men ook veel vergeven. En Angèle heeft veel lief gehad, o ja, heel veel zelfs. Daar hebben wij, zoals wij hier samen zijn, niet over te klagen gehad. Al duurde die liefde voor de een dan ook jaren en voor de andere dagen. Maar de herinnering is gebleven en die herinnering is onvergetelijk en zonder tijd. En ik weet ook dat het daarom is dat jullie haar hebben verdedigd. Want, zegt men, een vrouw waarmee men eenmaal de liefde heeft gedeeld, moet men later niet verraden. Neen, men moet dat ook niet doen. Maar juist om diezelfde reden klaag ik haar aan.’[58]

Van Bertus Aafjes werden hierna vier sonnetten uit de bezettingstijd opgenomen, waaronder het romantische vers ‘’t Oorlogsrumoer’:

't Oorlogsrumoer is tot mijn hof gekomen:
't Kanon brult zijn metalen keelgat heesch;
De lucht is stoYg van geluid. Ik lees
Horatius' Carmina onder de boomen.

En 't is of in een gouden net van droomen
Wij ons verstrikken kunnen, nu de vrees
Zijn intocht zeker waande. Vink en mees
Fladdren vreesàchtiger door de bloemaromen.

Een appelbloesem dwarrelt neer en kust
De bladzij waar de dichter zegt te drinken,

Slurpend, de wijn; òp fladderen de vinken,
Door weer een grauw der einder verontrust.
Oorlog, natuur, verlede', o lichte lent',
Vinden elkaar in een subliem moment.[59]

Verder werd in deze aflevering het essay gepubliceerd dat Hans Redeker op uitnodiging van Ferdinand Langen geschreven had. In die beschouwing onder de titel ‘Poëtisch perspectief’ ging hij in op het verschil in gemoedsstemming waarmee het einde van de Eerste en van de Tweede Wereldoorlog beleefd werd: ‘Weer eindigt een oorlog. En weer maken de overlevenden hun balans. Ontwend aan het schel licht der vrijheid kropen zij naar den dag uit hun kelders van haat, puin, verweer en vereenzaming; zij tellen hun gebleven bezit, begraven hun dooden en gaan op weg langs een straat welke zich nog in ochtendnevel verliest. En onder deze zoekenden naar een nieuw begin, een onderdak en een horizon met de kerkspits van een doel aan het einde van den weg, zijn het hier de meesters en knechten van het “woord”, dichters of prozaïsten, wier positie en kansen wij nader zullen bezien. Elk nieuw begin - en wie zal na deze afbraak tot op de materieele en geestelijke fundamenten dit woord ongepast achten? - houdt een bewuste stellingname in tegenover het verleden, zooals ook ieder nieuw begin uit het vroegere is voortgekomen en het nog in zich draagt.’

Redeker schreef verder: ‘En zien wij dan terug, en allereerst naar deze zich scherp op de voorgrond afteekenende periode welke ons, de jongeren, vormde: de twintig gistende, schelle jaren tusschen twee wereldoorlogen, en dan vooral, in een voor de hand liggende vergelijking, naar deze vorige na-oorlogsche generatie van 1919, dan zijn wij ons een merkwaardige tegenstelling bewust: een zekere distantie, haast een vervreemding, scheidt ons. Nog is het te vroeg om het beeld der komende literatuur prognostisch te schilderen, maar wel weten wij, hoe wij, de zoekenden van 1945, tegenover deze vorige, bonte, wisselende, experimenteerende en bezeten losbarsting na de ellenden en ontgoochelingen der loopgravenhel van 1919, nu als vervuld van resignatie en een haast angstig-behoudende voorzichtigheid staan. Twintig verdere jaren zullen deze positie onderstrepen.’

Hij schetste hierna hoe in de afgelopen eeuwen - na het wegvallen van allerlei godsdienstige zekerheden - de kunstenaar in veel opzichten de positie van de priester overgenomen had en hoe artistieke opvattingen daardoor vaak tot levensidealen waren uitgegroeid. Hij sprak in dit verband van ‘vitalisme’: ‘Voor den modernen, vrijdenkenden paganist werd ten slotte het leven zelf, met zijn sentimenten, waarden en belevingen, tot autoriteit.’

Dat godsdienstige idealen daarbij voor Redeker niet hadden afgedaan,

bleek overigens aan het einde van zijn betoog, waarin hij constateerde: ‘Op den achtergrond doemt daarbij vaag het beeld van een toekomst, waarin het moderne, vitalistische en paganistische, vrije denken, verdiept en gezuiverd, de eenheid zal hervinden met een hernieuwd en verjongd Christendom, herbezinning op de oude Liefde-leer van Jezus Christus.’[60]

Ook van Schuurs vriend Jan G. Elburg werden in deze aflevering verzen gepubliceerd, waaronder het gedicht ‘Legkaart’. Daarin lijkt de gedroomde werkelijkheid - evenals bij Schuur - sterker dan het alledaagse leven:

Ik brak dit leven om er, stuk bij stuk,
Bij nacht en dag, een legkaart uit te bouwen
Van droomsymbolen, zilvren, rose en blauwe,
Naast scherven van mijn allervroegst geluk.

Van herten, harten, paarden, edelvrouwen,
Met wassenaars en lelien gesmukt:
De warme hand die zulke bloemen plukt,
Is vrijgesteld van 't slaafs tesamenvouwen.

Wie zulk een wereld weer uit flarden bouwt,
Heeft d' andre aard slechts zijdelings van node;
Is stil in 't luidst trompetgeschal: een dode
Waarom misschien een enkle vrouw nog rouwt,
Maar stuurt het vers als vederlichte bode
Van hem, de god, naar 't rijk der andre goden.[61]

Koos Schuur en de verzetspoëzie

Hierna volgde de min of meer polemische rubriek ‘Van eeuwigheid tot uur’, waarin een commentaar van Koos Schuur gepubliceerd werd dat in de maanden hierna nog grote hoeveelheden stof zou doen opwaaien. In deze bijdrage onder de titel ‘Poëtisch pamflettisme en de paddestoelen’ merkte Schuur op dat er tijdens de laatste jaren van de Duitse bezetting sprake geweest was van ‘een poëzieloos tijdperk’.

Hij schreef hierover, daarbij ongetwijfeld op talloze tenen trappend: ‘Twee belangrijke oorzaken hiervan worden gevormd door de verzetspoëzie en het ontbreken van elke critiek.

De verzetspoëzie heeft moedwillig den tijdsfactor binnen het gedicht een grootere rol doen spelen. In de eerste plaats om coute que coute [coûte que coûte] een grooter publiek te bereiken en het woord een meer algemeene

klank te verleenen door een verschuiving in de richting van het sentiment en dikwijls zelfs van het sentimenteele. Wie den man in de straat wil bereiken, moet nu eenmaal òf straatwoorden gebruiken, òf spreken in de voor dien man verstaanbare taal der demagogen of der predikers. In de tweede plaats, omdat de realiteit in het bezette gebied harder, feller en indringender werd dan ooit.

Dat de poëzie hier schade leed, verdrongen en eigenlijk ook van minder belang werd, valt niet te betwisten. Poëtisch pamflettisme in de beteekenis van dichterlijk vlugschrift kwam hier als een noodzakelijk kwaad naar voren en, achteraf bezien, zelfs nog te weinig in vergelijking met de periode van het oude geuzenlied. Dat de verzetspoëzie deze vergelijking niet kan doorstaan ligt evenwel niet aan een gebrek aan pamflettisme, maar aan het volkomen ontbreken van een volk en een volksgemeenschap; twee begrippen, die in den tachtigjarigen oorlog nog tastbaar aanwezig waren, doch sindsdien verloren gingen en thans onvindbaar en onbestaanbaar geworden zijn.'

En verder: 'De tweede oorzaak tot dit poëzieloos tijdperk is het ontbreken van alle critiek. Talrijke mannetjes en vrouwtjes, jongetjes en meisjes kwamen tot de heerlijke ontdekking, dat verschillende woorden in de nederlandsche taal dezelfde eindklank bezitten en dat men eventueel scheldend, snotterend of tot waterenstoe ontroerd met niet al teveel moeite iets kan schrijven, dat met eenige goede wil en door-de-vingers-zien voor een gedicht en voor letterkunde kan worden versleten. Aangespoord door dit resultaat en handiger geworden door het van-hooren-zeggen, bemachtigden zij papier en een drukker en hun producten verschenen in min of meer verzorgde boekjes onder eigen naam of pseudoniem, waarna onmiddellijk een vrienden- en kennissenschare de loftrompet begon te blazen tot een verheerlijkend concert.'

Schuur voorspelde tenslotte: 'Als paddestoelen verrezen jonge en zelfs oudere dichters en dichteressen boven nederlandschen grond, maar goddank zal op dit welig najaar een strenge winter volgen en veler paddestoelen dood! Tot heil van het gemiddeld peil der nederlandsche poëzie.'[62]

Met name Schuurs opmerkingen over de verzetspoëzie zullen bij velen in het verkeerde keelgat geschoten zijn, vooral waar er kort ervoor nog in het Amsterdams Stedelijk Museum met veel enthousiasme een speciale tentoonstelling - 'Het vrije boek in onvrije tijd' - gewijd geweest was aan de ondergrondse bellettrie uit de bezettingsjaren.

In 1983 merkte Schuur over zijn commentaar op: 'Dat moest ik schrijven, vond ik. Ik vond dat er na de oorlog te veel aandacht besteed werd aan de verzetspoëzie en dat vond ik zo'n flauwekul. Vooral omdat het niet veel bijzonders was.'

Over de manier waarop in de kring rond De Bezige Bij, die immers uit de illegaliteit afkomstig was, op zijn betoog gereageerd werd, vertelde hij: ‘We kwamen toen niet zo veel bij elkaar, maar het heeft zeker kwaad bloed gezet, ook bij de Bij.’ Hij meende overigens dat dit niet het geval was bij Geert Lubberhuizen en Wim Schouten: die hielden er volgens hem wel van als jongeren tegen allerlei schenen schopten.

De rubriek ‘Van eeuwigheid tot uur’ bevatte ook een bijdrage van Ferdinand Langen waarin echo's uit de Tweede Wereldoorlog doorklinken. Centraal daarin staat een meisje dat hij kort daarvoor gezien had op het terras van het Lido in Amsterdam. Langen, die pas na de bevrijding vernomen had dat zijn vader in het concentratiekamp Mauthausen omgekomen was, vertelde in 1983: ‘Uit wat ik over dat meisje noteerde, blijkt hoe sterk in die tijd het niet accepteren van de werkelijkheid, het Roland Holst-gevoel bij mij was.’

In zijn bijdrage onder de titel ‘Het geamuseerde lijden’ schreef hij: ‘Er zat een jonge vrouw aan een tafeltje naast het mijne en op een terras aan het water. Het was een late zomermiddag en de ergste hitte was reeds voorbij. Maar nog was er iets looms in de lucht, dat zich als een voldane luiheid aan het lichaam meedeelde. Het water was groen en heel donker zelfs onder de overhangende struiken aan de kant. Zo nu en dan sprongen kleine wit blinkende visjes uit het water op, nu hier en dan daar. Ze troffen mij als lichtflitsen, onschuldig en klein weliswaar, maar toch reeds de voorboden van een naderend onweer, dat binnen een afzienbare tijd los zou breken en dat reeds was te voorvoelen. Ik keek er lang naar en geboeid en misschien kwam het daardoor wel, dat ik de jonge vrouw naast mij pas zo laat opmerkte. Zij was een schoonheid, die een bepaald soort mannen in een vreemde opwinding pleegt te brengen. En dat zijn dan vooral die mannen, die prat gaan op hun eigen smaak en zich gaarne in een schijn van avonturen hullen, niet beseffende hoe doorzichtig die schijn meestal is en op welke ontstellende wijze hun eigenlijke smakeloosheid daardoorheen in het oog springt. Zij had rode nagels aan haar vingers en aan haar tenen, zij had een gezicht, waarvan niet meer te zeggen valt dan dat ook haar lippen rood waren en zij had blauwzwarte haren, neerhangend op haar schouders. Lui achterover liggend in haar stoel las ze en als altijd nieuwsgierig naar wat mensen lezen, trachtte ik op te merken waarmee zij zich, zo nu en dan een geeuw onderdrukkend, probeerde te amuseren. Het was een klein, slordig boekje, dat de indruk wekte zo even nog buiten gehangen te hebben bij de een of andere kiosk, op straat of op het station. Het gelukte mij pas de titel te lezen, toen zij een ogenblik het boekje ter zijde legde, om zich tot haar vruchtenijs te bepalen. De titel stond er op met rode letters. Het was: De Hel van Buchenwalde.

Ik weet niet meer wat het eerste was, de schrik, de pijnlijke verbazing of het gevoel van gêne dat mij overviel. Hoe het ook zij, ik kreeg plotseling de indruk dat ik mij in een van die onaangename situaties bevond, waarbij men eigenlijk niet meer weet waarheen te kijken. Er was iets mis om mij heen en ik wist niet precies wat. Het gevoel van gêne deed zelfs een moment de gedachte aan het missen van kledingstukken bij mij opkomen. Het was een verwarring, die slechts een ogenblik duurde.

Daarna was het alleen maar schrijnend meer. Een schrijnend contrast tussen het rood van haar lippen en het rood van die titel, tussen het rood van haar nagels en nog eens het rood van die titel. Tussen de zoete en verfijnde geur van haar eigen lichaam en de stank van zweet en bloed waarvan haar lectuur vertelde. Tussen de hele sfeer van rijk en lui genot, die om haar heen hing, en de hel van Buchenwalde. Een contrast zo schrijnend, dat het niet in woorden is uit te drukken.'[63]

Onmiddellijk na het verschijnen van de eerste aflevering schreef Hans Redeker in een ongedateerde brief aan Ferdinand Langen: 'Zoojuist *Het Woord* ontvangen. Het ziet er, dunkt me, zoo heel goed uit en de inhoud lijkt me lang niet gek.'

Hij schreef verder:

> 'En nu maar wachten hoe de heeren Vol verachten reageeren ...
>
> Laat me eens een en ander weten. Inmiddels veel succes gewenscht en hartelijk gegroet [...].'[64]

Aan het eerste nummer van *Het Woord* besteedde het dagblad *Trouw* op 3 november aandacht onder de kop 'Het begin is er': 'De eerste maandbladen zijn nu verschenen en hoewel niet bepalends doen deze eerstelingen toch vermoedens en wenschen ontstaan.

Het Woord, voortreffelijk verzorgd, uitgegeven door "De Bezige Bij", onder redactie van Koos Schuur en Ferd. Langen, is wel het beste.

Een vast omlijnd programma is wel is waar nog niet merkbaar, doch veelbelovend is de inhoud zeker.'[65]

Minder positief was *Het Parool* op 11 december: '*Het Woord* wordt volgeschreven door zijn redacteuren. Koor [Koos] Schuur en Ferdinand Langen; Schuur heeft ongetwijfeld talent, het proza van Langen echter is zwak, evenals het werk van Redeker, Elburg e.a., dat men in het eerste nummer vindt.'[66]

Veel kritiek had ook de *Podium*-redacteur Fokke Sierksma in een uitvoerige brief die hij op 10 november aan Albert Jan Govers schreef. Deze jonge dichter had in de lente van dat jaar aan het clandestiene tijdschrift *Parade der Profeten* meegewerkt. Sierksma merkte over het eerste nummer van *Het Woord* op: 'Aafjes' verzen deden me niets. Ze waren zelfs niet brillant. Langen

zijn proza was suggestief, maar het onderwerp leek me min of meer kolderiek. Schuur zijn verzen doen het wel, maar ik lees Roland Holst liever zèlf. En de stukjes van eeuwigheid tot uur waren hooghartig en zouteloos. Esprit is daar blijkbaar duur. De histoire intime tussen *Podium* en *Het Woord* staat hierbuiten.'

En verder: 'Ik hoop, dat je wilt aannemen dat van bevooroordeeld zijn hier geen sprake is. Persoonlijke kwesties zijn mij te vies. Die laat ik aan aestheten en dergelijke lui, die met hun tijd geen raad weten graag over. Ceterum censeo turrim eburneum delendum esse[67].'[68]

Podium had dan ook geen goed woord voor het eerste nummer van *Het Woord* over, zoals bleek uit de aflevering van dat blad van november 1945, waarin Fokke Sierksma zijn pijlen vooral op Koos Schuur en diens negatieve opmerkingen over de verzetspoëzie richtte.

Sierksma verweet Schuur dat hij bij de beoordeling hiervan te veel van traditionele schoonheidsidealen uitgegaan was en daardoor te weinig oog had gehad voor de gevoelens die er in de bevolking leefden: 'Het eigenlijke probleem der verzetspoëzie heeft Koos Schuur blijkbaar niet gezien. De spalt, die Marsman voelde tussen volk en dichter, schrijnt in Amsterdam al lang niet meer. Daar bouwt men, na vijf jaar totale oorlog, rustig weer ivoren torentjes. Wie sprak daar van "people, who burst with joy, that they can write modern verse"? Dat temidden van beestachtigheid en onderdrukking de schoonheid een ander gelaat heeft dan op een redactievergadering van *Het Woord*, dat mens en normen variabel zijn, dat de kunst functionaliteit zoekt èn mijdt, dat schoonheid wel eens eigenbelang kan zijn... maar welke zin heeft het over deze problematiek te spreken met dichters, die nog niet aan de schoonheid als eigenbelang, maar pas aan de schoonheid als... reclame zijn toegekomen?'[69]

De strijd voor een zuivere poëzie

Intussen was De Bezige Bij eind oktober van het vroegere adres van uitgeverij Westland aan de Herengracht naar het kapitale pand Van Miereveldstraat 1 (dicht bij het Museumplein) in Amsterdam verhuisd. Tijdens de bezettingsjaren was er in dit huis, dat in 1912 gebouwd was en met zijn fraaie trap en betimmeringen een opvallende allure heeft, een instantie van de Duitsers gevestigd geweest. Het pand was zo groot dat ook Charles van Blommestein er met zijn gezin wonen kon.

Pas eind november - dus met enkele weken vertraging - verscheen de tweede aflevering van *Het Woord*, gedateerd november 1945 en deze keer met een omvang van veertig bladzijden. In dit nummer publiceerde Koos

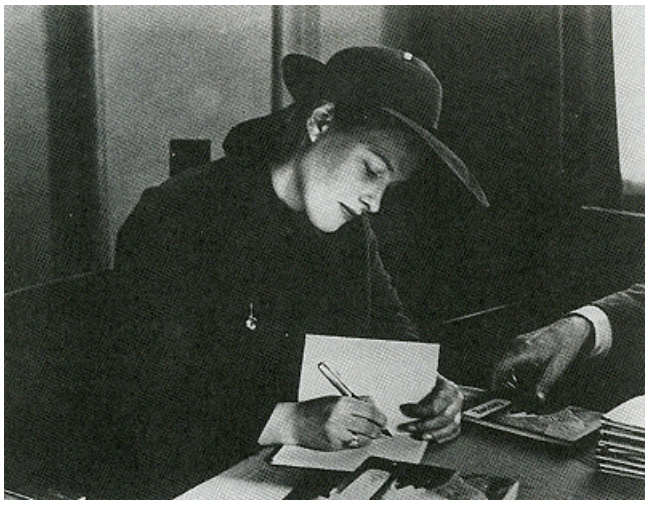

Hella S. Haasse

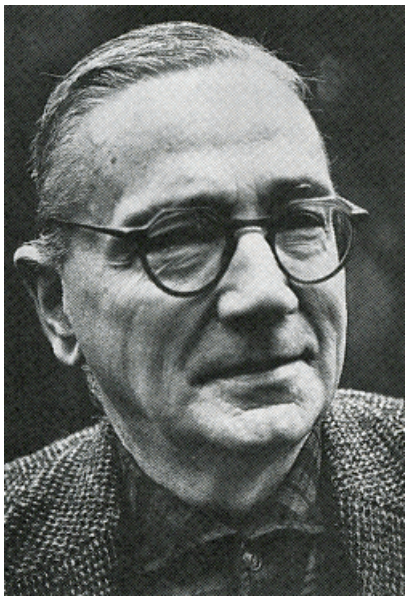

foto onder: S. Vestdijk

Schuur zijn al eerder genoemde beschouwing ‘Normen in poeticis’, waarin hij de strijd voor een zuivere poëzie voortzette.

Hierin schreef hij: ‘Reeds in het eerste nummer van dit tijdschrift en elders heb ik gewezen op het verschijnsel “verzetspoëzie” en “tijdvers”, waarbij in beide gevallen de realiteit zoozeer het gedicht binnendrong en de tijdsfactor zoozeer de overhand verkreeg binnen het vers, dat de poëzie naar een uithoek verdrongen en van minder belang werd; en zelfs van geen enkel belang meer, behalve in de oogen van hen, voor wie de poëzie nu eenmaal belangrijker is dan het leven zelf, en zoo deze uitdrukking overdreven mocht klinken: voor wie de poëzie onafscheidelijk met het leven vergroeid is.

“Poëtisch pamflettisme” heb ik dat verschijnsel genoemd, omdat het in de eerste plaats ging om het pamflet en de poëzie slechts een bijkomstige of zelfs in het geheel geen rol speelde; en ik zou naast het poëtisch pamflettisme kunnen noemen de aanverwante “poëtische anecdotiek” en de “poëtische journalistiek”. Inderdaad zijn dit eigenlijk drie benamingen voor eenzelfde verschijnsel, namelijk het binnenhalen van een teveel aan tijdsfactor binnen het gedicht; in het eene geval verdringt het pamflet, in het tweede de anecdotiek en in het derde geval de journalistiek de poëzie naar een uithoek van of buiten het vers. Ik handhaaf evenwel deze drie benamingen, omdat zij hoogstens in wezen hetzelfde verschijnsel benoemen, maar uiterlijk drie verschillende vijanden zijn.’

Hierna schreef Schuur over het dichterlijk ideaal dat hem voor ogen stond: ‘De eenig geldende norm, die ik thans denkbaar acht, is de zuivere poëzie’. Of meer concreet: ‘Een poëzie van ruimer adem met een heldere romantiek als gezonde en van alle ziekten genezen kern en het symbolisme als wapen; een poëzie, wars van het kleine en kleingeestige en waarbij de dichter zich inzet met al het vuur en al de hartstocht, die in hem aanwezig is, oprecht en met een volkomen verantwoorde techniek.’[70]

In deze aflevering werd ook ‘Fragment van een brief’ van Hella S. Haasse gepubliceerd. Van deze jonge schrijfster, die in 1918 te Batavia geboren is, waren al in 1939 vijf gedichten in het tijdschrift *Werk* verschenen. In die tijd studeerde ze Scandinavische letteren - met als hoofdvak Oudnoors - aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, maar in 1940 stopte ze daarmee. In 1998 vertelde ze: ‘Nadat ons land door de Duitsers bezet was, had ik er geen zin meer in met die studie door te gaan. Dat kwam vooral door het misbruik dat de nazi's maakten van de Germaanse cultuur en mythologie.’[71]

Ze bezocht daarna de Amsterdamse toneelschool, waarna ze deel ging uitmaken van het cabaretgezelschap van Wim Sonneveld. In 1945 verscheen haar dichtbundel *Stroomversnelling*.

Ferdinand Langen, die haar in de eerste naoorlogse jaren wel eens in toneelkringen ontmoette, vertelde in 1996: ‘Ik vond haar intelligent, een prachtige vrouw met een heel mooi gezicht en ze was erg aardig.’[72]

In ‘Fragment van een brief’, dat later met allerlei stilistische wijzigingen zou worden opgenomen in de roman *De verborgen bron* (1950), schrijft een man aan zijn vrouw Irina over een bezoek dat hij aan het landhuis gebracht heeft waar haar moeder indertijd opgegroeid is: ‘Ik wilde dat je zelf hier was - of nee, ik wil het eigenlijk niet - waarschijnlijk uit angst dat ik met jouw ogen zou zien. Want jij bent nuchter, Irina, zo nuchter, dat ik soms niet begrijpen kan hoe het me mogelijk is met je samen te leven. Niets staat verder weg van mijn Arkadische dromen dan jij - je onbarmhartig heldere grijze ogen, je practische inzichten, je methematische [mathematische] geest. Het is ten enenmale ongelofelijk, dat jij stamt uit dit oude, wonderlijke huis, vol geur van rozen en in de zon stovend gras, en met die windsuizeling tussen de muren - je moeder is hier geboren, je grootvader woonde er zijn leven lang - zou jij dezelfde zijn die je nu bent als je dit gekend had? Ik weet het niet. Ik ben haast bang voor je tegenwoordigheid hier, Irina. Zul jij de sfeer van dit woud-huis begrijpen en je aanpassen? - ik weet het antwoord al - je zult er een comfortabel, practisch huis van maken, met stromend water in alle kamers, en overal van die lichtgevende houten meubels met kussens in harde kleuren, waar je zo dol op bent. Je zult op haast wetenschappelijke wijze wat rozen snijden en ze steken in een van die afschuwelijke matglazen vazen van je, die er uitzien als lampen boven een operatietafel. Ik vermoed dat je een tennisbaan zult willen hebben in de vallei, en dat je het Moorse hekwerk aan de ramen van de tweede verdieping weg laat halen, omdat je tralies zinloos en barbaars vindt. Ja, als ik dat alles overweeg, dan weet ik niet of het goed zou zijn wanneer wij beiden hier gingen wonen.’[73]

‘Het ademhalen der eeuwen’

Hierna bevatte de rubriek ‘Van eeuwigheid tot uur’ een korte bijdrage van Ferdinand Langen waarin hij opnieuw de tegenstelling tussen de scheppende kunstenaar en de dagelijkse realiteit ter sprake bracht. In deze bijdrage onder de titel ‘Tweeërlei daden’ noteerde hij: ‘In een klein boekje “Holland en de Oorlog” geheten, schreef Albert Verwey over de opwinding die zich van hem meester maakte, toen in 1914 de mobilisatie uitbrak. Het plotselinge gevaar dat dreigde, het haasten en reppen van iedereen, het uittrekken der soldaten om het land te verdedigen, dat alles deed ook bij hem de lust opkomen om tenminste iets te doen. En in de overprikkelde sfeer van die eerste uren nam hij zich voor eveneens naar de grens te snellen en naar het

geweer te grijpen. De volgende morgen echter was die opwinding alweer voorbij en liet hij zijn voornemen varen. Want, dacht hij, misschien schiet mij op het meest critieke moment wanneer ik mijn plicht als soldaat heb te vervullen, wel plotseling de eerste regel van een gedicht te binnen en die regel zou mij alles om mij heen doen vergeten. En aan hoeveel van mijn mede-soldaten zou een dergelijk verzuim niet het leven kunnen kosten?

Men zal moeilijk een treffender voorbeeld kunnen vinden wanneer men de spanning tussen kunstenaar en wereld wil illustreren. Aan de ene zijde een wereld die roept om krachtige en klinkende daden en aan de andere kant de kunstenaar die, met deze wereld bewogen, wel genegen is om die roep te beantwoorden, maar tegelijkertijd weet dat, wanneer hij het doet, het toch op de een of andere dag op een catastrophe uit zal lopen. Want hoezeer hij zich ook met deze wereld verbonden voelt, hij behoort met hart en ziel toch een andere wereld toe, en de taal van deze wereld, de taal van de klinkende daden, verliest reeds haar glans bij een of twee woorden uit het rijk der betovering.'[74]

Langen voegde hieraan toe: 'Wanneer de kunstenaar huiverig is geworden voor de klinkende daden, waarmee de lucht van het ogenblik is vervuld, dan beteekent dat nog niet dat hij dadenloos zou zijn. Want ook hij stelt de daad met elk nieuw kunstwerk dat hij voortbrengt. Maar voor die daad is voor alles de stilte nodig, een stilte waarin het ademhalen der eeuwen hoorbaar is. En alleen de daden die in een dergelijke stilte geboren zijn, hebben de kans de tijd te overleven, de anderen sterven reeds in hetzelfde jaar als waarmee zij later in de geschiedenis vermeld zullen staan.'[75]

Het tweede nummer bevatte verder zes gedichten van Eddy Evenhuis en een reeks 'Amsterdamsche kwatrijnen' van Bert Voeten.

Kort nadat deze aflevering verschenen was, schreef Hans Redeker vanuit Groningen in een ongedateerde brief aan Ferdinand Langen: 'Zoojuist ontving ik in dank het tweede nummer van *Het Woord*. Ik vind het heelemaal niet bij het eerste nummer achterstaan. De verzen van Eddy Evenhuis en de kwatrijnen van Bert Voeten leken mij persoonlijk niet erg belangrijk, maar het fragment van Hella Haasse en vooral het essay van Koos Schuur vond ik uitstekend. Vooral het laatste: een welkome meer concrete aanvulling op mijn meer abstracte bespiegelingen, helderder en met meer positief resultaat dan het gebrabbel in een quasi-diepzinnig en -intelligent dieventaaltje van andere tijdschriften.

Jullie hebben toch mijn tweede essay ontvangen? Tot nu toe heb ik er nog niets over gehoord. Ik ben benieuwd hoe jullie het vinden. In zekere mate sluit het, nu achteraf bezien, weer bij het essay van Koos Schuur aan: het probleem van de zuivere poëzie weer van een andere zijde belichtend:

van de kant der “spontaneïteit”. We kunnen zoo één voor één, door een aanvatting telkens van een andere zijde, de poëzie uit de valsche leuzen en schijn-waarden loswikkelen, om ten slotte een zoo zuiver mogelijke basis te behouden: een besef dat het spontane, vrije scheppen niet in de weg staat, maar juist bevordert en er de weg aan wijst.’[76] Het essay waarover Redeker schreef, was zijn beschouwing ‘Stijl en spontaneïteit’, die in het december-nummer van *Het Woord* gepubliceerd zou worden.

Ook Barend Rijdes reageerde op het tweede nummer. Op 2 december schreef hij aan Koos Schuur: ‘Jouw eigen stuk, Normen in Poeticis, heb ik met volledige instemming gelezen, ik meen, na deze twee nummers, en eveneens na lezing van jouw essay, dat ik met mijn eigen opvattingen nauw bij “Het Woord” aansluit.’[77]

Scherp afwijzend was opnieuw Fokke Sierksma. In de rubriek ‘De proppenschieter’ van *Podium* (januari 1946) schreef hij in een bijdrage onder de titel ‘Eeuwigheid als argument’: ‘Ferdinand Langen verdedigt in *Het Woord* [...] de dichter tegen den man van de daad. Hij sluit zich aan bij Verwey, die ervan afzag om mee te vechten in '18, omdat hem wel eens in een critieke militaire situatie een dichtregel te binnen kon schieten, die hem zou verhinderen de trekker over te halen en hem zo tot een moordenaar van zijn commilitonen zou maken. Dat was vervelend voor Verwey, maar het was zijn zaak. Het blijft een feit, dat men beter een gedicht over de boerenoorlog kan schrijven, dan een boerenoorlog voeren. Langen citeert den Noordwijker om hem aan te vullen met de theorie, dat ook dichten een daad is. Er openen zich wijde perspectieven voor kwaadwillige dienstweigeraars. Beter dan welke simulantie ook is de dichterlijke simulantie.’

Sierksma vervolgde: ‘Langen heeft vele argumenten. Het geheel culmineert in de regels: “En alleen de daden, die in een dergelijke stilte geboren zijn, hebben de kans de tijd te overleven, de anderen sterven reeds in hetzelfde jaar als waarmee zij later in de geschiedenis vermeld zullen staan”.

Een goede tweeduizend jaar geleden leefde er een dichter, wiens werk het tot op vandaag heeft uitgehouden. Op zijn graf heeft hij slechts laten vermelden, dat hij het bestaan van Hellas had verdedigd tegen de Perzen, die zijn speer hadden gevoeld. Het lijkt mij de moeite waard om bij een spiritisten-séance den heer Aeschylus te laten voorkomen en bij hem te informeren, hoe hij zich uit de situatie redde, wanneer er, juist op het moment, dat hij een Pers aan zijn speer ging rijgen, een dichtregel zo onhebbelijk was zijn hersenen binnen te dringen.

De eenheid van Hellas hebben wij verloren. Wij, armzalige neurotici, hebben last van poëtische regels, die ons verhinderen “om met ons bestaan te bezweren, dat er bloed aan de handen klit en het tuig uit de onderwereld

de vulkanische tronen bezit". Marsman vocht tot het bitter eind om die eenheid te herwinnen. Langen praat onze armzaligheid goed.'[78]

'De ontketening der atomaire krachten'

In deze periode begon De Bezige Bij met de uitgave van een reeks boeken onder de naam 'Periscoop'. Wim Schouten schreef hierover in zijn *Een vak vol boeken*: 'Daarin verscheen broederlijk onder de redactie van Koos Schuur en Ferdinand Langen werk van medewerkers aan *Het Woord*. De bundel *Herfst hoos en hagel* van Koos Schuur was een uitgave waar we met uitgeverstrots op terug konden zien.'[79]

Intussen was het derde nummer van *Het Woord* (december 1945) uitgekomen. Deze aflevering opende met het essay over Marsman dat Jan Engelman indertijd onder de titel 'Christus en Dionysos' voor *Voorpost* geschreven had.

Hij schreef hierin over de synthese tussen christendom en humanisme waarvan in de poëzie van Marsman sprake zou zijn: 'Zelden of nooit is er van een Nederlandsch dichter een verzenbundel verschenen, waarin zoo duidelijk bekommernis aan den dag trad om het lot der Europeesche cultuur, als dit het geval is met "Tempel en kruis" van H. Marsman, verschenen vlak voor het noodweer van 1940 losbarstte, dat door den dichter zelf niet zou worden overleefd. Geen politieke of sociale drijfveren zetten in dit verzenboek den dichter aan tot cultuurbespiegeling, niets ligt hem zoo ver als het historisch materialisme of het zoeken van een panacee in een leuze die het volk bekoort, wat hem beweegt is het kernconflict van allen die werkelijk aan de voorposten staan: de verhouding tusschen christendom en humanisme, het onderzoek naar onze grondslagen, die liggen in de Antieken en in Hem, die reeds door Hölderlin, in den volsten tijd der klassiekenvergoding van Weimar, "der Einzige" werd genoemd.'[80]

Een wel bij uitstek actueel thema werd aangeroerd in een beschouwing van de Amsterdamse dichter Max Schuchart onder de titel 'Wij en de atoombom'. Hierin schreef hij - enkele maanden na het neerkomen van de atoombommen op Hirosjima en Nagasaki -: 'De idealisten meenden dat de ontketening der atomaire krachten het einde van oorlog en agressie zouden beteekenen, maar het ziet er naar uit dat zij ongelijk zullen krijgen. In Amerika heeft men aangedrongen op decentralisatie van de industrie en het bouwen van schuilkelders diep onder den grond. De geleerden, die de atoombom hebben geconstrueerd, brengen haar dagelijks tot grootere perfectie. Anderen zoeken afweermiddelen tegen het nieuwe wapen, waarmee de bruikbaarheid ervan als oorlogstuig wordt verhoogd. Men kan zeg-

gen dat de atoombom en de vrijmaking van de atoomkrachten de menschen boven het hoofd dreigt te groeien, met alle catastrophale gevolgen van dien.'[81]

Kort na het verschijnen van het derde nummer stuurde Hans Redeker vanuit Groningen een ongedateerde brief aan Ferdinand Langen. Vanuit een idealistisch uitzien naar een betere toekomst, dat ook in zijn geval met enig ongeduld gepaard ging, schreef hij hierin over de literaire stand van zaken van dat moment: 'Wordt er op het oogenblik slechter geschreven dan vroeger? Ik betwijfel het. Maar wat mij treft is een matheid, een zinneloosheid, een ontbreken van de functie die de literatuur toch wezenlijk moét uitoefenen: voorpost, strijder en geestelijk geweten te zijn, het oorspronkelijke, verjongende, zuivere en zoekende in onze samenleving. Literatuur is toch allereerst mededeeling, mededeeling in hoogsten vorm. Maar wat heeft men op het oogenblik mee te deelen? Klaarblijkelijk niet veel. En toch is er zoo'n enorme taak. Het schijnt dat het politieke alles heeft opgezogen, maar dit politieke is niet genóeg; verre van dat. Zelfs zijn eigen problemen durft het niet eens aan en blijft daarbij in halfslachtigheid steken. Het moge bout [boud] klinken en gemakkelijk worden misverstaan, maar misschien zijn wij ons té bewust... dichter en letterkundige te zijn; laat ons dit een oogenblik vergeten, laten wij schrijven, direct, spontaan, maar ook zoo goed mogelijk, wat ons op het hart ligt, laat ons betoogen... Maar ik bedoel hierbij ook niet een soort scheldlyriek of een literaire krachtpatserij, misschien op het oogenblik juist het omgekeerde: voorzichtigheid, verdraagzaamheid, verstilling.'

Redeker merkte hierna over de literaire tijdschriften op: 'Ik vind de andere bladen niet zoo slecht, maar ze geven ons niets. Dat is het wat mij bij jullie blad zoo aantrekt. Je hebt jezelf een groote taak gesteld en een hooge verwachting opgewekt (bijv. de inleiding!) en daardoor waren jullie juist erg kwetsbaar; iedereen is kwetsbaar die iets verkondigt; de zwijgende heeft altijd gelijk. Maar daardoor hebben jullie jezelf in een dwangpositie gesteld te móeten zoeken en streven; en dat is een groot voordeel. Alleen zóo wordt er iets bereikt.'

En verder: 'Er is nog iets in de situatie dat mij niet bevredigt, en dat waarschijnlijk met al het vorige nauw samenhangt: wat ik in al die bladen lees zijn hoofdzakelijk kleine verzen, vele slecht, sommige goed; maar ook deze hele productie schiet zijn doel voorbij; het is zoo weinig interessant, globaal gesproken. Zouden wij ten eeuwigen dage zoo blijven schrijven, dan las geen mensch meer verzen.'[82]

De boosheid van sjoerd leiker

Intussen had Barend Rijdes voor *Het Woord* een kritische beschouwing geschreven over de romans *Rudolf de Mepse* van Ab Visser en *Drie getuigen* van Sjoerd Leiker. In 1944 was Leikers boek in de clandestiene 'Quousque Tandem'-reeks van De Bezige Bij gepubliceerd.

Op 17 december stuurde Rijdes zijn kritiek aan Koos Schuur. Hij schreef erbij: 'De critiek is vrij fel uitgevallen, maar ik kan hem niet milder schrijven, ik erger mij nu eenmaal als ik dergelijke nonsens lees. Het spijt mij voor Sjoerd (Ab Visser ken ik niet), maar men moet, naar mijn meening, persoonlijke gevoelens van waardeering geen ruimte geven als het gaat om litteratuur. Sjoerd is een beste kerel, maar een schrijver van formaat is hij, zooals ik ook in de critiek heb gezegd, voorloopig nog niet. Mocht je het gevalletje te scherp vinden, dan neem je het niet op; een andere, zachtzinnigere beschouwing erover kan ik echter niet formeeren.'[83] Omdat hij het correct vond Leiker van zijn kritische bespreking op de hoogte te stellen, stuurde Rijdes ook hem de tekst.

Sjoerd Leiker, die - zoals we eerder zagen - *Drie getuigen* als zijn eigenlijke literaire debuut beschouwde, bleek met Rijdens' negatieve recensie van zijn roman allerminst ingenomen. Dat bleek uit een brief die Koos Schuur op 24 januari 1946 aan Rijdes schreef: '[...] je bespreking van ab en sjoerd heb ik doorgegeven voor het januari-nummer en ontving na een halve week het bericht van lubberhuizen, dat sjoerd zeer groote bezwaren maakte tegen het afgekraakt worden in het woord hij fundeerde deze bezwaren op de feiten, dat hij al "die jongens" eigenlijk bij de bb had aangebracht en dat hij zich zoo had uitgesloofd tijdens den oorlog enz. enz. lubberhuizen zei: ik wil er niets mee te maken hebben, plaats het maar! geen twee dagen daarna kwam een telefoontje van gerrit kamphuis, die nog eens dezelfde bezwaren te berde bracht en me vroeg: of ik het niet begreep? ik zei van nee en toen herhaalde hij nog eens al die bezwaren, die sjoerd ook al vijf keeren had gezegd en toen heb ik hem geantwoord (en er heeft waarschijnlijk een beetje kregeligheid en slechtverborgen verontwaardiging in mijn stem gezeten): dat ik het nog altijd niet begreep en dat ik sjoerd een vervelende vent vond en een akelig jongetje en dat ik, waar het sjoerd betrof, nu wist waaraan ik mij te houden had! en toen heb ik geert opgebeld en hem verzocht het stuk van jou terug te trekken, en heb verder een motie van wantrouwen ingediend tegen het huidige bestuur van de bb, bestaande uit sjoerd, gerrit kamphuis en jet van eyck [eyk]. (de laatste laat ik volkomen buiten schot).'

Schuur schreef verder: 'ik zend je het beruchtgeworden artikel hierbij dan ook retour. (vergezeld van mijn oprechte spijt, niet ten opzichte van ab visser, maar ten opzicht[e] van luitenant leiker). eigenlijk was deze critiek

inderdaad te fel en te scherp tegenover twee jonge letterkundigen, die eindelijk eens een roman geschreven hebben, die hoop geeft op iets beters dan zij tot nu toe getypt hebben.'[84] De opmerking 'luitenant leiker' had te maken met het feit dat deze in die tijd als reserve eerste luitenant in Engeland verbleef om zich ter plekke op de hoogte te stellen van de methoden die daar bij de selectie van officieren werden toegepast.

Een uiterst vreemde historie, het niet plaatsen van Rijdes' kritiek. Duidelijk is dat deze beslissing tenslotte door de redacteur Koos Schuur genomen is, maar tegelijkertijd blijkt het bestuur van De Bezige Bij - althans twee leden van dat bestuur - grote pressie in die richting te hebben uitgeoefend. Verder valt op dat Geert Lubberhuizen daaraan niet heeft meegedaan. Treffend is ook dat hier in geen velden of wegen over Ferdinand Langen gesproken wordt, hoewel hij toch in eerste instantie verantwoordelijk was voor de bijdragen die met verhalend proza te maken hadden.

Ook Barend Rijdes was uiteraard verbaasd. Op 29 januari schreef hij aan Koos Schuur over 'de quaestie-Sjoerd': 'Ik heb daar lang over nagedacht, en heb ernstig overwogen of ik mij zou terugtrekken uit "Het Woord" als de eenig-juiste consequentie. After all komt het mij voor, dat ik daarmee teveel gewicht aan de heele zaak zou hechten. Dat mijn critiek niet is opgenomen, laat mij tenslotte koud, ik had de mogelijkheid voorzien en je de vrijheid ertoe gegeven (die je overigens als redacteur toch al bezat!) Maar er zit voor mijn gevoel een ernstiger kant aan de zaak. In de eerste plaats is Sjoerd mij erg tegengevallen - ik had hem als mensch hooger aangeslagen. Ik begrijp best dat een critiek als de mijne hem even pijnlijk moest treffen - maar had hij dan niet veel beter eerst mij eens even kunnen terugschrijven? ik heb hem toch royaal behandeld door hem op de hoogte te stellen, ik heb, om een oude beeldspraak even te hernieuwen, toch met open vizier gestreden. Afgezien daarvan - en nu kom ik tot het m.i. belangrijkste punt -: het blijkt dus mogelijk, dat een auteur de publicatie van een voor hem ongunstige critiek vermag te verhinderen. Hoe kan dat? Ik heb dus blijkbaar niet alleen te maken met een redactie, maar ook nog met een bestuur, en dat nog wel van een instituut waarmee ik veronderstelde niets van doen te hebben! Ook dit nog wil ik wel terzijde laten voorzoover het mijn eigen persoon betreft. Maar hier zit een grondfout, die tot noodlottige consequenties moet leiden. Ik ben blij dat jij dat - vide[85] je motie van wantrouwen in het bestuur - eveneens duidelijk inziet.'[86] Bij deze brief stuurde Rijdes ook een van zijn gedichten op, wat duidelijk maakt dat hij kennelijk wel aan *Het Woord* wilde blijven meewerken.

Een week later, 5 februari, reageerde Koos Schuur op deze brief: 'ik vertrek morgen naar antwerpen en heb het razend druk. dank voor je brief. de

critiek op ab en sjoerd zend ik je over twee weken als ik terug ben. het vers neem ik graag en onthoudt, dat de redactie van *Het Woord* inderdaad niets te maken heeft met het bestuur van de uitgeverij bb en van de coop bb.'[87]

'Ik heb er zelfs persoonlijk aan meegedaan'

In dezelfde periode waarin deze zaak speelde, kwam de vierde aflevering (januari 1946) van *Het Woord* uit. Van de Dordrechtse dichter C. Buddingh' werden in dit nummer 'Tien verzen uit een nog naamloze cyclus' gepubliceerd, waaronder:

> *Mijn broeders die ik nooit vinden kon*,
> *Ik kruis op de grijze zee van het najaar*,
> *Waar de storm voor eeuwig is opgestoken*,
> *Maar de elementen erken ik niet*.
>
> *Al klopt mijn hart nog als ieder ander*,
> *Ik heb mijn ogen voorlopig gesloten*,
> *Voorlopig, voorgoed, wie zal het zeggen*?
> *Het is ten slotte een klein verschil*.
>
> *Verloren tussen de kontinenten*
> *Haat, Baatzucht, Domheid en Eigenliefde*,
> *Dool ik over de duistrende zee van het najaar*,
> *O mijn broeders die ik nooit vinden zal*.[88]

Intussen bleef de verzetspoëzie Koos Schuur als een vervelend graatje in de keel bezighouden. Vooral het verwijt dat hij zich met zijn opmerkingen daarover van de illegale strijd van weleer gedistantieerd had, zat hem dwars.

In de vierde aflevering merkte hij hierover in een korte beschouwing op: 'Reeds in het eerste nummer van dit tijdschrift heb ik gewezen op de gevaren der zoogenaamde "verzetspoëzie", namelijk: dat iedereen aan de poëzie gaat doen. Het is zoo verleidelijk en niet eens zoo heel erg moeilijk (schijnbaar!). Naar aanleiding van deze opmerkingen zijn hier en daar evenwel enkelen haastig in hun pen geklommen, teneinde den volke eens de waarheid te zeggen over den boozen reactionnair en ivoren-toren-man Koos Schuur en om te bewijzen, dat de "verzetspoëzie" hen na aan het hart ligt en mijn opmerkingen elken grond missen.

Het resultaat is evenwel een gedeeltelijk langs elkaar heenpraten en teneinde elk misverstand uit den weg te ruimen, verklaar ik hierbij, dat ik,

zoolang de Duitschers hier te lande hun domheid en eigenwaan ten toon spreidden, geen enkel bezwaar tegen “verzetspoëzie” heb gekoesterd - haar integendeel heb toegejuicht, tenminste: waar de verzetsfactor in voldoende mate aanwezig was. Ik heb er zelfs persoonlijk aan meegedaan.

Sedert deze Duitschers evenwel in hun eigen land onder curateele zijn gesteld, hecht ik aan alle “verzetspoëzie” (voor zoover zij daarnaast niet tevens een behoorlijke poëtische waarde herbergt) slechts historische waarde [...].’

Schuur schreef verder - vooral aan het adres van Fokke Sierksma, voor wie onder invloed van zijn bewonderde voorbeeld Menno ter Braak het ideaal van de ‘honnête homme’ in die tijd hoge ogen gooide -: ‘Men versta mij dus goed! Voor “verzetspoëzie” stel ik de eisch: verzet! en dit soort destijds nuttig rijmwerk acht ik hoogstens van historisch belang. Voldoet het daarnaast aan de eisch: poëzie! dan zal ik het ook als zoodanig erkennen. Deze laatste gevallen zijn evenwel tamelijk zeldzaam. En indien nu de heer F.S. in *Podium* [...] naast al zijn blijken van litterair onverstand mij erop meent te moeten wijzen, dat goede wijn een krans behoeft, beschouw ik het als mijn goed recht, van het tegendeel overtuigd te mogen blijven. Vooral als dit mij onder mijn neus wordt gehouden op een wijze, die alles behalve de “honnête homme” verraadt.’[89]

Niet alleen Fokke Sierksma moest weinig van *Het Woord* hebben, ook bij andere jonge schrijvers bestond er veel kritiek op het blad. Zo schreef de jonge dichter Hans Warren op 13 februari - kort nadat het vierde nummer verschenen was - aan zijn vriendin Ammy de Muynck dat *Het Woord* hem nog meer irriteerde dan het jongerentijdschrift *Columbus*, en dat was volgens hem ook al onder de maat! Warren merkte over *Het Woord* op: ‘Daar heb ik me per ongeluk op geabonneerd; het ergert me elke maand. Het is slechter van inhoud dan C., schoolmeesterlijk pedant, ik walg. Lees in het Jan. '46 nummer de 10 verzen uit een nog naamloze cyclus van Buddingh' (de naam al, met dat ') en je wordt fysiek onpasselijk. Doe het dus niet. Dat is de letterkunde. Bah, bah!’[90]

Jan G. Elburg over de ‘ivoren toren’

De zesde aflevering van *Het Woord*, die ruim een maand later verscheen, opende met een reeks verzen uit ‘De Steenen Minnaar’ van Gerard den Brabander, waaronder dit kervende gedicht:

> *Dichters moeten de minnaars uit zich weren*,
> *willen zij naakt gelijk de goden zijn*.

Waarom dan, hart, dit mateloos begeeren
naar alle naaktheid, geborneerd en klein,
en wààrom zijn onsterflijkheid bezeeren
aan deze beten van het bot venijn,
wanneer de liefde slechts dit klein krepeeren
aan de bestie is achter 't bedgordijn?
Hijg dus, o hart, uw sterflijkheid te buiten,
gij, die uit pijn de bovenaardsche koos,
eens zal uw mond zich als gesteente sluiten
in d' eenzaamheid van wind en waterhoos,
maar, wie hem kust, zal er op leven stuiten:
diep in zijn barsten hurkt de wilde roos.[91]

Onmiddellijk na deze verzen werd een uitvoerig essay van Jan G. Elburg gepubliceerd, getiteld ‘Brand in de holle man’ en gewijd aan Den Brabanders gedichten. In dit essay, waaruit grote bewondering voor deze poëzie blijkt, schetste Elburg hoe Den Brabander aanvankelijk - in het begin van de jaren dertig - sterk beïnvloed werd door de humanitaire idealen van de Duitse expressionisten. Elburg: ‘Met hen sloot hij den “Bruder-Mensch” aan het hart, en wel zo dicht aan het hart, dat hij hem als een deel van zichzelf, een onmisbaar orgaan binnen zichzelf ging beschouwen.’

Hij schreef verder - en gaf daarmee ook een boeiend kijkje op zijn eigen houding tegenover maatschappelijke kwesties in die eerste naoorlogse periode -: ‘Nu kan men echter zijn broeder ten zeerste appreciëren, hem lief hebben gelijk zichzelf of meer dan zichzelf, wanneer hij, in huis gehaald, een sleep van vrienden, relaties, collega's, superieuren, aangetrouwde familie, leveranciers, ja zelfs politieke tegenstanders met zich mee brengt en de stilte binnen dit huis vervult van zijn luidruchtig dispuut en eeuwige oppositie, zal men hem, al heeft hij het grootste gelijk van de wereld, op den duur liever zien verdwijnen. Zo ook den “Bruder-Mensch”, die niet eens uitsluitend voortkomt uit de rangen der gelijkgestemde mede-proletaren, maar zowel den dief als den dominee, den ambtenaar als den winkelier impliceert. Met den hedendaagsen mens dringt onvermijdelijk de maatschappij, en daarmee vanzelfsprekend de klassestrijd binnen de poëzie, waarin de dichter juist bezig is de zin van het - te beginnen bij het eigen - bestaan te doorgronden. Men behoeft niet eens het meesttijds impulsieve karakter te bezitten van den revolutionairen poëet, om dit maar kort te kunnen verdragen.

Zo moge het voor Den Brabanders lankmoedigheid en voor zijn medegevoel jegens den mens pleiten, dat hij het sociale probleem tien jaar lang binnen zich heeft laten razen. Van inzicht in de juiste positie van den dich-

ter binnen de gemeenschap getuigt het echter, dat hij dit probleem langzamerhand de kleinste plaats heeft toegewezen en met zichzelf in het reine trachtte te komen. Ten slotte kan men zijn medemens niet geven wat men zelf nog niet verworven heeft.'[92]

Dit nummer bevatte ook een reeks aforismen van Elburg, getiteld 'De boog met pijlen'. Een ervan luidde: 'Sommige critici zitten op onze "ivoren toren" als een bok op de haverkist. Men kan ze beschouwen als torenhanen: zij draaien niet mèt, maar tegen elke wind in.'

Verder nam Elburg ook de concurrentie op de korrel. Over het tijdschrift *Proloog* noteerde hij: 'Pro-loog betekent anti-zuur. Het zijn dan ook altijd de druiven, die zuur zijn: de bijdragen zijn zoetsappig genoeg.' En over *Podium*: 'Wanneer iemand beweert, dat de *Podium*-groep geen grote dichters oplevert, heeft hij misschien gelijk. Rijmers zijn ze beslist wel: *Podium* - odium[93]. *Podium* en hatelijkheden aan ons adres zijn synoniem.'[94]

In deze aflevering werden ook vier verzen van de Utrechtse dichter Theo van Baaren gepubliceerd, die - zoals we gezien hebben - ruim een half jaar eerder door Koos Schuur uitgenodigd was aan *Het Woord* mee te werken. Een van deze verzen was het sonnet 'Salome', waarin een warreling van tegenstrijdige gevoelens ten opzichte van Johannes de Doper geraffineerd verbeeld wordt:

Haar geel gewaad met beide handen nam
ze sierlijk op, om het niet te besmeuren
aan 't natte haar, waaruit geen sandelgeuren,
maar weeë bloedgeur walglijk tot haar kwam.
Half heeft ze spijt, dat het zo moest gebeuren
half is ze blij, dat hij haar nimmer nam
in d' armen, knoestig als een sparrenstam,
half zeer bedroefd en half te boos tot treuren.
Met smalle passen weeft z' een magies net
om deze glimlach, die zij zo benijdde
en niet begreep, kind van een andre wet.
Meer dan verleidster, voelt zij zich verleide.
Dan legt zij 't hoofd in 't opgeslagen bed,
het nu voor altijd nutloos toebereide.[95]

Het zesde nummer bevatte verder verzen van de jonge dichter Nico Verhoeven en een fragment uit de roman *De geboorte van Jan Klaassen* van J.J. Klant.

Op 28 april schreef Ferdinand Langen aan Simon Vestdijk, die een klein

jaar eerder nog op het punt gestaan had hoofdredacteur van *Voorpost* te worden: ‘Dit is een smeekbede om copij, zoals U waarschijnlijk vele zult krijgen bij de huidige schaarste aan werkelijk goede vulling voor de letterkundige maandbladen. Ik las indertijd een novelle van U “De boer onder de boom” uit de bundel “Stomme Getuigen” die mij zeer boeide. Wanneer U uit deze bundel nog meer verhalen ter publicatie beschikbaar hebt, dan zouden wij daar gaarne een van willen plaatsen. Ook voor ander werk van Uw hand houden wij ons natuurlijk aanbevolen.’[96]

Vijf dagen later, op 3 mei, reageerde Vestdijk, die in die tijd bij Jeanne van Schaik-Willing in Amsterdam logeerde, op Langens brief: ‘Voor *Het Woord* schreef ik bijgaand gedicht over. Mijn copij is grootendeels in Doorn, waar ik de eerste tijd niet kom. T.z.t. kan ik u desgewenscht wel meer sturen.’[97] Het gedicht dat Vestdijk inzond, was ‘Het lied van Antaeus’, dat in het juni-nummer opgenomen zou worden.

‘Een klein venster van kristal’

Intussen was een dubbelnummer (7-8) van *Het Woord* verschenen, gedateerd april-mei 1946 en met een omvang van vierenzestig bladzijden. Hierin werd van Koos Schuur het gedicht ‘Over ivoren toren gesproken’ gepubliceerd, waarin hij een uiterst aangenaam verblijf in dit - van de wereld afgewende - oord beschrijft. Helaas loopt er wel een onruststoker rond, die onmiskenbaar een zekere gelijkenis met Fokke Sierksma vertoont:

Een toren heb ik mij gebouwd
van blank ivoor en zuiver goud
en in zijn allerhoogste kamer
leef ik hemelscher en voornamer
dan tuinman, ruiter op de straat,
bar-man, bokser en magistraat.

Door een klein venster van kristal
beschouw ik hemel en heelal
en tracht een kleine ster te vinden
boven de aardsche najaarswinden
en schep mij daar een keizerrijk,
den keizer van 't heelal gelijk.

Maar zeer onaangenaam verstoort
mij 't kloppen aan de torenpoort:

wie waagt, wie waagt mij hier te storen?
Doch gelijkmoedig als tevoren
wandel ik langzaam tree voor tree
alle de trappen naar benee.

Vlak voor mijn torenpoort verwijt
één mij mijn ijle eenzaamheid
en wijst mij luidkeels op mijn fouten!
Teleurgesteld schuif ik de bouten
voor deur en vensterramen dicht,
o dierbaar hemelsch evenwicht.[98]

Dit dubbelnummer bevatte ook het lange gedicht ‘De dood van den heerscher’ van Hendrik de Vries.

Op 17 juni - kort nadat deze aflevering verschenen was - schreef De Vries vanuit Haren aan de redactie van *Het Woord*: ‘Koos Schuur's “Over Ivoren Toren Gesproken” brengt mij op het idée, om rijmkritieken enz., zoals ik vroeger in De Gulden Winckel plaatste, aan U te zenden. Het lijkt mij geschikt om een nr. te besluiten. Ik zend U er vast een, in de hoop dat er meer komen.’[99]

Naar een uitbreiding van de redactie

In die tijd liet de samenwerking tussen Koos Schuur en Ferdinand Langen steeds meer te wensen over. Vooral bij Schuur liepen de irritaties soms hoog op, waarbij de aanleiding meer dan eens futiel was. Hij en Langen lagen elkaar eenvoudigweg niet.

Schuur bepleitte in die tijd dan ook bij de directie van De Bezige Bij een uitbreiding van de redactie: hij dacht daarbij in de eerste plaats aan zijn vriend Jan Elburg, die hij als een artistieke bondgenoot beschouwde. Zou van een dergelijke uitbreiding niets terechtkomen, dan voelde Schuur er weinig voor nog langer redacteur te blijven.

Ook in andere richting stak hij zijn voelhorens uit. Op 30 juni informeerde hij bij de Amsterdamse hoogleraar Nico Donkersloot of er een mogelijkheid bestond om als privaat-docent aan de universiteit verbonden te worden. De belangrijkste reden hiervoor was dat zijn financiële situatie allerminst rooskleurig was, zodat een goed betaalde, vaste positie erg aanlokkelijk leek. Ook Ferdinand Langen had in deze jaren trouwens de grootste moeite om financieel het hoofd boven water te houden.

Op 11 juli reageerde Donkersloot op Schuurs brief: ‘Wat U beoogt heeft

geen kans, althans vooreerst, in een privaat-docentschap aan een der Universiteiten verwezenlijkt te worden, daar het criterium der faculteit hiervoor de wetenschappelijke beoefening van een studievak is, en deze dus alleen ingesteld kunnen worden op grond van wetenschappelijke publicaties en bevoegdheid tot doceeren. Of op dit laatste uitzonderingen mogelijk zijn, is mij niet bekend, doch in elk geval zou dan zulk een uitzondering pas op grond van bijzondere gebleken verdiensten als docent kunnen worden gemaakt.'[100] Schuur was hiermee dus weer een illusie armer.

Intussen was de negende aflevering van *Het Woord* verschenen, gedateerd juni 1946. Hierin werden enkele bijdragen van Vlaamse schrijvers gepubliceerd: drie gedichten van Frank Meyland, die tijdens de bezettingsjaren in de redactie gezeten had van het - in Gent verschijnende - jongerentijdschrift *Podium*, en een vers van de drieënveertigjarige dichter Pieter G. Buckinx. Deze was in 1936 een van de oprichters geweest van het literaire blad *Vormen*, dat tot 1940 zou blijven bestaan.

Het contact met de Vlaamse schrijvers was in het najaar van 1945 gelegd door Koos Schuur en Bert Voeten. De laatste vertelde hierover in 1983: 'We zijn onder vrij barre omstandigheden naar Vlaanderen gegaan, want je kon nog niet de grens over. We zijn toen bij Wuustwezel onder het prikkeldraad doorgekropen en naar Antwerpen getrokken. Daar hebben we een avond gegeven in het Museum voor Vlaams Cultuurleven en hebben we onze collega's in Vlaanderen van de stand van zaken op de hoogte gebracht. Daar waren Hubert Lampo, Piet van Aken, Bert Decorte en Hubert van Herreweghen. De hele Antwerpse kring was er.'

In het vers van Buckinx, getiteld 'Het afscheid', wordt de dood als een drempel tot de eeuwigheid, die voor ons nog onkenbaar is, verbeeld:

Gij draagt alreeds het masker van den dood,
de diepe rimpels en de donkre groeven
aan neus en mond, waarrond het vlammenrood
van avondloof en eeuwigheid blijft toeven:
des Levens herfsttij dat zijn schaduw sneed
in 't edel aangezicht waarlangs de haren golven
wit en sereen en voor den dood gereed.

En in uw blik, als een verstarde vlam, dit staren
naar een heelal dat niemand kan ontwaren
dan gij, die reeds ontdaan van blindheid en gewicht,
voor 't allerlaatst uw broze handen vouwt.

Hoort gij de paarden draven door de bosschen
der eeuwigheid, waar reeds de zilveren karossen
hun bliksemenden tocht beginnen naar het licht?

Of schalt - een weerlicht langs - voor 't opperste gericht
Gods jachthoorn door het woud?[101]

Deze aflevering bevatte verder Vestdijks eerder genoemde vers ‘Het lied van Antaeus’ en het verhaal ‘Suikergeesten’ van Sjoerd Leiker.

Intussen was gebleken dat ook Ferdinand Langen voor een redactionele uitbreiding voelde, waarna besloten werd Jan Elburg uit te nodigen tot de redactie toe te treden. Hierna werd ook Adriaan van der Veen benaderd, die enkele maanden eerder - na een langdurig verblijf in de Verenigde Staten - in Nederland teruggekeerd was. Van der Veen, die kort daarna deel zou gaan uitmaken van de redactie van *Criterium*, ging evenwel niet op de uitnodiging in.[102]

Schuur stelde verder als nieuwe redacteur de jonge romanschrijver Bert Schierbeek voor: van hem was in het afgelopen jaar de roman *Terreur tegen terreur* bij De Bezige Bij verschenen.

Als Schierbeek mee zou doen, zou de redactie dus voortaan bestaan uit twee dichters en twee romanschrijvers. Het was daarom dringend gewenst hierbij ook een essayist uit te nodigen. Op voorstel van Langen werd toen aan Hans Redeker, van wie al enkele essays in *Het Woord* verschenen waren, gevraagd de redactionele gelederen te komen versterken.

Alle drie overgebleven kandidaten bleken bereid redacteur te worden, maar afgesproken werd - ook in verband met de contractuele verplichtingen tussen Langen, Schuur en de directie van De Bezige Bij - met de officiële uitbreiding van de redactie tot september te wachten. Een bijkomend voordeel hiervan was dat vooral Schierbeek, die nog niet aan *Het Woord* meegewerkt had, intussen de kans zou krijgen zich in het blad te presenteren.

Jan G. Elburg

De nieuwe redacteur Joannes Gommert Elburg (1919-'92) was in het Zeeuwse dorp Wemeldinge geboren. Kort daarna verhuisde het gezin naar Amsterdam, waar het al spoedig ten noorden van het IJ kwam te wonen. Elburgs vader ging er bij de Havendienst werken.

Jan Elburg, die enig kind was, bezocht in die jaren een kleuterschool waar een uitgesproken socialistische sfeer heerste. Ook met de dichtkunst kwam hij al vroeg in aanraking: dat gebeurde vooral door zijn moeder, die

uit de bibliotheek poëzie van Adama van Scheltema haalde. Toen Jan later naar de tweede 3-jarige HBS ging, begon hij ook zelf verzen te schrijven; verder speelde hij gitaar in een jazzgroepje, The Rhythm Rock.

Na het behalen van zijn einddiploma kreeg Elburg een opleiding tot laborant bij de Bataafse Petroleum Maatschappij (BPM), terwijl hij in zijn vrije tijd allerlei theoretische boeken over de dichtkunst bestudeerde. Met het surrealisme kwam hij voor het eerst in het voorjaar van 1938 in contact bij een bezoek aan de befaamde tentoonstelling in de Amsterdamse galerie Robert, waar surrealistische schilderijen en objecten te zien waren. Hij vertelde in 1983: 'Naar aanleiding van die beeldende dingen ben ik surrealistische verzen gaan schrijven. Ergens in een van de gedichten die ik toen schreef, bevindt zich een landschap van komma's en punten. Nou, dat is heel duidelijk Yves Tanguy. Ik heb dat in taal vertaald.'[103]

In de meidagen van 1940 vocht Elburg, die in 1937 in militaire dienst gegaan was, mee bij de IJsselbrug bij Zutphen. Tegenover zijn legereenheid lag de Standarte Adolf Hitler. Elburg vertelde dat hij toen met enkele kameraden door een groepje Duitsers omsingeld werd en daarbij een schampschot kreeg. Elburg: 'Op een gegeven moment voelde ik een schok en merkte ik dat er langzaam een vochtige plek ontstond. Ik dacht: "Ik ben gewond", maar dat bleek helemaal niet het geval te zijn. Ze hadden mijn veldfles lek geschoten.' Hij werd hierna krijgsgevangen gemaakt en in Pommeren in Duitsland bij een spoorlijn te werk gesteld. Begin juli 1940 kwam hij in Nederland terug.

Kort daarna ontmoette hij Toos Eylders, een dochter van de fameuze Amsterdamse café-eigenaar, die gedichten van hem aan enkele stamgasten liet lezen, zoals Gerard den Brabander, Han G. Hoekstra en Bertus Aafjes. In de winter van 1940-'41 leerde Elburg deze dichters ook persoonlijk kennen.

Hij schreef in die tijd nog veel traditionele verzen zoals rondelen, trioletten en sonnetten. In maart 1942 werd van hem in *Criterium* het gedicht 'Evenwicht' gepubliceerd.

Waarschijnlijk in hetzelfde jaar[104] kwam Elburgs eerste dichtbundel - *Serenade voor Lena* - uit, waarvan in 1946 een tweede druk verschijnen zou. De titel van deze bundel was geïnspireerd door het lied 'Lena, ma sérénade...' van Tino Rossi en was een toespeling op de naam van Leny Delsen, op wie Elburg enkele jaren verliefd geweest was.

In deze tijd werkte hij bij Organon in Oss, maar hij kwam geregeld ook in Amsterdam. In 1942 maakte hij bij Eylders kennis met Koos Schuur. Elburg: 'Hij kwam er binnen in een mooie jas en met een hoed op met van voren en van achteren de rand naar beneden geslagen.' Elburg, die kort

daarna bij de BPM in de hoofdstad in dienst kwam, maakte geregeld samen met Schuur wandelingen door donker Amsterdam, waarbij ze - voorzien van pijp en wandelstok - urenlang over poëzie praatten.

In die periode kreeg Elburg een verhouding met de tekenares Lotte Ruting. In de - van groen pluche en grote spiegels voorziene - balkamer van het fraaie grachtenhuis waar ze woonde, organiseerde ze in de bezettingstijd clandestiene lezingen, waarbij Koos Schuur, Jan Spierdijk en Han Hoekstra uit eigen werk voorlazen. Ook andere activiteiten vonden er plaats. Elburg vertelde: ‘In dat huis hielden we van die grote, woeste feesten.’ Doordat hij laborant was, kon hij zonder al te veel moeite aan alcohol komen. Bij Lotte Ruting thuis leerde Koos Schuur zijn latere vrouw Pauky Bigot kennen.

Bij de BPM werkte Elburg geregeld in ploegendienst, zodat hij soms in spertijd over straat moest. Hij had daarvoor een pasje. In 1983 vertelde hij dat hij één keer bij een nachtelijke controle een jonge soldaat van de Hitlerjugend neergeslagen heeft en zijn mes afgepakt.

In september 1944 werd op de persen van de Kunstnijverheidsschool aan de Gabriël Metsustraat, waar Lotte Ruting gestudeerd had, Elburgs dichtbundel *De distelbloem* met de hand gedrukt. Elburg: ‘Dat was omstreeks Dolle Dinsdag; Achter de ramen van die school kon je de huilende NSB'ers zien, die bij de Kommandantur op het Museumplein kwamen bidden en smeken om met de Duitsers mee te mogen.’ Het papier voor de bundel had Elburg samen met een buurjongen gestolen van een dekschuit van de Duitse Wehrmacht. *De distelblom* verscheen onder het pseudoniem Jan Rengertsz, afgeleid van de voornaam van Elburgs vader, Rengert. Er werden ook illustraties van Lotte Ruting in opgenomen.

Elburg had zich intussen ontwikkeld tot een romantisch dichter, die ook een begaafd tekenaar en schilder bleek te zijn. Hij leefde zich graag uit in speelse fantasieën en probeerde ook in die jaren al van het leven een kunstwerk te maken. *A moveable feast*, om met Ernest Hemingway te spreken.

Hans Redeker

Eén jaar ouder dan Elburg was Johannes Eilko Cornelis Redeker (1918-'92), die in Oudenrijn geboren was. Omdat zijn vader ingenieur bij de spoorwegen was, verhuisde het gezin geregeld: zo woonde Hans, die enig kind was, in Utrecht, Den Haag en Amersfoort. Hij was een begaafde jongen: hoewel hij op de middelbare school in Amersfoort ‘als de hel spijbelde’ - zoals hij het graag noemde -, wist hij er het diploma gymnasium alfa èn bèta te behalen.

Hierna wilde hijzelf het liefst Nederlands studeren, maar zijn ouders

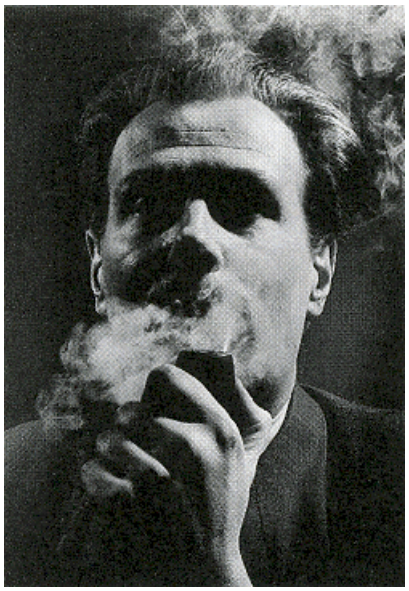

Hans Redeker

Jan G. Elburg

Bert Schierbeek

waren het hier totaal niet mee eens en daarom schreef hij zich bij wijze van compromis maar in voor de rechtenstudie in Utrecht. Een jaar later besloot hij toch zijn eigen weg te gaan en koos hij voor de studie Nederlands aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam. Om aan geld te komen trad hij in die tijd geregeld op als barpianist en had hij ook verder allerlei baantjes.

Toen hij eenentwintig jaar was, trouwde hij met een danseres, Gretel, waarna hij in Groningen ging wonen - zijn vrouw had er een balletschool - en zich inschreef voor de studie kunstgeschiedenis en filosofie. Een van de jonge schrijvers die hij in Groningen ontmoette, was Ferdinand Langen.

In 1940 verscheen Redekers eerste poëziebundel, getiteld *Verzen*, gedrukt door de befaamde meester-drukker H.N. Werkman. Redeker had daarbij als schuilnaam Johan Nicola gekozen: op zijn grootvader Nicola, die als houtvester in Groningen werkte, was hij altijd bijzonder gesteld geweest. In 1945 verschenen Redekers volgende dichtbundels - nu onder eigen naam -: *De verwoeste stad* en *De tijd in ons hart*.[105]

Zoals deze laatste titels al suggereren, was hij in die jaren een idealistische, bevlogen man, die hevig meeleefde met wat er in de wereld gebeurde. Redeker, die wel eens blijk gaf van een zekere naïveteit, kon ook gedreven praten over wat hem bezighield.

Bert Schierbeek

De derde nieuwe redacteur Lambertus Roelof Schierbeek (1918-'96) was - in hetzelfde jaar als Hans Redeker - in de Twentse gemeente Glanerbrug, dicht bij de Duitse grens, geboren. Zijn moeder stierf bij zijn geboorte. Bert Schierbeek werd daarna opgevoed bij zijn grootouders in Beerta (Groningen).

Op een boerderij van een oom, die in dezelfde streek woonde, ontdekte hij al vroeg de scherpe maatschappelijke tegenstellingen die er heersten. Hij vertelde in 1983: ‘In de zomers waren daar veertig man aan het werk. Voor de oogst. Daar werd je op een vreemde manier sociaal bewust gemaakt, doordat ze zeiden: “Die boer is een goede boer, maar boeren zíjn onze vijanden.” Dat was heel sterk. Er was een enorm grote communistische gemeenschap daar.’[106]

Toen Bert Schierbeek elf jaar was, ging hij in Boekelo bij zijn vader - een onderwijzer, die intussen hertrouwd was - wonen. Hij bezocht de MULO en daarna het Enschedees Lyceum, waar hij lessen Nederlands kreeg van de bekende essayist W.L.M.E. van Leeuwen. Deze enthousiaste leraar bracht hem in contact met het werk van Marsman, Slauerhoff, Ter Braak en Du Perron. Een van Schierbeeks favoriete romans was *Het verboden rijk* van Slauerhoff.

Schierbeek: ‘Wat me in dat boek aantrok, was die dubbelconstructie met Camoës en aan de andere kant die marconist.’ Schierbeek begon in die tijd ook zelf gedichten te schrijven.

Uiterst stimulerend voor hem waren de gesprekken met een dominee, die hem op het werk van Friedrich Nietzsche wees. Schierbeek, die daarna vrijwel alles van die filosoof las, vertelde: ‘Die boeken gaven me argumenten tegen een zeer benauwende maatschappij, die niet alleen in Enschede bestond, maar die in alle dorpen en provinciesteden, waarschijnlijk ook in Amsterdam, aanwezig was.’ Door allerlei omstandigheden - zo bracht hij in 1939 in verband met de mobilisatie drie maanden in militaire dienst door - slaagde hij er in deze periode niet in zijn gymnasium-diploma te halen.

In 1941 vertrok hij naar Amsterdam, waar hij van een erfenis rondkwam die hij van zijn grootouders gekregen had. Hij huurde een kamer in de Emmastraat en ging voor het staatsexamen gymnasium-alfa studeren: deze studie werd in 1942 met een diploma afgerond. Schierbeek was toen vierentwintig jaar.

In die periode raakte hij steeds meer betrokken bij de illegaliteit: zo haalde hij uit Boekelo bonkaarten die hij in Amsterdam over allerlei onderduikadressen verspreidde. Hij kwam daarbij in aanraking met jonge illegale werkers als Reina Prinsen Geerligs en Hans Katan, en via Katan ook met de dichter Leo Frijda, die deel uitmaakte van de verzetsgroep CS-6. Die groep pleegde verscheidene aanslagen op Nederlanders die met de Duitsers collaboreerden.

In de zomer van 1943 werd een aantal leden van CS-6 gearresteerd, onder wie Leo Frijda. Schierbeek vertelde in 1983: ‘Toen die mensen opgepakt werden, ben ik de dans ontsprongen, omdat ik weg was om bonkaarten te halen. Dat moest ik elke maand doen. Toen kwam ik thuis en kreeg ik een briefje: “Ga niet naar dit en dit adres”. Dat was in de Krusemanstraat in Amsterdam. Toen ben ik wel gaan kijken en toen zag ik de SD daar voor de deur staan.’ Kort daarna werden de meeste gearresteerde leden van CS-6 ter dood veroordeeld en geëxecuteerd.

Schierbeek: ‘Toen die groep aan zijn einde kwam, toen pakte me dat erg aan. Ik dacht: “Daar moet ik iets mee doen.”’ Om zijn ervaringen te verwerken, schreef hij de verzetsroman ‘Terreur tegen het verleden’.

Werd dit boek nog sterk beïnvloed door de roman *La condition humaine* van André Malraux, kort na de voltooiing ervan besloot Schierbeek nieuwe wegen in te slaan. Een belangrijke stimulans ging daarbij uit van het internationale tijdschrift *transition* (1927-'38), dat in Nederland uitgegeven was en waarvan tijdens de bezettingstijd nog nummers te koop waren geweest. In het manifest ‘The revolution of the word’ van Eugene Jolas en vijftien

medestanders, dat in 1929 in dit blad gepubliceerd werd, was een zo groot mogelijke artistieke vrijheid geproclameerd.

Ook het surrealisme, dat Schierbeek vooral via het boek *Histoire du surréalisme* (1945) van Maurice Nadeau zou leren kennen, oefende in die jaren invloed op hem uit. Schierbeek: 'Daarna ben ik die surrealisten zelf gaan lezen'.

Aan het eind van de oorlog - Schierbeek was intussen getrouwd en in de Amsterdamse Van Eeghenlaan gaan wonen - begon hij in hoog tempo een nieuwe, omvangrijke roman te schrijven. Daarin leek het verhaal zich - zoals dat ook in *Ulysses* van James Joyce het geval is - in een vrije dans, vol onverwachte associaties, voort te bewegen. Schierbeek: 'Toen de bevrijding kwam, was ik daarmee bezig. Ik weet nog goed dat het acht uur was en toen hoorden we dat de oorlog over was en dat we vrij waren. Dat vond ik een vervelende onderbreking.'

Hoewel hij er dus met grote inzet aan werkte, kreeg hij gaandeweg het gevoel dat de roman door het experimentele karakter ervan moeilijk leesbaar geworden was: de weinig enthousiaste reacties van uitgevers in de maanden daarna zouden dat gevoel nog versterken. Schierbeek besloot dan ook een stap terug te doen met het schrijven van een veel toegankelijker boek, dat zich afspeelt in de periode onmiddellijk na de oorlog. In die roman, *Gebroken horizon*, beschreef hij hoe alle dromen over een nieuwe maatschappij die tijdens de bezettingsjaren gekoesterd waren, na de bevrijding in rook opgingen. In 1977 schreef hij erover: 'Een niet zo goed boek, maar wel "geëngageerd". Althans door engagement ingegeven.'[107]

In die tijd kwam hij in contact met de jeugdige directeuren van De Bezige Bij. Hij besloot hun het manuscript van 'Terreur tegen het verleden' aan te bieden, dat vervolgens onder de - door de uitgever gesuggereerde - titel *Terreur tegen terreur* (1945) gepubliceerd werd.

Een van de schrijvers die Schierbeek op de Bij ontmoette, was Koos Schuur. Dat contact verliep heel soepel, doordat beiden in dezelfde streek opgegroeid waren: Veendam en Beerta liggen op een steenworp afstand van elkaar. Schuur vertelde: 'Dus begon je al gauw in het Gronings te praten en dan klikt het helemaal.'

Schierbeek bleef intussen piekeren over de richting die hij als schrijver zou moeten inslaan. Hij besloot daarom de *routinier* Simon Vestdijk, die al in de jaren dertig in joyceaanse richting geëxperimenteerd had, om raad te vragen. Op 30 november 1945 stuurde hij hem een proeve van zijn recente proza toe en schreef daarbij: 'Hoewel ik geloof dat bijgaand manuscript tenslotte wel door de "grote bloedsomloop" opgeslorpt zou worden, sta ik toch in dubio of ik het er aan kan toevertrouwen. Dat wordt veroorzaakt

door de waarde, die ik er zelf aan hecht, omdat ik weet wat het me “gekost” heeft. Bovendien geloof ik dat het naast zijn mindere eigenschappen (als te weinig handeling en misschien hier en daar te veel gepraat zonder dat de sfeer intens genoeg getekend is om het aannemelijk te maken), toch ook zijn goede zijden bezit.’

Schierbeek merkte hierna op: ‘Verder ontmoet ik, vooral bij uitgevers, steeds weer dezelfde opmerkingen: “Het is geen roman, geen novelle, geen verhaal, geen essay enz.” Of “de sfeer is zeer ongewoon, niet Nederlands, niet Frans, niet Russisch” [.] Beide soorten bezwaren lijken mij geensdeels te pleiten tegen zijn bestaansrecht.’

Tenslotte schreef hij: ‘Daar ik het in dezen echter zeer moeilijk vind, wat ik er mee aan moet vangen, dus: laten liggen, omwerken of uitgeven en ik misschien zelfs mijn ijdelheid liever door een ander bevoegder persoon laat overwinnen, stuur ik het U met het verzoek of U er tijd voor kunt vinden om het te lezen en er Uw oordeel over te geven.’[108] Of Vestdijk hierop gereageerd heeft, is me niet bekend.

Schierbeek - een robuuste persoonlijkheid met aanstekelijke humor en een scherpe, analytische intelligentie - bleef ook in de jaren daarna op zoek naar een originele manier om zijn ervaringen en fantasieën in taal te verbeelden. De uitnodiging redacteur van *Het Woord* te worden, kwam hem dan ook goed uit. Het blad zou hem de kans geven zich steeds weer opnieuw rekenschap te geven van nieuwe inzichten en ontwikkelingen. Bovendien was hij met Jan Elburg en diens vriendin Lotte Ruting, met wie hij kort na de oorlog kennisgemaakt had, goed bevriend geraakt.

Schierbeek was er zich overigens van bewust dat het tijdschrift zelf zich in een niet al te rooskleurige positie bevond. Op 3 augustus - kort nadat hij toegezegd had redacteur te worden - schreef hij aan zijn vroegere leraar W.L.M.E. van Leeuwen, ‘dat *Het Woord* zich heeft vastgedroomd’.

En verder: ‘Het verzoek was nu, dat ik door het schrijven van enige essays, het blad een bredere cultuurhistorische achtergrond zou geven en het verband met de tijd zou herstellen dat door bijna een jaar gedroom volslagen verdwenen was [...].’

Hij voegde hieraan toe dat hij wilde ‘trachten de bleekzucht waaraan onze litteratuur lijdt, door injecties uit ons cultureel verleden, dat dank zij het geschreeuw bijna vergeten wordt, weer een achtergrond te geven, die sterk genoeg is om ook het heden in te begrijpen.’[109]

Met de komst van de nieuwe redacteuren werd de samenwerking in de redactie veel hechter. De vergaderingen werden sindsdien meestal bij Schuur thuis gehouden: hij en Pauky Bigot waren intussen getrouwd en hadden een woning gevonden op het adres Sarphatistraat 60[11].

‘Leiders der onzekerheid’

Nadat in principe tot deze uitbreiding van de redactie besloten was, verscheen het tiende nummer van *Het Woord* (juli 1946). Deze aflevering opende met een reeks ‘Verzen ter gedachtenis’, geschreven door de Amsterdamse dichter Gerard Diels. Deze cyclus, waarvan de opdracht luidt: ‘Voor mijn vriend, die uit een concentratiekamp niet terugkeerde’, bestaat uit vijf gedichten, waaronder het volgende vers waarin Christus' kruisdood verbeeld wordt tegen de achtergrond van menselijke lafheid en bloeddorst:

> *Ik zag de schaal die men Pilatus bood*,
> *om zijn verstarring van de schuld te zuivren*,
> *onder de stralen van bedorven rood*
> *overloopen en van haar roodheid huivren*.
>
> *Toen aan de paal, waartegen Jesjoe stond*,
> *groeiden dwarsarmen en de zang der smeden*
> *vijlde de nagels scherp; de beulsknecht wond*
> *een dubbel bindsnoer uit zijn zekerheden*.
>
> *En de verlatenheid dronk alle zwijgen*,
> *besloten in den mondhoek van een mensch*
> *die al den berg voorbij is en het hijgen*
> *van schuld en onschuld, spelend aan zijn grens*.
>
> *Wiens oogen ver zijn als de horizon*,
> *en wijd als een maannacht over de beemden*;
> *wien de bazuin klinkt als een mirliton*,
> *en die zijn eigen woord hoort als een vreemde*.
>
> *Soms dwaal ik 's nachts, als ik geen rust kan vinden*,
> *door deze stad, die ook de zijne was*,
> *en hoor boven het kirren der beminden*
> *het stof der pleinen schreeuwen: Barabas*![110]

Kort hierna - in de elfde aflevering (augustus 1946) - werd de eerste bijdrage van de aanstaande redacteur Bert Schierbeek in *Het Woord* gepubliceerd: het essay ‘Fin de siècle’. Hierin probeerde Schierbeek zich rekenschap te geven van zijn artistieke uitgangspunten: ‘Een literatuur, die het verband met zijn tijd verliest, verliest zijn voedingsbodem. Dit mag klinken als een gemeenplaats, ze is er niet minder waar om. Dit verband moge positief zijn,

of negatief, het doet er niet toe. Het gaat in dit geval niet om de vorm, maar om de intensiteit, waarmee men zijn wereld voorstaat. Want “het nieuwe” zal allereerst gekenmerkt worden door een levenshouding, door stijl, door de wijze waarop men staat tegenover de vragen, die de gemeenschap met onze medemensen ons oplegt en die andere “eeuwige raadsels” van mens en leven, waarvoor steeds een andere oplossing gezocht moet worden, omdat wij ons menselijk zijn niet verdragen zonder een rechtvaardiging.’

Hierna noemde hij al diegenen die er zich van bewust waren te midden van oude èn nieuwe vormen te leven, ‘grensfiguren’: ‘Zij zullen “leiders der onzekerheid” zijn en niets gemeen hebben met de opgewonden schreeuwers die niet geloven, maar “weten”; zij zullen de dromers intact laten, als zij voelen dat ze treuren om een verlies, dat ons allen treft: het waarachtig fin de siècle.’[111]

Over deze beschouwing merkte Schierbeek in 1983 op: ‘Uit dat stuk blijkt duidelijk dat ik een soort geloof in de toekomst had. “Glauben,” zei Kafka, “ist das Unzerstörbare in sich fühlen.” Dat heeft me zeer getroffen.’

Ook in een ander essay in dit nummer werd naar de toekomst gewezen. De dichter en essayist Max Schuchart schreef daarin over nieuwe mogelijkheden voor de poëzie, waarbij hij vooral de aandacht vestigde op de ontwikkelingen in Engeland: ‘De moderne Engelse dichters hebben [...] de geijkte vormen, o.a. die van het in ons land zo exclusief beoefende sonnet, overboord geworpen en met de traditie gebroken. Hun verzen bezitten een stroever rhythme, dat niet gebaseerd is op de vloeiendheid van de volzin, maar op de accentwaarde van ieder woord afzonderlijk, waardoor hun poëzie de welsprekendheid mist en minder mededeling dan wel bezwering wordt. Daarbij hebben zij ook de waarde van het rijm gedevalueerd door rijmloze of assonerende verzen te schrijven, hetgeen tevens bijdraagt tot verhoging van de poëtische spanning en elk woord in de versregel zelfstandiger maakt. In rijmende verzen vloeien de woorden a.h.w. naar het rijm toe, bij rijmloze, of geraffineerd assonerende verzen (waar de Engelsen meesters in zijn) heeft ieder woord een grotere poëtische spanning, waardoor zij, in tegenstelling tot het eerste soort, een “verticale” indruk maken.’[112] Dit betoog zou later in veel opzichten een prelude blijken te zijn op de ontwikkeling die onze poëzie met de komst van de ‘Beweging van Vijftig’ doormaakte.

Hierna werd in de rubriek ‘Van eeuwigheid tot uur’ een gedicht van A. Marja opgenomen, waarin hij met zelfspot en ironie schrijft over vroegere romantische avonturen met Koos Schuur. Het vers is getiteld ‘Andere kaperkapitein’:

Momplend in mijn oude stoel gezeten
bij het vuur met stramme ledematen,
huiverend en peinzend op voorbije
rooftochten met Koos den boekanier,
roer ik, drankbegerig, in de hete
grog: restant van de geroofde vaten,
en terzijde zit de vrouw te breien
die ik schaakte en wegvoerde naar hier.

En mijn hond, de oren richtend naar een
vaag geluid: of ginds de zee nog woedde,
vlijt opnieuw zich aan mijn kille voeten
na een heftig, kort en scherp geblaf, -
alle havens die ik heb bevaren
krijgen weer gestalte in het moede
brein dat zich van nu af aan zal moeten
richten op die laatste haven: graf.

Vrouw en hond en grog: vergane glorie
van een ruw en roemrijk roversleven, -
en er rest mij niets meer dan te schrijven
aan mijn onherroeplijk testament.
oude rover Koos, memento mori,
andre raad heb ik u niet te geven;
zie de hand begint al te verstijven,
moeizaam schuivend over 't perkament.[113]

Tenslotte werd op de laatste pagina van deze aflevering meegedeeld: ‘Het huidige nummer van “*Het Woord*” is het laatste, dat verschijnen zal onder de oude redactie.
Ingaande September 1946 wordt de redactie uitgebreid met drie leden en zal dan gevormd worden door: Jan G. Elburg, Ferdinand Langen, Hans Redeker, Bert Schierbeek en Koos Schuur.’[114]

‘Een nieuwe poëzie en een nieuw proza’

Het eerste nummer van *Het Woord* waarin de uitgebreide redactie zich presenteerde, was de twaalfde aflevering van de eerste jaargang (september 1946). De ondertitel hiervan luidt: ‘Letterkundig maandblad’, waarmee dus de oude ondertitel ‘Maandblad van de nieuwe nederlandse letterkunde’

kwam te vervallen. Vooral de drie nieuwe redacteuren zullen op deze verandering aangedrongen hebben. Bert Schierbeek vertelde in 1983: ‘Ik hield niet van al die plechtige literatureluur. Dat komt waarschijnlijk door het lezen van Nescio.’

De twaalfde aflevering opende met een inleiding waarin de redactie schreef: ‘Toen *Het Woord* een jaar geleden voor het eerst verscheen als een der talrijke letterkundige maandschriften, onderscheidde het zich reeds in zooverre van de overige litteraire bladen, dat het werd aangediend als een uiting en product van een “nieuwe strooming” in de Nederlandsche letterkunde.

Dit was een groot woord en een belofte, die niet geheel waar kon worden gemaakt binnen elf maandelijksche afleveringen.

Toch wijzen wij op dit oogenblik - na een jaar ervaring en met een verbreede redactie - naar dit eerste “credo” terug. Niet als een programma, maar als punt van uitgang en aanvangsstoot, omdat onder die woorden een realiteit verborgen lag, die nog steeds en levendiger dan ooit aanwezig is.

Het was een gemeenschappelijk levensgevoel en tijdsbewustzijn, met de litteraire facetten daarvan, waarin een nog kleine groep jongeren elkaar als gelijkgestemde genooten vond: een gezamenlijk geloof in en een strijden voor een nieuwe poëzie en een nieuw proza, die een waarlijk krachtige functie zullen vervullen in het leven van deze generaties.’

De redactie merkte hierna op: ‘Het geloof in de juistheid en de actualiteit van deze “richting” als gericht-zijn-op en idealistisch streven-naar is gebleven, ja versterkt; en des te meer naarmate de andere letterkundige bladen een vaak tegengestelde tendenz verraden. Wat er veranderd is, moge een scherpere vormgeving onzer gedachten en een strengere lijn in ons blad zijn, gepaard aan een sterkere zifting van de op te nemen copie. De algemeene litteraire situatie vertoont overigens nog weinig nieuwe uitzichten en zeker geen weerlegging van het oorspronkelijk gestelde doel. Dilletantisme [Dilettantisme], geestelijke armoede, devalueerende naschrijverij, halfzachtheid en dreigend erotisch cynisme trachten voor hun onmacht een schijn van heiligheid te verwerven en vermeien zich in een steriel spel dat de kernproblemen niet raakt. Wij achten het onze taak bovengenoemde euvelen te bestrijden en eventueel in dialoog met de anderen de belangrijke problemen aan te grijpen.’[115]

Wat in deze redactionele verklaring vooral opvalt, is de gedachte dat het nieuwe proza en de nieuwe poëzie zich nog altijd in een stadium van ontwikkeling bevinden en dat het daarom moeilijk valt er iets met stelligheid over te beweren. Vaagheid is dan ook troef. De redactie heeft daarbij duidelijker voor ogen wat ze niet dan wat ze wel wil. Alles bij elkaar heerst er in

deze redactionele inleiding de onzekerheid die ook bij praatgroepen voor aanstaande ouderparen kan worden aangetroffen.

Het gevoel te leven in een overgangstijd werd ook verwoord in een essay van Bert Schierbeek, dat in dit nummer gepubliceerd werd. In deze bijdrage onder de titel ‘Avonturen om een legpuzzle’ schreef Schierbeek: ‘Het is een bedroevend en tegelijk fascinerend gezicht ons oude Europa “woest en leeg” te zien worden, als voor de schepping. De geest zweeft wederom over de wateren van het Niets, op zoek naar een woning, een lichaam, een ziel, die sterk genoeg is om het vormeloze binnen enkele vaste muren tot een beeld, een voorbeeld te beperken. Er moet opnieuw geschapen worden.

Wat eens een schepping was, een avontuur, dat via de wegen van onbewust en bewust streven stukje voor stukje als een legkaart in elkaar gezet werd en tezamen het mozaïk [mozaïek] van onze westerse cultuur vormde, valt in haar afzonderlijke delen uiteen. Wat bij elkaar paste en aansloot is van elkaar vervreemd. Het goed en kwaad is verbleekt, heeft in de beste gevallen nog een zuiver persoonlijke betekenis, immers mijn buurman denkt dat ik Sanskriet spreek.’[116]

Aan het slot van dit nummer was - ter vervanging van ‘Van eeuwigheid tot uur’ - een nieuwe rubriek opgenomen met de weinig meeslepende titel ‘Het bij-Woord’. Hierin werd een beschouwing van de dichter Hendrik de Vries gepubliceerd, waarin hij scherpe kritiek leverde op de volgens hem verwarde en bombastische beeldspraak in de bundel *Het doornen zeel* van Gerard Diels, die kort daarvoor verschenen was.

In zijn bijdrage, getiteld ‘Onklare beelding’, schreef De Vries over de poëzie van Diels, die in de kring rond *Het Woord* hevig bewonderd werd: ‘De kennis, of het instinctmatig besef, der aërodynamische wetten welke in de vliegkunst van de taal, de poëzie, gelden, volstaat [...] niet om deze gedichten te doen leven: hiertoe is het leven noodig dat zich niet aan hen wist mede te deelen, doch dat er sterk achter is te vermoeden: de bezieling van de dichter in persoon, die nu, door een koortsachtig zelfbedrog wellicht, zinledige en halfzinnelooze woorden aaneenschakelde. Weet hij zijn instrument zuiverder te stemmen, dan zal zijn hevige, bittere ernst bijzondere dingen doen. Van deze ernst getuigen ook - soms al te hevig, en gemeenzame uitdrukkingen door zwaarwichtige vervangend - zijn Lorca-vertalingen achterin.’[117]

Aan het slot van deze aflevering werd een manifest in dichtvorm van Bert Schierbeek gepubliceerd. Dit manifest lijkt - wat toon en soms zelfs wat woordkeus (‘poëtendames’ - ‘letterdames’) betreft - een voorspel te zijn op het bekende gedicht van Lucebert ‘Verdediging van de 50-ers’, dat ruim drie jaar later, in het vierde nummer van *Cobra* (november 1949), verschijnen zou:

Doden leven in een stroom van woorden verder
Poëtendames dansen swing en onbewust de charleston
Gezeten heren pruimen op de resten
van een kuis beleden heidendom.

Denkershoofden zweten op de rest der zerken
Eeuwigheid, seconde en uur knielen naast de tombe
Parken en woestijnen vlerken
dansend in de tafelronde.

Moede dames heren zucht u uit in uwe werken
Stenen vallen koud en duizelend in het nauw verschoven gruis
Tussen de ironie van harde parelen
vervliegen ze tot pluis.[118]

In een voetnoot bij dit vers merkte Schierbeek op: ‘Ik ben mij ervan bewust dat dit Manifest kort is, erg kort, maar ... er komen parelen in voor en parelen zijn schaars.’[119]

Ook na dit nummer zou een reactie van *Podium* niet uitblijven. Kort na het verschijnen ervan stuurde Fokke Sierksma aan zijn mederedacteur Gerrit Borgers een polemisch stuk, bestemd voor de rubriek ‘Proppenschieter’. In een ongedateerde brief merkte hij daarbij op - met een verwijzing naar *Podium*-redacteur Anne Wadman -: ‘Hierbij een prop. Als ik me niet sterk vergis, is het ding volkomen gemist. Verscheur hem daarom maar en schrijf s.v.p. een betere. Dat wij op het Septembernummer van *Het Woord* moeten reageren, lijkt me duidelijk. Maar mijn grofheid, die zeer bewust is geweest, is niettemin niet de juiste methode, lijkt me. Dat ik het ding niet zelf verscheurd heb, was omdat er mijns inziens enkele dingen in staan, die jij of Anne kunt gebruiken.’[120]

Borgers verscheurde Sierksma's prop niet, maar publiceerde haar in het *Podium*-nummer van november 1946. Het stuk was getiteld ‘Wie zich aan *Het Woord* spiegelt, spiegelt zich zacht...’.

Sierksma schreef: ‘De strijd tussen de verschillende literaire tijdschriften hier te lande moge dan hinderlijk onbelangrijk en onaangenaam zijn, de beste houding voor iemand, die partij is, is de nuchtere erkenning van zijn eigenbelang. Nu de strijd er is, moet hij uitgevochten worden - met het oog op de onbelangrijkheid zo kort mogelijk.’

Hij vervolgde: ‘*Het Woord* vraagt van ons een nieuwe verhouding. De redactie is namelijk uitgebreid met drie leden en zij heeft dit min of meer verantwoord in het Septembernummer. In de eerste plaats moet men de heren

Langen en Schuur geluk wensen met de wijze zelfkennis, die zij zich hebben gewonnen, en de daaruit voortvloeiende zelfbeperking die hen er toe gebracht heeft om enkele figuren, die iets te zeggen hebben, naast zich te nodigen.

De nieuwe redactie knoopt welbewust bij de doelstelling der vorige jaargang aan. Reeds toen, menen zij, onderscheidde hun blad zich van de anderen als “een uiting en een product van een nieuwe strooming”.

Men zal zich herinneren, dat velen zich destijds niet zonder verwondering hebben afgevraagd, waarin het nieuwe van dit verschijnsel wel mocht bestaan. Het bleek indertijd niet wel mogelijk deze nieuwe stroming nader te omschrijven. Het is ook de nieuwe redactie een onmogelijkheid gebleken. De nieuwe stroming was een “gemeenschappelijk levensgevoel en tijdsbewustzijn (!) met de literaire facetten daarvan” en een “geloof in en een strijden voor een nieuwe poëzie en een nieuw proza, die een waarlijk krachtige functie zullen vervullen in het leven van deze generatie”. Met andere woorden: het literaire geloof van *Het Woord* en zijn redactie is nog steeds rombom. Onder lieden, die zich zo nu en dan, gedwongen of voor hun genoegen, met de sport van het denken onledig houden, is het steeds een goede gewoonte geweest om levensgevoel en andere gevoeligheden niet eerder au serieux te nemen en zwart op wit te laten zetten, dan wanneer deze behoorlijk en duidelijk geformuleerd konden worden.’

Na het verwijt van vaagheid verder te hebben uitgewerkt, merkte Sierksma op: ‘In één opzicht is *Het Woord* zichzelf gebleven: het heeft de hautaine toon met de dikke wangen behouden. In plaats van zich met spoed aan de exploratie van het onbekende-perspectief-zonder-vast-omlijnd-programma te wijden, kan de redactie haar verantwoording niet besluiten zonder een critiek op “de anderen”. Aan “de anderen” wordt namelijk de volgende waslijst van overtredingen ten laste gelegd: “dilettantisme, geestelijke armoede, devaluerende naschrijverij[,] halfzachtheid en dreigend erotisch cynisme”.

Het is niet de gewoonte om in de literatuur eerlijk zijn mening te zeggen. Er is veel tegen aan te voeren ook. Maar *Het Woord* vraagt een hartgrondige eerlijkheid. Wanneer de andere literaire periodieken zich deze aanklachten-serie laten welgevallen, dan zijn zij schuldig aan deze zonden òf zij laten zich beledigen. Ten aanzien van beide mogelijkheden verhouden wij ons negatief.

Naar aanleiding van deze super-verwatenheid, die bovendien beledigend is en naar aanleiding daarvan alléén, het volgende.

Dilettantisme: ter illustratie van dit begrip zie men de zogenaamde essays van den heer K. Schuur.

Geestelijke armoede: de redactie die Engelmans stuk over Tempel en

Kruis durft op te nemen, lijdt niet eens meer aan stille armoede, maar aan een geestelijke armoede, die brult als een stier.

Devaluerende naschrijverij: men stelle eens een onderzoek in naar de invloed van A. Roland Holst op de “nieuwe poëzie”.

Halfzachtheid: onverbeterlijke karakteristiek voor een rubriek, die men in ernst “Van eeuwigheid tot uur” heeft gedoopt.

Er zijn situaties, waarin men tot zijn spijt héél duidelijk moet zijn. Nadat *Het Woord* op de laatste aanval mijnerzijds geweigerd heeft in te gaan, meende ik in een dergelijke situatie te verkeren. Tot mijn spijt.’[121]

Nieuwe irritaties tussen Langen en Schuur

Intussen had Koos Schuur op 24 september aan Barend Rijdes geschreven: ‘Mag ik je bij dezen meteen uitnoodigen tot een bijeenkomst van redacteuren en medewerkers in het gebouw van de bb des zaterdagmiddags te drie uur op den vijfden october aanstaande? beschouw deze uitnoodiging als officieel. het is de bedoeling dat we tot omstreeks negen uur in het bb-gebouw blijven en eventueel later nog samen zijn omgeving leidscheplein. deze uitnoodiging geldt tot negen uur uitsluitend voor de mannen.’[122] Kort daarna werd het samenzijn van redactie en medewerkers uitgesteld naar 12 oktober en nog weer later naar zaterdag 19 oktober.

Ruim een week na de bijeenkomst, op 28 oktober, schreef Rijdes aan Schuur: ‘De middag op de B.B. vond ik erg interessant. Mag ik een opmerking maken? Voor een herhaling zou dunkt mij aan te bevelen zijn een soort programma - de gesprekken, waarop jij gehoopt had, kwamen eerst met de komst van Redeker (die mij een verduiveld knappe vent lijkt) tot stand. Gesprekken, die mij ook veel voedsel ter verwerking hebben gegeven - het beeld is niet fraai, maar je zult het begrijpen. Voor de rest: niets dan waardeering voor de gastvrijheid, en voor den onderlingen toon. Ook de spiritualiën verdienen in dit verband een aparte vermelding. Zeg aan Ferdinand Langen en Ab Visser (al is deze laatste in dit verband waarschijnlijk minder belangrijk), dat ik hun (of liever dus: zijn) gedrag zeer weinig heb kunnen waardeeren. Als gastheer is Ferdinand op zijn minst onhebbelijk geweest, als gewoon lid zou ik zijn optreden al weinig tactvol en bekoorlijk hebben gevonden. Er zijn nettere manieren om zich aan een gezelschap, dat men blijkbaar niet wenscht, te onttrekken.’[123]

Vier dagen later, 1 november, schreef Koos Schuur hem terug: ‘zooals je schrijft moet in het vervolg inderdaad een programma worden opgesteld bij een volgende bijeenkomst. het algemeen oordeel (van de blijvers tenminste) luidt: een belangwekkende en prettige avond en foei ferdinand en

foei ab visser. die kerels waren zoo vervloekt klein. dat ze zich onbeschoft hebben gedragen (f in het bijzonder) daar zijn ze zich klaarblijkelijk niet van bewust. overigens wilden ze zich vermoedelijk niet aan het gezelschap onttrekken, maar voelden zij zich op de een of andere manier de mindere, konden zich er niet bij aanpassen omdat zij nooit behoorlijke omgangsvormen hebben geleerd, omdat hun geest te weinig ontwikkeld is, enz. enz. ik weet zeker, dat wanneer aangekondigd werd, dat er geen drank aanwezig zou zijn, zoowel ferdinand als ab visser niet aanwezig zullen zijn. misschien kunnen we deze methode het best den volgenden keer toepassen.'[124] Commentaar hierop lijkt overbodig...

Intussen was in het dertiende nummer (oktober 1946) van *Het Woord* een fragment uit de roman *Gebroken horizon* van Bert Schierbeek gepubliceerd. Hierin wordt beschreven hoe een jongeman, Rob, na enkele jaren zware dwangarbeid in een Duitse steengroeve voor het eerst na de bevrijding weer een bezoek brengt aan het huis van een oom en tante.

Daarbij roept een deurknop bij hem een gevoel van volstrekte zinloosheid op, zoals ook in *La nausée* van Jean-Paul Sartre de voorwerpen het gevoel van totale absurditeit bij de hoofdpersoon versterken: 'Tegen vieren stond hij tegenover het huis van de familie Van Steilaert. Het was een rustig, solide herenhuis aan een gracht, met hoge opzuilende ramen, die het iets voornaams gaven. Het zou er deftig uitgezien hebben, als niet een onbekende vorige bewoner de uiteinden der dakgoten voorzien had van twee duivelskoppen, die met wulpse tongen hun baard likten en een grenzeloze minachting aan de dag legden voor de bedaarde stijl van de rest van het huis. Altijd weer moest Rob naar de bepaald onbehoorlijke blikken van de duivels kijken. Hij had zich vroeger al vaak afgevraagd wat oom Steilaert er in bekoorde. Hij vond ze om de een of andere reden een passend sieraad, net als de grote, veel te grote koperen deurknop, die als een kolderende Van Goghzon tegen de groen geschilderde voordeur kleefde. In het zonlicht scheen het ding een geheel apart leven te leiden en men kon ieder ogenblik verwachten dat het vol misprijzen en verveling van zijn groene achtergrond zou wegdraaien.

Voor Rob belde, liet hij de knop even door zijn handen glijden. Het ding verhevigde in hem op onverklaarbare wijze het besef, waar hij al weken mee rond liep en dat hem op de meest onverwachte momenten besprong: de volslagen onzin van zijn bestaan. Of het kwam omdat die koperen gloed zich voortplantte via zijn handpalmen door zijn gehele lichaam, hij wist het niet. Een soortgelijk gevoel had de hoornen bril van Daarland in hem opgeroepen.

Hij belde aan.

Toen hij in de hall kwam, bleef hij even staan. Alles was hetzelfde gebleven, zoals hij wel verwacht had, maar toch scheen hem het beeld, dat hij er zich van gevormd had, net een beetje anders dan de blinkende werkelijkheid van dit waanzinnig netjes onderhouden vierkant.'[125]

Gebroken horizon zou nog in 1946 - bij de weinig bekende Amsterdamse uitgever G.W. Breughel - in boekvorm gepubliceerd worden.

Koos Schuur over de beeldspraak

Verder werd in de dertiende aflevering een beschouwing van Koos Schuur opgenomen, waarin hij onder de titel 'De beeldvorming in de moderne poëzie' de dichtbundel *Het doornen zeel* van Gerard Diels verdedigde tegen de bezwaren die Hendrik de Vries er in de vorige aflevering tegen in gebracht had. Schuur schreef: 'Bovengenoemde bespreking van Hendrik de Vries, "Onklare Beelding" (geschreven op uitnodiging van de redactie van *Het Woord* en gepubliceerd in "Het bij-Woord" van het September-nummer) bergt - afgezien van den opzettelijken toon en het schijnbaar haarkloverig karakter, waardoor zij meer doet denken aan het geschrift van een anti-poëtischen taalgeleerde dan aan dat van een dichter - het gevaar in zich, dat de meening van Hendrik de Vries wordt aangezien voor die van de redactie. Teneinde dit te vermijden en eventueel recht te zetten, acht ik het noodzakelijk hier op deze bespreking terug te komen.'

Omdat De Vries vooral kritiek op de beeldspraak in Diels' gedichten geleverd had, ging Schuur hier nader op in: 'Een der manieren, waarop men de beeldvorming in de poëzie zou kunnen onderverdeelen, is in "directe beeldvorming" en "evocatieve beeldvorming" (bij Hendrik de Vries: klare en onklare beelding). Er zullen zeker nog andere namen zijn om deze beide kinderen mee te bedenken en misschien zelfs wel betere, maar mijn voorkeur gaat voorloopig uit naar "direct" en "evocatief", omdat deze bijvoegelijke naamwoorden reeds een korte karakteristiek geven. Onder "directe beeldvorming" zou ik dan willen verstaan: min of meer logische en binnen de aardsche werkelijkheid voorstelbare beelden, waarbij het woord gebruikt wordt in zijn eerste, directe beteekenis (m.a.w. men kan deze beelden ondergaan zonder dat de logica het verkeerslicht op rood schakelt).'

Schuur schreef verder: 'Onder "evocatieve beeldvorming" zou ik willen verstaan: dikwijls onlogische en binnen de aardsche normen onmogelijke beelden, waarbij het woord gebruikt wordt in eventueel derde of vierde beteekenis (m.a.w. de logica protesteert onmiddelijk [onmiddellijk] met een "dàt kan niet!" of in het botte geval met een "dat is onzin", terwijl het beeld zelf zijn werk onafhankelijk daarvan toch verricht of reeds verricht heeft

door het scheppen van een bepaalde sfeer of door het verwekken van een speciale belichting der feiten).'[126]

Schuur merkte hierna op dat deze 'evocatieve beeldvorming', die soms in strijd met de logica is, niet alleen bij Gerard Diels, maar ook in de verzen van Hendrik de Vries zelf voorkomt, waardoor diens bezwaren dus in de lucht kwamen te hangen.

Opvallend is dat Schuurs beschouwing voorafgegaan werd door de vertaling van een aantal psalmen van de zeventiende-eeuwse Spaanse dichter Quevedo door Gerard Diels èn een reeks verzen van Hendrik de Vries. Zo probeerde vooral Schuur, die voor beide dichters een grote bewondering koesterde, de scherpe kantjes van de tegenstelling weg te nemen.

Een lossere toon viel tenslotte te beluisteren in het gedicht 'Confessie van een reiziger' waarin A. Marja met speelse verwijzingen naar andere auteurs - zijn eigen naam komt in de laatste regel te voorschijn! - over zijn relativerende verhouding tot het vaderlandse literaire leven schreef:

De binnendijken langs de donkre sloten
ben ik alleen met tegenzin gegaan:
een vergezicht lag braak; opgesloten
dwong het mij andre wegen in te slaan.

Die drang tot reizen heeft mij nooit verdroten,
slechts waar ik lang op een perron moest staan
zag ik het dringen van de reisgenoten
met een sardonisch treiterlachtje [treiterlachje] aan.

Toch, in het holst van de een of andre nacht,
in een wit landschap, dromend, achter bergen,
van vergezichten die ik vaag herken,

heb ik wel eens met zelfverwijt gedacht:
waarom nog 't braaf toeristendom te tergen?
Maar ja, ik ben nu eenmaal die ik ben![127]

Het einde van het woord?

In de laatste maanden van 1946 kwam de directie van De Bezige Bij - hoe optimistisch ze zich in het algemeen ook probeerde op te stellen - tot de conclusie dat ze met *Het Woord* niet op de ingeslagen weg door kon gaan: vooral het aantal abonnees bleef ver beneden de verwachtingen. Daardoor

leverde het tijdschrift een te groot financieel verlies op: eind december zag het er naar uit dat dit verlies over 1946 tot bijna f 3000,- zou oplopen.[128]

De directie die van mening was dat een zo nadelig saldo en ook alle administratieve rompslomp, verbonden aan de exploitatie van een maandelijks tijdschrift, een te zware belasting vormden voor een jonge uitgeverij, besloot daarom met spoed aan de noodrem te trekken. In eerste instantie stelde ze zelfs voor de uitgave van *Het Woord* met ingang van het nieuwe jaar te beëindigen.

Voor de redactie betekende dat een grote tegenslag: zij had zich kort daarvoor uitgebreid en vooral de nieuwe redacteuren voelden er niet veel voor nu al met *Het Woord* te stoppen. Koos Schuur, die als redacteur van De Bezige Bij dicht bij het vuur zat, bestookte Geert Lubberhuizen en Wim Schouten dan ook met argumenten om door te gaan.

Tenslotte werd een compromis bereikt: *Het Woord* zou blijven bestaan, maar het zou voortaan - naar het voorbeeld van sommige Engelse literaire tijdschriften - slechts om de drie maanden verschijnen. Die nummers zouden dan wel een veel grotere omvang krijgen dan tot dusver het geval geweest was, zodat het totale aantal bladzijden per jaargang ongeveer gelijk zou blijven. Het voordeel van deze opzet zou zijn dat de administratie van de Bij de hele zaak beter zou kunnen verwerken.

De redactie sprak verder af in elke aflevering steeds één bepaald onderwerp centraal te stellen. Daarbij zouden telkens twee redacteuren - of andere auteurs uit de *Woord*-groep - voor de samenstelling verantwoordelijk zijn.

Nadat op deze punten overeenstemming bereikt was, schreef Koos Schuur op 16 januari 1947 aan Barend Rijdes: ‘hierbij deel ik je mede, dat na zeer veel ploeteren, confereeren, angstzweet en moeite, eindelijk *Het Woord* in 1947 zal blijven bestaan en bovendien bij De Bezige Bij.’

Schuur schreef verder: ‘we hebben evenwel de maandblad-vorm vaarwel gezegd en voortaan zal *Het Woord* een quarterly zijn. lente, zomer, herfst en winter 1947 verschijnt er nu telkens één omvangrijke aflevering van *Het Woord*, dus om de drie maanden. in deze afleveringen zal het voornaamste werk van de woordgroep worden opgenomen: essay, beschouwing, novelle en poezie [poëzie]. het tijdschrift karakter zal bewaard blijven door kroniek van proza, kroniek van poëzie en kort commentaar op de gebeurtenissen van de voorafgaande drie maanden.

hiermee is tevens de redactie zoo goed als afgetreden, aangezien wij geen driemaandelijksch tijdschrift met vijf redactieleden wenschen uit te geven. het wordt nu het tijdschrift van de Woordgroep en op binnenkant omslag zal telkens met kleine lettertjes komen te staan: “dit boekje is samen-

gesteld door ... en ...". Het eerste nummer zal worden samengesteld door Gerard Diels en mij en zal in het teeken staan van het ratio-irratio in de kunst. elke aflevering zal zoo voor een deel aan één onderwerp worden gewijd.'[129] De dichter Gerard Diels was in de afgelopen maanden steeds nauwer bij het tijdschrift betrokken geraakt, ook in alcoholische zin: hij ontmoette verscheidene redacteuren, onder wie Koos Schuur, bijna dagelijks en dan tot diep in de nacht in de Amsterdamse kunstenaarssociëteit De Kring.

Kort nadat Schuur deze brief geschreven had, werd de eerste jaargang van *Het Woord* besloten met een - verlaat - dubbelnummer (14-15), dat november-december 1946 gedateerd was en tachtig bladzijden telde. Deze aflevering opende met een verklaring waarin de redactie schreef: 'Het jaar 1946 werd gekenmerkt door een teveel aan letterkundige en cultureele maandbladen en - zooals vele varkens de spoeling dun maken - was een onmiddellijk gevolg hiervan, dat de inhoud van al deze maandbladen zich op een tamelijk middelmatig - voor het meerendeel zelfs laag - peil bleef bewegen. Nu 1947 in dezen zoo goed als geen verandering schijnt te brengen, is het vooruitzicht niet erg bevordelijk [bevorderlijk] voor enthousiasme.

Dit feit heeft de redactie van *Het Woord* ertoe gebracht, in overleg met de directie van De Bezige Bij, te zoeken naar een nieuwe verschijningsvorm voor dit tijdschrift, waarbij werd vooropgesteld, dat deze nieuwe vorm:

1. zeer ten goede moest komen aan de inhoud van *Het Woord*, en
2. het streven van de Woord-groep moest bevorderen.

Het resultaat van deze besprekingen is, dat *Het Woord* met ingang van de tweede jaargang de vorm van maandblad vaarwel zegt en meer overeenkomst zal vertoonen met de in Engeland zeer gebruikelijke tijdschriftvorm: de quarterly. Deze vorm werd temeer aanvaardbaar geacht, aangezien *Het Woord* een van de zeer weinige tijdschriften is, dat inderdaad een richting voorstaat, zijn standpunt bepaalt ten opzichte van de letterkundige en aanverwante verschijnselen en gedragen wordt door een zich van de overigen onderscheidende groep auteurs.

In voorjaar, zomer, herfst en winter van 1947 zal telkens één omvangrijke aflevering van *Het Woord* verschijnen, waarin de belangrijkste novellen, gedichten, essays en beschouwingen van de auteurs van de Woordgroep, tezamen met geestverwante auteurs, zullen worden bijeengebracht. Het tijdschriftkarakter zal bewaard blijven door de aanwezigheid van een uitgebreid overzicht en beoordeeling van de literaire publicaties en gebeurtenissen der voorafgaande drie maanden.'[130]

Duidelijk is dat hier van de nood een deugd gemaakt werd: de redactie deed alsof zij doelbewust voor de *quarterly*-formule gekozen had, terwijl die slechts het resultaat was van een compromis. Een fraaie, zelfs internatio-

naal ogende vlag die een aanzienlijk minder aantrekkelijke lading dekken moest.

De magie van de poëzie

Een opvallende bijdrage aan dit dubbelnummer was een uitvoerig essay van Gerard Diels onder de titel ‘Existentiefilosofie en kunst’. Na geschreven te hebben dat het existentialisme in de afgelopen jaren een verwarrend begrip geworden was dat door allerlei mensen verschillend werd opgevat, merkte Diels op dat de poëzie weinig van de filosofie - dus ook van de existentiefilosofie - te verwachten had.

Hij schreef: ‘Wanneer men zegt, dat het vers geen redelijken inhoud heeft, niet gericht is op verstandelijke begrijpelijkheid, maar magisch gericht is op de werking, een gerichtheid die men overigens niet kan opvatten als een uitdrukkelijke doelstelling en alleen een tot zijn wezen behoorend verschijnsel is, dan lijkt dit een gemeenplaats. Het merkwaardige is echter, dat, ondanks de algemeen geldende typeering van kunst als irrationeel, absurd, niet verstandelijk waardeerbaar, er steeds weer openlijk of langs een omweg pogingen worden aangewend, om kunst in strijd met haar aard rechtstreeks binnen de criteria van het denken te brengen [...].’[131]

In tegenstelling tot sommige essayisten, die in die jaren vanuit het existentialisme naar nieuwe uitgangspunten voor de literatuur zochten, pleitte Diels in dit essay dan ook voor het zelfstandige karakter van de kunst.

Hierna wijdde Hans Redeker in een beschouwing onder de titel ‘Balans van een puberteit’ uitgebreid aandacht aan het kort daarvoor verschenen boek *Histoire du surréalisme* van Maurice Nadeau. Redeker merkte - met een verwijzing naar de atoomproeven op het eiland Bikini - op: ‘Het surrealisme leeft. Dit is de eerste constateering welke een ieder maken kan, die zich ook maar eenigszins geacclimatiseerd heeft aan de geestelijke atmospheer van deze tijd, ook in het na-oorlogsche, post-Bikinische. En zeker: juist in het post-Bikinische. Zouden Breton en de zijnen nog hun manifesten de wereld, dat is: Parijs, insturen, zij zouden kunnen verklaren: Bikini, dat is het surrealisme. Het leeft in zoovele literaire werken, in zoovele schilders, en is hier in het bedachtzamer, zoet-rustige Nederland misschien pas door deze catastrophe waarlijk levend geworden.’

In de rest van zijn essay toonde Redeker veel waardering voor het surrealisme, maar merkte hij ook op: ‘Dit was de tragiek der surrealisten dat zij, van huis uit kunstenaar, het eng-artistieke verwierpen om tot een levensrevolutie te komen, en toch niet meer bereikten dan een artistieke revolutie. Als literator was hun zoeken onbewust aesthetisch geweest en wat van hen

overblijft, het zijn verzen, boeken en schilderijen, het zijn nieuwe banen en mogelijkheden op artistiek terrein. Maar dan openbaart de ironische spot van het noodlot met ieder begripmatig onderscheid zich toch weer daarin, dat wij dóór hun kunst, zooals door alle kunst, weer terechtkomen op een geaardheid, de surrealistische, van het moderne leven zelf.'[132]

Terugblik

Met dit dubbelnummer werd de eerste jaargang van *Het Woord* afgesloten. Het was een veelbewogen periode geweest. Na een ingewikkelde geboorte, waarbij de helft van de tweeling *Voorpost* en *Het Woord* niet levensvatbaar bleek te zijn, startte het tijdschrift vol zelfvertrouwen. Het riep zichzelf uit tot het blad van de nieuwe generatie, maar werd al snel van alle kanten - vooral vanuit het hoge noorden - met verbaal geschutvuur bestookt. Na een klein jaar werd de redactie met nieuwe, ambitieuze redacteuren versterkt, maar toen was bij de uitgeverij het geld ineens op en moest er naar een andere formule worden omgezien.

Aan tegenslag dus geen gebrek, maar kennelijk was *Het Woord* vitaal genoeg om zich staande te houden. Ook al groeiden vooral tussen de beide eerste redacteuren de irritaties als paddestoelen in vochtige bosgrond, Ferdinand Langen en Koos Schuur slaagden er toch steeds weer in een nummer samen te stellen. Dat de afleveringen soms pas na geruime tijd de abonnees bereikten, was een andere kwestie.

Bij elkaar verschenen er in de eerste jaargang van *Het Woord* vijftien nummers, waaronder twee dubbelnummers. Daarbij bleef de omvang steeds ongeveer gelijk: de normale afleveringen telden tussen de tweeëndertig en veertig bladzijden, de dubbelnummers tweemaal zoveel. Samen leverde dat een forse jaargang van vijfhonderdtweeënvijftig bladzijden op, waarbij ik de vier pagina's inhoudsopgave niet meegerekend heb.

Kijken we naar de verdeling over de verschillende genres, dan blijkt dat honderdvijftig bladzijden met poëzie werden gevuld (ruim zevenentwintig procent van de totale omvang), honderddrieënzeventig bladzijden met verhalend proza (meer dan eenendertig procent) en tweehonderdnegenentwintig pagina's (ruim eenenveertig procent) met kritische bijdragen. Uit deze gegevens wordt duidelijk dat - hoewel in het begin geen uitgesproken essayist in de redactie opgenomen werd - de kritiek niet ontbrak, integendeel.

Ook al nam de poëzie in vergelijking met het verhalend en kritisch proza de minste ruimte in, het aantal dichters dat aan *Het Woord* meewerkte, was veel groter dan het aantal prozaïsten of essayisten. Van liefst zevenendertig dichters - vrijwel uitsluitend jongeren - werd in deze jaargang poëzie ge-

publiceerd. Dat sloot aan bij het streven van de redactie vah *Het Woord* om dé stem te zijn van de generatie die tijdens de Duitse bezetting de jaren van poëtische volwassenheid bereikt had. Een groot aantal dichters voelde zich kennelijk daardoor aangesproken. Overigens was er ook in andere bladen, zoals *Columbus* en *Podium*, aan jonge poëten geen gebrek.

Als we uitzoeken welke dichters de meeste verzen in *Het Woord* gepubliceerd hebben, dan blijkt dat Bert Voeten met zesendertig verzen - daarbij heb ik zijn eenentwintig 'Amsterdamsche kwatrijnen' slechts als één gedicht gerekend - duidelijk de kroon spande. Tot de andere dichters die in deze jaargang actief waren, behoorden Nico Verhoeven (21 gedichten), Hendrik de Vries (18), Gerard Diels (11) en Jan G. Elburg (10). Van de redacteur Koos Schuur werden zes verzen gepubliceerd.

Bij lezing van de poëzie die in deze jaargang van *Het Woord* opgenomen werd, valt vooral het romantische karakter ervan op. Die instelling wordt al duidelijk uit het eerste vers dat in het tijdschrift verscheen: 'Vuur - wind - regen - droom' van Koos Schuur. Daarin is sprake van de dood en de hoop dat de ziel, los van het dagelijks bestaan, daarin vrij zal mogen zwerven: 'onbelastbaar,/ voor slijk en vuil en schandvlek onaantastbaar,/ tot waar de droom zijn roekeloos rijk begint [...].' Het hoogste goed dat bereikt kan worden, blijkt 'dit droomrijk'[133] te zijn.

In hetzelfde nummer plaatst Bertus Aafjes in het sonnet ''t Oorlogsrumoer' het onaangename brullen van een kanon tegenover 'een gouden net van droomen'[134], terwijl Jan G. Elburg in deze aflevering schrijft over 'droomsymbolen, zilvren, rose en blauwe [...]'.[135]

Ook in de rest van de eerste jaargang wordt in verzen geregeld naar een andere wereld uitgekeken, waarin de dichter zich uit de alledaagse feitelijkheid terugtrekken kan. De vormgeving is daarbij meestal traditioneel: in verreweg de meeste gedichten komt eindrijm voor, terwijl er vaak ook van een vast metrum sprake is. Duidelijk is dat hier in thematiek en vormgeving vooral de invloed doorwerkt van de poëzie van A. Roland Holst, M. Nijhoff en J. Slauerhoff.

Eén gedicht wijkt opvallend van de andere verzen in deze jaargang af: het programmatische vers van Bert Schierbeek dat onder de titel 'Derde manifest' in het twaalfde nummer gepubliceerd werd. Tegenover de vloeiendheid van veel andere gedichten zit hier in de versregels iets hards, iets weerbaars, een glinsterende kern: 'Stenen vallen koud en duizelend in het nauw verschoven gruis/ Tussen de ironie van harde parelen/ vervliegen ze tot pluis'.[136] Ook het eindrijm is minder regelmatig dan in andere gedichten, terwijl er - met uitzondering van één komma - alleen aan het eind van de strofen sprake is van interpunctie.

In tegenstelling tot de dichters werkte maar een klein aantal schrijvers van verhalend proza aan deze jaargang van *Het Woord* mee: in totaal tien. Samen publiceerden zij achttien verhalen of fragmenten uit nog niet gepubliceerde romans. Daarvan nam alleen de redacteur Ferdinand Langen al zeven bijdragen voor zijn rekening, zodat de medewerking van de andere schrijvers eerder een incidenteel karakter had. Dat wil natuurlijk niet zeggen dat die medewerking onbelangrijk was.

Een opvallende bijdrage was 'Fragment van een brief' van Hella S. Haasse, dat in het tweede nummer gepubliceerd werd en in 1950 opgenomen zou worden in de roman *De verborgen bron*. Treffend is dat er in dit fragment sprake is van een tegenstelling tussen 'practische inzichten' en 'Arkadische dromen'[137]: een tegenstelling die helemaal aansluit bij de manier waarop in de kring rond *Het Woord* de werkelijkheid benaderd werd. Terwijl het er in het fragment de schijn van heeft dat er voor de fantasie gekozen wordt, zou later overigens uit de roman in zijn geheel blijken dat deze fantasie een uiterst destructieve werking kan hebben.

Ook in het gepubliceerde fragment uit *De geboorte van Jan Klaassen* van J.J. Klant spelen verbeelding en alledaagse realiteit een belangrijke rol, maar hier staan ze minder scherp tegenover elkaar: ze lijken elkaar juist op humoristische wijze te doordringen.

De verhalen van Ferdinand Langen zijn in dit opzicht eerder verwant aan het fragment uit de roman van Hella Haasse dan aan dat van J.J. Klant; ook hier treft vooral de tegenstelling tussen de wereld van de droom en het alledaagse bestaan, dat soms als ronduit beklemmend ervaren wordt. Zoals dat ook in de boeken van Langens favoriete auteurs Arthur van Schendel en Aart van der Leeuw het geval is, zoeken de personages in zijn verhalen zich een schuilplaats in een gefantaseerde werkelijkheid, die in ieder geval even de illusie geeft dat ontsnapping uit de gevangenis van het alledaagse bestaan mogelijk zal zijn.

Het romanfragment van Bert Schierbeek, dat in deze jaargang gepubliceerd werd, ligt in dezelfde lijn: het kent net als het proza van Hella Haasse, Ferdinand Langen en J.J. Klant een chronologisch tijdsverloop en een zekere psychologische invulling van de karakters. Daarbij worden personages die al te vast zitten in de werkelijkheid geplaatst tegenover anderen die de wereld sterk vanuit hun verbeelding beleven.

Zoals we gezien hebben, namen de essays in *Het Woord* de meeste ruimte in, wat niet verwonderlijk is: de auteurs die aan het blad meewerkten, waren nog duidelijk op zoek naar een nieuwe benadering van de literatuur, die zou aansluiten bij hun eigen levensgevoel. De beide redacteuren van het eerste uur Ferdinand Langen en Koos Schuur hebben dan ook veel essays of

korte beschouwingen in het blad geschreven. Schuur schreef er in totaal negentien en Langen elf. Andere belangrijke essayisten in deze eerste jaargang waren Hans Redeker (twaalf bijdragen) en Jan G. Elburg (tien).

Onder hen nam Hans Redeker de meeste levensbeschouwelijke essays voor zijn rekening. Uitgangspunt voor hem was dat met de gruwelen van de Tweede Wereldoorlog alles onzeker geworden was, zodat vele jongeren eerder vol scepsis tegenover de toekomst stonden dan met hoopvolle verwachting. Met de atoombom, die aan die oorlog tenslotte een einde had gemaakt, had voor Redeker ook de alledaagse werkelijkheid duidelijk surrealistische trekken gekregen.

In hun beschouwingen gingen Koos Schuur en Ferdinand Langen vooral op de artistieke situatie van die jaren in. Schuur keerde zich daarbij in de eerste plaats tegen de overschatting van de verzetspoëzie, die tijdens de oorlog weliswaar van actueel belang was geweest, maar waarvan de poëtische waarde volgens hem gering was. In die gedichten had het engagement er te dik bovenop gelegen, waardoor de beeldende kracht van het vers zelf schade had geleden.

Op de achtergrond van Schuurs felle verzet tegen de verzetspoëzie speelde dat de naoorlogse waardering voor die gedichten parallel liep met het reusachtige prestige dat het literaire tijdschrift *Forum* en de redacteuren ervan - Menno ter Braak en E. du Perron - in die jaren genoten. Schuur vond dat de invloed van *Forum*, waarin lyrische ontboezemingen in de poëzie afgewezen waren ten gunste van een meer nuchtere aanpak, moest worden tegengegaan. Zouden de *Forum*-opvattingen al te dominerend worden, dan zou dat tot een grote verschraling van de dichterlijke expressiemiddelen kunnen leiden.

Schuur voelde zich in dit opzicht - over *Forum* heen - eerder verwant met de symbolistische kunstenaars uit de periode rond de eeuwwisseling. Sinds het einde van de jaren dertig al werd hij meegesleept door hun visie, waarin elk verschijnsel uit het dagelijks leven gezien werd als een symbool van een hogere waarheid. Als consequentie hiervan pleitte Schuur in *Het Woord* voor het goed recht van de dichter om bij de keuze van de beelden in het vers tegen de wetten van de logica in te gaan. Gerard Diels sloot daarbij aan met zijn betoog over het irrationele karakter van de poëzie.

Ferdinand Langen maakte in enkele beschouwingen duidelijk dat hij het met Schuurs afwijzing van het engagement als een noodzakelijke voorwaarde voor de kunst eens was. Samen kwamen zij daarmee lijnrecht tegenover de *Podium*-redacteur Fokke Sierksma te staan.

Ook Jan G. Elburg, die in de kring rond *Het Woord* nog het sterkst sociaal geëngageerd was, maakte in een essay over Gerard den Brabander duidelijk

dat de dichter er verstandig aan doet zijn dichterschap niet op het altaar van de maatschappelijke solidariteit te offeren.

Interessant voor de toekomst van de poëzie was wat Max Schuchart in deze jaargang schreef over de verzen van veel moderne Engelse dichters. Hij merkte op dat er bij hen ‘een stroever rhythme’ voorkwam, ‘dat niet gebaseerd is op de vloeiendheid van de volzin, maar op de accentwaarde van ieder woord afzonderlijk, waardoor hun poëzie de welsprekendheid mist en minder mededeling dan wel bezwering wordt’.[138] Doordat het recente Engelse vers vaak rijmloos was, werd de poëtische spanning verhoogd, waardoor het gedicht volgens Schuchart een ‘verticale’ indruk maakte.

Over nieuwe mogelijkheden voor het verhalend proza werd in deze jaargang weinig geschreven. Wel gaf Bert Schierbeek in enkele beschouwingen aan dat er geen sprake meer kon zijn van vaste uitgangspunten voor de schrijver: ‘Er moet opnieuw geschapen worden’.[139] Over hoe de buitenwereld daarop zou reageren, maakte hij zich waarschijnlijk weinig illusies. Zelf zal hij in deze jaren dat hij intens zocht naar nieuwe mogelijkheden voor zijn eigen werk, in dat opzicht al de nodige ervaringen hebben opgedaan. Wellicht doelde hij daarop, toen hij schreef: ‘[...] mijn buurman denkt dat ik Sanskriet spreek’.[140]

In tegenstelling tot wat de gewoonte was bij andere literaire bladen als *Columbus*, *Podium* en *Criterium* werden in deze jaargang van *Het Woord* nauwelijks beschouwingen op sociaal of politiek gebied gepubliceerd. Dat zal te maken gehad hebben met het standpunt over de autonomie van de kunst dat de redactie vanaf het begin had ingenomen.

In totaal hebben aan deze jaargang drieënvijftig auteurs meegewerkt. Daarbij namen de verschillende redacteuren honderdnegentig bladzijden (bijna vijfendertig procent van de totale omvang) voor hun rekening. Vergelijken we het redactionele aandeel in de eerste periode - toen alleen Ferdinand Langen en Koos Schuur deel van de redactie uitmaakten - met dat van de tweede periode - toen de redactie met Jan Elburg, Hans Redeker en Bert Schierbeek uitgebreid was -, dan blijkt dat dit aandeel intussen sterk was toegenomen: in de eerste periode meer dan een kwart van de totale omvang, daarna ruim de helft.

Nu waren er in de tweede periode meer redacteuren, dus het is logisch dat ze samen ook meer produceerden. Maar ook kan gezegd worden dat de auteurs rond *Het Woord* kennelijk duidelijker dan een jaar eerder een afgebakende groep begonnen te vormen.

Welke stroming die groep daarbij voorstond, bleef onzeker, maar vaststaat dat het tijdschrift vanaf het begin een richting was ingeslagen die anders was dan de koers die in andere bladen gevolgd werd. *Het Woord* was het

eerste blad dat al in het najaar van 1945 ruimte wilde, openlaten voor het irrationele element in de kunst en daarom vraagtekens begon te plaatsen bij de artistieke opvattingen die in de jaren dertig door Ter Braak, Du Perron en Greshoff met zoveel overtuigingskracht verkondigd waren. Ook in andere bladen kwam die keuze voor het irrationele - vooral in essays van Paul Rodenko en Willem Frederik Hermans - naar voren, maar in *Het Woord* werd dit standpunt verdedigd door de hele redactie. In dat opzicht liet het blad - ook al werd hierop in *Podium* met de gebruikelijke hoon gereageerd - inderdaad een nieuw geluid horen.

Eindnoten:

1 Wim Wennekes, *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*, pag. 24. Amsterdam, 1994.
2 Sjoerd Leiker, april 1983.
3 Zie hierover: Henk Struyker Boudier, *Speurtocht naar een onbekende. Anna Blaman en haar Eenzaam avontuur*, pag. 33. Amsterdam, 1973.
4 Koos Schuur, maart 1983.
5 Archief-De Bezige Bij.
6 *Ibid.*
7 Ferdinand Langen, maart 1983.
8 Archief-Ferdinand Langen.
9 *Ibid.*
10 Archief-De Bezige Bij.
11 *Ibid.*
12 Richter Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*, pag. 150. Amsterdam, 1972. Ik heb Leikers memorandum niet meer in het archief van De Bezige Bij kunnen vinden.
13 Wim Wennekes, *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*, pag. 108. Amsterdam, 1994.
14 Hierover Siem Bakker, *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949*, pag. 167-185. Amsterdam, 1987.
15 Wim Schouten, *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*, pag. 35. Amsterdam, 1988.
16 *Id.*, pag. 35
17 Doorslag van brief in archief-De Bezige Bij.
18 *Id.*
19 Archief-De Bezige Bij.
20 Doorslag van brief in archief-De Bezige Bij.
21 Archief-De Bezige Bij.
22 Wim Schouten, *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*, pag. 35. Amsterdam, 1988.
23 *Id.*, pag. 35.
24 Zie hierover Siem Bakker, *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949*, pag. 634 (noot 4). Amsterdam, 1987.
25 Afzetgebied.
26 Archief-De Bezige Bij.
27 *Ibid.*
28 Doorslag van brief in archief-De Bezige Bij.
29 *Id.*
30 Archief-De Bezige Bij.
31 Hierover: Richter Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*, pag. 310. Amsterdam, 1972.
32 Archief-Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag (verder: Archief-NLMD).
33 Richter Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*, pag. 151. Amsterdam, 1972.
34 *Id.*, pag. 151.

35 Siem Bakker, *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949*, pag. 182. Amsterdam, 1987.
36 Archief-De Bezige Bij.
37 Doorslag van brief in archief-De Bezige Bij.
38 *Id.*
39 Archief-NLMD.
40 Langen en Schuur.
41 Archief-NLMD.
42 Doorslag van brief in archief-NLMD.
43 Archief-Ferdinand Langen.
44 Doorslag van brief in archief-De Bezige Bij.
45 Archief-De Bezige Bij.
46 Archief-NLMD.
47 Doorslag van brief in archief-De Bezige Bij.
48 *Id.*
49 Wim Wennekes, *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*, pag. 108. Amsterdam, 1994.
50 Bert Voeten, april 1983.
51 Archief-Erven Theo van Baaren-Gertrude Pape.
52 Archief-Ferdinand Langen.
53 *De Groene*, 13 oktober 1945.
54 Vrij Nederland, 13 oktober 1945.
55 Archief-NLMD.
56 *Het Woord*, jg. 1, nr. 1, pag. 1-2.
57 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 4.
58 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 5.
59 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 13.
60 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 14-21.
61 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 24.
62 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 26.
63 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 29.
64 Archief-Ferdinand Langen.
65 *Trouw*, 3 november 1945.
66 *Het Parool*, 11 december 1945.
67 Overigens ben ik van mening dat de ivoren toren verwoest moet worden.
68 Archief-Albert Jan Govers.
69 *Podium*, jg. 2, pag. 64.
70 *Het Woord*, jg. 1, nr. 2, pag. 6-11.
71 Hella Haasse, april 1998.
72 Ferdinand Langen, mei 1996.
73 *Het Woord*, jg. 1, nr. 2, pag. 17-18.
74 *Id.*, jg. 1, nr. 2, pag. 38.
75 *Id.*, jg. 1, nr. 2, pag. 38-39.
76 Archief-Ferdinand Langen.
77 Archief-NLMD.
78 *Podium*, jg. 2, pag. 93.
79 Wim Schouten, *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*, pag. 36. Amsterdam, 1988.
80 *Het Woord*, jg. 1, nr. 3, pag. 1.
81 *Id.*, jg. 1, nr. 3, pag. 32.
82 Archief-Ferdinand Langen.
83 Archief-NLMD.
84 *Ibid.*
85 Vide = zie.
86 Archief-NLMD.
87 *Ibid.*
88 *Het Woord*, jg. 1, nr. 4, pag. 20.
89 *Id.*, jg. 1, nr. 4, pag. 39.
90 Archief-Ammy de Muynck.
91 *Het Woord*, jg. 1, nr. 6, pag. 82.
92 *Id.*, jg. 1, nr. 6, pag. 85-86.
93 Odium = Haat, afkeer.
94 *Het Woord*, jg. 1, nr. 6, pag. 104-105.
95 *Id.*, jg. 1, nr. 6, pag. 107.
96 Archief-NLMD.
97 Archief-Ferdinand Langen.
98 *Het Woord*, jg. 1, nr. 7-8, pag. 176.

99 Archief-NLMD.
100 *Ibid.*
101 *Het Woord*, jg. 1, nr. 9. pag. 192.
102 Ferdinand Langen, april 1998 (telefoongesprek).
103 Jan G. Elburg, april 1983.
104 Over het jaar van verschijnen van deze bundel: Jan G. Elburg, *Geen letterheren. Uit de voorgeschiedenis van de Vijftigers*, pag. 169-170. Amsterdam, 1987.
105 Een aantal biografische gegevens over Hans Redeker werden me in mei 1996. meegedeeld door diens echtgenote, mevrouw Hens Redeker-Rammers.
106 Bert Schierbeek, juni 1983.
107 Bert Schierbeek, 'Een paar opmerkingen naar aanleiding van "Gesprek over nederlands proza en avantgarde"', gedateerd 18 oktober 1977, in *Raster* 5, pag. 137. Amsterdam, 1978.
108 Archief-NLMD.
109 W.L.M.E. van Leeuwen, *Avonden op Drienerwolde. Herinneringen en ontmoetingen*, pag. 325. Amsterdam, 1966.
110 *Het Woord*, jg. 1, nr. 10, pag. 214.
111 *Id.*, jg. 1, nr. 11, pag. 257.
112 *Id.*, jg. 1, nr. 11, pag. 279.
113 *Id.*, jg. 1, nr. 11, pag. 291.
114 *Id.*, jg. 1, nr. 11, pag. 292.
115 *Id.*, jg. 1, nr. 12, pag. 293.
116 *Id.*, jg. 1, nr. 12, pag. 319.
117 *Id.*, jg. 1, nr. 12, pag. 327.
118 *Id.*, jg. 1, nr. 12, pag. 332.
119 *Id.*, jg. 1, nr. 12, pag. 332.
120 Archief-NLMD.
121 *Podium*, jg. 3, pag. 30-32.
122 Archief-NLMD.
123 *Ibid.*
124 *Ibid.*
125 *Het Woord*, jg. 1, nr. 13, pag. 336.
126 *Id.*, jg. 1, nr. 13, pag. 363-364.
127 *Id.*, jg. 1, nr. 13, pag. 372.
128 Wim Wennekes, *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*, pag. 109. Amsterdam, 1994.
129 Archief-NLMD.
130 *Het Woord*, jg. 1, nr. 14-15, pag. 373.
131 *Id.*, jg. 1, nr. 14-15, pag. 377-378.
132 *Id.*, jg. 1, nr. 14-15. Pag. 420-426.
133 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 4.
134 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 13.
135 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 24.
136 *Id.*, jg. 1, nr. 12, pag. 332.
137 *Id.*, jg. 1, nr. 2, pag. 18.
138 *Id.*, jg. 1, nr. 11, pag. 279.
139 *Id.*, jg. 1, nr. 12, pag. 319.
140 *Id.*, jg. 1, nr. 12, pag. 319.

Hoofdstuk 2
Het Woord (2 en 3): het visioen van een nieuwe poëzie

Nadat het bestaan van *Het Woord* eind 1946 enige tijd aan een zijden draadje gehangen had, zou het blad dus voortaan om de drie maanden gaan verschijnen. Elk nummer zou daarbij wel veel omvangrijker worden dan in de eerste jaargang het geval geweest was en het zou er eerder als een klein boek uitzien dan als een doorsnee tijdschriftnummer.

Tijdens de besprekingen over het voortbestaan van *Het Woord* werd besloten dat de schrijvers die aan het blad meewerkten, duidelijker dan tot dusver als de *Woord*-groep gepresenteerd zouden worden. Het blad moest meer de manifestatie van de hele groep worden dan het geesteskind van enkele auteurs.

In verband hiermee leek het juist de redactie verder uit de breiden. De eerste die hiervoor uitgenodigd werd, was de vijftigjarige Amsterdamse dichter en essayist Gerard Diels. Deze had met zijn artistieke theorieën, die op De Kring in nachtelijke uren met soms donderende stem en grote welsprekendheid verkondigd werden, op de schrijvers rond *Het Woord* een diepe indruk gemaakt. Diels nam de uitnodiging graag aan.

Gerard Diels

Gerardus Johannes Diels (1897-1956), die meer dan vijftien jaar ouder was dan de andere redacteuren, was in een katholiek gezin in Amsterdam opgegroeid. Hij bezocht daarna enkele jaren het klein-seminarie van de franciscanen in het Noord-Brabantse Megen, waar hij met het schrijven van verzen de aandacht trok. Na zijn seminarietijd werkte hij als journalist bij *De Tijd* en *De Amstelbode*.

Na zijn dienstplicht vervuld te hebben - de Eerste Wereldoorlog was intussen achter de rug -, werd hij een succesvol wisselmakelaar aan de Amsterdamse beurs. Daarnaast ontwikkelde hij zich tot een uitstekend stijldanser, die in de jaren dertig met snelle passen tot de wereldtop wist door te dringen.

In 1938 verschenen van Diels onder de schuilnaam Gérard d'Ilse enkele korte verhalen in de *Haagsche Post*, in het najaar van 1941 gevolgd door vijf verzen in *Criterium*.

In deze periode kwam hij in café Eylders in contact met Koos Schuur. Deze vertelde hierover in 1983: ‘Daar kwam een heer op mij af, die blijkbaar ook iets gedronken had en die ging mij daar in het Spaans García Lorca voordragen. Schitterend, hoor. Dat was Diels.’ En verder: ‘Diels was echt een heer. Hij zag er ook altijd als een heer uit met een goed pak aan. Een man die met overtuiging sprak: als een zakenman.’[1]

Jan Elburg leerde Diels op De Kring kennen. Elburg: ‘Ik had een redelijk goed contact met hem. Hij zat daar altijd met zijn rondgekamde haren over zijn kale hoofd. Als hij die haren liet hangen, hingen ze helemaal op zijn schouders. Dat gebeurde een enkele keer op De Kring, wanneer hij veel gedronken had.’[2]

Bert Schierbeek op zijn beurt vertelde over Diels: ‘Hij was gevoed door de Tachtigers, maar hij was duidelijk ook door de oorlog beïnvloed. Wat hij allemaal wist van de Spaanse literatuur, dat opende ook voor mij allerlei vreemde deuren.’[3]

In 1946 verscheen Diels' dichtbundel *Het doornen zeel*. Hierin werden - naast gedichten van eigen hand - ook vertalingen van verzen van de Spaanse dichter Federico García Lorca gepubliceerd.

In artistiek Amsterdam was Gerard Diels eind november 1946 hét gesprek van de nacht door het debat dat op De Kring spontaan ontstaan was tussen hem en de Franse schrijfster Simone de Beauvoir. Bert Voeten vertelde hierover in 1983: ‘Simone had een lezing gehouden in het Tropenmuseum en was daarbij ingeleid door Sem Dresden. Ze kwamen later op De Kring en daar was Gerard Diels. Koos Schuur en ik waren er ook en ook mr. Evert Straat, de befaamde *lettré*, die bij dat twistgesprek die avond als een soort arbiter is opgetreden. De discussie ging vooral tussen Simone de Beauvoir, gesecondeerd door Dresden, die toen al sterk existentialistisch dacht, en Gerard Diels, die met die vrouw geweldig in de clinch ging. Prachtig. In een uitstekend Frans. Diels bleek echt opgewassen tegen die vrouw. Dat heeft tot diep in de nacht geduurd.’[4]

Vrij Nederland schreef een week later over het debat: ‘De meestgebruikte zinswendingen waren “mais non” en “pas du tout”. Overigens kregen wij de indruk dat niemand eigenlijk recht wist waar het om ging. Het bleef een luciede langs-elkaar-heen-schuiven naar het Sartriaanse Niets...’[5]

De redacteuren van *Het Woord* beschouwden de komst van Gerard Diels in de redactie als een grote aanwinst voor het blad. Ferdinand Langen merkte over hem op: ‘Met hem kreeg *Het Woord* een meer theoretische grondslag en wat meer gestalte.’[6] En Bert Schierbeek: ‘Ik was ontzettend blij dat Gerard Diels in de redactie kwam. Dat gaf toch een soort *body* aan het geheel. Diels was een zeer belezen man en hij had ook uitgesproken ideeën

over de poëzie. Het kon wel zijn dat je die ideeën niet deelde, maar daar ging het niet om, want het was een inspirerende man. Daar heb ik veel aan gehad, ik heb ook veel met hem gepraat. Gerard zag je in De Kring, aan de bar, tot hij dronken werd, zeg maar.'

Het 'gewetensconflict' van Hans Redeker

In dezelfde periode waarin Gerard Diels tot de redactie van *Het Woord* toetrad, had Hans Redeker, die tot dusver de meest opvallende essayist in het blad geweest was, het gevoel dat hij met zijn schrijverij op een keerpunt gekomen was en dat het daarom nodig was de bakens te verzetten.

Op 13 februari schreef hij hierover vanuit Groningen aan de directie van de Amsterdamse uitgeverij Contact: 'Lang heb ik geaarzeld, maar eindelijk heb [ik] dan toch de beslissing genomen, U met een gewetensvraag "op het lijf te vallen". Ik [...] verwijl met een gecontractueerde bundel essays, bestemd voor de Proloog-serie. Deze bundel ligt klaar in mijn schrijftafel, al eenige tijd, en ik heb hem nog steeds niet kunnen versturen, louter dus uit innerlijke motieven. Ik bevind mij namelijk in een beslissend overgangsstadium van mijn werk; en het werk dat ik zal schrijven, en dat ik voor een deel al schrijf, is van een geheel ander gehalte, deels van een geheel ander karakter. In het licht daarvan zijn mijn essays die ik de laatste jaren schreef, en waarvan een deel in Uw bundel zou worden opgenomen, na in Proloog, Criterium, De Nieuwe Stem en het Woord te zijn verschenen, volkomen ontoereikend en passés. Ik sta inmiddels voor het einde van mijn studie wijsbegeerte en zeer waarschijnlijk, onder ons, dan aan het begin van een plaats in de philosophische wereld van ons land.'

Redeker schreef verder: 'Ieder groeit over zijn eigen werk heen, en ik zou zeker ouder werk, waar ik toch in groote lijnen achter blijf staan, laten verschijnen, wanneer het in dit geval niet juist de kern van mijn nieuwer werk zou betreffen. Kortom, ik beschouw deze essays als onrijpe vooroefeningen voor beter werk, dat op korte termijn gereed zal zijn en ik beschouw het noch voor U, noch voor mij, noch voor den lezer van nut, iets dergelijks gebundeld te laten verschijnen; de publicatie in maandbladen is al voldoende eer geweest.

Dit is mijn "artistiek" gewetensconflict. Maar er is het contract, waarop al eenig voorschot ontvangen. Ik doe hierbij een beroep op U, dit contract als niet geschreven te beschouwen (zakelijk levert een dergelijke essaybundel toch al weinig vooruitzichten op); het voorschot, dat ik niet direct kan terugbetalen, kan dan in de toekomst wel verrekend worden. Mijn moreele banden aan U zal ik zeker niet vergeten; de voorkeursclausule wil

ik zeker wel gehandhaafd zien. Trouwens, het laat zich aanzien, dat ik ook met mijn nieuwer werk wel iets met Uw uitgeverij te maken zal krijgen.'[7]

Hierop antwoordde de directeur van Contact, Gilles Pieter de Neve, op 17 februari: 'Het zal U wellicht verbazen, dat Uw brief van 13 Februari jl. mij verheugd heeft. Dezelfde bezwaren, die U naar voren bracht, deelde ik zelf nl. ook reeds. Ik had de bedoeling gehad U hierover te schrijven en U te vragen de gepubliceerde essays grondig te herzien.

Uw voorstel om van publicatie geheel af te zien en te wachten met een boekuitgave totdat nieuwer, rijper werk gereed is gekomen, vind ik juister. Ik wacht dus gaarne t.z.t. nadere berichten van U af.'[8]

'Waaronder van ieder formaat'

Intussen was de redactie van *Het Woord* druk bezig voldoende kopij voor het lentenummer bij elkaar te krijgen. Zoals al eerder was gebleken, was het vooral een probleem aan goede verhalen te komen. Ferdinand Langen vroeg daarom verscheidene schrijvers, onder wie Simon Vestdijk, Anna Blaman en Hella Haasse, of ze nog een verhaal in portefeuille hadden.

Op 6 maart antwoordde Hella Haasse hem: 'Graag wil ik U de novelle sturen die ik nog heb liggen. Ik moet dan echter eerst iemand vinden die hem voor mij wil typen, want het manuscript is vrijwel onleesbaar. Zo gauw dit gebeurd is krijgt U hem.'[9]

Het duurde daarna meer dan twee maanden, tot 29 mei, voordat ze er weer toe kwam Langen te schrijven. Het werd een ontroerende brief: 'Het spijt mij, dat de beloofde novelle zo in het vergeetboek is geraakt. Vorige maand is mijn dochtertje aan diphterie overleden, ikzelf lag met deze ziekte 6 weken in het W.G.[10] en ben nu ongeveer een week weer thuis. Met dat al heb ik eigenlijk nergens meer aan gedacht. Wij wonen nu Nassaulaan 42, Baarn. Door overhaaste verhuizing heb ik diverse paperassen nog niet uit kunnen zoeken, zal vandaag de koffer nazoeken waar ik de novelle in heb. Ik stuur dan wel een manuscript. Met de hand overschrijven gaat bij mij vlugger dan typen. Een artikel over toneel trekt me ook wel aan. Misschien wilt U me berichten op welke datum de copy in Uw bezit moet zijn.'[11] De novelle waarover Hella Haasse schreef, was 'Landschap in olieverf', die overigens niet in *Het Woord* gepubliceerd zou worden. Wel zou er in de herfst van datzelfde jaar een bijdrage van haar over toneel in het blad worden opgenomen.

Intussen had ook Simon Vestdijk op 27 maart - kennelijk met het gemak van een uiterst welvarende grossier - aan Ferdinand Langen geschreven: 'Toevallig heb ik mij deze winter aan een reeks novellen bezondigd, waar-

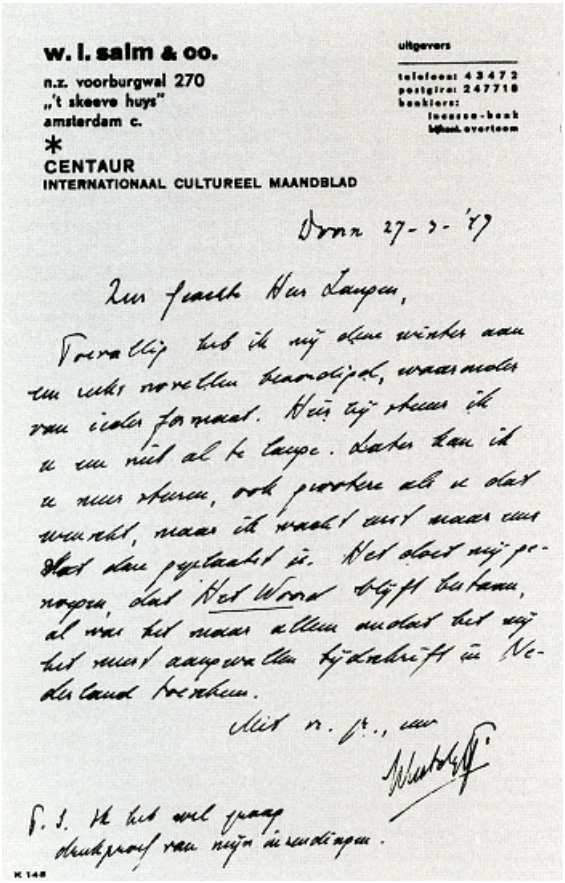

w. l. salm & co.
n.z. voorburgwal 270
„'t skeeve huys"
amsterdam c.
*
CENTAUR
INTERNATIONAAL CULTUREEL MAANDBLAD

uitgevers
telefoon: 43472
postgiro: 247718
bankiers:
Incasso-bank
Mijnh. overtoom

Utrecht 27-3-'47

Zeer geacht Heer Langen,

Vooralsnog heb ik mij deze winter aan
een echt novelle-tijdschrift, waarin ook
proza in vorm staat. Heeft U steun ik
u een niet al te lange. Later kan ik
u meer steunen, ook proeven als u daar
wenscht, maar ik wacht eerst maar een
blad dan gestaakt is. Het doet mij pe-
nogen, dat Het Woord blijft bestaan,
al was het maar alleen omdat het mij
het meest aangewaaide tijdschrift in Ne-
derland toeschijnt.

Met vr. gr., uw

S. V.

P. S. Ik hoor wel graag
desbetreffend van mijn aanbieding.

K 148

Brief van S. Vestdijk aan Ferdinand Langen

onder van ieder formaat. Hierbij stuur ik u een niet al te lange. Later kan ik u meer sturen, ook grootere als u dat wenscht, maar ik wacht eerst maar eens tot deze geplaatst is. Het doet mij genoegen, dat *Het Woord* blijft bestaan, al was het maar alleen omdat het mij het meest aangevallen tijdschrift in Nederland toescheen.'[12] De novelle die Vestdijk stuurde, was 'De ongeloovige pharaoh', die in het hierna volgende nummer van *Het Woord* gepubliceerd zou worden.

Veertien dagen na Vestdijks brief, op 10 april, reageerde ook Anna Blaman op Langens verzoek: 'Dank voor je twee brieven die ik wel laat beantwoord. Wil me dat niet kwalijk nemen. Ik heb het maar steeds druk gehad met dingen die urgent waren zodat ik aan veel correspondentie niet toekwam. Ik ben echter een novelle aan 't schrijven die ik jou sturen wou. Bij herlezing van je brieven merk ik dat ik evenwel te laat ben met het insturen voor het Lentenummer, Nu zal ik je toch maar eerstdaags die novelle doen toekomen: misschien kan je die dan bij een ander gelegenheid plaatsen, als die je tenminste bevalt.'

Ze merkte verder op - met een verwijzing naar Langens verhalenbundel *In pyama* (1946) -: 'Ondertussen las ik "In Pyama" waarin ik veel moois vond. De 1ste Paasdag heb ik een bezoek gebracht aan Vestdijk in Doorn, en hij zei me toen dat hij veel waardering had voor je werk, "In Pyama" gelezen had en het een bundel zeer knappe novellen vond. Zo'n gulle waardering van Vestdijk moet je wel plezier doen.'

Hierna schreef Anna Blaman, die in het dagelijks leven lerares Frans was en mede daardoor te weinig was toegekomen aan het schrijven van haar nieuwe boek *Eenzaam avontuur*: 'Werk je naar je zin? Ik hoop het. Ikzelf heb de laatste maanden teveel moeten versnipperen aan lesgeven aan examencandidaten en aan allerlei klein min of meer journalistiek werk. In Mei kan ik me pas weer behoorlijk gaan concentreren op m'n roman, daar verlang ik naar.'

Tenslotte beloofde ze Langen opnieuw: 'Een novelle stuur ik je dus eerstdaags vast en zeker.'[13]

Twee dagen later, op 12 april, reageerde hij op haar brief: 'Je toezegging voor een novelle heeft mij zeer verheugd. Ik stel het zeer op prijs iets van je te mogen plaatsen in ons tijdschrift. Voor het lentenummer komt het verhaal nu weliswaar te laat, maar na het lentenummer zal er hopelijk ook weer een zomernummer verschijnen. Wij hebben nu voor het lentenummer de beschikking gekregen over een nieuw verhaal van Vestdijk, m.i. niet het beste wat hij heeft geschreven, maar toch op zijn minst altijd wel curieus. Ik zal je het nummer t.z.t. wel toezenden.

Ik ken Vestdijk niet persoonlijk, maar heb - als zovelen - een grote be-

wondering voor hem. Het doet mij daarom veel plezier dat hij mijn werk waardeert.'

Langen schreef verder: 'Ik werk hier rustig en erg hard. Na "Hélène" heb ik eigenlijk niets meer kunnen schrijven, maar het gaat nu gelukkig weer. Ik heb drie romans en twee bundels verhalen onder handen.'[14] Of Anna Blaman de beloofde novelle nog heeft opgestuurd, weet ik niet, maar in *Het Woord* zou zij in ieder geval niet gepubliceerd worden.

Bert Voeten in de redactie

In dezelfde periode kwam er een einde aan het bestaan van het - in 1945 opgerichte - literaire tijdschrift *Proloog*. Dat gebeurde na langdurige onderhandelingen tussen de redacties van de jongerenbladen *Columbus* en *Podium*, waarbij ook de *Proloog*-redacteur Kees Lekkerkerker betrokken was. De rest van de *Proloog*-redactie verkeerde daarbij in zalige onwetendheid.

Na enige maanden ontstond er een situatie waarin *Columbus* en *Podium* onmiskenbaar op een fusie leken af te stevenen, terwijl *Proloog* in een elegante stofwolk van de aardbodem verdwenen was. De talrijke knopen in deze ingewikkelde geschiedenis heb ik in mijn boek *Speeltuin van de titaantjes* proberen te ontwarren.

Een van de *Proloog*-redacteuren die door Lekkerkerkers manoeuvres verrast werden, was de achtentwintigjarige Bert Voeten, die in die tijd in Zuid-Frankrijk verbleef. Toen hij eind april van die reis terugkwam, bleek hij nog slechts redacteur van een niet bestaand tijdschrift te zijn. Omdat hij al verscheidene bijdragen in *Het Woord* gepubliceerd had, werd hij hierna uitgenodigd de redactionele gelederen van dat blad te komen versterken. Voeten, die blij was literair weer een dak boven zijn hoofd te hebben, zegde enthousiast toe mee te doen.

De redacteur van *Het Woord* met wie Bert Voeten (1918-'92) - een gulle persoonlijkheid met zuidelijke zwier en een sterk verlangen 'erbij te horen' - zich in die tijd het duidelijkst verbonden voelde, was Koos Schuur. Met hem was hij in het najaar van 1944 via Han G. Hoekstra en Jan Spierdijk in aanraking gekomen. Voeten vertelde in 1983 dat Hoekstra kort na Dolle Dinsdag bonkaarten bij Marga Minco en hemzelf kwam brengen. Ze zaten toen ondergedoken in een huis aan de Amsterdamse Kloveniersburgwal. Voeten: 'Hoekstra zei tegen me: "Weet je dat hier in de buurt ook een jonge dichter zit?" Dat bleek Koos Schuur te zijn, die toen op de Oudezijds Voorburgwal woonde. Nou, toen kwam Koos al gauw langs en zijn we met elkaar bevriend geraakt.'

Over zijn medewerking aan *Het Woord* en aan *Proloog* in de jaren na de

bevrijding merkte Voeten op: ‘Ik voelde me van het begin af aan verbonden met de *Woord*-groep, maar ik had ook een rationalistische kant. En die kant werd vertegenwoordigd door *Proloog*, dat meer de richting van Du Perron en Ter Braak op ging. Denk maar aan de belangstelling voor Malraux in dat blad. In *Proloog* vond je meer maatschappijkritiek.’

‘Telkens stijgen de kansen’

Intussen werd het met het verstrijken van de maanden steeds minder waarschijnlijk dat er nog een lentenummer van *Het Woord* verschijnen zou. In de uitloop van een van de koudste en meest hardnekkige winters van de eeuw hadden zowel Ferdinand Langen als Koos Schuur hun heil in het Groningse gezocht, waardoor de stootkracht van de redactie sterk verminderd was. Bovendien kon Hans Redeker, die aan de afronding van zijn studie wijsbegeerte aan de Groningse universiteit bezig was, weinig tijd aan het blad besteden en was hij - zoals we gezien hebben - druk doende zich te heroriënteren. Verder werkte de onduidelijke tijdschriftsituatie ook niet mee: met elk tijdschrift dat verdween, laaide de discussie over de toekomst van *Het Woord* weer op. Aan de andere kant bood het verdwijnen van enkele concurrenten natuurlijk ook weer nieuwe perspectieven op een groei van het aantal abonnees.

Na zijn terugkeer in Amsterdam schreef Schuur op 29 april aan Barend Rijdes - met een verwijzing naar een verhaal dat Rijdes hem gestuurd had -: ‘het is bijna drie maanden geleden, dat we iets van elkaar hebben gehoord en de schuld daarvan ligt aan mij. des te ongehoorder omdat ik nog steeds een stuk copie van je in portefeuille heb, dat ik in de woordredactie tevergeefs heb verdedigd. de redenen ertegen weet je al: als afzonderlijke publicatie te weinig handeling en teveel geouwehoer (excusez du mot).

bovendien is er veel geschied in deze drie maanden. zelf ben ik bijna een maandlang op zoek geweest naar rust in winters groningen en friesland, zonder veel resultaat; er zijn verschillende en langdurige besprekingen geweest betreffende het voortbestaan van *Het Woord*. tenslotte had ik mij in het hoofd gezet dat ik pertinent enkele gedichten moest schrijven, hetgeen natuurlijk waanzin was [...].’

Schuur schreef verder: ‘veel nieuws heb ik verder niet: centaur houdt op en proloog houdt op; dat zijn tenminste twee van de vele tijdschriften minder. waarschijnlijk gaan podium en columbus een fusie aan. op die manier valt er nog één tijdschrift af en telkens stijgen de kansen der overblijvenden.’[15]

Ruim twee weken later, op 15 mei, antwoordde Barend Rijdes hem: ‘Het stuk proza ontving ik in goede orde terug. Het verwondert mij niet hele-

maal, dat ik het terugkreeg. Afgezien van het feit, dat ik uit een bepaalde hoek gezien het gebezigde argument wel kan billijken - mijn proza lijdt (voorzover dat als lijden kan worden betiteld) onder mijn aard, die inderdaad beschouwelijk is. En men verlangt directer proza. Vooral, naar het mij voorkomt, een proza dat Sarteriaanse [Sartriaanse] vuiligheid herbergt - is ook mijn schrijftrant geloof ik te zorgvuldig.'

Rijdes merkte verder op: 'De versobering in het aantal tijdschriften is een voordeel. Hoe is het met het "Woord"? Het laatste wat ervan overgebleven is, naar ik hoorde, is een quarterly. Of heeft zich sindsdien nog een wijziging voorgedaan?'[16]

Op 30 mei schreef Barend Rijdes Koos Schuur opnieuw: 'Een paar dingetjes moet ik je even schrijven. Ten eerste dat ik een briefje van de B.B. ontvangen heb, waarvan ik niet veel begrijp. Het gaat namelijk om een bedrag van f. 9.25, dat ik nog schuldig zou zijn voor een abonnement op "Het Woord" (eerste jaargang). Ik zal erover schrijven aan de B.B. zelf, maar dan ben je eventueel op de hoogte. Waarschijnlijk zit het nog steeds vast op het abonnement dat ik destijds teveel kreeg, waarover ik een paar keer heb moeten schrijven voordat ik eindelijk maar één exemplaar in mijn bus kreeg. En mijn eerste abonnement is verrekend met honorarium voor copie - waarom komen ze daar nu nog weer op terug? De administratie lijkt mij in de war.'[17]

Enkele dagen later, 4 juni, antwoordde Koos Schuur hem: 'die abonnementskwestie, waarover je me schrijft, heb ik reeds in orde gebracht; inderdaad had de administratie een vergissing begaan. neem hen dat niet al te zeer kwalijk - het zijn tenslotte jongedames die daar de teugels in handen houden.'

Hij voegde eraan toe: 'verder zou ik nog terug willen komen op je brief van 15 mei jl., waarin jij de mening uitspreekt dat men tegenwoordig proza met Sartriaanse vuiligheid vraagt. ik geloof niet dat dit juist is. misschien bij criterium of columbus, maar zeker niet bij de andere tijdschriften.'[18]

Ook Nico Verhoeven in de redactie

Intussen had de redactie in overleg met Geert Lubberhuizen besloten deze keer nog maar geen lentenummer uit te brengen. Het was de bedoeling te starten met een aflevering die klonk als een klok, en daarbij paste geen overhaasting. Ferdinand Langen merkte hierover in 1983 op: 'Ik herinner me dat het ons streven was om vooral het eerste nummer van die quarterlies goed te maken en dat we op sommige bijdragen erg lang hebben moeten wachten.'[19]

In die tijd werd ook besloten de eenentwintigjarige dichter Nico Verhoeven, die al eerder in *Het Woord* gepubliceerd had, uit te nodigen redacteur te worden. Dat gebeurde vooral op initiatief van Koos Schuur, die voor zijn poëzie grote waardering had.

Nicolaas Adrianus Verhoeven (1925-'74), die veel jonger was dan de andere redacteuren, was geboren te Vught. Hij bezocht de katholieke HBS en het gymnasium in Den Bosch en werd daarna freelance journalist. Hij schreef in die tijd ook verzen die hij ter beoordeling aan Koos Schuur stuurde.

Kort na de bevrijding was Verhoeven een van de oprichters en redacteuren van het jongerentijdschrift *Spiegel en Stem*, dat in Noord-Brabant uitkwam. Hiervan verschenen in de zomer van 1945 twee nummers, waarna aan het korte bestaan van dit blad een einde kwam.

Het jaar daarop ging Verhoeven als journalist bij de *Delftse Courant* werken en verhuisde hij naar Delft. In die tijd werd hij redacteur van het tijdschrift *Were Di*, dat in Den Bosch verscheen, maar waarvan de uitgave al eind 1946 gestaakt werd.[20] In dezelfde periode raakte Verhoeven, die over een sensibel temperament en een heel persoonlijke humor beschikte, maar zich in gezelschap bij voorkeur niet op de voorgrond drong, in Amsterdam nauwer bij de *Woord*-groep betrokken.

Eindelijk verschijnt de eerste quarterly

Pas eind augustus - ruim een half jaar na het afsluiten van de vorige jaargang! - kwam een nieuwe aflevering van *Het Woord* uit. Dat nummer, dat honderdtwintig pagina's telde, was gestoken in een witte omslag, waarop met rode letters de naam van het tijdschrift gedrukt was. Daaronder waren met zwarte letters de datering (‘Zomer 1947’), een opsomming van de bijdragen en de naam van de uitgever vermeld.

Een nieuwtje was dat dit nummer een duidelijke indeling in rubrieken had. Het opende met enkele essays, gevolgd door een afdeling ‘Poëzie’. Daarna werden onder de kop ‘Proza’ verhalen gepubliceerd, waarna de aflevering besloten werd met een reeks kronieken en een rubriek onder de titel ‘Kanttekeningen’. Beide laatste rubrieken waren gedrukt in een kleiner lettertype. Voortaan zou elk nummer op deze wijze worden ingedeeld.

Opvallend was verder dat op de binnenzijde van het omslag vermeld werd wie de acht redacteuren waren, zonder dat daarbij de aanduiding ‘redactie’ gebruikt werd. Daarmee werd gesuggereerd dat er eerder van een *Woord*-groep sprake was dan van een redactie met een min of meer exclusief karakter. Overigens kwam op andere plaatsen het woord ‘redactie’ gemakshalve nog wel voor. Als consequentie van deze opzet ontbrak ook een

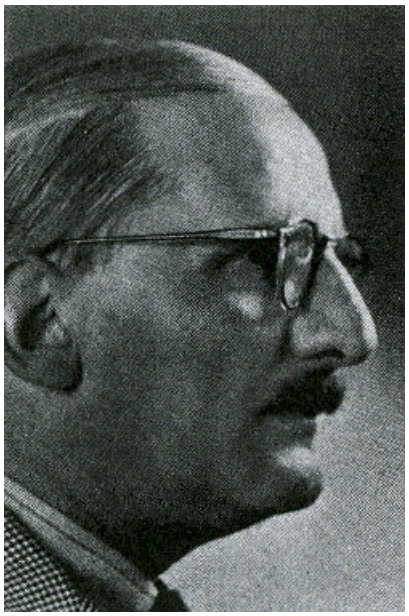

Foto's boven: Gerard Diels

Foto's boven: Nico Verhoeven

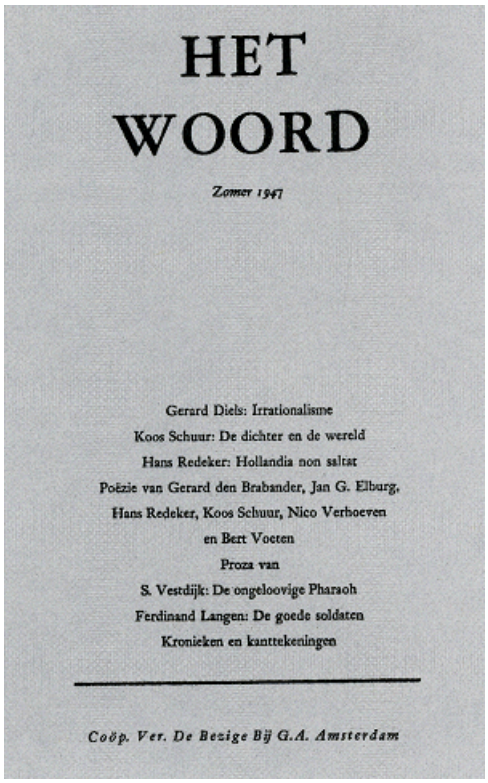
HET
WOORD
Zomer 1947
Gerard Diels: Irrationalisme
Koos Schuur: De dichter en de wereld
Hans Redeker: Hollandia non saltat
Poëzie van Gerard den Brabander, Jan G. Elburg,
Hans Redeker, Koos Schuur, Nico Verhoeven
en Bert Voeten
Proza van
S. Vestdijk: De ongeloovige Pharaoh
Ferdinand Langen: De goede soldaten
Kronieken en kanttekeningen
Coöp. Ver. De Bezige Bij G.A. Amsterdam
Rechts: omslag van het eerste nummer van de tweede jaargang

redactionele inleiding of verantwoording: een vast nummer bij elk zichzelf respecterend tijdschrift in die tijd.

Verder werd meegedeeld dat in 1947 slechts drie afleveringen van *Het Woord* verschijnen zouden en dat de abonnementsprijs voor deze jaargang f 7,50 zou bedragen. Losse nummers kostten f 2,85.

Het aanvankelijke plan om elke aflevering door twee leden van de *Woord*-groep te laten samenstellen, bleek intussen te zijn opgegeven. Wel was nog iets bewaard gebleven van het idee het eerste nummer aan de tegenstelling ‘ratio-irratio’ te wijden. Het uitvoerige essay ‘Irrationalisme’ van de nieuwe redacteur Gerard Diels, waarmee de eerste aflevering opende, was er een vrucht van.

Diels schreef hierin: ‘De meest gehoorde karakteristiek van onzen tijd is die van een chaos, ontstaan uit twee snel op elkaar volgende wereldoorlogen met een daaraan evenredige totale ontwrichting, een puinhoop die, als men haar beklimt, geen anderen horizon biedt dan de laaiende aantocht van een nog geweldiger catastrophe. Bij dit laatste, de toekomstvoorspelling, scheiden zich dan de zoogenoemde optimisten van de zoogenoemde pessimisten en ieder treedt naar den kant van zijn verwachting, waarbij het werkelijkheid worden der catastrophe in het omstreden midden blijft. In minstens één opzicht echter verschillen de somberen en de hoopvollen van elkander niet, namelijk in de typeering van den chaos als catastrophe, een ergens uit de lucht vallende, door niemand gewenschte ramp. Terwijl er toch maar een oppervlakkig begrip van de menschelijke psyche en een onbevooroordeelde erkenning van den drang naar de macht als een structuurprincipe van dit heelal, zooals het in onze voorstelling is, noodig zijn, om ons deze quasi-catastrophen te doen zien als te verwachten verschijnselen, die zich in dezen of in een anderen vorm eindeloos zullen herhalen.’

Diels richtte daarna zijn aandacht op het existentialisme, dat juist in die jaren met de publicatie van de boeken van Jean-Paul Sartre een grote populariteit gekregen had: ‘Geheel in overeenstemming met de opvatting van dezen tijd als chaos tengevolge van een catastrophe is de hoop, die sommigen gebouwd hebben op een cultuurverschijnsel van een haast modieuze actualiteit, de existentiefilosofie, zoodat zij zelfs, als op een panacee tegen de geestelijke nooden van thans, wachten tot zij met haar ethica gereed zal zijn. Geheel daarmee in overeenstemming is echter ook de gedachtengang van sommige tegenstanders dezer filosofie, die haar diskwalificeeren als een crisis in het filosofisch denken, een symptoom van de ontwrichting die zich het eerst openbaarde in het neergeslagen Duitschland van na 1918 en dat zich nu opnieuw vertoont in een wanhopig West-Europa van na 1945. Deze

crisis zou dan de afspiegeling zijn van den chaos als calamiteit en geheel moeten liggen buiten de normale ordening der dingen.'

Diels betoogde verder dat er in de geschiedenis altijd van een crisis in het denken sprake is geweest, omdat de mens nu eenmaal in de eerste plaats irrationeel is. In dit verband maakte hij aan het adres van Sartre, die aanvankelijk ook van een irrationele opvatting van de mens uitgegaan was, het verwijt dat hij sommige waarden toch weer vanuit het kritische verstand probeerde te funderen.

Aan het slot van zijn betoog wees Diels ook elke rationele beoordeling van de kunst af; 'De kunst brengt het niet verder dan tot wat de mensch in wezen zich voelt, gevallen engel of demon, den god-in-het-verlangen. Maar zij faalt nooit door gemis aan eerbied voor de rede; deze heeft haar geen enkelen eisch te stellen. Waar kunst faalt, faalt zij door gemis aan magisch vermogen. En in een tijd als dezen [...] is het noodzakelijk erop te wijzen, dat kunst prerationeel of postrationeel kan zijn, maar nooit aan redelijkheidsnormen kan worden getoetst. Kunst en wereldbeschouwing zijn irrationalismen en haar norm is: de kracht van haar magie.'[21]

Bert Schierbeek, die al in de vorige jaargang van *Het Woord* voor het avontuur van het experiment gepleit had, was enthousiast over Diels stelling dat het kritische verstand in de kunst niet de hoofdrol mocht spelen. In 1983 merkte hij over Diels' essay op: 'Dat stuk "Irrationalisme" vond ik fantastisch.'

De overeenkomst met Dylan Thomas

Dat de ontwikkeling van de moderne Engelse poëzie in de kring rond *Het Woord* met belangstelling gevolgd werd, was al in de vorige jaargang gebleken toen Max Schuchart er een essay aan gewijd had. In de eerste aflevering van de nieuwe jaargang ging ook Koos Schuur er uitgebreid op in.

In zijn bijdrage onder de titel 'De dichter en de wereld' beschreef Schuur hoe in de jaren dertig - na het optreden van de groep rond W.H. Auden, die er sterk op uit geweest was door middel van de poëzie een rechtvaardiger maatschappij tot stand te brengen - de dichter Dylan Thomas naar voren gekomen was. Bij hem had het individu veel meer centraal gestaan en hij had zich daarom ook nooit bij een politieke beweging willen aansluiten. Geïnspireerd door Thomas had een aantal jonge dichters in 1939 de zogenaamde 'Apocalypse movement' gesticht, waarin een duidelijk mythische en religieuze inslag aanwezig was.

Schuur trok hierna een lijn van de Engelse situatie naar die bij ons, waarbij hij vooral de *Woord*-groep in verband bracht met de artistieke beweging

rond Dylan Thomas en zijn vrienden: ‘In ons land [...] treft men deze richtingverandering met gradueele verschillen aan in het werk van dichters als Gerard Diels, Jan G. Elburg, Eddy Evenhuis, Robert Franquinet, Nico Verhoeven en Bert Voeten, terwijl ik in dit verband tevens H.J. Scheepmaker wil noemen. Hiermee zij natuurlijk allerminst gezegd, dat zij hun symbolen aan folklore en Bijbel ontleenen, maar hun houding tegenover de wereld en met betrekking tot de poëzie vertoont zeer veel overeenkomst met die van Thomas en de jongere Engelschen. Ook hier een sterke subjectiviteit en een rechtstreeksche gerichtheid op de regeneratie van den afzonderlijken mensch, van zichzelf - misschien met gedeeltelijke uitzondering van Jan G. Elburg, in wiens poëzie de gemeenschap een zeer belangrijke plaats inneemt.

Ook in ons land heeft men, evenals in Engeland (en zelfs in Frankrijk), de laatste jaren zeer pessimistische geluiden gehoord betreffende de stand der nederlandsche poëzie. Men sprak van een neergang, een dieptepunt en een kanslooze toekomst; maar al dit hoofdschudden der gerenommeerden is nauwelijks een schouderophalen waard en voor de jonge dichters kan het slechts een bewijs zijn, dat zij zich op den goeden weg bevinden. Een nieuwe dichtergeneratie heeft nieuwe critici noodig; de bakens zijn inderdaad verzet.’[22]

Van de pas aangetreden redacteur Nico Verhoeven - een van de dichters die door Schuur in zijn essay genoemd was - werden in dit nummer enkele verzen gepubliceerd, waaronder het gedicht ‘Studeerkamer’. Daarin wordt de droomwereld van de herinnering als een dierbare, maar ook vreemde schat gekoesterd:

Soms wordt zijn lichaam nobel als een klassiek beeld,
een griekse torso, bij het nachtelijk doorgraven
van jeugdherinneringen, diepweg in het lava
der jaren neergedrukt, ineens weer losgespeeld.

Het vreemde beeld behoedzaam in zijn handen, veelt
hij niet dat vrouwen naar hem kijken: ze zijn raven.
Hij trekt zich met zijn schat terug in een enclave,
maar krijgt den ingevreten romp niet meer geheeld.

Het nobel beeld blijft beeld, versteend tot in zijn wormen;
het staart met lede ogen uit zijn tempelnis.
Hij neemt een sluier en drapeert de dode vormen,
wordt drie dagen melancholiek van zijn gemis

en staat dan eensklaps in de zon, teruggeworpen
uit archeologie en onderaardse dorpen.[23]

Een andere dichter die aan deze aflevering meewerkte, was de redacteur Bert Voeten, van wie drie verzen gepubliceerd werden die hij in april van dat jaar in het Zuid-Franse Banyuls-sur-Mer geschreven had. Het eerste vers uit deze reeks, getiteld 'Aan Anita Giner de Ayres', is opgedragen aan een flamencodanseres, die Spanje na de burgeroorlog had moeten verlaten. In het gedicht wordt verbeeld hoe de muziek en de dans de macht hebben gevoelens van heimwee en melancholie te verdrijven:

Laat de tristesse van de avondbergen,
de hoon van de tricornios[24] *daarachter*
je niet bedrukken. Weer uit je gebaar
het lood der moedeloosheid. In je oogen
blinken nog scherven Andalusisch maanlicht,
in je oorschelpen jaagt nog de gitaar
achter de stemmen van flamencozangers.
Maar waar de bloemen op je kleed zich heffen
schuilt dicht onder de huid het heimweedier.
Alleen de kwinkslagen der castagnetten
kunnen het angstig maken en verdrijven,
je borsten hun spitsvondigheid hergeven,
je mond zijn trots, je handen hun triomf.[25]

'Een pijlsnelle drager der associatieve suggestie'

Hierna werden in de rubriek 'Kronieken' twee essays van Jan G. Elburg en Bert Schierbeek gepubliceerd, achtereenvolgens gewijd aan nieuwe ontwikkelingen in de poëzie en het verhalend proza. Deze beschouwingen, geschreven in een periode waarin beide auteurs intens naar nieuwe uitdrukkingsvormen op zoek waren, laten iets zien van de problemen waarmee zij op hun zoektocht te maken kregen.

Zo ging Jan Elburg in zijn bijdrage onder de titel 'Zuid en noord, en *Het Woord*' in op het - in die dagen steeds luider klinkend - verwijt dat de poëzie van hemzelf en andere *Woord*-dichters een verwrongen indruk zou maken en daardoor moeilijk verstaanbaar zou zijn.

Hierover merkte hij op: 'De verwringing [...] die wij bij tijd en wijle het "behoorlijk Nederlands" aandoen, is geen uiterste concessie aan taal-aesthetische doelstellingen, onze taal moest worden een pijlsnelle drager der

associatieve suggestie, die voorwaarde is voor verwezenlijking van poëzie in onze zin.

Dit is een van de redenen, waarom een goed-willend criticus als Hoornik de poëzie van Gerard Diels voor duister uitmaakt. Woorden als “spinrokkendof” en “rauwvurenhouten celestas” zal men in het *Criterium* van voorheen en thans tevergeefs zoeken. (Waarmee geen snobistische trots wil zijn uitgesproken, maar een kenmerkend verschil tussen twee richtingen).

Zo ziet in grove trekken een nieuwe dichtkunst er uit, die misschien het beste is te karakteriseren als een min of meer harmonisch huwelijk tussen de vooruitstrevende ismen en het romantisch verlangen van alzijdig geïnteresseerde jongeren.’[26]

Bert Schierbeek van zijn kant schreef in zijn essay onder de titel ‘Het nieuwe proza’ dat de vernieuwing in de poëzie intussen al verder gevorderd was dan in het proza: ‘Beide willen suggereren, beide [...] gebruiken daarvoor o.a. de beeldspraak. Het verschil met de poëzie is echter, dat zij het beeld reeds autonoom is gaan gebruiken; niet meer als toelichting op de tekst. Het gedicht ontwikkelt zich uit het beeld zelf. Een voorbeeld: ontmoet de dichter een vrouw als een aster, dan wòrdt die vrouw een aster in zijn gedicht en deze aster vervult zo lang als nodig voor zijn gevoelens de functie van de vrouw, zonder dat hij noodzakelijk een beroep doet op de “echte” vrouw. De aster is in alle opzichten voor hem een volwaardig symbool.’

Schierbeek, die in die periode gedreven op zoek was naar een nieuwe manier van ‘zien’, merkte hierna op: ‘Waar is het proza in Nederland dat zoiets aandurft? Altijd zie ik weer het traditionele voorzichtige terugvallen in “*De*” werkelijkheid. Maar “de” werkelijkheid bestáát niet. Er bestaat slechts iets, dat ik voor iets anders houd, en dat doet ieder op zijn wijze.’

En verder: ‘Beschrijvingskunst is dan ook meer een kunst van conventioneel kijken en opschrijven van wat men met gehoorzame ogen waarneemt dan literatuur, al is die beschrijving ook gesteld in een nog zo “*net*” Nederlands. Het gaat niet om het kijken, maar om hetgeen men al kijkende in dingen en mensen “*ziet*”. De neerslag van dat “*zien*” is mijn werkelijkheid en die is verschillend van alle andere; zij is als het ware mijn beste leugen.’

Zoals Jan Elburg het in zijn bijdrage had over de taal van de poëzie als ‘een pijlsnelle drager der associatieve suggestie’, zo schreef ook Schierbeek over de mogelijkheid om - bij het schrijven van verhalend proza - van associaties gebruik te maken: ‘Verder zou een grotere toepassing van het vrije associëren onze romanfiguren ten goede komen. In onze romans wordt behalve veel beschreven ook veel gedacht en vooral in fraaie volzinnen. Maar ik denk nooit in volzinnen en niemand, vooral niet in situaties waar me in “*één*” woord alles duidelijk is. Het lijkt me beter, suggestiever tenminste,

om de onderhavige persoon dan dat éne openbarende woord te laten zeggen en de beelden door zijn hoofd te laten rollen, die de spanning van de situatie in hem oproept. Deze methode heeft bovendien het voordeel, dat men voor zijn "*held*" een "*gewoon*" mens kan nemen zonder dat hij vervelend wordt. Vestdijk heeft in *Meneer Vissers Hellevaart* een zeer suggestief gebruik gemaakt van het middel der vrije associatie. Het is mogelijk dat men de roman niet kan appreciëren omdat meneer Visser zo'n intens klein mannetje is, maar hij heeft niettemin de afmeting gekregen, waaraan dit soort mannetjes in onze wereld vaak hun invloed danken. Het spreekt vanzelf dat het "*vrije associëren*" tenslotte altijd gebonden is aan de mogelijkheden van de betrokken figuur, maar het is een middel waardoor ons proza aan "*waarheid*" wint waar het gewoonlijk slecht liegt.'[27]

In deze aflevering werden verder het verhaal 'De goede soldaten' van Ferdinand Langen en een beschouwing van Hans Redeker gepubliceerd. In de laatste bijdrage werd een weinig opwekkend beeld gegeven van de Nederlandse danskunst in die tijd.

Administratief ging het intussen met *Het Woord* nog altijd niet van een leien dakje. Op 11 september schreef Barend Rijdes aan Koos Schuur: '[...] ik hoorde van Bert Voeten, dat "Het Woord" klaar was. Ik heb intussen nog steeds geen exemplaar ontvangen - ik ben abonné, en heb betaald. Is er een vergissing in het spel, of ben ik te haastig? Ik begreep, dat de exemplaren op het punt stonden van de deur uitgaan.'[28]

Anderhalve week later, op 22 september, reageerde Koos Schuur: 'ik hoop, dat je Het Woord inmiddels zult hebben ontvangen. Zoniet, schrijf me een briefkaartje opdat ik met stemverheffing zal kunnen protesteren.'[29]

Kort daarna, 27 september, was Barend Rijdes weer aan de beurt: 'Van "Het Woord" gesproken: ik heb nog steeds mijn exemplaar niet ontvangen. Zit daar nu nog steeds die quaestie van het twede [tweede], ten onrechte mij toegezonden, abonnement tussen? Zo niet, dan moet het mij van het hart, dat de administratie kennelijk het een en ander te wensen overlaat.'[30] Een fraai understatement...

In deze periode begonnen Geert Lubberhuizen en Wim Schouten zich duidelijker dan tot dusver te realiseren dat de uitgave van *Het Woord* niet of nauwelijks de bestsellers opleverde waarnaar op de uitgeverij zo gretig werd uitgezien, maar tegelijkertijd bleef er ook het optimisme bestaan dat zo kenmerkend was voor de eerste jaren van de Bij. In zijn *Een vak vol boeken* schreef Wim Schouten er later over: 'Als pas beginnende uitgeverij hadden wij [...] het literaire tijdschrift *Het Woord*, maandblad voor de nieuwe Nederlandse letterkunde. Het was de spreekbuis van de eerste literaire beweging na de oorlog. Haar uitgangspunt was onder meer dat de

poëzie meer de droom moest verwoorden dan realisme of politiek engagement.'

Hij schreef verder: 'De medewerkers leverden trouw hun manuscripten bij De Bezige Bij in. Dat waren hoofdzakelijk gedichtenbundels, korte novellen of een enkele korte roman. Voor de uitgeverij weinig lucratief, en dat probleem zou lang blijven voortbestaan. Een winstpunt was dat De Bezige Bij er vanaf het begin een literair gezicht door kreeg [...]. Het tijdschrift zou ook een voorbode blijken te zijn van de Vijftigers. Somber zagen wij ons jonge uitgeversbestaan niet in. Er bestond een vriendschappelijke verhouding met de meeste schrijvers. Natuurlijk kwam de kritiek ook om de hoek kijken en ook waren de verwachtingen met betrekking tot de schrijverscoöperatie te hoog gespannen.'

Schouten voegde hieraan toe: 'De oudste redacteur van *Het Woord*, de dichter Gerard Diels, had de neiging zich als opperhoofd van het tijdschrift te beschouwen. Met Koos Schuur en hem dronken wij een borrel op sociëteit "De Kring". Jarenlang bracht Gerard na afloop van zijn voor een dichter merkwaardige beroepswerkzaamheden als arbitrageant op de geldbeurs in keurig pak daar de avonden door, vastgenageld op de kruk in de hoek van de bar.'[31]

'Het woord, dat is het Anti-Podium'

Had Bert Schierbeek zich in de eerste aflevering van deze jaargang al theoretisch uitgesproken over wat hij zich bij 'het nieuwe proza' voor ogen stelde, een meer concrete indruk daarvan was te krijgen in het tweede nummer, dat ook herfstnummer genoemd werd.

In die aflevering, die nu zelfs honderdzestig pagina's telde - met *Het Woord* leek het na alle problemen van de laatste maanden beter te gaan - werd Schierbeeks verhaal 'Wassev' gepubliceerd. Dit verhaal maakte deel uit van de omvangrijke roman waaraan hij enkele maanden vóór de bevrijding begonnen was: deze roman, die *Het boek Le Cocq* zou heten, zou overigens pas in 1979 verschijnen.

Zoals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben, was Schierbeek gaandeweg gaan twijfelen over de vorm die hij voor dat boek gekozen had, waarna hij overgestapt was op het schrijven van een meer toegankelijke roman, *Gebroken horizon*. Maar daarmee bleek het laatste woord nog niet te zijn gezegd. Schierbeek zou hierover in 1977 noteren: 'Ondertussen lag daar nog die onleesbare pil. Ik was redaktielid van *Het Woord* geworden (door de reaktionaire krachten in de literatuur prakties weggehoond) en ik dacht: Er moet toch wel iets goeds in zitten. Ik heb er tien stukken uitgehaald, ach-

ter elkaar gelegd en het werd *Het Boek Le Cocq*. Het boek dat ik eigenlijk had willen schrijven, dacht ik.'[32]

In het begin van het verhaal 'Wassev' wordt een ontmoeting beschreven tussen een ik-figuur en de schilder Wassev: 'Ik ontmoette hem op een bank in het park waar ik 's avonds na mijn werk gewoonlijk een wandeling maak. Hij zat gedoken in een groenig uitgeslagen jasje, waarboven zijn patriarchaal hoofd met de krans van grijze haren rose in het ondergaande licht stond. Het was heel toevallig deze ontmoeting. Hij zat op de bank waarop ik geregeld ging zitten omdat de zon er onder ging in de paarse spiegel van een statige vijver. Het was eigenlijk min of meer míjn bank en zo beschouwde ik haar, ook al zaten er wel eens andere mensen op. De dag stierf er stil in de vreedzame woeling, die de overgang naar de nacht op zomeravonden teweegbrengt in mens en dier. Want ook de honden sluipen stiller rond langs het water en springen verwonderd op zij als zij hun eigen spiegelbeeld ontmoeten dat opduikt in een ruige hondenkop of niets dan een staart. De avond is vol verwondering en slechts de eenden, traag voortdrijvend op hun schaduw schijnen het wonder in hun statige onaandoenlijkheid te negeren. Wie in het wonder leeft weet het niet. Zo scheen het ook de man te gaan die op mijn bank zat. Hij keek en was geheel verzonken in een beschouwing die zijn bestaan ophief.'[33]

Deze aflevering bevatte verder een fragment uit de roman *De avonden* van Simon van het Reve - daarvan waren al eerder gedeelten in het tijdschrift *Criterium* gepubliceerd -, twee uitvoerige filosofische essays van Gerard Diels en een beschouwing van Hella S. Haasse over het moderne toneel.

Op 4 december - kort na het verschijnen van dit nummer - schreef Hella Haasse aan Ferdinand Langen: 'Ontving in goede orde het Herfstnummer van "het Woord", dat ik over de hele linie met veel interesse las. Enige maanden geleden schreef je, of ik vaker iets over toneel zou willen bijdragen. Inderdaad zou ik dit graag doen, maar hoe stel je je dat voor? Kritieken, of meer algemene beschouwingen?'

En verder: 'Krijg ik ook t.z.t. het bedrag voor mijn artikel in "het Woord"? Je ziet, in cauda venenum est[34] - maar het is St. Nicolaas en alle beetjes helpen! Misschien kun je dit aan de administratie doorgeven!'[35]

In de winter van 1947 op '48 kwam vervolgens het derde nummer uit met een omvang van honderdvierenveertig bladzijden. Deze aflevering opende met een essay van Hans Redeker onder de titel 'De scherven van de kosmos', waarin hij over een van zijn favoriete onderwerpen schreef: de crisis waarin de kunst zich na de Tweede Wereldoorlog zou bevinden. Hij hield daarbij een pleidooi voor een meer kosmisch bewustzijn dan in de laatste decennia bij kunstenaars kon worden aangetroffen.

Redeker besloot zijn betoog met een soort standpuntbepaling: ‘Men vroeg mij, waarom ik mij als “rationalist” thuis voelde in *Het Woord*. Het antwoord is eenvoudig. *Het Woord*, dat is het *Anti-podium* [...] en binnen het literaire leven van Holland op dit moment de eenige en laatste vrijplaats voor *mogelijkheden* (beloften meer nog dan vervullingen, zich openende horizonten meer dan beslissingen) die elders stelselmatig, als vanuit een bepaald “belang”, onderdrukt worden. *Het Woord*, dat is het conflict met het theologen-ressentiment in de kunst, met de verstarring en met een te *ernstig* bedrijven van de “ironie”, terwijl de ironie hoogstens vanuit de ernst gewonnen kan worden. Wij nemen de zaak ernstig, dat is onze ironie. Wij schrijven met de linkerhand, dat is onze eerlijkheid. Wij gelooven niet in Ter Braak, dat is ons Terbrakianisme. [...] Wij nemen de kunst als kunst, dat is ons offer aan de politiek. Wij zoeken de moeizaamheid en als het moet de zwaarwichtigheid, dat is onze poging om te zweven.’[36]

Het ligt voor de hand dat Hans Redeker, die zich - zoals we gezien hebben - in die tijd voor zijn eigen gevoel als essayist in een andere richting ontwikkelde dan tot dusver het geval geweest was, zich hier vooral afzette tegen *Podium* en in de eerste plaats tegen zijn mede-Groninger Fokke Sierksma. Deze had theologie gestudeerd en trad graag op als roemrucht vaandeldrager van Menno ter Braak. Vooral de verwijzing naar het ‘theologen-ressentiment’ is in dit opzicht veelzeggend.

Had Redeker in zijn betoog een pleidooi gehouden voor de autonomie van de kunst (‘Wij nemen de kunst als kunst’), ook Gerard Diels verdedigde haar in een uitvoerig essay onder de titel ‘Het een of het ander’. Hij vroeg zich daarbij af of aan kunst inhoudelijke - dat wil dus vooral zeggen: ethische - normen gesteld moeten worden en kwam tot de conclusie: ‘Kunst is [...], zoals de werkelijkheid is, zonder normen.’[37]

Dat de vernieuwing van de poëzie de groep rond *Het Woord* sterk bezighield, was in deze jaargang al gebleken in kronieken van Jan Elburg en Bert Schierbeek. In deze aflevering kwam Koos Schuur erop terug in een essay onder de titel ‘De bevrijding der poëzie’, waarbij hij vooral de schijnwerpers richtte op de bevrijdende kracht die in dat opzicht van het surrealisme uitgegaan was.

Schuur schreef: ‘Iedere bevrijding is er [...] op gericht, druk weg te nemen, horigheid te beëindigen en iets tot nieuw en minder belast leven te brengen. Zo is ook elke bevrijding der poëzie er op gericht, de poëzie de vrijheid terug te geven en haar te redden van slavernij, verzwakking en verstarring, van het doodlopen en van de ondergang.’

Hij merkte hierna op: ‘Zou men mij vragen, één bevrijding van de poëzie te noemen, dan zou ik zonder aarzelen het surrealisme noemen als zijnde

de laatste belangrijkste [...]; al zal ik de laatste zijn, die de dogma's van deze beweging voor heilig verklaar. Bij het tot puin slaan en het op de brandstapel smijten van de oude en gerenommeerde waarden door de aanhangers van deze beweging, is ook de poëzie in vlammen opgegaan, doch uit de as verrees zij nieuw, jonger, vitaler en krachtiger dan voordien. Hun dogma's waren eenzijdig gericht, al kon het in die tijd niet eenzijdig genoeg zijn. Het gaat echter niet om de manifesten van André Breton of om de betogen, grappen en goocheltoeren van Aragon, Char, Crevel, Eluard, Hugnet, Naville, Peret of Soupault, maar om de uiteindelijke resultaten, zoals *Capitale de la Douleur, La Rose publique, Les Livres ouverts* van Paul Eluard, om verschillende gedichten van Aragon, om het werk van P.J. Jouve, Saint-John Perse, Garcia Lorca, Dylan Thomas.'

Tenslotte schreef Schuur: 'Het gaat bij de bevrijding van de poëzie niet alleen om deze vulkanische verschijnselen, waarop ik hier voornamelijk de aandacht heb gevestigd. Belangrijker misschien nog is het minder luidruchtig terreinwinnen, zoals dat van A. Roland Holst, van Den Brabander en van Achterberg, d.w.z. datgene wat ieder nog levend dichter doet, die wars is van rust en stilstand en die niet alleen genoegen neemt met de erkenning als dichter, doch dagelijks nog bezig is met poëzie en taal.'[38]

'Laag Tibet'

Van Jan G. Elburg werd in dit nummer een cyclus van drie gedichten onder de titel 'Laag Tibet' gepubliceerd, die aan de schilder Melle opgedragen was. Interessant is het daarbij te kijken in hoeverre hier nu ook daadwerkelijk van poëtische vernieuwing sprake was, waarbij vooral gedacht kan worden aan Elburgs verlangen om van de taal 'een pijlsnelle drager der associatieve suggestie' te maken.

Het eerste vers van deze cyclus luidt:

De lauwe branding in mijn mond zal geen muziek,
uit kiezels, noch uit hagels rumbaballen,
omroeren aan een paars, exotisch kustgebied:
er blijft verbitterd zand om in te bijten
zolang mijn eeuw duurt en der brekers lied.
Uit en te na rekt hier het avondvallen
zijn kwabben huid, de cape die met zijn armen
vergroeit tot deken van de incubus,
uit en te na rekt hier het avondvallen
zijn armen, maar vermijdt het slapengaan,

al hurkt hij neer met luie schijngebaren
tussen het klapwier van de waddenkust.

De lauwe branding in mijn mond zal geen muziek,
geen serenades op mijn huig verslijten:
er blijft verbitterd zand om in te bijten,
een strand dat zelfs de westenwind verliet.

Als ik nu slikte, maan, en zweeg,
zou een gelach door alle zeven hemelen,
langs alle wenteltransen van de nacht ontstaan,
in alle kreken, alle mantelplooien
die aether wuiven naar mijn aarzelen.
Als ik nu slikte, voelde ik uw parelen
diep in de kokers van mijn lichaam dalen
- als kinders lichten in een welput gooien -
een rimpeling zou zijn, en 't was gedaan.

Misschien dat tussen hier en gindse einder
een enkle stem het donker aan zou klagen,
een scheepsmast, voor hij onder werd getrokken,
met rode wimpel overal zou wijzen,
maar dan ook stilte, en uw grafsteen, maan.

Uit en te na schikt hier het avondvallen
de mantel rond zijn kerstboom hondezwepen
en rond zijn zakken knuppels en pistolen.
Als ik nu slikte ging een lavastroom
van donkre mannen van zijn schouders dalen
om rottings in het mensenbloed te dopen,
dat doodstil in de slapersmonden staat.[39]

Duidelijk is in ieder geval dat associaties in dit vers een belangrijke rol spelen, ja, dat het vers door de associaties voortgestuwd wordt. De logica wordt daarbij geregeld overboord gezet.

Tegelijkertijd neemt de dichter stelling tegen het idee dat het bij het schrijven in de eerste plaats om schoonheidsontroering zou gaan. Op ‘muziek’, op ‘serenades’ hoeft de lezer niet te rekenen, maakt Elburg duidelijk, die in vroeger jaren nog *Serenade voor Lena* publiceerde.

De dichter zelf moet ook het gevoel gehad hebben hiermee een door-

braak naar een meer experimenteel vers te hebben bereikt. De cyclus ‘Laag Tibet’ zou in 1952 immers niet alleen in Elburgs nieuwe, ‘experimentele’ dichtbundel worden opgenomen, maar er zelfs de naam aan geven.

‘Iets onvergetelijks maken’

Dezelfde creatieve opwinding die zich bij het schrijven van ‘Laag Tibet’ van Elburg meester zal hebben gemaakt, lijkt ook Bert Schierbeek te hebben aangeraakt, toen hij het essay ‘Compositie en onderwerp’ schreef dat in dezelfde aflevering van *Het Woord* werd afgedrukt. Hierin vroeg Schierbeek zich opnieuw af in welke richting de vernieuwing van het verhalend proza zou moeten gaan. Daarbij keerde hij zich vooral tegen de pretentie van talloze romanschrijvers om een waarheidsgetrouw beeld van iemands karakter en ontwikkeling te geven, en sloot daarmee aan bij wat Paul Rodenko een jaar eerder in zijn essay ‘Het einde van de psychologische roman’ in het tijdschrift *Columbus* betoogd had.

Schierbeek merkte op dat de schrijver die op een geroutineerde manier een roman schrijft, alle tijd heeft zijn fantasie en beeldend vermogen te slijpen en daardoor tot een acceptabele prestatie kan komen. Maar de schrijver die nieuwe wegen gaan wil, zal zich niet zo gauw bij wat hij al geschreven heeft, neerleggen.

Met een geluksgevoel dat door de roes van het scheppen lijkt te zijn ingegeven, schreef Schierbeek hierna: ‘Voor de ontevredene zal de stof onhandelbaar blijven tot aan het eind van zijn leven. Hij zal weinig tijd vinden om te slijpen en dus alle schoolmeesters der critiek tegen zich hebben, maar tenslotte zal hij, als hij er de man naar is, iets onvergetelijks maken, zal zijn woord wereld worden en hij die wereld zijn. En hij zal één ogenblik weten dat hij iets gemaakt heeft dat hij niet zag en niet heeft kunnen zien. De lange ontevredenheid, het taaie geloof in het toch altijd vage beeld, dat hij verwezenlijken wil, zal de stof kneedbaar maken. Hij zal het antwoord kunnen onderschrijven dat Miguel de Unamuna [Unamuno] eens gaf op de vraag: Wat is geloof? Scheppen wat we niet zien! Hier de volledige en ruiterlijke erkenning van de onmogelijkheid ook maar voor een gering deel, voor één bladzijde zeker te weten, wat er al scheppende te voorschijn komt. En het doet in dit verband bepaald komisch aan steeds weer dezelfde brave beweringen van onze critici te moeten aanhoren over de rake psychologie, de goede kijk van de schrijver op zijn figuren en de juiste karaktertekening; allemaal eigenschappen die een roman of novelle psychologisch verantwoord zouden maken. Het is tot hen blijkbaar nooit doorgedrongen dat bijna iedere bladzijde van een roman een verrassing is voor de schrijver

zelf en dat deze verrassing evengoed anders had kunnen zijn. De typering van zijn figuren zou daardoor niet noodzakelijk minder raak, of “psychologisch” minder verantwoord hoeven te zijn. De criticus vergeet hierbij dat dit psychologisch criterium praktisch de enige maatstaf is waarmee hij, als analyticus, de scheppende kunstenaar kan aanvallen en dat hij dus altijd zwak staat. Des te zwakker nu blijkt dat iedere psychologische gang van zaken waar gemaakt kan worden, mits de schrijver van groot formaat is.’

Schierbeek schreef verder - met een verwijzing naar de misdadige student Raskolnikov in Dostojevski's roman *Misdaad en straf* - : ‘Het is duidelijk dat ook de romanciers zelf schuldig zijn aan het algemeen in zwang raken van dit criterium ontleend aan de psychologie. Wanneer er stapels psychologische romans geschreven worden op een duidelijk aan die wetenschap ontleend stramien, wordt de criticus dit wapen in de hand gedrongen. Nu Paul Rodenko in zijn uitstekend artikel over *Het einde van de psychologische Roman* heeft aangetoond, waarom dit genre op sterven ligt, tenminste bij de beste, de ontevredenen laat ik maar zeggen, zie ik met spanning uit naar de maatstaf die men nu gaat aanleggen. Ik hoop niet dat het een ethische zal zijn, want een “misdadiger” is al even aanvaardbaar te maken als een psychopaat, en de combinatie van beide niet minder. Zie Raskolnikof. Rest nog op te merken, dat de grote ontevredene, die ook het hevigste verlangen heeft naar iets nieuws, iets groots, en dat nieuws poogt te verwezenlijken, maatschappelijk-ethisch gezien altijd een misdadiger is omdat hij niet alleen geen genoegen neemt met het bestaande, maar er bovendien nog iets anders voor in de plaats wil. Hij is nog erger dan een gewoon misdadiger, hij is revolutionnair. En het laatste wordt hem minder gauw vergeven dan het eerste.’[40]

Het derde nummer bevatte verder het verhaal ‘Straatgevechten’ van Ferdinand Langen en een uitvoerige beschouwing van Bert Schierbeek over het boek *Drie vrienden* (1947) van zijn vroegere leraar W.L.M.E. van Leeuwen, dat aan Marsman, Ter Braak en Du Perron gewijd was.

Zoals - gezien ook zijn temperament - te verwachten viel, zou de geharnaste voorvechter van een geëngageerde literatuur Fokke Sierksma tegen de opvatting van de autonomie van de kunst, die Gerard Diels in zijn essay ‘Het een of het ander’ verdedigd had, scherp in het geweer komen. Dat gebeurde in een beschouwing met de veelzeggende titel ‘Het een en het ander’ die Sierksma enkele maanden later in *Podium* publiceerde.

Hierin ging hij in tegen Diels' standpunt dat voor het bepalen van de waarde van een kunstwerk geen inhoudelijke normen gehanteerd mogen worden. Sierksma merkte hierover op: ‘Kunst is zonder norm volgens Diels. Dat geldt ook van de natuur, de horde etc. Op de vraag waarom men dan

nog kunst beoefent, antwoordt Diels: omdat er toch nog een doel bereikt wordt in de kunst. Dit doel is de schoonheid als fopspeen, bevredigend voor zuigelingen wier horizon begint bij de kantstroken van hun wieg. Voor hen, die uit de wieg gestapt zijn heeft de fopspeen alleen waarde als fópspeen: een klein verschil dat echter grote spanningen kan veroorzaken.'[41] Sierksma concludeerde hierna dat zowel esthetische als ethische criteria ('Het een en het ander') voor de beoordeling van kunst van belang zijn.

'Laat de hele literatuur in de lucht vliegen'

Intussen was eind 1947 gebleken dat de situatie rond *Het Woord* - sinds het blad nog slechts om de drie maanden verscheen - niet duidelijk verbeterd was, integendeel. Vooral de financiële kant bleef zorgelijk. Was het nadelig saldo over 1946 een kleine drieduizend gulden geweest, over 1947 bleek dat te zijn opgelopen tot ruim f 4000,-.[42] En dat terwijl er in dat jaar slechts drie nummers verschenen waren.

De directie van de Bij begon dan ook steeds duidelijker het gevoel te krijgen dat de uitgave van *Het Woord* meer na- dan voordelen met zich meebracht. Wim Schouten schreef hierover in 1988 in zijn *Een vak vol boeken*: 'Het tijdschrift *Het Woord* bleef voor De Bezige Bij de belangrijke bron waaruit omstreeks 1948 literaire publicaties voortkwamen. De sterke kant was poëzie, een erfenis die De Bezige Bij tot op heden nooit heeft verloochend. Jaarlijks kwamen er bundels uit van Jan Elburg, Bert Voeten en anderen. De bundel *Twee werelden* van Bert Voeten werd bekroond met de Van der Hoogtprijs. Van Ferdinand Langen verscheen een aantal korte romans. De verkoop was matig [...].'

Hij voegde hieraan toe: 'De Bezige Bij heeft zelden een gelukkige hand gehad in het uitgeven van tijdschriften. De korte geschiedenis van *Het Woord* is daar tekenend voor. Subsidieregelingen waren er niet. Het tijdschrift kostte in die magere jaren naar de mening van de directie te veel geld. Ik herinner mij niet dat het bestuur zich tegen die mening verzette.'

En verder: 'Wat *Het Woord* betreft geloof ik, dat het voor een tijdschrift zo nodige uitgeversgeloof wel erg snel begon te tanen. De verwachting dat een literair tijdschrift een sterke ondersteuning bij de fondsvorming betekent werd bij *Het Woord* voor zover het poëzie betrof bewaarheid. De administratie was te amateuristisch voor een goed abonnementenbeheer. De redactie leverde de kopij te laat in. Een ziekte bij veel literaire tijdschriften was het niet op tijd verschijnen.'[43]

Nam de scepsis bij de directie van de Bij dus toe, ook voor de redactie begon de nieuwe jaargang van *Het Woord* onder een ongunstig gesternte.

Koos Schuur worstelde in die periode met allerlei persoonlijke problemen: zijn vrouw Pauky en hij waren geestelijk uit elkaar gegroeid en hijzelf maakte zich bovendien grote zorgen over een mogelijke inval van Russische troepen in West-Europa. In verband daarmee en ook om zijn huwelijk te redden - Pauky en hij hadden twee kinderen - dacht Schuur erover te emigreren: misschien naar de Verenigde Staten of Brazilië en anders naar Australië.

Bovendien voelde hij zich steeds meer vervreemd van de literatuur. Hij vertelde in 1983: ‘Ik had twee jaar lang - en dat vond ik erg lang - geen mogelijkheid gezien om gedichten te schrijven. Door omstandigheden, door werkzaamheden, door ik weet niet hoe dat kwam: ja, ik heb het geprobeerd, geprobeerd, maar het ging niet, er kwam niets uit, het was allemaal rotzooi. En dat stelde me zozeer teleur, dat ik dacht: O God!’

Daarbij kwam dat de sfeer in de redactie geleidelijk minder prettig geworden was. Vooral Jan Elburg en Gerard Diels kwamen steeds vaker met elkaar in botsing, doordat ze er verschillende opvattingen over poëzie op nahielden. Schuur vertelde hierover: ‘In de winter van '47 is het begonnen. Toen kreeg je al - wat ik vond - een zeer onaangename situatie tijdens de vergaderingen. Ik zag er tegen op. Ik had me al een ietsje gedistantieerd en nou ook nog dit. Toen dacht ik: God, laat de hele literatuur in de lucht vliegen. Wat kan mij het nou schelen?’

Tot overmaat van ramp ontstonden er in die tijd ook tussen Jan Elburg en Bert Schierbeek wrijvingen. Schuur: ‘Die konden elkaar niet helemaal goed zetten. Ik heb wel mijn best gedaan dat te voorkomen.’

Wim Schouten zou later over de redactionele strubbelingen schrijven: ‘De eenheid in de redactie was niet ideaal. De toekomstige Vijftiger Jan Elburg met zijn anti-autoritaire opvattingen vond Gerard Diels te overheersend. Politiek lagen de twee ook bepaald niet op de zelfde lijn. Op zijn beurt bestreed Gerard het existentialisme, waarover Hans Redeker bij De Bezige Bij zijn boek *Existentialisme; Een doortocht door philosophisch frontgebied* had gepubliceerd. Diels duldde Redeker, wiens artikelen over kunst min of meer buiten de literaire discussies stonden.

Op redactiebijeenkomsten kwam het er al gauw van dat beiden in broederschap de *Dreigroschenoper* zongen. Hans was niet voor niets zijn loopbaan als barpianist begonnen en Gerard, prijswinnaar in ballroom-dansen, deed met zijn zorgvuldig op zijn kale schedel geplakte schaarse haren aan Macky Messer denken.’[44]

Hoewel de vooruitzichten voor *Het Woord* ondanks de vocale samenwerking dus allesbehalve zonnig waren, werd toch besloten nog minstens één jaargang met de publicatie van het blad door te gaan. Vooral Gerard Diels, Jan Elburg en Bert Schierbeek hadden daarop aangedrongen.

De derde jaargang

Zo verscheen in het voorjaar van 1948 - ondanks alle sombere geruchten over een spoedig einde van *Het Woord*, die intussen in literair Nederland de ronde hadden gedaan - het eerste nummer van de derde jaargang. Deze aflevering, gedateerd ‘Lente 1948’, telde zelfs honderdzestig pagina's. Op het omslag, waarvan de kleur gebroken wit was, was de naam van het tijdschrift met groene letters en de inhoudsopgave met zwarte letters afgedrukt.

De eerste aflevering opende met het essay ‘Het duistere vers’ van Gerard Diels, dat in die jaren in brede kring de aandacht trekken zou. Zoals Jan Elburg in de tweede jaargang ook al gedaan had, keerde Diels zich hierin tegen het verwijt van duisterheid dat aan veel poëzie uit de kring rond *Het Woord* - en zeker ook aan zijn eigen gedichten - gemaakt werd.

Wat is er tegen duisterheid, vroeg hij zich af. Een gedicht hoeft helemaal niet begrijpelijk te zijn: ‘De eis, dat een vers zin heeft, een rationele bedoeling, - want alleen in dat geval kan de kwestie der begrijpelijkheid zich voordoen - is gegrond op zelfs twee misvattingen. Ten eerste deze: dat er hoe dan ook iets te weten valt, er nog iets begrepen kan worden, zodra een problematiek zich niet meer beperkt tot onderlinge, partiële vergelijkingen, maar het wereldprobleem, de vraag naar het zijn, in volle omvang gesteld wordt. En ten tweede de misvatting, dat, zelfs indien er van enig weten in dit opzicht sprake zou kunnen zijn, het de taak der poëzie zou wezen om dit den volke te verkondigen. Waar men het de filosoof over kan laten, met zijn ratio als instrument, sektie te verrichten in de ondoorgrondelijkheid van het bestaan, kan men van de dichter niet anders verlangen dan wat hij van zichzelf verlangt: wereld te tonen zoals zij is, ondoorgrondelijk, een mysterie waarvan hij niets begrijpt.’

Diels trok hieruit dan ook de conclusie: ‘Wanneer kunst in laatste instantie niet anders kan dan een onbegrijpelijke wereld oproepen, dan verschijnt de eis omtrent de begrijpelijkheid, helderheid, klaarheid van een vers wel in een zeer eigenaardig licht en dan moet daarentegen het vers dat zich vertoont in een sfeer van duisterheid toch wel als een adekwater wereldbeeld worden beschouwd dan het heldere, voor zover deze helderheid de klare begrijpelijkheid van wereld meent te kunnen tonen.’

Om misverstand te voorkomen, merkte Diels hierover nog op: ‘Het voorafgaande sluit geenszins in, dat het vers noodzakelijk duister moet zijn; alleen, dat de begrijpelijkheid noch een poëtisch criterium noch een bijkomstige maar niet te verwaarlozen voorwaarde voor het vers is.’[45]

In deze aflevering werd ook het gedicht ‘Zeg aan mijn land’ van Koos Schuur opgenomen. Het was opgedragen aan Hans Redeker, die nog altijd in de provincie Groningen woonde, waaruit Schuur afkomstig was. Uit dit

prachtige - harde, maar ook tedere - vers spreekt een elementaire verbondenheid met ‘het land van herkomst’:

Zeg aan mijn land daarginds dat het verlangen
het eindloos prijst wanneer de herfst verwildert,
zeg aan mijn land en al zijn domme dochters
dat heimwee amok loopt en zich beschildert,
zeg aan de grauwe ongeschoten hazen
dat ik hun vlees begeer om te verslinden,
zeg dat ik kom als minnaar de beminde
een dampen dag, een dampen dag der dagen,

en zeg dat land rottend onder de misten
dat aan zijn sterven ik opnieuw zal leven,
zeg aan de vogelvoeten van de regen
dat op hun ketting ik mijn droom zal weven,
zeg aan de wind, de zwerver, de landloper
die met zijn dronken hoofd mij opgevoed heeft
dat hij met al zijn streken in mijn bloed leeft
barstend van hoogmoed, krimpend van ellende,

zeg het melaatse water der kanalen
dat ik zijn eenzaamheid ken en zijn onlust
en zeg de zwarte hemelhoge bomen
dat ik verteerd word door de eendre onrust,
zeg aan de tijger van de avondhemel
dat mij zijn nachtlijk jagen niet kan deren
want aan mijn kinderbed stonden de beren
van avondlijke angst om nacht en duister -

o hoor en luister: langs begane wegen
ben ik der honden hoon, der paarden onrust,
melaats van haat ben ik sterven en leven
eenzaam van hoogmoed en ellendes onlust,
en najaarseender, ginds, achter de bossen,
achter de rampspoed van de zanden gronden
ben ik windendoorwaaid, regengeschonden,
hagelgeslagen, maar geen schade deert mij.[46]

Zoals we gezien hebben, was Bert Schierbeek al sinds jaren intens op zoek

naar nieuwe uitdrukkingsvormen voor zijn verhalend proza. Het is daarom interessant te zien hoe hij reageerde op twee opvallende romans die in die tijd het licht zagen: *De avonden* van Simon van het Reve en *Conserve* van Willem Frederik Hermans.

In deze aflevering publiceerde hij hierover een essay onder de titel ‘Twee jonge prozaïsten’, waarin hij over de roman van Van het Reve schreef: ‘Wat het “gevoelscentrum” aangaat, waaruit dit boek geschreven is, lijkt mij de verhouding waarin Frits [van] Egters leeft tot zijn ouders beslissend voor zijn reacties. Men zou kunnen zeggen: was hij op zijn veertiende jaar uit huis gegaan, dan had hem de teleurstelling bespaard kunnen blijven, die het deel is van alle kinderen, wanneer ze hun ouders gaan zien in de betrekkingen met de buitenwereld, waarin ze zwak blijken als het kind zelf, behept met duizenden kleine lafheden en ijdelheden, die hem doen falen en dus het kind teleurstellen, hem zijn steun en veiligheid ontnemen en alleen op de wereld zetten. Frits Egters heeft zijn ouders genadeloos gadegeslagen in de mislukking van hun leven, heeft iedere gewoonte, ieder van te voren vastgestelde reactie meedogenloos geregistreerd, maar toch heeft hij kans gezien mededogen met hen te voelen in hun berooidheid. Het laatste hoofdstuk getuigt hiervan. Het is één gebed om en voor zijn ouders, een uiteindelijke poging tot begrip en troost voor zijn eigen verlatenheid en de wereld waarin hij moet leven.’

Schierbeek schreef hierna over Hermans: ‘Op het eerste gezicht lijken de mogelijkheden van Willem Frederik Hermans groter. Hij weet zich in meer verschillende karakters te objectiveren, maar ik geloof, dat de innerlijke noodzaak tot schrijven bij hem zwakker is dan bij Van het Reve, tenminste in deze roman “*Conserve*” is zij aanmerkelijk minder voelbaar. Hij kan schrijven en hij wil het. Hij is ongetwijfeld een vakman en gezien de jeugdige leeftijd, waarop dit werk geschreven is, kan men zeker nog wat van hem verwachten. Maar het gevaar dat hij in de literatuur zal sneuvelen, is evenmin denkbeeldig.’

Schierbeek voegde hier - met een verwijzing naar *Conserve* - aan toe: ‘In deze eersteling, technisch hier en daar knap geschreven, komt onverbloemd Hermans' tekort naar voren. Rancune kan een dynamische kracht zijn, maar zij moet enige keren overwonnen worden en voortdurend “belaagd” zijn door liefde, wil zij haar kracht kunnen ontplooien en versterken. Zonder tegenspelers gaat het nu eenmaal niet. En ook de *Tranen der Accacias* [*Acacia's*], de roman die men in afleveringen van *Criterium* kan lezen, heeft hetzelfde gebrek. Hermans kan zijn figuren niet liefhebben voor hij ze doodgepest of gebalsemd heeft. Ik geloof, dat het hem aan bezinning ontbreekt, dat hij zich te agressief in de strijd werpt om zijn eigen “gevoelig centrum” ter dege uit te buiten.’[47]

Dit nummer bevatte verder een nieuw fragment uit Schierbeeks *Het boek Le Cocq*, een verhaal van Bert Voeten, een beschouwing van Hans Redeker over de filosofie van Heidegger en een essay van Wolfgang Cordan (schuilnaam van de uit Duitsland afkomstige dichter Heinz Horn) over de levenshouding van Stéphane Mallarmé. In deze aflevering werden ook vignetten van Tine Louw en Lotte Ruting afgedrukt.

In deze periode bracht Koos Schuur - wellicht ook om na de publicatie van zijn gedicht ‘Zeg aan mijn land’ de daad snel bij het woord te voegen - enkele weken in het Groningse door. Ook Ferdinand Langen werd er in die tijd gesignaleerd.

Fokke Sierksma, die daar kennelijk van op de hoogte was, schreef hierover op 27 april in een brief aan zijn vriend Sjoerd Leiker - met een toespeling op Sartre's filosofische essay *L'être et le néant* -: ‘De kinderen van het Woord zullen zich ongetwijfeld ernstig vermaakt hebben in het Noa'den[48]. Redeker liep vandaag tenminste weer bepaald filosofisch door de stad en keek door alle voorbijgangers, Podiumtegenstander incluis, heen. *L'être et le néant*, nietwaar. Laten wij ons tenslotte maar aan Sartre's raad houden en continuons, jij met je roman, ik met faire néant. Ik verzeker je, dat ik je benijd.’[49]

De eetbaarheid van een stoel

Dat Fokke Sierksma overigens over gebrek aan belangstelling van de kant van *Het Woord* niet te klagen had, bleek uit het hierna volgende nummer van dit blad, dat in de zomer van 1948 verscheen. Hierin kwam Gerard Diels terug op Sierksma's verwijt aan zijn adres dat hij de kunst tot een ‘fopspeen’ gedegradeerd zou hebben.

Diels schreef hierover: ‘Evenmin als vele anderen blijkt Sierksma de gedachte te willen verdragen, dat het criterium voor kunst tenslotte alleen schoonheid is. Alsof schoonheid niet voldoende was. Waarom is men toch in zijn eisen ten opzichte van de praktische dingen zo gematigd eenzijdig en ten opzichte van kunst zo vijf poten aan een schaap? Met een stoel is men tevreden, wanneer men er behoorlijk op kan zitten. Waarom verlangt men van een stoel geen eetbaarheid en een bepaald vitaminengehalte? En van een griesmeelpudding, dat men er ook op kan gaan zitten? Is kunst als schoonheid, droom, illuzie, tover of hoe men het wil aanduiden, daarom, naar Sierksma's vergelijking, een “fopspeen”? Voor wie leven kan van brood alleen waarschijnlijk wel. Maar voor de anderen? Uit dat wat geschreven is kan men nog bedoelingen, desnoods een hele ethika halen, wanneer men het handig aanlegt, maar uit muziek en de dans zonder verhaal niet. Con-

certgebouwen en danstheaters zijn dus wel zeer en eigenlijk niets anders dan instituten tot het uitreiken van fopspenen.'

Diels bleef daar tegenover vasthouden aan zijn opvatting: 'Kunst is inderdaad niets anders dan droom, illuzie, tover, alleen van waarde voor hem die in zijn gevoel er iets aan heeft. En de veranderingen die hij erdoor ondergaat kunnen zijn leven ook ethisch beïnvloeden. Maar dat dit een doel der kunst zou zijn, neen.'[50]

Deze aflevering bevatte verder het verhaal 'Water en lijm' van Ferdinand Langen en een uitvoerig essay - vijfenzeventig pagina's werden ermee gevuld - van Jacques den Haan over James Joyce. Richter Roegholt zou in 1972 over dit essay schrijven: 'Jacques den Haan's studie 'James Joyce, mythe van Erin' (in 1948 ook afzonderlijk uitgegeven), bleef jarenlang bepalend voor wat men hier te lande van Joyce wist en wat men over hem dacht.'[51]

In dit nummer werd ook een artikel van Hans Redeker opgenomen over het recente optreden in Nederland van het klassieke Sadler's Wells Ballet. In zijn bijdrage keerde Redeker zich tegen de neiging van veel balletcritici om de klassieke traditie tot alleenzaligmakend uitgangspunt voor het eigentijdse ballet uit te roepen en hield hij een warm pleidooi voor het goed recht van modernistische vernieuwingen.

In deze aflevering werd ook de - in de vorige jaargangen begonnen - discussie tussen Hendrik de Vries en Gerard Diels over 'onklare beelding' in de poëzie voortgezet. Dit nummer bevatte verder enkele vignetten van Jan G. Elburg.

Moedwil en misverstand tussen Schuur en Sierksma

Intussen waren Koos Schuur en Fokke Sierksma, die elkaar sinds enkele jaren op het literaire slagveld met schriftelijke projectielen bestookt hadden, voor de eerste keer ook persoonlijk met elkaar in contact gekomen. Dat gebeurde in de 'Faunkelder', een kunstenaarssociëteit in Groningen.

Ze waren daarbij in het gezelschap van Sjoerd Leiker, die zich kort na de bevrijding dicht bij de bakermat van *Het Woord* opgehouden had, maar sindsdien over de richting van dit blad bitter teleurgesteld was geraakt en intussen aansluiting gezocht had bij de literaire tegenpool, *Podium*. Er was in het voorjaar zelfs sprake van geweest dat Leiker redactiesecretaris van dit tijdschrift zou worden.

Ook die eerste ontmoeting tussen Schuur en Sierksma zou - mede door de weldadige werking van de alcohol - niet helemaal rimpelloos verlopen. Op 19 augustus stuurde Schuur hierover aan Sierksma een brief, die met de hartelijke aanhef 'Waarde vriend Sierksma' begon.

Hij schreef hierin over deze ontmoeting, waarbij de naam van Sierksma's vriend Wim Nagel - de schrijver J.B. Charles - min of meer ijdel gebruikt was: ‘Naar aanleiding van ons eerste en enige gesprek in de Faunkelder, waarbij ik meer alcohol gedronken had dan voor het gesprek gunstig was, lijkt het mij wenselijk je een brief te schrijven, temeer daar ik de naam van Wim Nagel genoemd heb in een niet geheel juist verband. Dat ik dit eerst nu en dus rijkelijk laat doe, komt door het feit, dat ik nadien geen aandacht meer aan dit gesprek heb besteed tot een brief van Wim mij dezer dagen het gehele geval weer voor de geest deed halen.’

Schuur vervolgde - met een verwijzing naar liefst twee kort daarvoor verschenen essaybundels van Sierksma -: ‘Tijdens dat gesprek heb ik gezegd, dat jij geen verstand van poëzie bezat. Na lezing van “Poëzie als ernst” en “Schoonheid als eigenbelang” trek ik deze woorden geheel terug. Ernstiger was echter, dat ik daaraan toevoegde, dat Wim het geheel met mij eens was, hetgeen op zijn gunstigst een halve waarheid was, maar op geen stukken na een hele waarheid. Met een dronken hoofd en enigszins kregel door het volgens mij waanwijs gebazel van Sjoerd Leiker aan mijn andere zijde, heb ik mij niet voldoende rekenschap gegeven van hetgeen ik zei. Geruimen tijd voor ons gesprek [...] had ik met Wim terloops gesproken over jouw wijze van poëziebeoordelen. Het waren niet meer dan een paar losse opmerkingen. Ik was het natuurlijk op dat moment volkomen met je oneens en beweerde, dat jij niet eens wist waarover je schreef, wanneer je het woord poëzie gebruikte. Ik herinner mij dat ik extra fel was omdat ik mij juist geergerd [geërgerd] had aan enkele uitingen van jou. Wim gaf mij daarbij geen gelijk, doch verklaarde, dat jij geen enkel gehoor had voor muziek en dat jij dientengevolge poëzie vanuit een geheel ander gezichtspunt beoordeelde dan ik en gedeeltelijk ook hij. “Jij miste in dit opzicht een bepaald orgaan om een gedicht op zijn absoluut poëtische waarde te beoordelen”, waren zijn woorden. Verder werd over dit onderwerp door ons niet meer gesproken. Inmiddels schreef hij me, zijn oordeel gewijzigd te hebben.’

En verder: ‘Ik schrijf je deze kwestie zo uitvoerig, omdat ik onder geen beding oorzaak wil zijn van enig misverstand tussen Wim en jou. Ik weet, hoezeer Wim jou op prijs stelt en hoezeer het hem zou hinderen, wanneer een onbeduidend misverstand deze vriendschap schade zou doen. Ik bied je mijn verontschuldigingen aan voor het onnadenkend praten en voor het uitkramen van halve waarheden en hoop dat je dit zult willen toeschrijven aan een te snel nuttigen van een grote hoeveelheid alcohol en aan de enigszins verwarrende sfeer, die er in de kelder heerste.’ De brief werd besloten met een ‘vriendelijke groet’.[52]

Kort na het schrijven van deze brief zouden Koos Schuur en Fokke Sierksma nog één keer een stroef contact met elkaar hebben. Die ontmoeting speelde zich op het kantoor van De Bezige Bij af. Schuur vertelde: 'Hij kwam voor de directie, maar die was niet aanwezig. En toen kwam ik van boven. Ik heb met hem gepraat en toen vroeg hij mij, of ik hem kon zeggen wat poëzie was. Ik ging daar toen niet op in. Ik dacht: "Nee, dat is te ver weg." Bovendien was ik bezig boven, en ja: ik was nou niet zo'n grote vriend van Fokke Sierksma. Het was een heel kort contact. Hij vond het waarschijnlijk zeer teleurstellend dat ik niet kon zeggen wat poëzie was.'

Waarom een blikopener?

Had Gerard Diels zich al eerder gekeerd tegen elke poging om de poëzie voor het verstand toegankelijk te maken, ook in de derde aflevering van deze jaargang van *Het Woord*, die in het najaar van 1948 uitkwam, nam hij daartegen stelling. De aanleiding hiertoe was de essaybundel *Commentaar op Achterberg*, die kort daarvoor op initiatief van Fokke Sierksma verschenen was en waaraan verscheidene schrijvers uit de kring rond *Podium*, zoals Gerrit Borgers, J.B. Charles, Paul Rodenko en Anne Wadman, meegewerkt hadden.

In zijn bijdrage, ook 'Commentaar op Achterberg' getiteld, schreef Diels: 'Het zal mij wel eeuwig een raadsel blijven, waarom voor een poëzie als die van Achterberg [...] een blikopener nodig is, opdat men de inhoud kan bekijken, want het enige wat men werkelijk nodig heeft om poëzie te kunnen waarderen, genieten of in een bepaald geval verwerpen, is gevoel voor poëzie, een zeker orgaan, dat de een kan bezitten en de ander missen, zoals de een een groter feeling in zijn vingertoppen heeft om een auto te besturen, een toekomstige stijging of daling van een markt aan te voelen of een mens te classeren dan een ander die mogelijk wel over een veel uitgebreider eruditie beschikt, maar, in dit opzicht bot en gevoelloos, met het geval geen raad weet. Achterberg is even begrijpelijk of, voor wie het orgaan mist, even onbegrijpelijk als welke dichter ook, wat eigenlijk niets anders wil zeggen dan dat de hele overbrenging van het kunstwerk naar het begripmatige aan het wezen van het kunstwerk inadequaat is. Het besleutelen kan tot niet veel meer leiden dan dat degene die de poëzie als poëzie niet voelt in de waan wordt gebracht, dat hij het vers - werkelijk het vers - in zijn greep kan krijgen langs de weg der exegese, der psychologische analyse of een ander begripmatig procedé, hoe interessant dit op zichzelf, maar van een standpunt buiten de kunst, ook moge zijn.'[53]

Bert Voeten vertelde in 1983: 'Het feit dat de *Podium*-mensen Diels niet

hadden uitgenodigd om aan *Commentaar op Achterberg* mee te werken, zette kwaad bloed. Dat was tegen het zere been. Diels schreef toen zijn eigen "Commentaar op Achterberg".'

Ook Gerrit Achterberg zelf, die nog niet eerder in *Het Woord* gepubliceerd had, werkte aan deze aflevering mee. Van hem werden vier verzen opgenomen, waaronder het sonnet 'Groeten uit Neede', waarin werkelijkheid en verbeelding speels in elkaar overgaan:

Er komen gouden randen langs de wegen.
De wereld wordt een kaart uit Canada.
De vogels gaan de vogels achterna.
Ik kwam vandaag een oude kennis tegen.

Wij deden beiden enigszins verlegen:
boven ons hoofd het blauw in gloria
en wij een stuk verouderd en weldra
niet meer te vinden over 's Heren wegen.

Er viel niet veel te zeggen, want de woorden
waren ook al op reis. Wij namen afscheid
en voelden ergens nog een laatste lafheid.

Toen bleef ik in mijn eigen vierkant over
en ging de ansicht binnen met de tover
in het verschiet van verre vreemde oorden.[54]

Gerrit Kouwenaar in het woord

Een andere dichter die in dit nummer voor het eerst aan *Het Woord* meewerkte, was de vijfentwintigjarige Gerrit Kouwenaar, die tijdens de bezettingsjaren al gedichten gepubliceerd had in het illegale tijdschrift *Lichting*. Zijn bijdrage, getiteld 'De faun in de stad', bestaat uit poëtische fragmenten, waaronder het volgende waarin de eerste ervaringen van een dag vooral via associaties verbeeld worden:

Augustusochtend. Van mijn nieuwe kleren
slaan vleugelmouwen uit het slaappark omhoog.
Gedachteloos aan de vloeren ontstegen
- marmeren, stalen, teer en caoutchouc,
de kromme, de rechte met rijen inscripties:

'hier rust de stem, door stempelbiljetten
en muntrandschriften op de vlucht gedood'-,
daaraan ontstegen en aan geldloketten,
aan het lokaal waar men billijk drinkt,
aan de stegen met spandoekleuzen,
zie ik ze zinken mijn stappen - rijksdagen
schrompelen ineen tot de prent van een kind.

Gedachteloos aan het slaappark ontstegen
vòòrdat het wakkere brood was gevraagd,
ben ik nog eens zo nabij aan mijn printen,
kus ik de straataltaren met lippen,
die zich vervormen naar zwijgzaamheid.[55]

Hierna probeerde Jan G. Elburg zich rekenschap te geven van zijn houding tegenover Menno ter Braak en E. du Perron: twee schrijvers die in die jaren een grote schare aanhangers hadden, vooral in de kring rond de literaire tijdschriften *Podium* en *Libertinage*. Hij deed dit in een uitvoerige bespreking van de poëzie van de dichter en essayist H.A. Gomperts, die een jaar eerder de drijvende kracht achter de oprichting van *Libertinage* geweest was.

In zijn artikel onder de titel 'Ouverture dichter en burger' schreef Elburg over Ter Braak en Du Perron: 'Hun eigen burgerlijke afstamming en de vaardigheid van hun eigen hersens en hun eigen pen, maakten hen tot erfgenamen van de, met onze Europese burgerlijke revoluties samenhangende, aanvaarding van de Rede, als primaat van ons bestaan. Dit vertrouwen in de Rede, in de redelijkheid en nuchterheid, bepaalde dan ook in hoge mate hun afkeer van de gevoelsmatige suggesties welke uitgaan van de leuze waarvan massapolitiek en godsdienst zich bedienen. De afwezigheid van de rede in de godsdienst en politiek beleidende [belijdende] massa hield hen huiverig op een afstand van de *redeloze horde* die een *volksgemeenschap* in zijn totaliteit kan zijn, en belette deze bij uitstek nuchteren de realisten te worden waartoe zij door hun intellectuele vermogens zo goed als voorbeschikt waren.'

Elburg constateerde dan ook: 'Zo ontstond de vreemde figuur van een politicus zonder partij, of van een nieuwe elite die op de schouders van de massa stond als Sint Brandaan op de walvis: wat zij voor een vast fundament aanzagen, leidde intussen een van hen volkomen onafhankelijk leven, en kon hen [...] elk onverwacht moment omver werpen. Bij alle bewondering voor de antiseptische werking die hun scepticisme in de burgerlijke

Nederlandse literatuur had, kan men zich toch afvragen, wat het wezenlijke onderscheid dan is tussen een van middel tot doel geworden kunstschoonheid en een van middel tot doel geworden intellectuele nuchterheid [...] .'[56]

Speelse spot op een al te verstandelijke benadering van kunst viel ook te beluisteren in een prozakroniek, waarin Bert Schierbeek aandacht besteedde aan de korte roman *Grensconflict* (1948) van Frank Wilders, een schuilnaam van Fokke Sierksma.

Schierbeek schreef: 'Ondertussen heb ik hier een roman liggen, die ik gelezen heb en die me getroffen heeft. Het heeft een titel die u misschien geen vertrouwen inboezemt: *Grensconflict* van Frank Wilders. Nooit van gehoord! Ik ook niet. Maar zoveel weet ik wel, dat de man die het geschreven heeft eigenlijk anders heet. Maar omdat hij bescheiden is, laat ik maar zeggen, of niet van zijn naam houdt, wat inderdaad nog al vreemd is, heeft hij deze naam gekozen. Hij schrijft essays onder zijn eigen naam en dat doet hij ook heel goed. Hij heeft als vele schrijvers ontzaggelijk veel hersenen, "brains" noemt men het tegenwoordig nog al eens, vanwege onze Angelsaksische vrienden en kennissen. En omdat hij zulke verstandige essays schrijft is hij misschien bang dat in zijn roman domme dingen staan die zijn naam als essayist zullen bederven. Het is immers onmogelijk om alle peronen [personen] uit een roman even verstandig te laten praten. En als je van je zelf gewend bent om zoveel mogelijk verstandige dingen in en over het leven te zeggen en daaraan uiteraard veel waarde hecht, dan is het mogelijk dat zo'n man zijn naam verandert en niet te grabbel wil gooien door sommige stommiteiten die zijn personages in zijn roman verkondigen. Want ja, een romancier is zowel zich zelf als zijn figuren en omgekeerd en de kans dat de een de ander compromitteert is nog al groot.'[57]

Dit nummer bevatte verder opnieuw een fragment uit Schierbeeks roman *Het boek Le Cocq* en een - door Gerard Diels geschreven - beschouwing onder de titel 'Kunst en maatschappij'.

Het einde van Het Woord

Intussen gonsde het in literair Nederland van de geruchten dat *Het Woord* aan het einde van het jaar verdwijnen zou of anders een fusie zou aangaan met een van de andere bladen. Omdat een samengaan met de literaire tegenvoeter *Podium* wel heel onwaarschijnlijk leek, gingen de gedachten daarbij vooral uit naar een fusie van *Het Woord* met *Criterium* dat ook in grote moeilijkheden verkeerde.

De concurrenten waren intussen al bezig de buit te verdelen. Zo hoopte de redactie van *Podium* de essayist Hans Redeker tot medewerking aan haar

blad over te halen. Op zondag 7 november zou er in Amsterdam een bijeenkomst van *Podium*-medewerkers gehouden worden. Een week eerder, op 31 oktober, schreef de redacteur van dit tijdschrift Gerrit Borgers aan Fokke Sierksma: ‘Is er nog nieuws over het huwelijk van Mej. Het Woord en Mijnheer Criterium? En vooral: over de positie van Hans Redeker? Vergeet je niet hem voor a.s. Zondag uit te nodigen [...].’[58]

In feite was op dat moment al over het lot van *Het Woord* beslist: omdat de verhoopte groei van het aantal abonnees uitgebleven was, hadden Geert Lubberhuizen en Wim Schouten al enkele maanden eerder besloten geen geld meer in dit avontuur te steken. Koos Schuur deelde hierover in 1983 mee: ‘Waarschijnlijk waren de inkomsten van de Bij in die tijd niet zo erg groot. Het opheffen van het blad ging van de directie uit. Voor mij was het wel een oplossing, hoewel ik het ook jammer vond, want het blad had nog te kort bestaan.’

Een van de oorzaken dat het aantal abonnees te klein gebleven was, lijkt de administratieve chaos te zijn die in die beginjaren geregeld bij de uitgeverij heerste. We hebben iets daarvan kunnen signaleren bij de potsierlijke strijd die Barend Rijdes soms moest voeren om een nummer van het blad waarop hij geabonneerd was, ook daadwerkelijk in handen te krijgen.

Bert Schierbeek, die sinds 1948 deel uitmaakte van het bestuur van De Bezige Bij, bracht deze administratieve chaos ter sprake in een brief die hij enkele maanden na het verdwijnen van het blad - op 20 juni 1949 - aan de andere bestuursleden zou sturen. Schierbeek schreef hierin over de directeuren van de uitgeverij: ‘*Het Woord*, een literair tijdschrift, hebben ze zo slecht geëxploiteerd, dat ik zelf de abonnees moest inschrijven, die ik al vijf keer achtereen had opgegeven, opdat ze het tijdschrift zouden ontvangen.’[59]

Een licht gevoel van zelfverwijt klonk dan ook door in wat Wim Schouten in 1988 in zijn *Een vak vol boeken* over het einde van *Het Woord* schreef: ‘Achteraf praten is gemakkelijk, maar tegenover *Het Woord* hebben wij ons enigszins zakkig gedragen. Op het moment dat het laatste nummer verscheen, zo gaat het, kwamen de eerste gevoelens van spijt. Maar met meer steun zou een natuurlijke dood op langere termijn toch niet te voorkomen zijn geweest.’[60]

Het ziet ernaar uit dat Schouten met deze laatste opmerking gelijk had, want sinds het begin van de derde jaargang was de sfeer tijdens de redactievergaderingen van *Het Woord* verder verslechterd. Bert Voeten vertelde in 1983: ‘In de redactie bestonden grote spanningen. Die waren er vooral tussen Jan Elburg en Gerard Diels en verder ook tussen Diels en Hans Redeker. Daarbij was tussen Elburg en Diels de marxistische literatuurbeschouwing van Jan de inzet, terwijl Diels en Redeker met elkaar vochten over het exis-

tentialisme. Redeker had daar al in een vroeg stadium voor gekozen. Diels heeft het existentialisme te vuur en te zwaard bestreden. Hij vond dat een kunstwerk autonoom moest zijn. Diels vond ook dat de figuren in de romans van Sartre niet leefden. Dat waren - zoals hij het noemde - “Michelin-mannetjes”, volgepompt met Sartre's ideeën.’

Bert Schierbeek stond bij de botsing van Diels met Elburg aan de kant van de laatste, hoewel hij daarbij wel een voorbehoud maakte. Schierbeek: ‘Jan was tot op zekere hoogte een partijganger, hoe vrij dat dan ook geïnterpreteerd mocht worden, en dat ben ik nooit geweest. Hoewel ik links dacht, was ik toch een politicus zonder partij. Ik heb altijd ongelooflijk de pest gehad aan elke vorm van partijdiscipline.’

En over de spanningen in de redactie: ‘Die vond ik eigenlijk wel interessant. Maar toen ze zo erg opliepen, ja, toen werd de atmosfeer er natuurlijk niet leuker op. Het klikte op een gegeven moment helemaal niet meer tussen Jan Elburg en Gerard Diels, omdat - ik vermoed tenminste dat het zo zat - Elburg vond dat Diels zich te ver van de realiteit en vooral van de politieke realiteit verwijderde. Hij vond Diels op dat ogenblik te vrijblijvend, laat ik het zo maar zeggen. Dat is een ruzie geworden en toen is het uit elkaar geklapt.’

Ferdinand Langen hield zich bij deze confrontaties min of meer langs de zijlijn op. Hij vertelde in 1983: ‘In die laatste fase verloor ik mijn belangstelling voor de wel zeer theoretische debatten die Gerard Diels en Jan Elburg hielden en waar trouwens ook Bert Schierbeek - aan de kant van Elburg - hevig aan meedeed. In die discussies was ik niet geïnteresseerd.’[61]

Voeten gaf daarvoor als verklaring: ‘Langen was een andere kant opgegaan dan de andere schrijvers uit de *Woord*-groep, zoals Bert Schierbeek die in *Het boek Le Cocq* een aanzet gaf tot wat later *Het boek Ik* geworden is. Ferdinand begon met een fantaisistische roman, *Hélène in het heelal*, met een droomsfeer die helemaal bij *Het Woord* paste, maar ging daarna steeds meer de kant op van een soort *New Yorker*-verhaal, zoals in *Jacques en Jacqueline* en later vooral in zijn korte verhalen. Dat paste eigenlijk niet meer bij *Het Woord*. Hij kwam er een beetje buiten te staan. Hij trok zich ook steeds meer terug.’

Gedichten van Lucebert geweigerd

Voor Jan Elburg, die al jaren op zoek was naar artistieke vernieuwing, was de situatie bovendien veranderd, doordat hij in de zomer van dat jaar via Gerrit Kouwenaar in contact gekomen was met een groep jonge schilders, die kort daarvoor als Experimentele Groep in Holland voor het eerst in

Amsterdam bijeengekomen was. Deze groep, waarvan Karel Appel, Constant Nieuwenhuys en Corneille deel uitmaakten en die later onder de naam *Cobra* internationale bekendheid zou krijgen, wilde een radicale vernieuwing van de kunst en zocht daarom aansluiting met jonge schrijvers die ook met de traditionele opvattingen wilden breken. Zo werkte Jan Elburg mee aan het eerste nummer van hun tijdschrift *Reflex*.

Elburg kwam in die tijd ook in contact met Bert Swaanswijk, die - onder de schuilnaam Lucebert - schilderijen en tekeningen, maar ook gedichten maakte. Lucebert leidde een zwervend bestaan: gewoonlijk sliep hij op een bank in het Vondelpark of onder het dekzeil van een van de boten in het IJ.

In dezelfde periode ontmoette ook Bert Schierbeek Lucebert. Schierbeek: ‘Dat was bij het eerste tentoonstellinkje dat hij gehouden heeft in het huis van Gerard Sluiter in de toen nog bestaande galerij op het Frederiksplein, waar nu De Nederlandse Bank staat. Daar kon je voor een kwartje zijn tekeningen kopen. Toen zei hij dat hij ook wel eens gedichten maakte. Gerrit Kouwenaar en Jan Elburg hadden hem al eerder ontmoet.’

Jan Elburg, die onder de indruk gekomen was van de kracht en de vitaliteit van Luceberts werk, nam daarom enkele van zijn gedichten en vignetten - samen met verzen van Kouwenaar - mee naar een redactievergadering van *Het Woord*.

Tijdens die bijeenkomst bleek dat de redactie er wel voor voelde gedichten van Kouwenaar en vignetten van Lucebert op te nemen, maar niet diens gedichten. Koos Schuur vertelde hierover in 1983: ‘Ik denk dat vooral Gerard Diels zich tegen opname verzet heeft. Ikzelf had de poëzie van Lucebert er graag in gehad, hoewel ik die in het begin verrekt moeilijk vond. Ik herinner me vaag dat Diels de opvatting had: “Dat is geen poëzie”. Dat moet een enorme schop tegen de schenen geweest zijn.’

Schierbeek, die als prozaïst nauwelijks met het redactiebeleid op het gebied van de poëzie te maken had, merkte hierover op: ‘Het is natuurlijk wel merkwaardig dat we nog geen gedichten van Lucebert hadden. Dat is allermerkwaardigst. Dat heb ik dus nooit begrepen. Dat heb ik toen nog wel in de redactie gezegd. Ja, vignetten, maar geen gedichten. Iedereen wist toen al dat Lucebert gedichten geschreven had.’

Bert Voeten vertelde op zijn beurt: ‘We waren met het laatste nummer bezig en we hadden altijd in elk nummer vignetten gehad. We kenden de tekenaar Lucebert en dat de man ook nog verzen schreef, was een bijkomstigheid. Het ging ons om de tekenaar Lucebert. We herkenden toen nog niet de formidabele gedichten die hij maakte.’

En verder over Luceberts verzen: ‘Ik vond ze curieus, maar ze overrompelden me niet, zoals ze dat later wel hebben gedaan. Toen kwam Lucebert

van de vliering bij ons boven op de Kloveniersburgwal, waar hij in die tijd woonde, naar beneden met een gedicht als “Christuswit”. Dat was een geweldige belevenis om dat te horen. Toen zagen we dat er een groot dichter was opgestaan en dat hadden we daarvoor niet herkend.’

Het afwijzen van de gedichten van Lucebert door de meerderheid van de redactie van *Het Woord* maakte duidelijk dat het niet meer mogelijk was nog tot een compromis te komen. Jan Elburg bleek niet bereid te zijn zich bij de redactionele beslissing neer te leggen. Koos Schuur merkte hierover in 1983 op: ‘Elburg wilde zijn zin doordrijven. Daar had hij in mijn ogen het recht toe, maar niet op die manier. Elburg wilde zich eigenlijk van *Het Woord* losmaken. Hij is samen met Gerrit Kouwenaar naar de *Cobra*-groep gegaan, waar hij zich waarschijnlijk meer thuisvoelde, hoewel ik dat betwijfel. Kouwenaar had dezelfde ideeën in die tijd als Jan, ze kwamen sterk overeen.’

Met dit conflict was de redactie van *Het Woord* dus in feite uiteengevallen. De redacteuren stoven hierna in verschillende richtingen uiteen. Ferdinand Langen en Bert Voeten gingen over naar de redactie van het literaire tijdschrift *Ad Interim*, terwijl Jan Elburg in de jaren daarna nauw bij de groep rond *Reflex* en *Cobra* betrokken raakte. Ook Bert Schierbeek zou later trouwens aan *Cobra* meewerken.

Volgens Schuur heeft Elburg niet geprobeerd hem over te halen zich ook bij de groep rond *Cobra* aan te sluiten: Schuur was in die tijd trouwens al bezig zich op zijn emigratie naar Australië voor te bereiden. Elburg en Schuur waren in de afgelopen periode van elkaar vervreemd geraakt. Schuur: ‘Hij had het te druk. En ik had hem waarschijnlijk een beetje in de steek gelaten door mij de laatste jaren van de literatuur af te wenden, waardoor hij mij eigenlijk zo'n beetje afschafte. Een paar jaar later was Elburg bij mij op bezoek en er was iets kregeligs in de atmosfeer. Toen wilde ik weten waarom hij zo stroef was en toen zei hij dat hij zo was omdat ik hem in de steek gelaten had. Dat vond ik belachelijk.’

Waarschijnlijk was geen van de redacteuren zo teleurgesteld door het verdwijnen van *Het Woord* als Gerard Diels. Bert Voeten: ‘Diels was een man die zich hierna overal van terugtrok. De maatschappelijke ontwikkelingen, daar wilde hij niets van weten. Hij trok zich terug in verachting, in misprijzen. De Koude Oorlog is volgens mij aan hem voorbijgegaan.’

De zwanenzang van het woord

Pas in maart 1949 verscheen het laatste nummer, gedateerd ‘Winter 1948-'49’ en met een omvang van toch nog honderdzesenzeventig bladzijden. Daarin werd over het einde van *Het Woord* meegedeeld: ‘Uit zakelijke over-

wegingen heeft de directie van De Bezige Bij gemeend, de uitgave van het tijdschrift *Het Woord* te moeten staken. Pogingen op andere wijze dit tijdschrift voort te zetten, bleken vruchteloos, zodat *Het Woord* zijn ruim driejarig bestaan met dit nummer eindigt.' Volgens Siem Bakker in zijn studie over *Het Woord* is nog geprobeerd Reinold Kuipers van De Arbeiderspers over te halen het blad uit te geven, maar deze poging was vergeefs.[62]

Verder werd meegedeeld: 'De redactie-leden Ferdinand Langen en Bert Voeten zijn op verzoek van de redactie van *Ad Interim* naar dat tijdschrift overgegaan. Aan de abonné's van *Het Woord* zal begin 1949 het tijdschrift *Ad Interim* ter kennismaking worden toegezonden.

Uitdrukkelijk vestigt de redactie er echter hier de aandacht op, dat er geen sprake is van een fusie tussen *Ad Interim* en *Het Woord*, zoals enkele bladen abusievelijk hebben vermeld, en dat geen enkel tijdschrift het recht heeft, zich de voortzetting van *Het Woord* te noemen.'[63]

In deze laatste aflevering hield Hans Redeker zich nog eenmaal bezig met de wijze waarop de jonge generatie tegenover de wereld en het leven stond. In zijn bijdrage onder de typerende, al enkele keren door hem gebruikte titel 'Scherven van de kosmos' schreef hij dat de jongeren weinig van de ouderen konden leren en dus hun eigen weg moesten zoeken. Vroegere artistieke bewegingen hadden daarbij hun aantrekkingskracht verloren: 'Noordwijk, Bergen, Blaricum en Laren zijn herfstige herinneringen, waarheen het goed is te keren; in de dorre blaren opeengehoopt onder onze voeten ritselen nog de namen van hevigheid en passie; lanen fluisteren flarden van verzen en gedachten rond de laatste vereenzaamden. De brandende roes der Tachtigers, de hoge Spinozistische stilte rondom Verwey; de opschreeuw der expressionisten of het koele pointillé van een poésie parlante; Forum; Criterium; Forum; Forum - en waar zijn wij? Misschien ergens aan de brakke stadsranden en achter de viaducten, in het amorphe licht van stationswachtkamers of tussen de lintbebouwingen terzij der kleine steden. Op doorreis. Met achterdocht en verdenking als onaantrekkelijke bagage.

Achterdocht jegens de "schoonheid", achterdocht jegens het "dichterschap", achterdocht jegens het "Al-eene", achterdocht jegens de psychologie, achterdocht jegens Hegel en jegens Nietzsche, achterdocht jegens Marx en jegens Joyce. Achterdocht: Afterthought.

Men kan de "ironie" der jongeren alleen als een oorspronkelijker vorm van "eerbied" verstaan. Het "Goddelijke" was ten allen tijde het onuitspreekbare, nameloze. De ironie is de enige vorm voor een generatie, wier eerbied voor het "wonder" de andere zijde is van een argwaan jegens woorden ("Liefde", "Schoonheid", "Recht", "Mens") die zij toch op enige wijze genoodzaakt is te gebruiken.

“Laat ons niet over Liefde praten”, zegt de jonge minnaar. Dat is geen cynisme, maar een verhevigde eerbied, een nieuw “geloven”.

Vertwijfeling als de bron van oorspronkelijkheid. Oorspronkelijkheid als nieuw “humanisme”. En als “religiositeit”.’[64]

Jan G. Elburg werkte aan dit nummer mee met vijf gedichten, waaronder ‘O hanen...’, dat beheerst wordt door beelden van verval en ondergang:

O hanen van herfst,
oude mannen van herfst,
bakstenen vioolspel der bladeren
klinkers langs, gele
kerfbankmuziek en skelet,
koude handen van herfst,
kuilen wijn.

Wie waait mij de ogen als herfstblad rood
langs de stadswand, van wingerd overkokend,
ramen langs, sprekende diafane
spiegels waar wachtende vrouwen hun rode
haarvachten breed door de bomen spannen:
weefsels van wind en verlangen?
Wie waait mij dood, cryptogamen?

Wie heeft er gewacht of het najaar ontstond
in de mengvaten stucco, de wijnplantsoenen
der binnenstad, gistend aan woningnood
der vrouwen alleen met bederf aan hun lippen?
O zie de man dood, en de kinderen naar school,
en de zon sterft als look op de daken.

Fabrieken van herfst,
destillaten van herfst...
Mijn mond, zie het jaar door de goten stromen,
knisterend haar, gouden zolen van herfst,
die de steden ten einde lopen.
Zie de geesten van rook
op het huis.[65]

Van Ferdinand Langen werden in deze aflevering drie verhalen gepubliceerd, waaronder het aangrijpende verhaal ‘De dood van mijn vader’. Hierin

wordt de dag beschreven waarop een ik-persoon het bericht krijgt dat zijn vader in een van de Duitse concentratiekampen om het leven gekomen is. Langen deelde in 1996 mee: 'Dat verhaal is voor 100% autobiografisch.'[66]

Het slot van het verhaal luidt: 'Ik ging nog even naar mevrouw Roddenhof. Haar man was met mijn vader gearresteerd en zij waren altijd samen gebleven op die hele lange tocht door de kampen. Mevrouw Roddenhof woonde twee straten van ons vandaan boven een bloemenwinkel. Zij was een grote, opgewekte vrouw, die gauw lachte. Zij deed mij zelf open.

"O, kom maar binnen," zei ze. Ik kwam binnen. "Je moet maar niet naar de rommel kijken," zei ze, "met de kinderen kun je het bijna niet aan de kant houden." Zij liet mij in de kamer, waar vijf kinderen aan het spelen waren. "Ga hier maar zitten," zei ze. Zij veegde een paar blokken uit een bouwdoos van de stoel.

Ik ging zitten. De kinderen waren met het spelen opgehouden en keken mij aan. "Ik heb twee brieven van mijn man gekregen," zei ze, "een uit Linz en een uit Parijs. Fijn hè?" Zij lachte. "Wil je ze lezen?" vroeg ze. Zij schoof twee brieven die op tafel lagen naar mij toe.

"Straks graag," zei ik. Ik wachtte even, toen zei ik: "Ik hoorde vanmiddag een minder prettig bericht. Ik hoorde dat mijn vader niet terug zal komen."

"Weet je het zeker?" vroeg mevrouw Roddenhof aarzelend.

"Ja," zei ik, "ik kreeg vanmiddag een brief in handen, waar het duidelijk instaat."

"Ik wist het al wel," zei mevrouw Roddenhof, "mijn man schreef al zo, dat ik het al wel weten kon. Maar ik dacht, misschien is het nog niet helemaal zeker."

"Het is nu wel helemaal zeker," zei ik. "Er is geen twijfel meer mogelijk. Zal ik de brief voorlezen?"

"Ja, toe maar," zei zij.

Ik haalde de brief weer uit mijn zak en begon te lezen. De kinderen zaten stilletjes op de vloer en keken mij nog steeds aan. Na twee, drie zinnetjes begon het wazig voor mijn ogen te worden. En plotseling kon ik niet verder. Ik dacht op dat ogenblik weer aan kermissen, aan zweefmolens en aan draaimolens en ik hield mijn hand voor mijn gezicht en ik huilde.

"Ik ben misselijk," zei ik, "ik kan niet meer. Hier hebt u de brief. U kunt hem zelf wel lezen." Ik wierp de brief op de tafel en ik maakte dat ik wegkwam.

Ik ging weer naar huis en toen ik opnieuw door de gang liep, hoorde ik, dat er al visite was in de kamer. Ik deed de kamerdeur open en zag veel mensen zitten met ernstige gezichten. Mijn oom Paulus, die mij nooit erg heeft gemogen, stond op en gaf mij een hand. Ik zag dat de ene kant van zijn neus

helemaal nat was. En toen pas drong het voor het eerst goed tot mij door, dat mijn vader dood was.'[67]

Het vierde nummer bevatte verder het gedicht 'En waar blijf ik?' van Gerrit Kouwenaar, een fragment, getiteld 'Mijn zoon is Jezus', uit *Het boek Le Cocq* van Bert Schierbeek, een uitvoerige beschouwing van Hans Redeker over 'Het existentialisme in het kader der Duitsche philosophie' en een essay van Elisabeth Augustin over de romans van Louis Paul Boon.

Van Lucebert tenslotte werden negen vignetten opgenomen. Een humoristische speling van het lot was daarbij dat deze aflevering en daarmee het hele tijdschrift *Het Woord* juist met zíjn naam in de inhoudsopgave afgesloten werden.

Terugblik

Met dit laatste nummer had *Het Woord* dus ruim drie jaren bestaan, waarvan de laatste twee jaar in de vorm van *quarterlies*. Ook al betekende dat laatste een minder frequente verschijning, dat bracht niet met zich mee dat ook de totale omvang van het blad duidelijk terugliep. Zo telden de drie afleveringen van de tweede jaargang honderdtwintig tot honderdzestig bladzijden, de vier nummers van de derde jaargang zelfs nog iets meer: honderdzestig tot honderdzesenzeventig pagina's. Samen over de hele periode leverde dat het indrukwekkende aantal van duizendzesennegeritig pagina's op.

Kijken we naar het aandeel van de poëzie in de tweede en derde jaargang, dan blijkt dat in deze periode honderddertien bladzijden voor gedichten gereserveerd waren. Dat is ruim tien procent van het totale aantal pagina's. Vergeleken met de eerste jaargang, toen meer dan zevenentwintig procent van de ruimte met verzen gevuld was, is dat een drastische vermindering.

Dat is des te opvallender voor wie bedenkt dat vooral in de derde jaargang van *Het Woord* geregeld geschreven werd dat de vernieuwing van de poëzie, waarnaar in die jaren met zoveel verlangen uitgekeken werd, al vrijwel haar beslag gekregen had. Kennelijk speelde die vernieuwing zich nog voor een belangrijk deel in het rijk der ideeën af. Of misschien moeten we zeggen: die vernieuwing leek een visioen te zijn, dat geleidelijk dichterbij kwam, waarvan ook al de contouren zichtbaar werden, maar dat nog niet binnen handbereik bleek te liggen.

Ook het aandeel van het verhalend proza nam in deze periode trouwens af, hoewel niet zo opvallend als dat met de poëzie het geval was. In de tweede en derde jaargang waren tweehonderdnegenenveertig bladzijden met verhalen en romanfragmenten gevuld. Dat was bijna drieëntwintig procent

van het totale aantal pagina's: negen procent minder dan in de eerste jaargang.

Het gevolg van dit alles was natuurlijk dat het aandeel van het kritisch proza veel en veel groter werd dan tot dusver. Vanaf de tweede jaargang werden maar liefst zevenhonderdvierendertig bladzijden met essays en kritieken gevuld. Dat was ongeveer zevenenzestig procent of twee derde van de totale omvang. Het is dan ook niet overdreven te zeggen dat *Het Woord* in die laatste fase vooral een kritisch tijdschrift geweest is.

Richten we ons nu op de poëzie, dan blijkt dat er sinds de eerste jaargang veel minder dichters aan *Het Woord* zijn gaan meewerken: toen waren dat er zevenendertig, in de tweede en derde jaargang samen slechts zeventien. Hieruit kan de conclusie getrokken worden dat het blad steeds meer de spreekbuis werd van een duidelijk onderscheiden groep dichters, die overwegend jong waren, hoewel er ook wel enkele ouderen aan *Het Woord* meewerkten, zoals Gerrit Achterberg en Gerard den Brabander. Tot de jongeren die de meeste verzen bijdroegen, behoorden opnieuw Bert Voeten (26 verzen), Jan G. Elburg (15) en Nico Verhoeven (14).

Hoe zagen de gedichten in de tweede en derde jaargang van *Het Woord* er nu uit? Duidelijk is dat er over het algemeen een grotere neiging dan tot dusver bestond om zich van het keurslijf van al te strakke regels te bevrijden. Zo viel het eindrijm in enkele verzen van Bert Voeten en Koos Schuur weg en bleek daarin ook het metrum voor een veel natuurlijker ritme te hebben plaatsgemaakt. Ook de beeldspraak was soms heel direct. Voorbeelden hiervan zijn te vinden in Voetens gedicht ‘Aan Anita Giner de Ayres’: ‘het lood der moedeloosheid’ en ‘scherven Andalusisch maanlicht’.[68]

Veel verder ging Jan Elburg in zijn cyclus ‘Laag Tibet’, dat met de schitterende regels begint: ‘De lauwe branding in mijn mond zal geen muziek,/ uit kiezels, noch uit hagels rumbaballen,/ omroeren aan een paars, exotisch kustgebied:/ er blijft verbitterd zand om in te bijten/ zolang mijn eeuw duurt en der brekers lied.’[69] Hier heeft zich de beeldspraak al veel verder dan bij Voeten losgemaakt van de mededeling, de associaties gaan op eigen kracht verder en trekken het vers in hun vaart mee. De dichter heeft de touwtjes niet meer volledig in handen, hij vertrouwt zich voor enkele momenten blindelings toe aan de macht van de taal.

Elburg moet bij het schrijven van dit gedicht een geweldig gevoel van bevrijding gekend hebben. Ook al raakt het vers diepe kernen van ontluistering en ondergang, tegelijkertijd is er bij de dichter een baldadig genieten van de mogelijkheden van de taal. Voor mij drukt vooral het prachtige woord ‘rumbaballen’, dat daar op het eind van de tweede regel precies op de

goede plaats staat, dat uitdagende genot uit. De afstand tot Elburgs vroegere poëzie is daarmee wel heel groot geworden.

Ook de gedichten van Gerrit Kouwenaar in de laatste afleveringen van de derde jaargang zijn voor een groot deel uit associaties opgebouwd, zoals in 'De faun in de stad': 'Augustusochtend. Van mijn nieuwe kleren/ slaan vleugelmouwen uit het slaappark omhoog.'[70] Een verschil daarbij is dat het vers van Kouwenaar puntiger lijkt, meer staccato, terwijl het ritme bij Elburg in lange golfslagen verloopt.

Ook al is het aandeel van de poëzie in *Het Woord* dus in de loop der jaren een stuk kleiner geworden, er heeft zich in die periode wel een reusachtige ontwikkeling voorgedaan. Vanaf Koos Schuur en Bertus Aafjes - en ook Jan Elburg - in het eerste nummer na de bevrijding tot Gerrit Kouwenaar en Jan Elburg in het allerlaatste nummer van de derde jaargang is er een lange weg afgelegd, waarbij de expressiemogelijkheden geleidelijk steeds meer zijn verruimd.

Was er bij de poëzie dus sprake van een min of meer exclusieve groep auteurs die aan *Het Woord* meewerkte, ook bij het verhalend proza was dat het geval. In de tweede en derde jaargang werden van slechts zeven schrijvers verhalen of romanfragmenten gepubliceerd. Daarvan namen Ferdinand Langen en Bert Schierbeek - met respectievelijk zeven en vijf bijdragen - dan nog het leeuwendeel voor hun rekening. Tot de andere auteurs behoorde Simon van het Reve, van wie een fragment uit *De avonden* gepubliceerd werd.

In vergelijking met zijn vroegere werk, dat sterk romantiserend was, blijkt het proza van Ferdinand Langen in de loop der jaren veel soberder te zijn geworden. Een voorbeeld hiervan in de derde jaargang is het verhaal 'De dood van mijn vader'. Hierin komen geen beeldende omschrijvingen en kleurige adjectieven meer voor: de gebeurtenissen worden juist heel feitelijk verteld.

Een heel andere uitstraling hadden de gepubliceerde fragmenten uit *Het boek Le Cocq* van Bert Schierbeek. Daarin lijkt deze erop uit te zijn een innerlijke realiteit te verbeelden via de uiterlijke omstandigheden van het verhaal. Schierbeek gebruikte daarbij - in tegenstelling tot Langen - veel adjectieven, waardoor er bij hem van een sobere verteltrant geen sprake is. Doordat bij hem achter de zichtbare wereld een andere, onzichtbare werkelijkheid lijkt schuil te gaan, doet Schierbeeks proza denken aan de schilderijen van sommige symbolisten, zoals Edvard Munch en Odilon Redon. Tegelijkertijd blijft bij hem de chronologische structuur van het verhaal bestaan.

De tweede en derde jaargang van *Het Woord* was vooral de periode van de grote essays. Elk nummer startte met enkele beschouwingen die duide-

lijk niet over het hoofd konden worden gezien. De grote vaandeldrager op dit gebied werd Gerard Diels met essays die getooid waren met titels die klonken als een klok zoals ‘Irrationalisme’, ‘Het duistere vers’ en ‘Kunst en maatschappij’. Een goede tweede was Hans Redeker, die een reeks beschouwingen publiceerde onder de titel ‘Scherven van de kosmos’. Opvallende essays waren er ook van Koos Schuur, terwijl Jacques den Haan aan *Het Woord* een belangrijke studie over James Joyce bijdroeg.

Het is interessant te zien hoe de gedachten over de poëzie zich in de loop der jaren in *Het Woord* verder ontwikkeld hebben. Kort na de bevrijding nam Koos Schuur het op voor de ‘zuivere’ poëzie, die bedreigd zou worden door te veel actualiteit en ‘journalistiek’ in het gedicht. In het kader daarvan keerde hij zich dan ook tegen de grote waardering die er in die jaren bestond voor de verzetspoëzie. Zijn stellingname daartegen was in feite gericht tegen alle tendensen naar een meer nuchtere en rationalistische poëzie, zoals in de jaren dertig in het tijdschrift *Forum* gepropageerd werd. Hij wilde vooral meer ruimte vrijmaken voor de irrationele krachten in de mens, die volgens hem de inspiratie vormen tot alle kunstuitingen.

Vanaf het begin van de tweede jaargang werd Koos Schuur hierin bijgevallen door Gerard Diels, die aan diens opvattingen een duidelijker filosofische basis probeerde te geven. Diels wees daarbij elke poging om de poëzie ondergeschikt te maken aan de eisen van de logica radicaal af en verdedigde het bestaansrecht van ‘het duistere vers’. Dat was natuurlijk van groot belang in een tijd waarin sommige dichters, onder wie Elburg, bij het schrijven van hun verzen grotendeels van associaties uit wilden gaan.

Koos Schuur van zijn kant plaatste de hele poëtische beweging in Nederland waarvan de groep rond *Het Woord* het middelpunt zou zijn, in een internationaal kader door haar in verband te brengen met de ‘Apocalypse movement’ in Engeland, die vooral door Dylan Thomas vertegenwoordigd werd. De hoofdzaak daarbij was dat jonge dichters uit beide landen zich weer richtten ‘op de regeneratie van den afzonderlijken mensch’,[71] zoals Schuur het noemde, en dus afstand namen van een al te duidelijk maatschappelijk of politiek engagement.

De ontwikkelingen in het moderne proza werden in dezelfde periode vooral door Bert Schierbeek aan de orde gesteld. Hij merkte op dat beschrijvingskunst meer een kunst is van ‘conventioneel kijken en opschrijven van wat men met gehoorzame ogen waarneemt dan literatuur’[72] en dat er geen sprake is van slechts één werkelijkheid. Daarmee werd het pad gebaand voor een uiterst subjectieve weergave van wat de schrijver als zijn persoonlijke realiteit ondergaat. Ook Schierbeek wees daarbij op het belang van de associaties.

Verder nam hij afstand van de pretentie dat het mogelijk zou zijn het karakter van een personage volledig te doorgronden. Ook in dat opzicht was niets voorspelbaar, ook niet voor de schrijver zelf, wat trouwens tot de kern van het creatieve proces behoort. Met Paul Rodenko was Schierbeek dan ook van mening dat aan de bloei van de psychologische roman intussen een einde gekomen was.

Alles bij elkaar is het natuurlijk uiterst boeiend Schierbeeks ontwikkeling te volgen in deze jaren die vooruitliepen op *Het Boek Ik*: zijn eerste experimentele roman, die in het begin van de jaren vijftig zoveel beroering wekken zou.

Bekijken we tenslotte nog hoeveel auteurs aan de tweede en derde jaargang van *Het Woord* meegewerkt hebben, dan blijkt dat dit er drieëndertig waren. Bij vergelijking met het aantal auteurs in de eerste jaargang - drieënvijftig - wordt de indruk bevestigd dat er in de loop der jaren een scherpere afbakening is ontstaan van de schrijvers die tot de groep rond het tijdschrift gerekend werden.

Tegelijkertijd is nog een andere ontwikkeling opvallend. De redacteuren van *Het Woord* namen in de tweede en derde jaargang niet minder dan achthonderdachtenveertig bladzijden voor hun rekening, dus ongeveer zevenenzeventig procent: meer dan driekwart van de totale omvang. Dat was een enorme groei vergeleken met de eerste jaargang, toen het redactionele aandeel al van ruim een kwart tot meer dan de helft van het totale aantal pagina's gestegen was.

De conclusie hieruit is duidelijk: in de loop der jaren heeft *Het Woord* zich steeds meer tot het tijdschrift van een duidelijk omlijnde groep auteurs ontwikkeld. Deze groep startte vanuit de gedachte dat er - in tegenstelling tot de geëngageerde kunst waar de aanhangers van *Forum* om vroegen - plaats moest zijn voor een literatuur, die haar inspiratie vooral zocht in de droom, het irrationele, de grote vragen van leven en dood. Geleidelijk werd hierna het ideaal dat de schrijvers rond *Het Woord* voor ogen stond, concreter, waarna het blad tenslotte uitkwam op de drempel van het experimentele gedicht.

Ook al was het verlangen sterk om verder te komen, die drempel heeft *Het Woord* tenslotte niet ècht durven te overschrijden.

Eindnoten:

1 Koos Schuur, maart 1983.
2 Jan G. Elburg, april 1983.
3 Bert Schierbeek, juni 1983.
4 Bert Voeten, april 1983.
5 *Vrij Nederland*, 7 december 1946.
6 Ferdinand Langen, maart 1983.
7 Archief-NLMD.
8 Doorslag van brief in archief-NLMD.
9 Archief-Ferdinand Langen.
10 Wilhelmina Gasthuis te Amsterdam.
11 Archief-Ferdinand Langen.
12 *Ibid.*
13 *Ibid.*
14 Archief-NLMD.
15 *Ibid.*
16 *Ibid.*
17 *Ibid.*

18 *Ibid.*
19 Ferdinand Langen, maart 1983.
20 Hierover: Siem Bakker, *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949*, pag. 632. Amsterdam, 1987.
21 *Het Woord*, jg. 2, nr. 1, pag. 1-21.
22 *Id.*, jg. 2, nr. 1, pag. 33-34.
23 *Id.*, jg. 2, nr. 1, pag. 62.
24 Tricornios: de driekanten steken van de beruchte Guardia Civil (noot van Bert Voeten).
25 *Het Woord*, jg. 2, nr. 1, pag. 63.
26 *Id.*, jg. 2, nr. 1, pag. 100.
27 *Id.*, jg. 2, nr. 1, pag. 104-106.
28 Archief-NLMD.
29 *Ibid.*
30 *Ibid.*
31 Wim Schouten, *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*, pag. 47. Amsterdam, 1988.
32 Bert Schierbeek, 'Een paar opmerkingen naar aanleiding van "Gesprek over nederlands proza en avantgarde"', gedateerd 18 oktober 1977, in *Rasters* 5, pag. 137, Amsterdam, 1978.
33 *Het Woord*, jg. 2, nr. 2, pag. 93.
34 Het venijn zit in de staart.
35 Archief-Ferdinand Langen.
36 *Het Woord*, jg. 2, nr. 3, pag. 23.
37 *Id.*, jg. 2, nr. 3, pag. 44.
38 *Id.*, jg. 2, nr. 3, pag. 56-61.
39 *Id.*, jg. 2, nr. 3, pag. 71-72.
40 *Id.*, jg. 2, nr. 3, pag. 113-114.
41 *Podium*, jg. 4, pag. 499-500.
42 Siem Bakker, *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949*, pag. 645. Amsterdam, 1987.
43 Wim Schouten, *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*, pag. 61. Amsterdam, 1988.
44 *Id.*, pag. 61-62.
45 *Het Woord*, jg. 3, nr. 1. pag. 2-4.
46 *Id.*, jg. 3, nr. 1, pag. 62-63.
47 *Id.*, jg. 3, nr. 1, pag. 133-136.
48 Noorden.
49 Archief-Frysk Letterkundich Museum en Dokumintaesjesintrum in Leeuwarden.
50 *Het Woord*, jg. 3, nr. 2, pag. 146-147.
51 Richter Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*, pag. 166. Amsterdam, 1972.
52 Archief-Erven Fokke Sierksma.
53 *Het Woord*, jg. 3, nr. 3, pag. 42-43.
54 *Id.*, jg. 3, nr. 3, pag. 52.
55 *Id.*, jg. 3, nr. 3, pag. 59.
56 *Id.*, jg. 3, nr. 3, pag. 128-129.
57 *Id.*, jg. 3, nr. 3, pag. 136-137.
58 Archief-Erven Fokke Sierksma.
59 Richter Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*, pag. 167. Amsterdam, 1972.
60 Wim Schouten, *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*, pag. 62. Amsterdam, 1988.
61 Ferdinand Langen, maart 1983.
62 Siem Bakker, *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949*, pag. 208. Amsterdam, 1987.
63 *Het Woord*, jg. 3, nr. 4 (omslag).
64 *Id.*, jg. 3, nr. 4, pag. 68-69.
65 *Id.*, jg. 3, nr. 4, pag. 95.
66 Ferdinand Langen, mei 1996.
67 *Het Woord*, jg. 3, nr. 4, pag. 136-137.
68 *Id.*, jg. 2, nr. 1, pag. 63.
69 *Id.*, jg. 2, nr. 3, pag. 71.
70 *Id.*, jg. 3, nr. 3, pag. 59.
71 *Id.*, jg. 2, nr. 1, pag. 34.
72 *Id.*, jg. 2, nr. 1, pag. 105.

Hoofdstuk 3
Criterium (4): een open toekomst en een literair visitekaartje

In tegenstelling tot de vele literaire bladen die na de bevrijding voor het eerst uitkwamen, was er bij *Criterium* sprake van een wederopstanding: enkele jaren eerder, tussen 1940 en' 42, was er immers bij de Amsterdamse uitgeverij J.M. Meulenhoff al een blad verschenen onder dezelfde naam.

Dat vroegere *Criterium*, waarvan de redactie gevormd werd door Cola Debrot, Han G. Hoekstra en Ed. Hoornik, was een opvallend tijdschrift geweest waaraan de meest getalenteerde jongeren uit die tijd hadden meegewerkt. Tot die jongeren behoorden Bertus Aafjes, Gerrit Achterberg, Anna Blaman, Gerard den Brabander, Pierre H. Dubois en Adriaan Morriën.

Wat de redactie van dat blad indertijd precies voor ogen gestaan had, viel niet zo gemakkelijk vast te stellen als bij sommige vroegere tijdschriften - zoals *De Nieuwe Gids* of *De Beweging* - het geval geweest was, ook al deed een redacteur als Ed. Hoornik in talloze essays en kritieken nog zo zijn best zijn standpunten onder woorden te brengen.

Duidelijk is wel dat er naar een synthese gestreefd werd tussen twee opvattingen die in de jaren dertig fel op elkaar gebotst waren. Aan de ene kant was dat de lyrische bevlogenheid van expressionisten als H. Marsman en Jan Engelman, die altijd weer gretig uitzagen naar een herdersuurtje kosmische erotiek, en aan de andere kant het nuchtere gevoel voor de realiteit dat zo kenmerkend was voor de groep rond *Forum*. De redactie van *Criterium* had dit streven naar een synthese proberen te vangen onder fraaie termen als ‘romantisch rationalisme’ of ook wel ‘romantisch realisme’. Termen waarin duizelingwekkend met tegenstellingen werd gejongleerd.

Hoe onduidelijk haar uitgangspunten hier en daar ook waren, *Criterium* bleek toch onder woorden te brengen wat er in de jonge generatie van toen leefde en zo werd het blad binnen korte tijd het meest inspirerende literaire tijdschrift dat in die eerste jaren van de Duitse bezetting verscheen.

Helaas: de oprichting van de Nederlandsche Kultuurkamer, waardoor het culturele leven langs nationaal-socialistische lijnen strak gereglementeerd werd, bleek enkele jaren later roet in het eten te gooien. In de lente van 1942 besloot de redactie van *Criterium* zich niet bij deze instantie aan te melden, wat aan het verschijnen van het blad een - naar later dus zou blijken: voorlopig - einde maakte.

Het initiatief van Frits van Heerikhuizen

De kaalslag in het literaire landschap waartoe de oprichting van de Kultuurkamer geleid had, vormde in de tweede helft van de bezettingstijd natuurlijk een uitdaging voor creatieve geesten van allerlei slag om alvast na te denken over de situatie die in de komende jaren na de onvermijdelijke Duitse nederlaag ontstaan zou. Een van hen was de drieëndertigjarige dichter en essayist F.W. van Heerikhuizen, die in 1940 nog heel even aan *Criterium* meegewerkt had.

Frederik Willem ('Frits') van Heerikhuizen (1910-'69), geboren in Enschede, had aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam Nederlands gestudeerd. Al in zijn studententijd bleek hij een ambitieuze man te zijn, vol idealen, iemand die er gretig naar verlangde deel te nemen aan de grote bewegingen van zijn tijd.

De poëzie die hij in die jaren schreef en die verzameld werd in de bundels *Tussen twee zomers* (1936) en *De poort* (1941), maakte een impressionistische indruk. In 1942 kwam de bloemlezing *Stille opmars* uit, waarin hij verzen van de nieuwe generatie in Nederland samenbracht.

Bleek uit de publicatie van deze bloemlezing al dat Van Heerikhuizen erop uit was de jonge literatuur zoveel mogelijk onder de aandacht te brengen, ook zijn tijdschriftplannen wijzen daarop. Hij kende John Meulenhoff, die in het begin van de bezettingstijd *Criterium* uitgegeven had, en hoopte via hem zijn ideeën te realiseren. Hij besloot met het oog daarop de bemiddeling van Adriaan Morriën in te roepen, die enkele jaren jonger dan hijzelf was en die intussen ook met John Meulenhoff in contact gekomen was. Morriëns eerste dichtbundel, *Hartslag*, had Van Heerikhuizen met bewondering gelezen.

Hij nodigde Morriën dus voor een bezoek bij zich thuis in Bussum uit. Deze vertelde hierover in 1992: 'Van Heerikhuizen vroeg me toen of ik bereid was aan zijn tijdschriftplannen mee te doen. Hij dacht dat het goed zou zijn, als *Criterium* opnieuw zou uitkomen, maar dan moest het wel een heel ander blad dan vroeger worden. Van Heerikhuizen had allerlei kritiek op *Criterium*, die ik trouwens wel deelde. Dat romantisch-rationalistische programma van het blad vond ik een beetje zwammerig, dat was niet duidelijk. Bovendien was ik al niet zo'n groot bewonderaar van de poëzie van Hoornik, eigenlijk ook niet van Aafjes, hoewel ik moet toegeven dat zijn eerste bundel *Het gevecht met de muze* elegante poëzie bevat.'[1]

Van Heerikhuizen en Morriën bleken het in hun kritiek op het vroegere *Criterium* grotendeels met elkaar eens te zijn. Van Heerikhuizen stelde daarop voor dat Morriën, die beter met John Meulenhoff kon opschieten dan hijzelf, eens met hem zou gaan praten over een mogelijke wederopstanding

van *Criterium* na de bevrijding. Daarbij zou het van belang zijn ook op een verandering van de formule van het blad aan te dringen. Morriën beloofde binnenkort bij uitgeverij Meulenhoff langs te gaan.

‘Een goed boek in een goed kleed’

De toen bijna vijftigjarige firma J.M. Meulenhoff ontleende haar naam aan de oprichter Johannes Marius Meulenhoff, die in 1869 te Zwolle geboren was. Na bij boekhandels in Parijs, Leipzig en Den Haag de kneepjes van het vak geleerd te hebben, richtte hij in 1895 aan de Warmoesstraat te Amsterdam een importboekhandel op. Het was daarbij zijn bedoeling vooral Franse, Duitse, Scandinavische en Italiaanse boeken te importeren. Meulenhoff, die van mooi uitgegeven boeken hield - ‘Een goed boek in een goed kleed’ werd een van zijn favoriete uitspraken -, maakte er een gewoonte van om geïmporteerde boeken waarvan het uiterlijk hem niet aanstond, in een nieuw, liefst roodleren bandje te laten steken.

Omstreeks de eeuwwisseling ging hij er ook toe over zelf vertalingen van buitenlandse werken te laten vervaardigen en aan de boekhandel aan te bieden. Vooral de uitgave van toneelstukken van de Noorse schrijver Henrik Ibsen, die in die tijd voor talloze sombere overpeinzingen in volle schouwburgzalen zorgden, bleek een schot in de commerciële roos. Hierdoor aangemoedigd, ging Meulenhoff ook boeken van andere auteurs uitgeven.

In totaal verschenen er tot in de jaren dertig in zijn fonds meer dan tweehonderd titels van buitenlandse en Nederlandse schrijvers. Daartoe behoorden werken van kopstukken als Cervantes, Charles Dickens, Honoré de Balzac, F.M. Dostojevski, Maxim Gorki, Sigrid Undset en Teixeira de Pascoaes. Nederlandstalige auteurs van wie Meulenhoff boeken uitgaf, waren Augusta de Wit, Cyriel Buysse, Jan Greshoff, Maurice Gilliams en vooral - het paradepaardje van de uitgeverij - Arthur van Schendel.

In 1920 nam de voortvarende Meulenhoff de bekende Amsterdamse boekhandel Van Heteren over, die kort daarna gevestigd werd in het statige pand Rokin 44. Op hetzelfde adres kwam toen ook de uitgeverij.

Meulenhoff, die bovendien in de loop der jaren belangen kreeg in enkele andere boekhandels en die verder een actieve rol in de branche als geheel speelde, kreeg na 1935 steeds meer problemen met zijn gezondheid, wat er toe leidde dat hij begin 1939, bijna zeventig jaar oud, als directeur moest aftreden. Zeven maanden later, in augustus, zou ‘de oude Meulenhoff’, zoals hij op de uitgeverij genoemd werd, overlijden.

Intussen was hij opgevolgd door zijn zoon Jan Rudolph (‘John’), die in 1906 geboren was. Na enkele jaren bij de Stoomvaart Maatschappij Neder-

land in dienst geweest te zijn - daarbij verbleef hij ook in Oost-Indië -, besloot John Meulenhoff in de jaren dertig in de voetsporen van zijn vader te treden. Ook hij volgde een opleiding bij boekhandels in Parijs en Leipzig, woonde vervolgens in Londen en ging in 1933 bij Meulenhoff werken. In de zomer van 1937 werd hij er tot directeur benoemd.[2]

John Meulenhoff was in het algemeen een vriendelijke man, die hoge idealen koesterde over de toekomst van onze cultuur, maar die vaak een onzekere indruk maakte. Adriaan Morriën vertelde over hem: 'Hij vond het erg moeilijk beslissingen te nemen. Hij zou zelfs nog aarzelen om de bijbel te herdrukken.'

In de loop der jaren zou ook John Meulenhoffs vrouw Jacqueline - een sterke persoonlijkheid die verscheidene jaren ouder dan haar man was - een duidelijk stempel op het fonds drukken. Zij had vooral een belangrijke, zo niet doorslaggevende stem bij de keuze van de door Meulenhoff uitgegeven dichtbundels. Ook op sommige schrijvers rond de uitgeverij maakte zij indruk. Zo schreef Anna Blaman in september 1946 in een brief aan Jeanne van Schaik-Willing: 'Ik houd [...] veel van Jacqueline Meulenhoff, die ik intelligent vind en van een zeer aparte charme als vrouw'.[3]

Morriën bij Meulenhoff

Zoals hij met Van Heerikhuizen afgesproken had, bracht Adriaan Morriën kort daarna in een gesprek met John Meulenhoff de toekomstperspectieven van *Criterium* ter sprake. In 1992 vertelde hij: 'Met wat je bijna een opdracht van Van Heerikhuizen zou kunnen noemen, ben ik toen naar Meulenhoff gegaan en heb ik met hem erover gepraat.'

John Meulenhoff, die als goed ondernemer al tijdens de bezettingsjaren talloze ijzers in het vuur gelegd had voor de periode na de bevrijding - zo gaf hij in die jaren veel schrijvers een voorschot voor toekomstige manuscripten -, hoorde de ideeën van Morriën over *Criterium* met interesse aan en wilde inderdaad over een andere opzet voor het tijdschrift nadenken.

Daarbij maakte hij direct duidelijk dat hij natuurlijk ook rekening zou moeten houden met de wensen van Cola Debrot, Han G. Hoekstra en Ed. Hoornik, die immers de redactie van het vroegere *Criterium* gevormd hadden en een zeker moreel recht op het tijdschrift konden doen gelden. Een van deze redacteuren, Ed. Hoornik, was in 1943 door de Duitsers gearresteerd en later in het concentratiekamp Dachau opgesloten. Pas als hij weer vrij zou zijn, zou over de toekomst van *Criterium* definitief kunnen worden beslist.

Tijdens dat gesprek met Morriën gaf John Meulenhoff ook aan dat hij

Jacqueline en John Meulenhoff

Anna Blaman

Frits van Heerikhuizen niet zo geschikt vond voor een plaats in de redactie: hij had vooral bezwaar tegen hem als literaire figuur. Ook Morriën zelf had op Van Heerikhuizen wel kritiek. In 1992 merkte hij op: 'Ik vond sommige gedichten van hem wel mooi, maar andere verzen zaten mij te veel in het spoor van Verwey, een beetje cultuur-zorgelijke poëzie.' Van Heerikhuizen zou later dan ook niet als dichter aan *Criterium* meewerken, maar als essayist.

Verder bleken zowel Meulenhoff als Morriën ervoor te voelen van *Criterium* een algemeen cultureel tijdschrift te maken, waarin ook aandacht besteed zou worden aan politieke ontwikkelingen, wetenschappelijke verschijnselen en andere kunstvormen dan alleen de literatuur. Ook in dat opzicht zou het vernieuwde *Criterium* dus afwijken van het tijdschrift dat tijdens de eerste jaren van de Duitse bezetting verschenen was en dat alleen op de literatuur gericht geweest was.

Omdat de tijd leek te dringen - de geallieerde troepen rukten al in Noord-Frankrijk op: de zomerlucht gonsde van de verwachtingen! - kwamen John Meulenhoff en Adriaan Morriën in augustus 1944 met elkaar overeen dat deze laatste zich alvast met de voorbereiding van de naoorlogse publicatie van het blad zou gaan bezighouden. Hoe alles precies in het vat gegoten zou worden en wie - behalve Morriën - deel van de redactie zouden uitmaken, zou pas na de bevrijding worden beslist. Wel werd afgesproken dat Morriën redactiesecretaris zou worden. Omdat hij een jong gezin had en als schrijver in die tijd weinig inkomsten genoot, waren de - overigens bescheiden - revenuen die hieraan verbonden waren, meer dan welkom.

Hoe Frits van Heerikhuizen erop gereageerd heeft dat hij bij de voorbereiding voor de uitgave van *Criterium* min of meer aan de zijlijn zou komen te staan, heb ik niet kunnen achterhalen. Hij zou overigens al aan het tweede naoorlogse nummer meewerken, zodat zijn irritatie, als daar al sprake van geweest is, slechts kort zal hebben geduurd.

Adriaan Morriën

Adriaan Morriën, die op deze wijze bij de heroprichting van *Criterium* betrokken raakte, is in 1912 te IJmuiden geboren. Zijn vader was een zeilmaker, zijn moeder de dochter van een visser. Hij groeide op als de eenna-jongste van vier kinderen in een vroom gereformeerd gezin, waarin elke dag tweemaal uit de bijbel voorgelezen werd. In zijn kinderjaren bezocht hij de Groen van Prinstererschool in zijn geboortestad.

Toen hij veertien jaar was, liep hij pleuritis op, wat hem - een geluk bij een ongeluk - de gelegenheid gaf veel te lezen. Op de HBS ontdekte hij enkele jaren later de romantische poëzie van Slauerhoff, die hem diep ontroerde.

Omstreeks zijn twintigste bleek Morriën ook tbc te hebben, waardoor hij langdurig in een sanatorium kuren moest.

Tegelijk met het ontwaken van zijn erotische verlangens verwijderde hij zich hoe langer hoe meer - als in een proces van communicerende vaten - van het geloof van zijn ouders, dat in zijn jeugd een sprookjesachtige indruk op hem gemaakt had.

Nadat Morriën het sanatorium had kunnen verlaten, ontdekte hij in de stadsbibliotheek van Haarlem het tijdschrift *Forum*, waarin vooral de bijdragen van Ter Braak en Du Perron grote indruk op hem maakten. Ook buitenlandse schrijvers gingen hem boeien, zoals de vaders van de moderne poëzie: Baudelaire, Rimbaud en Mallarmé en verder Rilke en de filosoof Nietzsche. Eind 1935 debuteerde Morriën nog juist in het allerlaatste nummer van *Forum* met een sonnet over de eenzaamheid van een priester.

Hierna werden er aan het eind van de jaren dertig verzen van hem gepubliceerd in *Groot Nederland* en verscheen zijn eerste dichtbundel, *Hartslag* (1939). In dezelfde tijd kwam Morriën in contact met enkele generatiegenoten, zoals Rudie van Lier, Fred Batten, Adriaan van der Veen en Louis Th. Lehmann. Hij maakte op velen de indruk van een vriendelijke, wat verlegen man. In latere jaren bleek hij ook over een boeiende conversatie te beschikken met een humoristische, soms licht sceptische ondertoon.

Een grote ervaring voor Morriën was begin 1939 een eerste ontmoeting met Menno ter Braak bij gelegenheid van de opening van een aan Jan Greshoff gewijde tentoonstelling in de Haagse Bijenkorf. Na afloop van deze bijeenkomst, waarop Ed. Hoornik het woord gevoerd had, begaf het gezelschap zich naar café Riche, dat met zijn weelderige entourage zijn naam eer aandeed. Daar raakte Morriën met Ter Braak in gesprek.

Over deze eerste ontmoeting schreef hij later: ‘Tijdens ons gesprek bleef Ter Braak naast mij staan, in een nomadische houding, zou je kunnen zeggen, bereid elk ogenblik op te stappen, wat hij ook spoedig deed. Zijn houding was los, niet nerveus, kwam het mij voor, met een zekere gereserveerdheid waarvan ik voelde dat ze niet met opzet tegen mij was gericht, maar bij hem hoorde. Zelfs wanneer Ter Braak tegen mij sprak, zag hij mij niet recht in het gezicht, maar keek half langs mij heen. Misschien deed hij het ook wel om de ander op zijn gemak te stellen, uit een soort respect voor de intimiteit van de ander, waarin tegelijk besloten lag dat hij zijn eigen intimiteit niet gemakkelijk prijsgaf. In elk geval stelde ik juist daardoor zijn vertrouwelijkheid, die evident was, des te meer op prijs.’[4]

Ruim een jaar later verscheen Morriëns eerste bijdrage in het literaire tijdschrift *Criterium*: een herdenkingsartikel bij de dood van de dichter H. Marsman.

Met de bedoeling om later als vertaler aan de slag te kunnen, begon Morriën, die geen universitaire studie had kunnen volgen, in het begin van de bezettingstijd MO-a Frans te studeren. Via Fred Batten kwam hij daarna in aanraking met uitgeverij Contact, waarvoor hij tijdens de oorlog een bundel met verhalen van Guy de Maupassant vertaalde, die overigens pas na de bevrijding verschijnen zou. Ook ontmoette hij uitgever Geert van Oorschot. Bovendien was hij bevriend met Cola Debrot en Charles B. Timmer, de latere vertaler van Russische literatuur.

Nadat Morriën in 1943 naar Amsterdam verhuisd was, trouwde hij in maart van het daarop volgende jaar met Guusje Oldenburg, een opvallende schoonheid, die hij al in IJmuiden had leren kennen. Ze gingen op de Nieuwe Keizersgracht wonen. In mei 1946 zou hun eerste kind, Alissa, geboren worden.

Voorbereidingen voor een nieuwe start

Adriaan Morriën begon kort na de afspraak die hij met John Meulenhoff over *Criterium* gemaakt had, de eerste contacten voor het blad te leggen. Zo sprak hij erover met Rudie van Lier, die behalve dichter ook socioloog was. Morriën zag hem daarbij niet alleen als toekomstige medewerker, maar ook als redacteur.

Rudolf Asueer Jacob van Lier (1914-'87) was te Paramaribo geboren in een milieu waarin van oudsher een sterke binding met Nederland gevoeld werd: zo werd er thuis Nederlands gesproken en bestond er voor de culturele ontwikkelingen in de Lage Landen een grote belangstelling.

Al op jonge leeftijd begon Rudie gedichten te schrijven. In 1944 zou hij hierover noteren: ‘Het hoge, witte tropenhuis en de zware mahoniebomen, die boven de daken uitgroeiden in de laan waar wij woonden, zouden kunnen vertellen hoe in de middag op het uur dat de passaat begon te waaien, een jongen in plaats van speelkameraden op te zoeken naar de hoogste, verlaten woonverdieping liep, om in de stilte van de middag het gezelschap te vinden van klank en rijm. Een geheimzinnig bedrijf van afzondering, maar zijn liefste spel. Het was een tocht naar een wereld waarin alles was zoals het moest zijn, vol oorspronkelijke zin, natuurlijk en vrij. Een wereld met onbegrensde mogelijkheden. Verzen waren de toverformules die de poorten openen konden tot dit gebied. In afzondering ontstaan, waren zij ook een middel om hem telkens aan mensen en dingen te onttrekken, als hij dit verlangde. Een enkele keer waren zij ook een middel om hem met hen te verzoenen.’[5]

Toen hij veertien jaar was, verhuisde hij naar Nederland, waar hij al gauw

als leerling aan het Gemeente-lyceum in Den Haag werd ingeschreven. Op die school kreeg hij grote moeilijkheden met sommige leraren, wat hem later zou inspireren tot het schrijven van woedende versregels, zoals in ‘Herinnering aan een beest’:

> *Het geil venijn van deze rotte ziel*
> *was gift voor mij in mijne jonge dagen*.
> *Ik zie nog levendig zijn vals profiel*,
> *dat ik als etter in mijn geest moet dragen*.[6]

Een aantal van de gedichten die hij tijdens zijn middelbare-schooltijd aan zijn ervaringen wijdde, werden in *Forum* opgenomen: om daarbij zijn vooruitzichten op school niet verder te schaden, wist zijn vader hem tenslotte zover te krijgen dat ze onder een pseudoniem - R. van Aart - gepubliceerd werden. Van Lier verliet overigens al snel het Gemeente-lyceum om daarna aan het Vrijzinnig Christelijk Lyceum in Den Haag met spoed het einddiploma gymnasium-alfa te behalen.

Hierna ging hij in Leiden geschiedenis en niet-westerse sociologie studeren. In die periode correspondeerde hij met E. du Perron, die toen in Frankrijk verbleef. In 1937 ging hij in Parijs wonen, waar hij aan de Sorbonne colleges liep. Bij bezoeken aan Nederland kwam hij in die jaren vóór de oorlog in contact met verscheidene jonge schrijvers, zoals Adriaan van der Veen. In 1939 verscheen in de Vrije Bladen-reeks de verzenbundel *Praehistorie*.

Rudie van Lier had zich intussen ontwikkeld tot een persoonlijkheid met veel flair, spontaan en gul met confidenties, maar ook iemand die lang op zijn stuk kon blijven staan. Hij koesterde grote idealen, maar kon de werkelijkheid van het dagelijks leven soms maar nauwelijks verdragen.

Een van de andere auteurs die door Morriën bezocht werden, was de vijfendertigjarige dichteres M. Vasalis, die ruim drie jaar ouder dan hijzelf was. Op zondag 17 september - dezelfde dag vonden de geallieerde luchtlandingen bij Arnhem plaats - schreef hij er in zijn dagboek over: ‘Gesprek over haar werk, waarnaar ik vanwege *Criterium* kom informeren, over Engelse en Amerikaanse schrijvers, over Hoornik en het contact met schrijvers, dat zij bijna altijd teleurstellend heeft gevonden (dat wil zeggen met betrekking tot de voordracht uit eigen werk). Lichte spijt, later, omdat zij naar mijn werk, omstandigheden, plannen, kortom naar mijn persoonlijke dingen met geen enkel woord heeft gevraagd, mij daarmee de toegang tot haar ontzegde.’[7]

Morriën kwam in deze periode ook in contact met Willem Frederik Hermans, die in de zomer van 1944 verzen gepubliceerd had in het Utrechtse ondergrondse blad *Parade der Profeten*. In hetzelfde jaar was - in eigen

beheer, maar verzorgd door Meulenhoff - Hermans eerste boek, de dichtbundel *Kussen door een rag van woorden*, verschenen.

In 1955 schreef Morriën over dit eerste contact: ‘Ik was redactie-secretaris van het tijdschrift *Criterium*, dat zo spoedig mogelijk na de oorlog zou verschijnen en waarvoor ik alvast medewerkers probeerde aan te trekken. Hermans bezocht mij op een suggestie van John Meulenhoff, de uitgever van *Criterium*. Hij was toen drie-en-twintig en, ondanks de oorlog, in goede conditie. Ik herinner mij van dat eerste bezoek zijn grijze tweedjas en blauwe gebreide sjaal, die hij keurig opvouwde en over een stoelleuning hing.’[8]

Een volledig nieuwe redactie

Na de bevrijding bleek al snel dat de vroegere *Criterium*-redactie er weinig voor voelde opnieuw de verantwoordelijkheid voor het blad op zich te nemen. In 1992 vertelde Morriën hierover: ‘Han Hoekstra kon het niets schelen, want die werd redacteur bij *Het Parool*. Met Cola Debrot, waar Hermans en ik in de oorlog geregeld mee omgingen - hij was huisarts in Amsterdam-West -, moeten we er vast over gepraat hebben, maar hoe hij erover dacht weet ik niet meer. En toen Ed. Hoornik uit Dachau terugkwam, had hij ook zijn handen vol. Hij was repatriëringsofficier bij het Militair Gezag of zo iets en hij liep trots als een pauw in een uniform rond. Het zou ook een volkomen nieuw *Criterium* worden, een heel ander blad, een algemeen cultureel tijdschrift. Dat zij niet opnieuw redacteuren werden, heeft niet tot fricties geleid. Hoornik was trouwens een meester in het wegdenken van fricties.’

Nu er geen sprake meer van was dat de vroegere redactie terugkeren zou, kon Adriaan Morriën - weliswaar in geregeld overleg met John Meulenhoff - zijn gang gaan bij het aanzoeken van de nieuwe redacteuren. In de eerste plaats vroeg hij Rudie van Lier, met wie hij al eerder over het tijdschrift gesproken had. Van Lier bleek bereid mee te doen.

Verder opperde John Meulenhoff het idee ook iemand uit het studentenverzet als redacteur te vragen. Van Lier deelde daarop aan Morriën mee dat een van zijn vrienden, de jonge jurist Jan Drion (1915-'64), daarvoor heel geschikt zou zijn.

Deze Leidse student was in oktober 1940 begonnen samen met zijn ruim één jaar jongere broer Huib het illegale blad *De Geus* samen te stellen: dat initiatief hadden zij genomen nog voordat de hoogleraar Cleveringa zijn beroemde speech bij het ontslag van de joodse prof. mr. E.M. Meijers gehouden had. *De Geus* werd vanuit Leiden verspreid en was speciaal voor studenten bedoeld. Later in de bezettingstijd werd het geregeld gebruikt als

het orgaan waarmee vanuit de leiding van het studentenverzet (de ‘Raad van Negen’) oproepen en mededelingen verspreid werden.

Morriën bleek voor Van Liers voorstel te voelen, waarna deze laatste Jan Drion benaderde. Deze reageerde hierop met de mededeling dat zijn broer Huib veel meer in literatuur geïnteresseerd was dan hijzelf en dat het daarom verstandiger leek hem voor de redactie uit te nodigen. Rudie van Lier had Huib Drion al tijdens de oorlog leren kennen bij een gespreksgroepje in Den Haag, waar de op dat gebied kennelijk bij uitstek deskundige Van Lier een lezing over ‘De kus’ gehouden had. Huib Drion nam daarop de uitnodiging graag aan.

De jurist mr. Huibert Drion is in 1917 te 's-Gravenhage geboren. Zijn vader was lid van de Tweede Kamer voor de liberale Vrijheidsbond en later directeur van het Bureau van Documentatie over Nederland. Huib Drion zelf ging, na in 1935 het diploma gymnasium-alfa behaald te hebben, in Leiden rechten studeren. Hij deed in 1936 het kandidaatsexamen en ging kort daarna werken bij het antiquariaat Martinus Nijhoff in Den Haag.

In 1938 - Drion was toen eenentwintig jaar - publiceerde hij zijn eerste essay in *De Gids* over ‘Balzac en het Holland van vóór “tachtig”’. Hij was daartoe geïnspireerd door zijn vader, die de romans van deze Franse schrijver vurig bewonderde.

Kort daarna nam Huib Drion zijn studie rechten in Leiden weer op. Hij bleef daar, totdat de universiteit in de herfst van 1940 door de bezetter gesloten werd, waarna hij in 1941 te Groningen het doctoraal examen aflegde.

Na de oorlog, in augustus 1945, ging Drion halftime werken op het ministerie van Onderwijs, Kunsten en Wetenschappen. In dezelfde tijd was hij als secretaris-penningmeester verbonden aan de Nederlandse afdeling van de Stichting ‘World Student Relief’.

In deze periode ontmoette Drion, die voor zijn leeftijd al veel had meegemaakt, graag het voor en tegen van iets afwoog en daardoor een wat bedachtzame indruk maakte, voor het eerst Adriaan Morriën, die enkele keren in Drions ouderlijk huis in de Emmastraat in Den Haag zou komen logeren.

De extraverte Rudie van Lier, die over een uitgebreide vriendenkring beschikte, stelde verder nog een andere redacteur voor: de historicus Sybout Colenbrander die hij ook van de Leidse universiteit kende. Ook deze trad tot de redactie toe.

Willem Sybout Adriaan Colenbrander (1910-'93) was een zoon van de bekende historicus prof. dr. H.T. Colenbrander. Na zijn middelbare schooltijd ging ook hij geschiedenis studeren. Tijdens de Duitse bezetting werkte hij mee aan de illegale krant *Het Parool*.

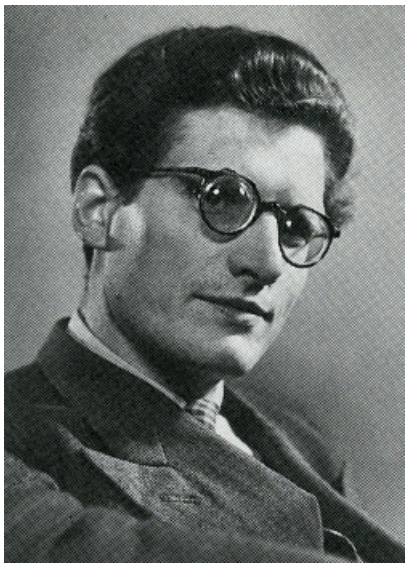

Adriaan Morriën

Rudie van Lier

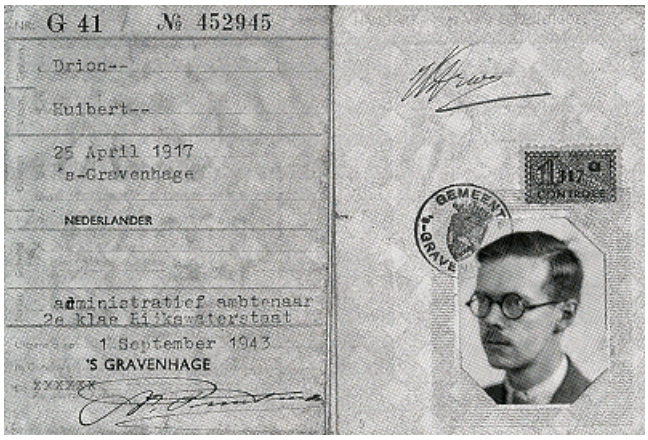

Illegaal uitgegeven persoonsbewijs van Huib Drion

Colenbrander zou zich - vriendelijk gezegd - nauwelijks tot een actief lid van de redactie ontwikkelen: van hem werd zelfs geen enkele bijdrage in het blad gepubliceerd. Adriaan Morriën merkte in 1992 over hem op: ‘Ik geloof dat ik die man één keer gezien heb.’

Met dat alles was Morriën tot dusver de enige literator die tot de redactie van *Criterium* toegetreden was. Hoe ‘algemeen cultureel’ het blad ook zou worden, daarmee was aan de literatuur duidelijk te kort gedaan. Op voorstel van John Meulenhoff werd toen ook aan de eenendertigjarige dichter Bertus Aafjes gevraagd redacteur te worden. Aafjes van wie al enkele boeken in het fonds van Meulenhoff gepubliceerd waren, was een van de coryfeeën van het vroegere *Criterium* geweest, zodat op deze wijze een band met de traditie bewaard bleef, wat in ieder geval voor John Meulenhoff een punt van belang was. Ook Aafjes bleek bereid tot de redactie toe te treden.

Lambertus Jacobus Johannes Aafjes (1914-'93) was afkomstig uit Amsterdam. Omdat hij priester wilde worden, bezocht hij de klein-seminaries in Uden en Hageveld en later het groot-seminarie in Warmond. Na deze studie te hebben afgebroken, maakte hij halverwege de jaren dertig per fiets en vanaf Basel zelfs te voet een tocht naar Rome. Later verhuisde hij naar Leuven en daarna opnieuw naar Rome om er archeologie te studeren.

In 1940 verscheen Aafjes' eerste dichtbundel *Het gevecht met de muze*, in 1942 gevolgd door *Een laars vol rozen*, een bundel met reisschetsen, en in 1943 door het essay *Gerrit Achterberg, de dichter van de sarcophaag*. In die tijd dook hij met zijn gezin onder in Friesland, wat hem inspireerde tot de dichtbundel *Elf sonnetten op Friesland* (1944).

Over Aafjes' redacteurschap vertelde Huib Drion in 1992: ‘Bertus Aafjes kwam bijna nooit op de redactievergaderingen. Hij is maar één keer op een feestelijke bijeenkomst - hogelijks aangeschoten - aanwezig geweest, maar ik geloof dat hij toen te beneveld was om erg intens aan de discussie deel te nemen.’[9] De weinig invloedrijke rol van Aafjes werd door Adriaan Morriën bevestigd: ‘Bertus Aafjes hing er een beetje bij. Die deed er niet veel voor. Hij is er meer door John Meulenhoff bijgehaald vanwege zijn faam toen. Ik weet wel dat ik hem in zijn huis tegenover de ingang van Artis opzocht om hem de ingezonden gedichten te laten lezen, en vroeg of hij nog iets had. Hij heeft in het *Criterium* van toen voor mijn gevoel nauwelijks een rol gespeeld.’

Met het toetreden van Aafjes bestond de redactie dus uit Bertus Aafjes, W.S.A. Colenbrander, H. Drion, R. van Lier en Adriaan Morriën, waarbij de laatste als redactiesecretaris optrad. Duidelijk is wel dat Aafjes en Colenbrander vooral papieren redacteuren waren, zodat het eigenlijke werk in deze jaargang door Drion, Van Lier en in de eerste plaats Morriën gedaan moest worden.

Om tijdens de redactievergaderingen tot een snelle beoordeling van de kopij te kunnen komen, werden zogenaamde circulatie-enveloppen rondgestuurd, waarop de redacteuren hun oordeel konden neerschrijven. Huib Drion herinnert zich dat er daarbij wel sprake was van een zekere werkverdeling. Zo kreeg hijzelf in het algemeen meer de bijdragen op politiek of sociaal gebied onder ogen en minder de strikt literaire inzendingen.

Typerend voor die tijd was dat - om papier te sparen - tijdens de eerste jaargang nog overgebleven circulatie-enveloppen uit de jaren van het vroegere *Criterium* werden gebruikt: daarop stonden dus de namen gedrukt van Debrot, Hoekstra en Hoornik. Dergelijke enveloppen met daarop een kritische beoordeling van hun eigen werk heb ik helaas niet kunnen vinden.

De redactie vergaderde bij de redacteuren thuis of in cafés. Tijdens die bijeenkomsten werd volgens Drion koffie of thee gedronken, waarbij alcoholische versnaperingen gewoonlijk achterwege bleven.

Verdere voorbereidingen

Omdat *Criterium* na het voorjaar van 1942 niet meer verschenen was, had het blad volgens het Londense persbesluit van september 1944 recht op een papiertoewijzing die dan ook zonder problemen van de kant van het Militair Gezag verstrekt werd.

Intussen bleef vooral Adriaan Morriën in de zomermaanden druk bezig met het aantrekken van nieuwe medewerkers. Een goede vangst deed hij, toen hij in contact kwam met de dichter en essayist H.A. (‘Hans’) Gomperts. Deze was - na de bezettingsjaren in Engeland en de Verenigde Staten te hebben doorgebracht - kort na de bevrijding in Nederland teruggekeerd.

Morriën vertelde in 1992: ‘Ik had Hans Gomperts vóór de oorlog nog nooit ontmoet. Wel had ik zijn gedichten en essays gelezen en ik wist dat Ter Braak en Du Perron een begaafde jongeman in hem zagen. Ook had ik via Fred Batten veel over hem gehoord. Het gevolg hiervan was dat ik geweldig tegen hem opzag. Ik zag hem voor het eerst bij uitgeverij Contact op de Prinsengracht. Daar kwam hij binnen, we maakten ons aan elkaar bekend. Ik was echt, wat je noemt, een beetje verlegen: hier heb je nu dat geweldig werkende brein en ik, domme jongen uit de provincie, daartegenover. Wat kan ik nu zeggen dat die man ooit zal interesseren? Maar toen bleek dat hij vreselijk aardig was en heel gewoon tegen me deed. Later ben ik hem een van de grootste conversatietalenten gaan vinden die ik in mijn leven heb ontmoet. Het was altijd onderhoudend en geestig om met hem te praten.’

Hans Gomperts van zijn kant vertelde in 1997 over Morriën: ‘Ik vind hem een man met een heel bijzondere, persoonlijke humor, een heel ironische geest.’[10] Hij gaf Morriën kort na hun eerste ontmoeting een gedicht, dat hij ter nagedachtenis van Menno ter Braak en Eddy du Perron geschreven had, en een korte kritische beschouwing ter publicatie in *Criterium*.

Ook in de richting van de jongste generatie schrijvers stak Morriën zijn voelhorens uit. Zo hield hij in het weekend van 6 en 7 oktober een lezing op het Noord-Hollandse kasteel de Assumburg, waar onder auspiciën van het jongerentijdschrift *Columbus* een groot aantal schrijvers, onder wie Willem Frederik Hermans, Paul Rodenko en Hans Warren, acte de présence gaven.

Enkele dagen later, op 11 oktober, verscheen in een bijvoegsel van het *Nieuwsblad voor den Boekhandel* een bericht onder de kop ‘Na een periode van gedwongen rust zal *Criterium* binnen eenige dagen worden voortgezet’.

Hierin werd meegedeeld: ‘De oude redactieleden hebben in vriendschappelijk overleg een nieuwe redactie, die niet meer uitsluitend uit literatoren bestaat, in de gelegenheid gesteld het tijdschrift op een breedere basis voor te zetten. Zij hebben zich echter als vaste medewerkers aan ons blad verbonden. De redactie wil een gedachtenwisseling op zoo ruim mogelijk gebied aan den gang brengen tusschen een aantal jonge menschen, die haar weerslag in het nieuwe *Criterium* zal vinden. De literatuur zal niet langer de eenige meesteres in het tijdschrift zijn. Wel zal zij een zeer belangrijke plaats blijven innemen, omdat zij als een van de belangrijkste en volledigste uitingen van het leven beschouwd wordt. Het nieuwe *Criterium* zal daarom trachten de traditie van het vroegere voort te zetten door het werk van de belangrijkste jonge auteurs te brengen. Daarnaast zal er echter veel ruimte worden besteed aan het literaire essay en aan politieke en wetenschappelijke beschouwingen.’[11]

Typerend voor de tijdsomstandigheden was wat in een folder stond die kort daarna verspreid werd: ‘Op grond van de beperkte oplage is het mogelijk, dat Uw abonnement door den uitgever voorloopig niet kan worden geaccepteerd. Na opgave van Uw wensch om abonné te worden, zult U in elk geval bericht ontvangen, indien U niet als abonné in de beperkte oplage kunt worden ondergebracht.’[12]

Het eerste nummer

Intussen was halverwege oktober de eerste aflevering van het vernieuwde *Criterium* verschenen. Deze was gestoken in een grijs omslag, waarop in roodbruine letters de naam van het tijdschrift vermeld was. De ondertitel was ‘Algemeen cultureel maandblad’.

Op de binnenzijde van het omslag werd een lijst van medewerkers afgedrukt, waarop de namen voorkwamen van Cola Debrot, Han G. Hoekstra en Ed. Hoornik: een dunne navelstreng met het vroegere *Criterium*. Verder werd meegedeeld dat de eerste jaargang tot en met december 1946 zou lopen en dat de prijs voor een jaarabonnement f 17,- bedroeg; daarbij werd er wel rekening gehouden met de mogelijkheid dat de omvang van de nummers in de nabije toekomst uitgebreid zou worden, wat een verhoging van de prijs met zich mee zou brengen. De afleveringen zouden later inderdaad meer bladzijden tellen: de eerste zeven nummers - tot en met april 1946 - achtenveertig, de nummers daarna vierenzestig.

De eerste aflevering opende met een redactionele inleiding, waarvan het concept waarschijnlijk door Adriaan Morriën geschreven werd, waarna Rudie van Lier nog wat puntjes op de i zette.

In deze inleiding schreef de redactie: ‘Over de wereld is een nieuwe morgenstilte gekomen. Maar er is niet veel te bespeuren van die matinale stemming, waaruit een vernieuwde cultuur ontstaat. Er is drang naar politieke “vernieuwing” in ons land, die niet verder dan goede bedoelingen gekomen is. Maar op het zuiver cultureele terrein is er van de resultaten van een vernieuwingswil voorloopig weinig te bemerken. Uit onze eigen geschiedenis weten wij maar al te goed, dat een politieke herleving geenszins cultureele bloei met zich mee behoefte [behoeft te] brengen. Het is daarom ook niet te zeggen welk oordeel een toekomstige geschiedschrijver over de beteekenis van 1945 voor het geestelijke leven van ons land zal vellen. In ieder geval lijkt het, voorzoover het nu reeds te overzien is, of de Nederlandsche cultuur de oude paden, die zij ook in den oorlog clandestien bleef bewandelen, zal blijven volgen.’

Na deze inleidende woorden merkte de redactie op dat *Criterium* in die situatie in artistiek opzicht nog geen richting wilde kiezen, maar wel de discussie wilde stimuleren: ‘Het treedt niet voor het front met een programma of eenigerlei beginselverklaring. Het wil een zoo groot mogelijk aantal persoonlijkheden tot een gesprek uitnoodigen. De eenige voorwaarde is, dat de discussie op een bepaald peil wordt gevoerd. Indien deze gedachten-wisseling uit zou blijven en dit tijdschrift een maandelijksche anthologie van min of meer geslaagde gedichten, essays of ander proza zou worden, zullen wij moeten erkennen, dat wat ons voor ogen stond, niet werd verwezenlijkt. Misschien ontwikkelt zich ook uit hernieuwd contact van geesten en opvattingen een nieuwe richting in ons tijdschrift. Wij beginnen nu echter met een open toekomst.’

En verder: ‘*Criterium* zal zich in zijn nieuwen vorm op een wijder terrein bewegen dan het oude *Criterium*. Voortaan zal men er ook politieke en

wetenschappelijke beschouwingen in aantreffen. Het ligt evenwel niet in de bedoeling met bijdragen te komen, die beter in de daarvoor bestemde vaktijdschriften gepubliceerd kunnen worden. Wij willen slechts die bijdragen brengen, die de onderwerpen in hun algemeene, cultureele aspecten behandelen en een antwoord trachten te geven op onmiddellijke vragen, die de tijd stelt, of die in staat zijn het verleden weer levend te maken. Daarom bestaat de nieuwe redactie ook niet langer uitsluitend uit litteratoren. De vorige redactie, die het tijdschrift bij de oprichting van de Kultuurkamer stopzette, is om persoonlijke redenen afgetreden en heeft na vriendschappelijk overleg een uitgebreide nieuwe redactie in staat gesteld haar plannen ten uitvoer te brengen. De richting, die het oude *Criterium* propageerde onder den naam “romantisch realisme”, zal in het nieuwe tijdschrift haar bijdragen blijven leveren. Het tegenwoordige *Criterium* beweegt zich niet in tegenstelling met dezen term, het wil zich echter voorloopig op geen enkele formule vastleggen, slechts enkele bakens leiden het op zijn koers naar de onbekende toekomst. Deze bakens zijn een waarschuwing en maken vooral duidelijk wat wij niet willen. Wij zijn tegen het doode specialisme, tegen een eenzijdige litteratuur-cultus, die elk contact met het leven verliest, maar wij houden aan den anderen kant vast aan de individueele tendentie, die een van de grootste verworvenheden van de Westeuropeesche cultuur is.’

Hierna besloot de redactie: ‘Het nieuwe *Criterium* is een poging zich rekenschap te geven van onzen tijd. Het wil daarom in de eerste plaats de scheidsmuren tusschen de verschillende cultuurgebieden verbreken en zoo tot een synthese komen, waardoor wij misschien kunnen bijdragen tot het vormen van een intenser Nederlandsch cultuurleven.’[13]

Alles bij elkaar was dit een weinig verrassende inleiding, waarin de redactie op eieren leek te lopen en voorzichtigheid troef was. De mededeling dat het blad zich voorlopig ‘op geen enkele formule’ wilde vastleggen, was daarvoor typerend. Die vaagheid stond in scherp contrast met het engagement van andere literaire bladen in die tijd, zoals *Podium* en *Het Woord*, waarin de redactie zich wel uitsprak over de richting waarin de literatuur zich volgens haar zou moeten ontwikkelen.

Een reden voor de voorzichtige aanpak van de *Criterium*-redactie was natuurlijk dat alles in die eerste periode na de bevrijding nog zo onoverzichtelijk was, maar het was uiteraard niet verboden met iets meer overtuigingskracht voor een eigen standpunt uit te komen. De vraag is daarbij wel of de redacteuren elkaar al voldoende kenden om te weten waar iedereen voor stond.

Bleven de uitgangspunten voor de toekomst in deze verantwoording dus

rijkelijk vaag, iets duidelijker was de redactie, waar zij haar verhouding tot het verleden - dat wil zeggen: het vroegere *Criterium* - schetste. Het door dit blad gepropageerde ‘romantisch realisme’ zou blijven meetellen, maar het zou in het nieuwe *Criterium* geen beslissende rol meer spelen.

Ook andere artistieke opvattingen zouden daartoe overigens nauwelijks de kans krijgen: hooguit kan in de zinsnede ‘Wij zijn tegen het doode specialisme, tegen een eenzijdige litteratuur-cultus, die elk contact met het leven verliest [...]’ een echo van *Forum* beluisterd worden.

Onmiddellijk na deze inleiding werd het ontroerende gedicht ‘Het vaderland’ van Adriaan Morriën gepubliceerd, dat heel goed in de sfeer van het bevrijdingsjaar past. Het mooist in dit vers vind ik bij lezing iedere keer weer de woorden ‘welks zede ik aarzlend deel’ in de eerste strofe. Volgens mij heeft Morriën nergens in zijn hele oeuvre zijn eigen houding in het leven zo raak weergegeven:

Wanneer ik aan het land denk waar ik ben geboren,
Welks taal ik spreek, welks zede ik aarzlend deel,
Dan voel ik mij het diepst en innigst toebehooren
Zijn landschappen, zijn wolkenhemel en zijn zee.

Ik denk aan de uren uit mijn kinderjaren
Met vriendjes in de duinen doorgebracht,
Waar wij in 't bronzen dal de uitverkoornen waren
Van zon en wind of van een stilte sterbevracht.

Ik voel weer hoe het zand mijn warme handen koelde
Onder de struiken van de doorn of tusschen 't droge gras,
Ik hoor de smalle beek die over kiezels spoelde,
Waarin mijn jonge dorst zich spiegelend genas.

En met de steentjes en de kleine harde torren
Lag ik als een gelijke droomend in het zand
Onder den vlierboom die zijn blad liet snorren
Of die verhalen kreunde in de stilte van het land.

De hooge hemel deed zich dikwijls voor mij open
Met wolken die mijn jongensdroom bevloog:
Ik zag mij onder andre heemlen loopen
Als jongeman met trotschen mond en teeder oog.

Geen eenzaamheid is zoeter dan het gouden wijde
Gevoel eenmaal alleen te zijn geweest
Als knaap, op zomermiddagen, in bosch of heide,
Een klein, tevreden, engelachtig beest.

En nu, onder een hemel grijs van lenteregen
En boomen ruischend met hun oude pracht,
Kom ik mijzelf als dien verlaten jongen tegen
Bij zee en wolkenhemel thuisgebracht.

En eindlijk zwijgt die regenstem uit het verleden
En ook de boomen ritslen nauwlijks meer;
Maar sterren, uit den diepen, donkren nacht getreden,
Zien als mijn moeders oogen teeder op mij neer.

Dit is het land, denk ik, waarin ik ben geboren,
De eigen hemel met het blinkend sterrenzand,
En dit, in stilte van het hart verloren,
De aarzelende stem van een herkregen vaderland.[14]

Hierna werd het gedicht opgenomen dat H.A. Gomperts kort daarvoor aan Adriaan Morriën gegeven had en dat getiteld is ‘In memoriam Menno ter Braak en E. du Perron’. Typerend voor Gomperts' engagement met Ter Braaks geestelijke erfenis is dat in dit vers gesproken wordt over een door Ter Braak geschreven endossement, waarbij diens taak aan iemand anders, de ik-figuur, overgedragen wordt. Het in het gedicht genoemde stuk ‘Het geheim van den leeuw en het schaap’ zal slaan op de - vaak pijnlijke - waarheid dat de politiek vooral door machtsverhoudingen beheerst wordt:

Soms brengt de avondwind mij iets slechts.
Vannacht, vóór ik mijn venster sloot,
stond plots de Vogel Verlies op mijn tafel, rechts,
en links stond de Vogel Dood.

- Wat wil je? vroeg ik de Vogel Verlies,
ik gaf je reeds menig goed ding,
veel aardigs dat onder mijn ogen wies,
vlinders die ik toevallig eens ving.

- Ik gaf je mijn jeugd en mijn eerste lief,
van een ander de bloeiende kleur;
en wat ik niet gaf, dat nam je als dief,
want de grendel is van mijn deur.

- Jij komt er bij nacht en bij ontij in
en pikt mij de lever uit
en wat ik vergaarde dat stort weer in
als een Torentje Bussekruit.

- Toen ik je dit land en mijn vrienden gaf
in de maand van de grootste nood,
nam je mij mijn twee meesters nog af.
- Dat was ik, zei de Vogel Dood.

- Ik zag voor zijn venster de waker Ter Braak
luisteren naar de komende vloed
en toen schrijven een endossement op zijn taak
met zijn naam en een laatste groet.

- Hij opende 't raam en ik bracht hem zijn slaap,
zei het beest. Het stuk nam ik mee voor jou.
'*Het geheim van den leeuw en het schaap*',
stond erop. Hij gaf het mij aan met zijn klauw.

- Ik geloof niet, dat jij weet wie je nam,
zei ik toen. Hij sprak niet zo snel over plicht.
Toen hij tot jouw macht en plechtigheid kwam,
zag hij ook jouw tweede gezicht.

Maar wij zijn verslagen en blijven ontdaan,
omdat na het tumult hij moet
op het morgenappèl verstek laten gaan
en niets dat gemis vergoedt;

omdat bovendien zijn haastig vertrek
door Du Perron's gelijktijdige dood
ons dieper versteekt: een dubbel verstek,
waarvan het ene het andre vergroot.

Du Perron die sommigen in 't kleine land
leerde lezen en anders bestaan,
die met wat meer kennis schreef en verstand
en het gevoel van een Europeaan.

De onzekere die ver van de tropische zon
zich bezon op zijn herkomst daarvan;
die had de bravoure van een baron
en 't hart van een vriend en een man.

*

Ik begon mijn gepeins en dit gedicht
met de Vogels Verlies en Dood,
die ik echter vergat, toen voor mijn gezicht
hun beeld weer verscheen, levensgroot.[15]

‘Dat is verstandig van jullie moeder’

Een opvallende publicatie in dit nummer - en tegelijkertijd de allereerste bijdrage met verhalend proza in *Criterium* - bestond uit fragmenten uit de roman *Conserve*, die Willem Frederik Hermans halverwege de bezettingstijd, in de zomer van 1943, geschreven had.

Over deze roman vertelde Adriaan Morriën in 1992: ‘Ik heb het manuscript gelezen en ik was heel geboeid: het was iets zo buitengewoons dat een Hollandse jongeman schreef over een broer en een zus in een milieu van mormonen in Noord-Amerika. Ik vond de stijl een beetje houterig en onbeholpen, maar ook wel heel indringend en schrijnend hier en daar. Ik heb toen de voor mijn gevoel mooiste twee fragmenten eruit gekozen om die in het eerste nummer van *Criterium* te publiceren.’

Het begin van een van deze fragmenten waarin het hele levensgevoel dat Hermans' latere oeuvre beheersen zou, al volop herkenbaar is, luidt: ‘De straat waar Ferdinand woonde was stil en voor het verkeer geheel onbelangrijk. Daarom was het er verboden met auto's te rijden en stonden op de hoeken borden die aankondigden dat deze straat als speelstraat voor kinderen dienstdeed. Isabel moest het laatste stuk dus loopen. Zij zag dat een paar kleine meisjes die knikkerden, om haar heen kwamen staan om te kijken wat er gebeuren zou, toen zij bij Ferdinand aanbelde. Zij werd niet opengedaan. In de portiek hing een vage schimmelige geur. Omdat het wachten haar verveelde, draaide zij zich om en vroeg aan de meisjes: “Wat willen jullie? Willen jullie een toffee?’

‘Het kleinste schudde nee en het grootste zei: “Wij mogen van moeder geen snoepgoed aannemen van vreemde dames.”

“Zoo,” zei Isabel, “dat is verstandig van jullie moeder. Als jullie altijd maar zoo braaf doet wat zij zegt, zul je later wel flink worden.”

“Het spookt daar,” zei het kleinste meisje toen. Maar Isabel luisterde meer naar het klepperen van de lip van de brievenbus, waaruit zij opmaakte dat iemand een tochtdeur opendeed en zij dus spoedig binnengelaten zou worden.

Een kleine, ronde, witglimmende meid deed open. Zij had geen kousen en schoenen aan; haar blouse, die van voren open was en bovendien nog ver opengescheurd, hing uit haar rok, die zij met één hand vasthield om volledig afzakken te voorkomen. Met haar voet schopte zij de deur met een sonoren bons in het slot, deed een paar stappen den gang in, schopte toen de deur van een kamer open. Isabel zei nog haar naam, waar de meid niet om had gevraagd. Een vleug van de zwoele zweetlucht van de meid, woei met haar mee naar binnen. De meid liep weg zonder de deur achter Isabel dicht te doen. Zij deed het toen zelf maar. Terwijl zij staande haar handschoenen uittrok, nam zij het vertrek op.

Overal lagen tijdschriften en puzzles verspreid; dit moest dus wel de wachtkamer wezen. Maar alle bladen waren minstens een half jaar oud en zaten onder stof dat zoo met rust gelaten was, dat het bijna een huid over alles heen vormde.’[16]

Een mooie tegenstelling met de sfeer in dit prozafragment vormen de gedichten van Bertus Aafjes die hierna in dit nummer werden opgenomen. Een daarvan is het sonnet ‘Eeuwige lente’:

Eeuwige lente, die uit niets verrezen,
U plotseling gelijk een roos ontvouwt; -
En daar is niets, zoover mijn oog 't aanschouwt,
Of 't draagt het merk van uw lieftallig wezen.

Eén ding slechts is er dat mijn hart benauwt:
U wacht een eeuwge wederkeer na deze;
Maar ik, helaas, ik zal eens niet meer wezen
Als nog uw boezem hijgt, uw hemel blauwt.

Een andre dichter, jong gelijk ik thans,
Bemind, bewonderd door een vrouw, bevlogen
Door nieuwe droomen, heftiger bewogen,
Zingt dan zijn liedren van den hoogsten trans.

En ik, die onder 't grastapijt verloren
Te sluimren lig, zal het niet kunnen hooren.[17]

In dit nummer werden ook enkele gedeelten uit een dagboek gepubliceerd, dat de dichteres M. Vasalis tijdens de oorlog bijgehouden had. Zo had zij op 6 juni 1942 genoteerd: 'De tweede heete dag. De K. straat met mevr. P. De straat was breed en zonnig, maar al stoffig-zonnig. Langzame zware joden met sterren, dunne profeten met sterren en tenslotte spelend en naarstig zwoegend op een driewielertje twee dunne joden-jongetjes van een jaar of zes in gele badpakjes. Onder hun sleutelbeendertjes een gele ster en daarop stond jood, bijna op hun bloote gouden huid. Hun schouderbladen staken uit als dichtgevouwen vleugels. Ze hadden kostbare oogen. Het leken onaardsche wezentjes, door domme reuzen niet herkend en gemerkt met een scheldwoord.'[18]

Indonesische overpeinzingen

Een opmerkelijke bijdrage in deze aflevering was ook het 'Dagboek van een Indonesiër', geschreven door Sjahrazad, waarachter zich de nationalistische voorman Sutan Sjahrir verschool. De actualiteit hiervan was groot: enkele maanden eerder, op 17 augustus, was immers door Sukarno en Hatta de Indonesische republiek uitgeroepen.

Adriaan Morriën vertelde in 1992 over de manier waarop hij en zijn vriend Fred Batten in het bezit van Sjahrirs manuscript gekomen waren: 'Fred Batten kende Mies Duchâteau, die tijdens Sjahrirs studie in Nederland met hem samengewoond had. Later was hij naar Indonesië teruggekeerd, waar hij in Boven-Digoel geïnterneerd werd. Daarvandaan en vanuit andere plaatsen had hij haar brieven geschreven, die zij tot een dagboek heeft omgevormd. Want *au fond* waren het - als ik me goed herinner - brieven van hem aan haar, maar zij heeft het als een dagboek gepresenteerd. Dat manuscript bezaten Fred Batten en ik al tijdens de oorlog. We wilden het in die tijd via onze clandestiene uitgeverij, Het Zwarte Schaap, die we samen met boekhandelaar Balkema hadden, publiceren. Toen kwam de spoorwegstaking en viel de electriciteit uit en kon het niet meer gedrukt worden. We hebben het daarom Geert Lubberhuizen van De Bezige Bij aangeboden.'

De publicatie van het boek ging ook hierna nog niet op rolletjes, doordat er in de kring van de Bij bezwaar gemaakt werd tegen enkele spottende opmerkingen van Sjahrir over het koningshuis. Vooral de erepromotie van prinses Juliana was bij Sjahrir in het verkeerde keelgat geschoten, wat daar-

na bij een van de directeuren van de Bij, de indoloog Charles van Blommestein, een soortgelijk effect had... Maar - zoals Lubberhuizens biograaf Wim Wennekes in 1994 schreef - 'Fred Batten, die het manuscript voor publicatie gereed had gemaakt, weigerde het rode potlood te hanteren en liet dat in boze brieven weten.'[19] Tenslotte zou Sjahrirs boek in december 1945 onder de titel *Indonesische overpeinzingen* bij de Bij gepubliceerd worden. In *Criterium* werd hiervan een voorproefje gegeven.

De redactie schreef ter inleiding op deze publicatie, waarbij de verwijzing naar de 'wending' in Indonesië natuurlijk op het uitroepen van de onafhankelijkheid slaat: 'Het fragment, dat wij hier afdrukken, was reeds in ons bezit lang voordat de toestand in Indonesië de wending had genomen, die ons allen bekend is. De publicatie van het stuk is dan ook niet bedoeld als een knieval voor de actualiteit, maar omdat het ons van belang leek onze lezers kennis te doen maken met de inzichten en overpeinzingen van een man, die in elk land tot de elite zou behooren en wien ieder volk het zich tot een eer zou rekenen hem onder zijn zonen te tellen. Het is onze overtuiging, dat zijn opmerkingen en zijn bezonnen oordeel Nederlanders en Indonesiërs alleen maar van nut kunnen zijn.'[20]

In zijn dagboek, daterend dus van vóór de Tweede Wereldoorlog, schreef Sjahrazad over toekomstige mogelijkheden van samenwerking tussen Nederland en Indonesië waarbij hij diverse kritische noten kraakte: 'Er zal in dit "Nederlands-Indië" nog heel wat moeten veranderen, voordat er van een werkelijke samenwerking, ook zonder struisvogelpolitiek, sprake kan zijn. In de eerste plaats een morele omwenteling bij de Nederlanders, in de tweede plaats een mentaliteitsverandering van de Indonesiërs, een zichvrij-maken van hun wantrouwen, vrees, haat en inferioriteitscomplex.'

Sjahrazad zag dit proces niet zonder vertrouwen tegemoet, want onmiskenbaar was de afstand tussen Indonesiërs en Nederlanders de afgelopen periode al aanzienlijk kleiner geworden: 'Er is feitelijk al geen grievendgrove rassenwaan van de Nederlanders meer en ook de overgevoeligheid van Indonesische zijde is al heel wat minder geworden. Gezien en begrepen in het licht van de driehonderdjarige aanraking tussen Nederlanders en Indonesiërs is inderdaad de mentaliteitsverandering van beide groepen de laatste jaren *revolutionnair* te noemen.'[21]

De reacties op het eerste nummer van *Criterium* waren in het algemeen positief. Zo schreef *Het Parool* op 11 december: 'Veel goeds is er, gelukkig, te zeggen van *Criterium* (J.M. Meulenhoff, Amsterdam), algemeen en cultureel maandblad. Behalve de interessante en uitstekend geschreven dagboekbladen van Sjahrazad [...] bevat het voortreffelijke poëzie van de redacteuren Aafjes en Morriën en van H.A. Gomperts. Het proza van M.Va-

salis (dagboekbladen) behoort tot het beste wat wij in jaren lazen; dat van W.F. Hermans is een verrassing en doet verlangen naar nadere kennismaking met zijn werk.'[22]

De medewerking van Anna Blaman

Intussen was in november de tweede aflevering van *Criterium* verschenen met een opvallende bijdrage: het verhaal 'Marja, een vrouw', dat de jonge schrijfster Anna Blaman al in het eerste jaar van de Duitse bezetting geschreven had. Zij had het daarna aan de redactie van het vroegere *Criterium* aangeboden, die het verhaal inderdaad in haar blad wilde plaatsen. Daarbij had de redacteur Ed. Hoornik wel enkele wijzigingen voorgesteld, die waarschijnlijk te maken hadden met een passage over de inval van de Duitsers en het bombardement van Rotterdam. Hoewel Anna Blaman daarop haar verhaal hier en daar veranderd heeft, is het tijdens de bezettingsjaren niet meer in *Criterium* verschenen.[23]

De hoofdpersoon van 'Marja, een vrouw' is de nog jonge Michel, die de getrouwde Marja, bij wie hij in huis woont, met erotische fantasieën omspeelt. Het begin van het verhaal luidt: 'Als je van uit de winkel de gang door liep de kamer in vond je een stilte daar die in de loop der jaren een overdreven vergelijking had gewekt, die met het Paradijs. Michel had, met het woord, het nieuw besef ontdekt van dralen op de drempel, van kijken met volkomen intensiteit en van het diep vertrouwd hervinden van een evenwicht. De zon scheen in die tamelijk beperkte ruimte en schiep een wonderlijk bedeesde helheid, de kleurenscala was er nuchter en toch warm, de rozen op de tafel schenen eeuwig half uitgebloeid. En meestal vond hij Marja 't laatst. Ze was er, wist hij, aan de tafel, bij 't buffet of aan het venster dat op tuinen uitzag. Ze was er, en het was niet nodig haar te zoeken. Zo vond hij haar het laatst.

De baas die in de winkel was wist als hij binnen kwam, alleen al door het feit dat hij er zitten ging, de sfeer te wijzigen. En Marja werd dan anders. Groter, vond hij, en belangrijker, meer vrouw. Maar hij vond ook dat beide Marja's, die van het Paradijs en die als echtgenote, onopvallend bleven, dat men ze lief moest hebben om ze mooi te vinden.'

Later in het verhaal volgt dan het fragment waarin de meidagen van 1940 beschreven worden: 'Toen brak de vijfdaagse oorlog uit. Het was een overrompeling bij 't eerste ochtendgloren. Alles wat gisteren nog waarde had telde niet meer. Michel was een der velen die vochten voor het vaderland waarvoor de liefde bij het vallen van de eerste bom herboren was. Marja was vergeten. Heel het verleden was vergeten. En Michel zelf was maar gewoon

soldaat met een geleende uniform, met een geleend geweer - maar van hemzelf was toch zijn leven, dat had hij er voor over als 't moest.

De vijfde oorlogsdag vocht hij in Rotterdam, de stad die door haar lijden op die dag een tweede Golgotha geworden is. Hij en een handvol kameraden stonden in de straten en schoten met geweren omhoog. De bommenwerpers hoefden dat heldhaftig zwak verweer niet ernstig op te vatten. Ze ronkten en floten en strooiden bommen uit of 't pepernoten waren. Bommen en brandbommen. De huizen stortten fantastisch in elkaar, de branden loeiden droog en heet naar alle kanten en vraten hele straten weg. Boven dat alles straalde een onbarmhartig mooie juichende Meihemel.'[24]

Deze aflevering bevatte verder een reeks verzen van Gerrit Achterberg, die overigens niet door alle redacteuren bewonderd werden. Op de circulatie-envelop noteerde Huib Drion: 'Ik durf nauwelijks over deze gedichten te oordelen: zij "raken" me niet.'[25] Een van Achterbergs verzen die in dit nummer gepubliceerd werden, was 'Teling':

> *Onder de morgen liggen wij bijeen*.
> *Ik kan u uit het donker nemen*,
> *dat naast mij is, zonder gewin*;
> *er gaat geen stroming naar u heen*.
> *Alles staat stil. Wij moeten menen*
> *elkaar te zijn, te wezen in*
> *dezelfde bladen van een bloem*,
> *het ongebroken samenschap*
> *van vezel, geur en sap*.
> *Elkander noemen en bezien*
> *zonder verschil in zijn*.
> *Geen dood arduin*
> *of steenen traan*
> *verhardt de kern*
> *der teling tusschen ons*.
> *Ons bewustzijn*:
> *humus, spons*.
> *Bladmoes en mos*.[26]

In het tweede nummer werd ook een fragment opgenomen uit een nog ongepubliceerde roman van Adriaan van der Veen, getiteld Wij hebben vleugels. Van der Veen, die al voor de oorlog met Adriaan Morriën in contact gekomen was en die tijdens de bezettingsjaren in de Verenigde Staten woonde, deelde hierover in 1993 mee: 'Dat fragment heb ik uit Amerika opge-

stuurd. De roman *Wij hebben vleugels* had ik in New York geschreven en hij zou kort daarna bij Querido verschijnen.'[27]

Van der Veen had in dit boek herinneringen aan zijn jeugd in Schiedam verwerkt, zoals de tijd dat hij bediende in een boekwinkel was: 'Antons eerste verantwoordelijke opdracht in de boekwinkel was het verzorgen van de leesportefeuille, waarvan Blom werd ontheven, omdat hij het te druk kreeg. In werkelijkheid, wist de Bie te vertellen, hield de baas er niet van, dat Blom fratsen met de jongens uithaalde. Anton zag tegen het nieuwe werk op, niet alleen omdat hij het ingewikkeld vond Die Woche, l'Illustration, The Graphic, Morks Magazijn en tientallen andere tijdschriften over de eerste, tweede, derde, vierde of vijfdeweeks abonné's te verdeelen, maar ook omdat hij niet goed wist hoe hij de loopjongens en den magazijnbediende, die "onder" hem stonden, moest behandelen. Hij had zichzelf zelden boven of onder, maar meestal ver van anderen gevoeld. Volgens De Bie moesten de loopjongens voortdurend op hun plaats gezet worden. Maar Anton vroeg zich af waar hun plaats was. Het hondsbrutale jochie met wie Blom zoo graag vocht, was een vreemde en soms verwarrende verschijning uit een wereld, die Anton niet kende. Hij was licht, vlug, zijn stem was rauw, zijn oogen schitterden en openden zich wijd en onschuldig, wanneer hij de grofste leugens verkondigde. Hij was anders, maar daarom niet minder.

Anton verbeeldde zich, dat niemand iets van zijn onzekerheid merkte.'[28]

'Dof-trommelende obsessies'

Hierna verscheen het dubbelnummer 3-4 van *Criterium*, gedateerd december 1945-januari 1946 en met een omvang van zesennegentig bladzijden. Dit nummer opende met het gedicht 'Appelboompjes' van M. Vasalis:

Op een recht zwart kousebeen
dunne rokjes opgeheven
dansend in de vroege regen
en de tuin voor zich alleen

staan twee jonge appelboomen
't witte bloed omhooggestegen
vlinderhoofden wijd omgeven
door hun allereerste droomen.

Met hun smalle voet in 't gras
ingetogener en loomer

staan zij later in de zomer
na te peinzen hoe het was.

Voller wordend met de dagen
vastgegroeid in 't oogenblik
bestemd - mijn zustertjes - als ik
te wort'len, rijpen en vrucht te dragen.[29]

Dit dubbelnummer bevatte verder een beschouwing onder de titel ‘De Jazz als cultureel symptoom’ van de in Groningen wonende dichter en essayist Hans Redeker. Hierin stelde deze vast dat de cultuur van die tijd de allure van vroegere beschavingen miste: ‘[...] dit heden heeft het verleerd en vergeten, dat cultuur en leven een eeuwige geestelijke inspanning beteekent, een geestelijke instelling van zich inhouden, openen en óptillen. De mensch van vandaag láat zich leven, hij drijft op een cultuur, die zíjn cultuur niet meer is, hij ontwikkelt zich maar heeft de ware cultureele instelling vergeten [...].’

Volgens Redeker was vooral de jazz een veelzeggend symptoom van de manier waarop de moderne mens zich tegenover de beschaving opstelde: ‘Sarabande, Menuet en ook de Weener wals, de geestelijk bezielde rhythmen, melodieën en harmonieën van Bach of Scarlatti, Mozart of Haydn, Schubert, Berlioz of Brahms, zij losten op in de dof-trommelende obsessies, de notenflarden en de verscheurde kreten der moderne levende muziek.’

En verder: ‘[...] de lijn die wij hier in de muziek namen, laat zich door alle gebieden van het leven vervolgen. In de literatuur stortte de wijde, breed-gewelfde spanning der volzin ineen doordat de innerlijk-geestelijke spanning daaraan ontbrak. Zij werd een inhoudslooze vorm in de handen van wie haar nog gebruikte en moest wijken voor de stameling, de kreet, de korte gepointilleerde zin, in uiterste instantie voor het woord.’[30] Het is saillant dat Redeker, die nog geen jaar later redacteur van *Het Woord* zou worden, hier de dominerende positie van ‘het woord’ in veel eigentijdse literatuur vooral als een uiting van verval zag!

Een interessante kwestie stelde in dit dubbelnummer van *Criterium* de jurist C.H. (‘Carel’) Telders aan de orde. Deze neef van de in de oorlog omgekomen hoogleraar in het volkenrech mr. B.M. Telders schreef in zijn essay ‘Onze regeeringsvorm’ over de manier waarop bij ons kabinetten tot stand komen: ‘Het ministerie berust hier te lande [...] op een compromis, dat de kamerfracties nà de verkiezingen onderling aangaan. Regeeren is uitkomst van compromis en zal zulks blijven; doch het compromis dient door de kiezers zelf gesloten te worden gelijk met de verkiezingen. Gebeurt dit,

dan zal het parlementaire stelsel, dat ten onzent aan het doodloopen was, verlevendigd worden [...].'[31]

Om dit te bereiken pleitte Telders ervoor bij de samenstelling van het parlement de evenredige vertegenwoordiging af te schaffen en in plaats daarvan het districtenstelsel in te voeren: een voorstel dat eerst twintig jaar later met de opkomst van D'66 volop in de publieke belangstelling zou komen. Toen Telders' essay gepubliceerd werd, moesten de eerste naoorlogse verkiezingen voor de Tweede Kamer overigens nog gehouden worden.

In hetzelfde nummer was een bijdrage van Bertus Aafjes onder de titel 'Capriccio Italiano' opgenomen, waarin hij over een tocht vertelde die hij in de jaren dertig, gewapend met knapzak en *Divina commedia*, naar het benedictijnerklooster op de Monte Cassino gemaakt had. Hij was er erg gelukkig geweest, maar tijdens de oorlog zou het klooster grondig verwoest worden: 'Later [...] bladert men toevallig een tijdschrift door en ziet er de trieste puinen van een gouden herinnering. De kloostermuren zijn met de grond gelijk gemaakt en waar het klooster eertijds stond, ziet men een veld van kraters. En alsof dat niet genoeg is, krijgt men plotseling een foto onder ogen, waarop nog de brokstukken der muren en het venster van een cel over zijn. Weggedoken achter het venstergat zit de altijd eendere soldaat onder zijn stalen helm en bedient het machinegeweer. En plotseling - men zou het zweren - ontdekt men achter hem op de muur het fresco, waaronder men iedere dag wakker werd en identificeert aan de rondingen der bergtumulten, die ver en vaag door het vensterstuk zichtbaar zijn, het gulden uitzicht van iedere ochtend.'[32]

'De romantische wortels van de democratie'

Hierna verscheen de vijfde aflevering van *Criterium*, gedateerd februari 1946. In dit nummer publiceerde de drieëntwintigjarige Amsterdamse dichteres Hanny Michaelis, die in die tijd bij Meulenhoff op kantoor werkte, drie verzen, waaronder 'Childrens corner (Debussy)':

Twee smalle handen over de ivoren
toetsen scheppen hun eigen romantiek...
Een tedere, meeslepende muziek
wordt als een glimlach, als een droom geboren.
In deze droom voel ik mijn hart ontwaken,
verwonderd, door ontroering overmand.
Voor ik het weet, heb ik mij laten schaken
door Debussy. - Terug in kinderland,

waar poppen serenades komen brengen,
waar kleine herders slapen, bloemomkranst
en sneeuw verliefd voorbij de vensters danst,
schijnt humor zich met weemoed te vermengen...
Een teddybeer maakt sprongen en grimassen. -
Dan - met een slag - valt de piano dicht,
en in het nuchtere namiddaglicht
voel ik me onherroepelijk volwassen.[33]

Een andere opvallende bijdrage in deze aflevering was het bekende essay ‘De romantische wortels van de democratie’ van de redacteur Huib Drion, die zijn beschouwing opgedragen had aan een in de oorlog omgekomen vriend, de verzetsstrijder Denis Mesritz.

Drion vertelde in 1992 over deze jurist die tijdens de bezettingsjaren de contactpersoon geweest was tussen de leiding van het studentenverzet - de ‘Raad van Negen’ - en het blad van de gebroeders Drion, *De Geus*: ‘Mesritz was een voortreffelijke man, die zich helemaal in het illegale werk gestort heeft. Hij is helaas in het laatste jaar van de oorlog, weggaande van ons huis, in de trein opgepakt en toen is ontdekt dat hij bovendien “half-joods” was. Hij heeft het niet overleefd. Een zeldzaam integere en fijngevoelige man, die geweldig veel voor de illegaliteit gedaan heeft.’

Het essay ‘De romantische wortels van de democratie’, dat Drion blijkens het onderschrift al in april 1944 had geschreven, was de uitwerking van een lezing die hij voor een Haags gezelschap gehouden had. Hij wilde daarin vooral het elite-denken, dat in de jaren dertig in brede kring populair was, aan de orde stellen.

In zijn beschouwing ging Drion ervan uit dat de democratie berust op de gedachte dat datgene wat alle mensen met elkaar verbindt, belangrijker is dan wat hen van elkaar onderscheidt. Drion: ‘Vooral na de Fransche revolutie en de romantiek heeft deze gedachte wortel geschoten. Zij is het levenwekkende principe van de democratie. “Ik had dadelijk het groote beginsel ontdekt”, laat Valéry Larbaud zijn cosmopolitischen millionairszoon Barnabooth zeggen, “dat alle menschen gelijk zijn, of liever dat dat onherleidbaar en verborgen iets, de ziel, in alle menschen gelijk is. En dat alles wat daarbij kan komen: het genie, de kennis, de intelligentie, de goede manieren, niets meer dan een struikje op de rug van dat Himalayagebergte vormt”.’

Drion schreef hierna over het gevaar dat het elite-denken voor de democratie vormt: ‘Wij moeten beseffen, dat de democratie, juist door haar romantische elementen, nooit in veiligheid verkeert; dat de evenwichtstoestand van de democratische maatschappij een labiele is. Wij moeten de

romantische élitestrevingen in ons beheerschen en ons voortdurend blijven doordringen van de democratische grondgedachte, dat “the things common to all men are more important than the things peculiar to any men”.’[34]

In 1992 merkte Drion over het thema van zijn essay op: ‘Het probleem is dat kunstenaars vaak een beetje twijfelachtige steunpilaren van de democratie zijn, omdat hen natuurlijk juist het burgerlijke in de democratie helemaal niet aantrekt.’ In 1966 zou Drion ‘De romantische wortels van de democratie’ opnemen in zijn bundel *Het conservatieve hart en andere essays*.

‘De guitaren stokten’

Het zesde nummer van *Criterium*, dat halverwege maart uitkwam, opende hierna met twee gedichten, getiteld ‘In het park’ en geschreven door Rudie van Lier. In het eerste vers hiervan wordt een innerlijke strijd, die voor Van Liers houding in het leven typerend is, via uiteenlopende personages verbeeld:

Het leven is wonderlijk, zongen wij
Bij guitaren onder de boomen
Op het gras.
Maar een kwam er aangeloopen
Met vegen roet op het gelaat,
Geen wist wie het was.

‘*Weet niemand dat voor kort*
Steden brandden aan vier kanten
Onder de maan,
Dat vrouwen en kinderen als dieren
Vluchtten en dat de laagheid
Is opgestaan?’

Maar wij zeiden: ‘vriend ga zitten,
Drink koelen wijn en luister
Met onbevangen gemoed.’
Nog stond hij te talmen, toen liep
Hij naar de lichte fonteinen
En wiesch zich van roet.

‘Ik zal mij hiermee troosten
En in dichte parken schuilen

Tot mij de dood vindt.'
Maar wij werden zeer bedroefd,
De guitaren stokten, wij
Zwegen ontzind.

Tot een stem koel en hoog sprak,
'*Vriend, wij schuilen hier niet*
Voor het leven,
Nergens is troost, maar wij
Aanvaarden onaangetast, wat
In het moment is gegeven.'[35]

Een andere dichter die aan deze aflevering meewerkte, was de Antwerpenaar Maurice Gilliams, die in Nederland vooral met zijn poëzie en zijn roman *Elias of het gevecht met de nachtegalen* (1936) veel lezers geboeid had. Gilliams, wiens huwelijk kinderloos gebleven was, publiceerde hier twee verzen, waaronder 'Tweespraak in de herfst'. Het is geschreven in de elegische toon die zo kenmerkend voor hem is. Onder deze toon blijken intense gevoelens schuil te gaan:

Omhooggerezen uit de grond der tranen,
zien wij dit land gelijk ons eigen peinzen.
- In bruine hoeven midden blauwe weiden
slapen de menschen met hun vee vergaderd.

Wij schrijden door de nacht, gehuld in nevels,
om met de maan onzichtbaar te vergrijzen.
- Het water rilt van ver-gehoorde treinen,
het gras geurt killer van vertreden netels.

Wij worden oud en zóó gaat alles zwijgen
wat niet onthoudbaar blijft met kinderoogen.
- De kam der hanen hangt gelijk de rozen,
de hoven gaan niet altijd geuren blijven.[36]

Daarnaast maken ook de vier gedichten van Hendrik de Vries die in deze aflevering gepubliceerd werden en waarin zich vooral liefdesverwikkelingen afspelen, een dramatische indruk. Het laatste vers waarin de storm lijkt te zijn gaan liggen, is getiteld 'Idylle':

Mijn duif' trouwe liefdebode,
Vlieg binnen door deze open ramen,
Breng zijn brief hier: zijn laatste brief;
Geef mijn groet weerom naar mijn doode,
Zeg hem plechtig: ik heb hem nog lief,
En wij komen toch eens weer samen.

Waar op aarde wij samenkwamen
Dwarlen steeds nog de vlinders voort;
Eendre zon zal 't wild gras beschijnen
Achter grillige groene gordijnen
Door een lokkende toegangspoort.
Geen rouw zal zijn glans beschamen.
Stilte en vree blijven ginds onverstoord,
En in schors nog dezelfde twee namen.[37]

‘Een jonge Van Deyssel’ gevraagd

Intussen had een van de meest veelbelovende schrijvers uit die eerste naoorlogse jaren, de eenendertigjarige J.J. (‘Joop’) Klant, aan de redactie van *Criterium* een fragment gestuurd uit zijn nog ongepubliceerde roman *De geboorte van Jan Klaassen*. Klant, die in Amsterdam economie gestudeerd had, was van plan binnenkort naar Zuid-Afrika te verhuizen,

Nadat Morriën hem meegedeeld had dat het door Klant opgestuurde fragment onder de titel ‘Eenzaam’ in het blad gepubliceerd zou worden, antwoordde deze hem op 8 april: ‘Het doet mij plezier dat de redactie van “*Criterium*” heeft besloten “Eenzaam” op te nemen.’

En - met een verwijzing naar het in het eerste hoofdstuk genoemde tijdschrift *Symbool*, dat Elsevier uitgeven wilde, maar dat nooit verschenen is -: ‘Ik heb er al bijna spijt van dat ik ook kopij heb gegeven aan “Het Woord” en “Symbool”, hoewel ik [me] er natuurlijk door in mijn ijdelheid gestreeld voel en het niet onbelangrijk vind dat ik daarmee wat geld verdien.’

Hierna merkte Klant op dat de verschillende literaire bladen zo weinig eigen karakter vertoonden, waaraan hij toevoegde: ‘Er is sedert de bevrijding zoveel over de kunst gepraat, het is toch veel belangrijker kunst te maken. Hoewel, hoewel - het zou toch niet zo gek zijn, als er onder ons een jonge van Deyssel was. Die heeft sommige mensen, na hun eerste optreden, eenvoudig het zwijgen opgelegd, zo bang waren zij voor een volgende critiek. Er zijn tegenwoordig vele half-intellectuelen die schrijven over kunst, die reeds de geschiedenis van de komende eeuw in hun zak hebben [...] en

die beter plan-economen hadden kunnen worden; en ook vele halfzachte jongelingen die dichtertje spelen, maar het niet verder brengen dan geitje. Geitjes zijn aandoenlijke diertjes als zij hulpeloos staan te blaten aan hun touw, maar hun gemekker is zo machteloos. Zij ontroeren door hun existentie als blatend geitje, maar bepaald niet door hun dichterschap. Het zou daarom plezieriger zijn als ze in de wei bleven. Is er geen middel om de geitjes in het klaverveld te drijven en de economen naar het plan-bureau?'[38]

'Een politiek van 100% uitbuiting'

Kort hierna verscheen de zevende aflevering van *Criterium*, gedateerd april 1946. Een van de medewerkers aan dit nummer was E.P. ('Mom') Wellenstein, met wie Huib Drion kort na de bevrijding in contact gekomen was: Wellenstein had toen de Delftse studenten vertegenwoordigd tijdens een internationale conferentie in Zwitserland, waarbij ook Drion van de partij was.

Wellenstein, die enkele maanden later een groot deel van de Verenigde Staten bereisd had, publiceerde in *Criterium* over allerlei aspecten die hem tijdens zijn bezoek opgevallen waren.

Een van de onderwerpen waarover hij schreef, was de verhouding tussen mannen en vrouwen, die in de Verenigde Staten op sommige punten anders was dan in Nederland, waar het verschijnsel van de buitenshuis werkende vrouw nog vrijwel onbekend was: 'De positie der vrouw in de U.S.A. is zeer interessant. Zij is dermate aan den man gelijk geworden, dat er iets vrouwelijks verloren is gegaan. Wellicht was dit onvermijdelijk, doch naar mijn opvatting is dit verlies ernstig, daar het aan de samenleving haar stabiliteit en fundatie eenigszins ontneemt. Aan den anderen kant is zij in vele opzichten tot een ontplooiing gekomen, die bijzonder plezierig treft. Het liefdesleven maakt niet den indruk op een hoog peil te staan. (Good husbands and bad lovers.) De vrouwen zijn veelal meer geïnteresseerd in de problemen der wereld dan de mannen en leggen een groote activiteit aan den dag, ook onder studenten; zij maken soms den indruk een meerderwaardigheidsgevoel te bezitten.'

Van uiterst actueel belang was wat Wellenstein schreef over de Amerikaanse publieke opinie ten opzichte van het pas opgelaaide conflict tussen Nederland en Indonesië: 'Nederlandsch-Indië, waarover de pers zeer veel en vrijwel zonder uitzondering fel publiceert, maar het publiek nog feller is. Hoewel de critiek van een natie, die met een negerprobleem worstelt, de kolonie Puerto Rico langen tijd aan een wanbeheer heeft overgelaten, de autochthone bevolking vrijwel heeft vernietigd en haar geen burgerrechten

toekent, vreemd aandoet, zou het onjuist zijn te meenen dat hier hypocrisie in het spel is. De verontwaardiging is oprecht, doch op wanbegrip en onjuiste voorlichting gebaseerd. Men neemt aan, dat de geheele Archipel in opstand is, aangezien het Nederlandsch koloniaal beleid een politiek van 100% uitbuiting gedurende 3½ eeuw gevoerd heeft: 95 cent van iedere gulden is systematisch door Nederland afgetapt, al het land was in bezit van Nederlanders, vakvereenigingen werden onderdrukt, heel Java was één jungle, behalve de ondernemingen, wegen werden niet aangelegd, onderwijs was er niet, de inheemschen werden expres dom gehouden, geen poging is gedaan om tot een onafhankelijkheid van den Archipel te geraken, geen inheemsche had eenig aandeel in of invloed op het Bestuur en Nederland leefde practisch geheel van het bezit in Azië.'

Wellenstein voegde hieraan toe: 'Aan eenig idealisme van den kant der Nederlanders in dit probleem wordt nauwelijks geloofd. "We have had enough of the 'white men's burden' ["] en "If it were not profitable, you would not want it back".

Hoewel het dus zeer moeilijk is om de Amerikanen te overtuigen van Nederland's goede intenties, is het zeer wel mogelijk om den anderen kant van de medaille te toonen. *En dit is bijzonder noodzakelijk*.'[39]

Adriaan Morriën nam hierna in een kritische beschouwing de pretenties van veel would-be kunstenaars, vooral onder de jongere schrijvers, op de korrel: 'De bezetting met haar onderduiktijd en haar steun aan alle mogelijke menschen, dus ook aan "kunstenaars", heeft het verlangen om van de pen (of van de kunst in het algemeen) te leven bij vele jonge menschen nog aangewakkerd. Ik verbeeld mij dan ook, dat het heden ten dage veelvuldiger voorkomt dan ooit, dat een jongeman, te lui of te lamlendig om de handen uit de mouwen te steken, om zich een taak te stellen en een plicht op te leggen, zich geheel aan de letteren gaat wijden, zooals dat met een gecanoniseerde deftigheid en wijding, waaronder overigens de banaalste bedoelingen schuilgaan, heet. In den oorlog was het een plicht zijn werk te verzuimen, zijn studie te laten verloopen, op kosten van de gemeenschap te leven. Nu is het een roeping en velen zouden zich maar al te graag uitverkoren weten.'[40]

Verder bevatte dit nummer een essay van S. Vestdijk over 'Het wezen van de paradox' en een verslag van de romanschrijver Adriaan van der Veen over 'Het Amerikaansche literaire klimaat'. Volgens hem werd dit grotendeels door commerciële factoren beheerst.

‘Cher maître’

Intussen gingen Adriaan Morriën en de ruim negen jaar jongere Willem Frederik Hermans in deze periode steeds vriendschappelijker met elkaar om. Hun ontmoetingen hadden vooral plaats in cafés en in Morriëns huis aan de Nieuwe Keizersgracht, dat comfortabeler was dan de kamers op verschillende adressen waar Hermans in die tijd woonde. In het voorjaar werd tussen hen beiden afgesproken dat de laatste geregeld aan *Criterium* zou gaan meewerken en dat hij in verband daarmee een medewerkersabonnement zou krijgen.

Toen dit uitbleef, schreef Hermans aan Morriën een ongedateerd briefje - met de tekst in de vorm van een zandloper -: ‘Ik heb nog steeds geen nummer van Criterium gekregen, laat staan een medewerkersabonnement. Zou je hier misschien iets aan kunnen doen? Bij voorbaat mijn dank.’

En - met een verwijzing naar Morriëns vrouw en naar een in 1944 in kleine oplaag verschenen clandestien boekje -: ‘Ik heb aan Guusje het “Afscheid van Lida” te leen gevraagd. Als je nog eens iets schrijft, zeg het mij dan, dan kan ik van je oeuvre op de hoogte blijven. Nu cher maître, tot ziens en dat het u wel ga.’[41]

Hierna reisde Adriaan Morriën eind april naar Vlaanderen om medewerkers voor *Criterium* te winnen. In 1992 merkte hij hierover op: ‘We wilden ook de Vlamingen erbij betrekken. We waren kosmopolitisch en voelden ons Europeanen.’

Tot de schrijvers die Morriën bij die gelegenheid opzocht, behoorden Jan van Nijlen, Richard Minne en Maurice Gilliams. Over Gilliams, die al eerder aan *Criterium* meegewerkt had, vertelde hij: ‘John Meulenhoff kende Gilliams al en was heel enthousiast over zijn werk. Ik denk dat hij in dat opzicht vooral door zijn adviseur Binnendijk beïnvloed was. Bovendien waardeerde ook Wim Hermans Gilliams' poëzie.’

Na zijn verblijf in Vlaanderen reisde Morriën, die sinds begin januari van dat jaar ook redacteur van *Litterair Paspoort* was, door naar Parijs om voor dat tijdschrift uitgevers te bezoeken.

In zijn verhaal ‘Mademoiselle Alpacca’ zou Morriën later herinneringen aan die reis ophalen: ‘1 mei 1946. Voor het eerst in Parijs, na een kort verblijf in België waaraan ik mijn voeten heb afgeveegd alvorens Frankrijk binnen te gaan. Ik reis op een “ordre de mission” van de Nederlandse regering, de enige manier om het land uit te komen, met in mijn eerste splinternieuwe paspoort een visum waarvoor ik naar de Franse ambassade in Den Haag ben geweest. Een beperkt bedrag aan geld op zak, maar in mijn koffer de *Oeuvres complètes* van André Malraux, verschenen in 1945 bij Albert Skira te Genève. Het is een genummerde editie in zeven delen “sur vergé sans bois à

la forme", meegenomen niet zozeer om erin te lezen als wel om van de hand te doen voor het geval ik in geldverlegenheid kom.

Op de Gare du Nord stap ik in de metro, zoals ik langgeleden mijn eerste pak met lange broek heb aangetrokken (ik heb maar één pak waarvan ik de groene lakenstof clandestien heb gekocht), maar pas als ik op de Champs-Elysées uit de aardbodem verrijs, sta ik werkelijk in de lichtstad.'

Kort daarna duikt al 'de eerste echte Parisienne' op.[42] Uit 'Mademoiselle Alpacca' kan worden opgemaakt dat Adriaan Morriën zich tijdens zijn verblijf in Parijs - met of zonder 'ordre de mission' van de Nederlandse regering! - dan ook niet tot louter literaire contacten beperkt heeft.

De verontwaardiging van John Meulenhoff

In mei 1946 - bij het verschijnen van het achtste nummer - bleek *Criterium* voor het eerst een omvang van vierenzestig bladzijden te hebben. Een opvallende bijdrage in deze aflevering was het eerder genoemde fragment - 'Eenzaam' - uit de roman *De geboorte van Jan Klaassen* van J.J. Klant. Hierin wordt een absurd beeld gegeven van de vertrouwde rituelen in de wereld van de volwassenen.

Het begin van dit fragment luidt: 'Toen wij ongeveer een uur in de trein hadden gezeten, gelastten de sergeanten ons uit te stappen. Zij hadden ons tevoren ten strengste verboden naar de stationsborden te zien en het was ook niet geoorloofd aan iemand te vragen hoe het stadje heette, waar wij waren aangekomen, want op hoog militair bevel moest dat strikt geheim worden gehouden. Alleen twee generaals wisten de naam ervan en een kolonel droeg een verzegelde enveloppe bij zich waarin een briefje zat waarop de naam in code was geschreven. De sleutel van deze code was zo oud, dat alleen een gepensioneerde kapitein, die ergens in een klein dorpje zijn laatste levensdagen sleet, hem nog kende. Zodra er een oorlog uitbrak moest de kolonel de enveloppe verbranden en de kapitein zich melden bij het hoofdkwartier, opdat de vijand niet te weten zou komen waar wij ons bevonden. Men zegt dat de kolonel 's nachts telkens wakker schrok en tastte naar de plaats in zijn hemd, die hem alleen bekend was en waar hij de enveloppe zorgvuldig had ingenaaid en dikwijls overviel hem het verlangen hem te voorschijn te halen en open te maken. Misschien heeft hij het wel eens gedaan, want wie is er zeker van dat men in volkomen eenzaamheid, als men zijn eigen hart hoort kloppen in het holst van de nacht, de hem opgelegde plichten nakomt en niet heimelijk toegeeft aan een verboden lust? Maar hoe meer moet dan de kolonel gekweld worden door dagelijkse wroeging en vrees nu het zegel is verbroken. Begrijpt men nu dat hij niemand durft

aanzien?'[43] De roman *De geboorte van Jan Klaassen* zou nog hetzelfde jaar in boekvorm verschijnen.

Een andere medewerker aan het achtste nummer was de dertigjarige dichter en essayist Max Nord, die vóór de oorlog in Parijs politieke wetenschappen gestudeerd had. Hij publiceerde in deze aflevering de poëziecyclus 'Weerzien', die hij enkele maanden eerder, in december 1945, in de Franse hoofdstad geschreven had. Het vierde gedicht ervan luidt:

Stad van Proust Jacob Valéry
betreur geen dooden want wij leven allen hier
ik stond op het Trocadéro in de nevel
rees de Eifeltoren naast mij omhoog
hoe lang stond ik daar? tijd laat zich niet meten
aan de pols ruimte niet aan den blik
weerzien mat ik aan het verleden mijzelf
aan mijzelf in de koude nachten lag ik helder
en wist einde begin weerzien een grijpen
van de handen der toekomst die mij
aanzag met honderden oogen in den avond
namen noemen is liefde die men niet uitspreekt
een naam streelt het geheugen elk woord
is goed ga nu dit is geweest alle boeken
liggen open elk vers is eeuwig zoolang
wij eeuwig durven zijn[44]

Enkele maanden later, in augustus 1946, zouden A. Marja en Hans Redeker in een polemische bijdrage in *Het Woord* het ontbreken van leestekens in dit gedicht speels over de hekel halen. Volgens beide schrijvers, die zich daarbij - eveneens zonder leestekens! - presenteerden onder de gemeenschappelijke naam Marja Redeker, had Nord dit procédé bij de Franse schrijver Louis Aragon gevonden.

Ze schreven: 'Deze methode, op de Nordische poëzie toegepast, opent inderdaad geheel nieuwe perspectieven voor onze literatuur; hier zingen namelijk niet alleen de woorden, doch ook de punten, komma's, uitroeptekens etc. zich los van hun betekenissen.' Om de lezers van *Het Woord* 'met voorzichtigheid aan het revolutionaire principe der leesteken-omissie te wennen' brachten ze vervolgens zelf de leestekens in het vers aan, zodat de laatste vier regels er als volgt kwamen uit te zien:

‘Een naam streelt’. Het geheugen elk woord
is. Goed, ga nu! Dit is geweest, allé! Boeken
liggen open, elk vers. Is eeuwig zoolang?
Wij eeuwig durven zijn Max Nord.[45]

Zoals we gezien hebben, had Hans Redeker al eerder bezwaar aangetekend tegen de versnippering van de creatieve kracht waarvan volgens hem de moderne kunst een uiting was. Aardig is natuurlijk dat hier het weglaten van leestekens bespot werd in *Het Woord*, een tijdschrift waaraan enkele latere Vijftigers, die zeker geen dogmatische ijveraars voor het leesteken genoemd kunnen worden, als redacteur verbonden zouden zijn.

Marja Redekers persiflage bleek intussen bij John Meulenhoff allerminst in goede aarde te vallen. Op 9 september schreef hij aan Adriaan Morriën: ‘In het Augustusnummer van “Het Woord” trof mij een bijdrage van Marja Redeker onder de titel “Aragonnese Nordiek”. Hierin wordt op een wel zeer flauwe, maar bovendien onaanvaardbare en onbehoorlijke wijze critiek uitgeoefend of liever gezegd de draak gestoken met een vers van Max Nord in het Meinummer van Criterium. Toen ik het stukje las, ben ik ook als uitgever geschrokken, immers de waanzinnige woorden die in de weergave van het vers in “Het Woord” voorkomen, doen den lezer en o.a. mij, niet anders denken dan dat men met ontstellend erge drukfouten te doen heeft. Ik greep dan ook onmiddellijk naar ons Criteriumnummer en constateerde tot mijn stomme verbazing dat het in “Het Woord” weergegeven vers, dat zooals Marja Redeker suggereerde in het Meinummer van Criterium werd gevonden, volslagen afwijkt van de authentieke bewoording, zoals deze in Criterium voorkomt.’

John Meulenhoff schreef verder: ‘Ik belde Max Nord op om te hooren hoe hij tegen deze onbeschaamde en [met de] elementairste eischen van fatsoen strijdende manier zou protesteeren. Hij zei mij echter dat hij het geval zoo beneden peil en flauw vond, dat hij hierop niet wilde ingaan en het overigens ook prettiger zou vinden dat van andere zijde tegen deze manier van doen eenig protest zou worden aangeteekend. Ikzelf ben het met den heer Nord niet eens dat dit alleen maar een flauw grapje is; ik acht het veel ernstiger en ik zou er dan ook groote waarde aan hechten, dat hierop door jou - wellicht namens de Redactie - of een der andere redacteuren van Criterium in de eerste plaats wat betreft de misleidende en valsche weergave van de bewoordingen van het vers wordt gereageerd en geeischt dat een herplaatsing van het gedicht in de juiste weergave wordt gegeven.’

En verder: ‘Of de redactie als zoodanig op de grapjes over Max Nord kan ingaan, afgezien van deze verdraaiïng, geloof ik niet. Dit zou dan door een

der redacteuren individueel moeten gebeuren, indien zij er iets voor gevoelen. Wat echter het eerste feit betreft, wil ik deze zaak niet laten zitten en ik zou zelfs willen overwegen om, indien geen genoegdoening wordt gegeven en het vers niet met een rectificatie volledig en in de ware bewoordingen wordt opgenomen, de redactie of de schrijver wegens onoorbare weergave van een letterkundig werk voor de kantonrechter te halen. Het moet nu maar eens uit zijn met deze manier van doen en het lijkt mij dat een dergelijke actie zeker in het kader past van hetgeen wij op de laatste redactievergadering bespraken. Zou je zoo goed willen zijn hiervan onmiddellijk werk te willen maken.'[46]

De soep bleek niet zo heet gegeten te worden als zij hier werd opgediend: tot een reactie in *Criterium* kwam het niet, laat staan tot een proces en ook Max Nord liep er geen blijvende beschadiging van op. Dat kan tenminste worden opgemaakt uit wat hij ongeveer een jaar later, op 7 september 1947, in een brief aan A. Marja schreef. Aan het slot van deze brief, die over de mogelijke uitgave van een bundel kwatrijnen van Nord in de door Marja geredigeerde Bayard-reeks ging, merkte hij op: 'Je grapje over m'n "Weerzien" indertijd vond ik wel flauw, maar plezieriger dan de andere zg. critieken.'[47]

'Bezie de uitgestalde epigonen-tronies'

In juni 1946 was intussen het negende nummer van *Criterium* verschenen, waarin de tekst van een lezing gepubliceerd werd die H.A. Gomperts kort daarvoor onder de titel 'Menno ter Braak en het misverstand' in De Bijenkorf in Den Haag gehouden had.

Daarin nam Gomperts vooral de poëtische prestaties van de jonge generatie op de korrel: 'Wij leven in een tijd, waarin aan talrijke jongelieden het dichterschap het begerenswaardigste aller avonturen is gaan toeschijnen. Of het komt door het gedwongen thuiszitten tijdens de oorlog of door andere moeilijkheden bij de beroepskeuze, zou ik niet kunnen zeggen. Maar er is een horde van jonge dichters opgestaan, die een horde van uitgevers zo gek heeft gekregen om hun producten te doen drukken en verspreiden. In het Amsterdamse filiaal van dit warenhuis kan men een tentoonstelling van hun drukwerken bezoeken en vele levensgrote beeltenissen van deze jeugdige avonturiers bewonderen. Ik zou U willen aanraden: als U in Amsterdam komt, ga dan eens kijken op die tentoonstelling, blader eens in zo'n bundel, bezie de uitgestalde epigonen-tronies en realiseer U dan, *welk* avontuur ter Braak eigenlijk heeft gemist.'[48]

Een profetische blik voor nog komende mode-verschijnselen bleek Wil-

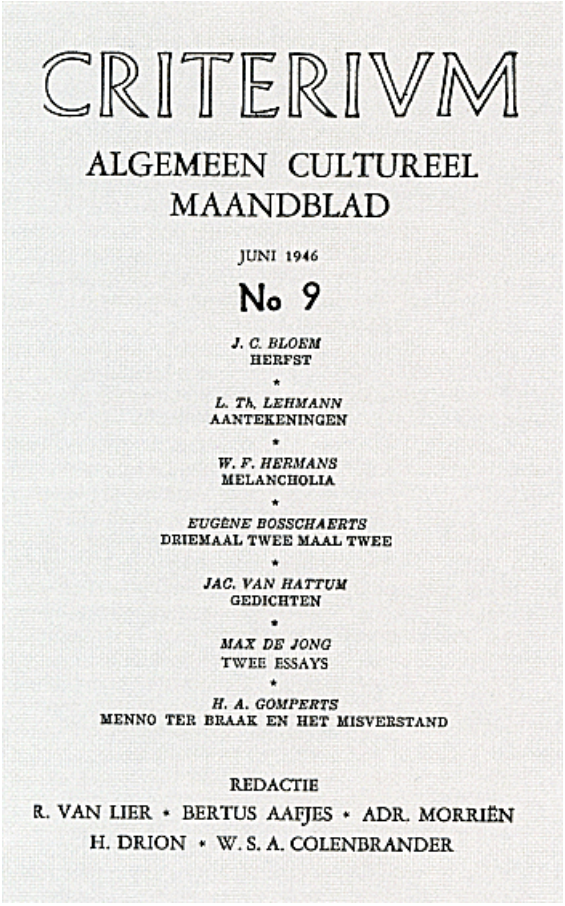
CRITERIVM

ALGEMEEN CULTUREEL
MAANDBLAD

JUNI 1946

No 9

J. C. BLOEM
HERFST

*

L. Th. LEHMANN
AANTEKENINGEN

*

W. F. HERMANS
MELANCHOLIA

*

EUGÈNE BOSSCHAERTS
DRIEMAAL TWEE MAAL TWEE

*

JAC. VAN HATTUM
GEDICHTEN

*

MAX DE JONG
TWEE ESSAYS

*

H. A. GOMPERTS
MENNO TER BRAAK EN HET MISVERSTAND

REDACTIE
R. VAN LIER • BERTUS AAFJES • ADR. MORRIËN
H. DRION • W. S. A. COLENBRANDER

Omslag van het negende nummer van *Criterium*

lem Frederik Hermans te bezitten, toen hij in deze aflevering de novellenbundel *Uren en sigaretten* (1946) van Gerrit Kouwenaar besprak: ‘Gerrit Kouwenaar zoekt het in een verward soort surrealisme, dat [...] niet heel pakkend is. De uitgever van “Uren en Sigaretten”, dat er typografisch wel redelijk uitziet, maar volstrekt niet bijzonder, doet mee aan een bespottelijke mode van de laatste tijd. Niet alleen bezit het boekje een Colophon, maar die Colophon vermeldt de naam van dengene “van wie de typografie is”. - Wanneer gaan wij er eindelijk toe over een bordje aan onze muren te spijkeren met de naam van den ontwerper van het behang en wanneer zullen onze kleermakers hun merken i.p.v. in de voering, op de schouders van onze costuums stikken, zoals op uniformen de naam van het regiment?’[49]

Het negende nummer bevatte verder het - aan Bertus Aafjes opgedragen - gedicht ‘Herfst’ van J.C. Bloem, het vers ‘Melancholia’ van Willem Frederik Hermans, poëzie van Jac. van Hattum en enkele korte essays van Max de Jong.

Een Redactiewijziging op komst

In het begin van de zomer begon het ernaar uit te zien dat de redactie van *Criterium* binnen enkele maanden ingrijpend veranderd zou moeten worden. Dat kwam doordat in het najaar drie van de vijf redacteuren naar het buitenland zouden vertrekken: Huib Drion en Rudie van Lier naar de Verenigde Staten en Sybout Colenbrander naar Engeland.

Huib Drion bereidde in die tijd een proefschrift op internationaal privaatrechtelijk terrein voor. Omdat de universiteit van Harvard in Cambridge (USA) over de meest uitgebreide bibliotheek op het gebied van rechtsvergelijking beschikte, wilde Drion daar onderzoek doen. Hij kreeg er een beurs voor en zou begin november naar Amerika vertrekken, waar hij een jaar blijven zou.

Rudie van Lier zou naar Chicago gaan, waar hij zich ook gedurende een jaar met universitair onderzoek zou bezighouden: in 1949 zou hij promoveren op het boek *Samenleving in een grensgebied. Een sociaal-historische studie van de maatschappij in Suriname*. Sybout Colenbrander had het plan naar Londen te verhuizen, waar hij correspondent van *Het Parool* zou worden.

In verband hiermee nodigde Adriaan Morriën begin juli Willem Frederik Hermans uit tot de redactie van *Criterium* toe te treden. Hermans, die de laatste maanden al nauwer bij het tijdschrift betrokken was geraakt, voelde daar wel voor: hij vond het prettig een uitingsmogelijkheid te hebben die hem in staat zou stellen zijn kijk op allerlei actuele kwesties bekend

te maken en bovendien kwam het hem financieel goed uit. Hij probeerde in die jaren immers zo veel mogelijk van zijn pen te leven, wat in dat subsidieloze tijdperk geen sinecure was en een redacteurschap zou hem geregelde, hoewel bescheiden inkomsten opleveren. Hij nam Morriëns uitnodiging dus aan. Overigens werd zijn naam - in afwachting van het vertrek van Drion, Van Lier en Colenbrander en met het oog op een verdere aanvulling van de redactie - nog niet op het omslag vermeld.[50]

Willem Frederik Hermans (1921-'95), die hiermee voor het eerst redacteur van een literair tijdschrift zou worden, was afkomstig uit een milieu van onderwijzers in Amsterdam. Hij bezocht het hoofdstedelijk Barlaeus Gymnasium, waar hij in 1939 tot hoofdredacteur van het schoolblad *Suum Cuique* werd gekozen. In de meidagen van 1940 werd zijn drie jaar oudere zuster Corrie - als gevolg van een tragisch liefdesavontuur - dood aangetroffen in een auto in Amsterdam-Zuid.

Na het behalen van het gymnasiumdiploma in 1940 ging Hermans sociografie studeren aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam, waarna hij in 1941 overstapte op de studie fysische geografie, mineralogie en scheikunde.

Nadat hij in april 1943 voor het kandidaatsexamen geslaagd was, stopte hij met deze studie in verband met de door de bezetters aan iedere student gestelde eis een ‘loyaliteitsverklaring’ te tekenen. Kort daarna schreef hij de roman *Conserve*, waarvan enkele fragmenten in de eerste naoorlogse aflevering van *Criterium* gepubliceerd zouden worden.

In de zomer van 1944 werden gedichten van Hermans opgenomen in het clandestiene blad *Parade der Profeten*. Verder was in hetzelfde jaar zijn dichtbundel *Kussen door een rag van woorden* verschenen, in 1946 gevolgd door de bundel *Horror cœli en andere gedichten*.

In deze periode had Hermans zich al een duidelijke voorstelling gemaakt van de manier waarop hij zijn boeken wilde schrijven. Daarbij stond eerlijkheid voor hem voorop. Doordat hij zich bovendien met een voor Nederland ongewone passie voor zijn schrijverschap inzette, was Hermans, die in het dagelijks leven in het algemeen een vriendelijke indruk maakte, ook extra kwetsbaar. Dit, gevoegd bij zijn negatieve oordeel over veel eigentijdse schrijvers, had er voor gezorgd dat hij in brede kring al vroeg een omstreden figuur geworden was.

‘Ik ben niet blind voor mijn eigen fouten’

Intussen had Gerrit Achterberg opnieuw een reeks verzen ter publicatie in *Criterium* ingezonden. Op de circulatie-envelop noteerde Bertus Aafjes:

‘Voor alles’, maar daarna merkte Adriaan Morriën op dat van al die ingezonden verzen er nog maar één niet eerder gepubliceerd was. Huib Drion, toch al geen Achterberg-*fan*, bleek hierna tegen publicatie van deze gedichten te zijn, waarop de pas aangezochte redacteur Hermans zich uiterst enthousiast toonde maar voor zijn doen ook ongewoon voorzichtig: ‘Vóór (vooral) Meel, Poeder, Potlood, Papier, Linoleum, Vilt, Gummi. Maar zou je met Gummi geen moeilijkheden krijgen?’[51] De redactie besloot overigens de verzen terug te zenden.

In dezelfde periode werd de dichter en essayist Paul Rodenko, die in die tijd in Den Haag woonde, door Adriaan Morriën uitgenodigd gedichten aan *Criterium* in te sturen. Morriën vertelde in 1992: ‘We waren op onze manier bevriend. Paul was in de oorlog Wim Hermans en mij opgevallen als dichter in *Parade der Profeten* en daarom hebben we hem ook benaderd om aan *Criterium* mee te werken.’ Rodenko stuurde daarop zijn vers ‘De dichter’ in.

Enkele weken later bleek dat de *Criterium*-redactie aarzelde dit gedicht op te nemen, waarna Morriën aan Rodenko vroeg hem nog wat andere verzen toe te sturen. Rodenko, die in die periode de uitgave van een nieuw tijdschrift - *Oost-Europa* - voorbereidde, antwoordde hem op 1 augustus: ‘Ik heb je een verzoek te doen. Maar laat ik eerst even je brief beantwoorden, waarin je mij om meer gedichten enz. vraagt. Mijn werkwijze is zo, dat ik, wanneer ik iets schrijf, het nooit in eerste instantie afmaak. Ik laat dat altijd een tijdlang in portefeuille liggen en breng bij gelegenheid eens de finishing touches aan. Gevolg is dat ik, ofschoon ik van alles heb liggen, zelden direct iets persklaar heb en aangezien ik het de laatste tijd nogal druk heb gehad met de voorbereiding van “Oost-Europa” (het is er nu eindelijk door, met october verschijnt het eerste nummer, gefinancierd door “Vrij Nederland”) heb ik geen tijd voor finishing touches gehad. Je zult dus nog even geduld moeten hebben, ik denk dat ik volgende week over wat meer tijd zal beschikken.’ Hoewel Rodenko, die de toenemende spanningen tussen Oost- en West-Europa met lede ogen aanzag, zich er veel moeite voor gaf, zou het tijdschrift *Oost-Europa* nooit het levenslicht zien.

Rodenko schreef verder: ‘Overigens begrijp ik de aarzeling van jullie redactie niet goed. Ik ben niet blind voor mijn eigen fouten en ik ben mij bewust dat er in “de Dichter” verschillende zwakke plekken zitten, maar ik wéét dat het desondanks beter is dan tientallen gedichten die jullie wèl - en misschien zonder aarzeling hebben opgenomen - en zeker belangrijker. Maar als jullie bang zijn voor alles wat een beetje “anders dan anders” is, hoe willen jullie dan ooit het leidende en sturende orgaan van de Ned. letteren worden?’

Het ‘verzoek’ dat Rodenko in zijn brief aan Morriën wilde doen, had te maken met zijn plan om in oktober naar Parijs te gaan en daar af te studeren. Rodenko, die er zich zorgen over maakte dat hij in die stad geen kamer zou kunnen vinden, vroeg Morriën of deze als redacteur van *Criterium* en *Litterair Paspoort* aan de directeur van het ‘Collège Néerlandais’ in de Franse hoofdstad een aanbevelingsbrief zou willen sturen met het verzoek of Rodenko daar een kamer zou kunnen krijgen.[52] Inderdaad zou Rodenko, die intussen redacteur van het jongerentijdschrift *Columbus* geworden was, enkele maanden later in dat - door de Nederlandse architect W.M. Dudok fraai ontworpen - college onderdak vinden.

In dezelfde periode waarin Rodenko zijn brief schreef, verscheen het dubbelnummer 10-11 van *Criterium*, gedateerd juli-augustus 1946. Een verrassende publicatie in deze aflevering waren elf verzen van Pierre Kemp, een dichter over wiens speelse poëzie vooral Adriaan Morriën enthousiast was. Een van deze verzen was ‘Mevrouw N.N. te zijn’:

Ik voel mijn gezicht nu als dat van Mevrouw N.N.
en zie nu alles door haar Maja-kop.
Mijn oogen zijn nu zwart, mijn lippen wen
'k aan vlies van rouge, dat slaapt als mond er op.

Als 'k denk, dat ik met zulk een mond in mijn gezicht
haar man en kindren tegenkussen zou,
dan weet ik toch, hoe ik allicht
niet zoo zou zoenen als een moeder en een vrouw.

Maar nu moet ik toch glimlachen met haar lach,
mijn wangen en mijn schoonheidskuiltjes zijn van haar
en dat duurt me nu weer den héélen dag.
Mevrouw N.N. te zijn is lokkend en toch raar.[53]

Verder bevatte deze aflevering dertien kwatrijnen van Adriaan Morriën, waaronder dit voor hem wel bijzonder karakteristieke vers:

Handdruk, kus, schroom en diepste lust zijn reeds verleden
Nog voordat zij gesmaakt zijn of zelfs afgebeden.
Ja, in het eerste, zoetste, vluchtigste oogenblik
Is alles reeds verlangd, gewaagd, aanvaard, ontgleden.[54]

Had Hans Gomperts in het vorige nummer al kritiek geleverd op de poëtische prestaties van de jonge generatie, in deze aflevering liet ook Adriaan Morriën blijken daarover teleurgesteld te zijn. Hij schreef: ‘Nog tijdens den oorlog hadden deze jonge schrijvers de beschikking over een aantal clandestiene tijdschriften, waarvan *Parade der Profeten* het belangrijkste of althans het bekendste is gebleken. Onder redactie van een drietal jonge Utrechtenaren gaven deze profeten, die er niet voor schroomden zoo nu en dan hun baard te laten zien, in het najaar van 1944 en de lente van 1945 een poëzienummer in twee deelen uit, dat ons met een lawine van vrijwel volkomen onbekende namen verraste. Of moet ik zeggen verschrikte? Niet minder dan 78 dichters werkten aan deze clandestiene jaarbeurs der poëzie mede, enkele weliswaar met de nieuwste vindingen, maar toch op het eerste gezicht zonder de groote ontdekking waarnaar men zoowel in de techniek als in de kunst altijd met goed vertrouwen blijft uitzien.’[55]

Deze aflevering van *Criterium* bevatte verder zes sonnetten van Gerrit Achterberg, een fragment uit de roman *Bewolkt bestaan* van Cola Debrot, een waarderende bespreking van gedichteh van Gerard den Brabander en Gerard Diels door Willem Frederik Hermans en een bijdrage van J. den Haan, waarin hij allerlei vormen van censuur hekelde, waaraan sommige surrealistische films en de roman *Ulysses* van James Joyce vóór de oorlog onderworpen waren geweest. Verder werd in dit nummer een recensie opgenomen, gewijd aan *Napoleon, voor en tegen in de Fransche geschiedschrijving* (1946) van de Utrechtse historicus prof. dr. P. Geyl en geschreven door F.J.W. Drion, de vader van Huib Drion.

In deze aflevering werd bovendien Hermans' verhaal ‘Dokter Klondyke’ gepubliceerd, dat aan Cola Debrot opgedragen was. Deze schrijver, die in het dagelijks leven het beroep van arts in Amsterdam-West uitoefende en met wie Hermans bevriend geraakt was, had voor een van de personages in het verhaal model gestaan. Hermans had in de laatste maanden van de Duitse bezetting Debrot wel eens tijdens huisbezoeken vergezeld en was daarbij door hem als zijn medische assistent voorgesteld.[56]

Hierna kwam in september de twaalfde aflevering van *Criterium* uit. Daarin werd het vers ‘De dichter’ van Paul Rodenko opgenomen, waarover de redactie, zoals we gezien hebben, aanvankelijk in dubio gestaan had. Bij de beslissing het vers toch te plaatsen gaf wellicht de komst van Willem Frederik Hermans in de redactie de doorslag. Het begin van dit gedicht luidt:

Wijd strekte hij zijn armen uit
Enorme wijzers
En sprak:

Ik ben uw klok
Ik ben uw tijd.

En sprak:
Ik ben uw eenzaamheid.

Ik ben
de roerdomp van uw spiegel
de schaduw van uw nieren
de zwerfsteen van uw woorden
de kikvors van uw dijen.

In nachten van kristal en kruizemunt
Heb ik de specht van uw verlatenheid
Vernomen.
In nachten van kristal en kruizemunt
Heb ik de wijzerloze klok
Van uw verlatenheid
Vernomen.
Ik heb de snavel van uw hart vernomen
Tegen de schalen
Van de nacht.[57]

In december 1946 zou in *Podium* een - door Gerrit Borgers geschreven - persiflage op dit gedicht verschijnen, waarin vooral het vrijuit associëren door Rodenko bespot werd.[58]

Een ingrijpende redactiewijziging

Intussen was het - met het aanstaande vertrek van maar liefst drie redacteuren - dringend gewenst behalve Willem Frederik Hermans nog anderen voor de redactie van *Criterium* uit te nodigen. De eerste die daartoe aangezocht werd, was de negenentwintigjarige Adriaan van der Veen. In het eerste hoofdstuk hebben we al gezien dat hij in de zomer van 1946 ook voor het redacteurschap van *Het Woord* was benaderd, maar dat hij daar toen niet op in gegaan was. Nu nam hij de uitnodiging direct aan, mogelijkerwijs vooral omdat hij al vóór de oorlog kennisgemaakt had met Adriaan Morriën en Rudie van Lier.

Adrianus van der Veen is in 1916 geboren te Venray. Hij groeide op in Schiedam in een groot gezin, dat het in de crisisjaren erg arm had. Toen hij

dertien jaar werd, ging hij als jongste bediende werken op een makelaarskantoor in onroerend goed. Later vond hij werk in een boekhandel. 's Avonds bezocht hij de handelsavondschool.

In die tijd begon hij verhalen te schrijven, waarvan hij er enkele aan Jan Greshoff stuurde, die hem daarna vroeg naar Brussel te komen en zijn secretaris te worden. Van der Veen werd ook correspondent voor het *Hollandsch Weekblad*. In 1938 verschenen zijn verhalenbundels *Oefeningen*, ingeleid door Vestdijk, en *Geld speelt de grote rol* met een inleiding door Rudie van Lier. In 1939 werd Van der Veen redacteur van *Het Vaderland* en richtte hij samen met Ed. Hoornik het tijdschrift *Werk* op.

In die tijd leerde hij ook Morriën kennen. In zijn boek *Blijf niet zitten waar je zit* (1972) vertelde Van der Veen: ‘Een eerste ontmoeting met Adriaan Morriën voor de oorlog verliep voor mij, en naar ik aanneem ook voor hem, wat onbevredigend. Ik geloof dat Greshoff die druk contact had met de “jongste generatie” het eerst van de jongen uit IJmuiden had gehoord. Ook de Van Schendels kenden hem en waren gesteld op zijn gedichten. Naast Morriën leek ik werelds, iemand uit Brussel die iedereen kende. Hij was nog niet zo lang daarvoor uit het sanatorium gekomen, waar hij voor tuberculose was verpleegd, gedwongen tot nietsdoen en afgesloten van de wereld. Zoals hij naast me liep leek hij me boers toe, misschien door zijn blozende wangen. Hij zei vrijwel niets. Misschien kreeg hij de kans niet.’[59]

Begin 1940 besloot Van der Veen naar de Verenigde Staten te vertrekken om daar bij zijn geliefde Alvena te zijn, een Amerikaans meisje, wier ouders uit Polen kwamen en die voor haar studie in Europa gewoond had. Hij leende daartoe van John Meulenhoff vijfhonderd gulden en sprak af voor *Het Vaderland* geregeld artikelen te zullen schrijven, waarna hij in maart 1940 vertrok.

Nadat in Amerika aan de verhouding met Alvena een einde gekomen was, ontmoette Van der Veen de Amerikaanse Jeanette le Messurier, met wie hij in New York trouwde. Hierbij trad Hans Gomperts als getuige op. In 1942 werd uit dit huwelijk een zoon geboren, Robert. Intussen was Van der Veen gaan meewerken aan radio-uitzendingen naar bezet Nederland.

In 1942 verscheen zijn bundel *Idylle in New York en andere verhalen*, waarvan het titelverhaal in januari 1947 ook in *Criterium* gepubliceerd zou worden.

In februari 1946 teruggekeerd in Nederland - hij was in Amerika door Leo Vroman naar de boot gebracht -, ging Van der Veen in Den Haag wonen en werd hij verslaggever bij *Het Parool*, een baan waarin hij zich weinig gelukkig voelde. Het was daarom voor hem een grote uitkomst dat hij - door bemiddeling van de jonge redacteur mr. J.L. Heldring - op 1 juli van

dat jaar in dienst kon treden als redacteur letteren van de *Nationale Rotterdamsche Courant*, die kort daarna weer *Nieuwe Rotterdamsche Courant* zou heten. In hetzelfde jaar verscheen zijn eerste roman *Wij hebben vleugels*.

Adriaan Morriën vertelde in 1992 over Van der Veens redacteurschap van *Criterium*: 'Hij had een vlotte pen en schreef veel over Amerika. Dat wilde Meulenhoff ook heel graag, omdat Amerika door de oorlog veel aanzien gewonnen had. Het land was in cultured opzicht nog een "terra nova".'

Van der Veen, die door zijn jarenlange verblijf in het buitenland een zekere kosmopolitische allure gekregen had - ook in zijn stijlvolle kleding kwam dat tot uiting -, was er zich tegelijkertijd door zijn moeilijke jeugd van bewust gebleven dat niets in het leven zeker is. In 1972 schreef hij over zichzelf en zijn relatie tot Willem Frederik Hermans: 'Levensonlust en levensangst - ik heb die met alle macht moeten bedwingen. Dat complex bepaalde ook mijn relatie met anderen. Zo heeft in die eerste tijd bij *Criterium* Hermans, die toen de meeste indruk op me maakte, veel meer gehad aan Adriaan Morriën, tegen wie hij zich later het felst keerde, dan aan mij, maar ik meen dat ik hem wat beter begreep. Morriën was te briljant spraakzaam om nauwkeurig op Hermans te letten, hoeveel meer tijd hij ook voor hem uittrok dan ik dat deed. Ik was vluchtiger in mijn omgang met hem, maar er bleef veel hangen van wat ik bij hem opmerkte. Er viel over hem na te denken. Niemand kon dat toen helemaal duidelijk zien, maar met hem kondigde zich iets nieuws aan.'[60]

Van der Veen meende dat Morriën en hij, behorend tot een oudere generatie dan Hermans, daaraan een zeker gezag ontleenden, 'al was het maar van "oudere broer". Met onze grotere ervaring, ook in het schrijven, vonden we dat we hem een beetje moesten remmen. We zagen zijn stukken soms als te apodictisch of niet vloeiend genoeg geschreven. Je moest aan de Hermansstijl wennen. Niettemin dreef hij ons vooruit, en zij het niet zonder tegenstribbelen, ook met ons goedvinden.'[61]

Bij gelegenheid van deze vernieuwing van de redactie werd besloten dat ook Bertus Aafjes, die nauwelijks bij het redactionele werk betrokken was geweest, de redactie verlaten zou. John Meulenhoff stelde daarop voor hem te vervangen door de Vlaamse dichter, essayist en romancier Maurice Gilliams.

Zoals we gezien hebben, had Gilliams, die meer dan tien jaar ouder dan de andere *Criterium*-redacteuren was, al eerder gedichten in het blad gepubliceerd en had Adriaan Morriën in de lente van hetzelfde jaar een bezoek aan hem gebracht. Na Meulenhoffs suggestie hadden nu ook Adriaan van der Veen en Willem Frederik Hermans een gesprek met hem: besloten werd dat Gilliams inderdaad redacteur zou worden. Verder werd ook af-

gesproken welk - beperkt - aandeel hij in de redactionele werkzaamheden krijgen zou.

Maurice Guillaume Rosalie Gilliams (1900-'82) was te Antwerpen in een familie van drukkers geboren. Als kind had hij veel last van astma en werd hij met koesterende zorg omringd door zijn moeder, grootmoeder en enkele tantes. Diepe indruk maakten in dezelfde tijd op hem de tochten door het havenkwartier die hij met zijn vader maakte.

In 1933 kwam zijn bundel *Oefentocht in het luchtledige* uit, waarin prozaschetsen verzameld werden. In hetzelfde jaar werd zijn poëzie bijeengebracht in de bundel *Het verleden van Columbus*, die op talloze jongeren, ook in Nederland, diepe indruk maakte. Geïnspireerd door deze titel, zou in 1945 de redactie van een van de jongerentijdschriften haar blad *Columbus* noemen.

Intussen was in 1936 Gilliams' veelgelezen en sterk autobiografische roman *Elias of het gevecht met de nachtegalen* verschenen. In *De man voor het venster* (1943), opgedragen aan Jacqueline en John Meulenhoff, werden dagboeknotities gebundeld.

Doordat Gilliams in Antwerpen woonde - en wel in het huis in de Lange Nieuwstraat, waar het drukkersbedrijf van zijn vader gevestigd geweest was -, was het voor hem in die jaren kort na de oorlog niet eenvoudig de redactievergaderingen bij te wonen: hij was dan ook in zoverre een waardig opvolger van Aafjes dat ook hij vrijwel niet bij het redactionele werk betrokken zou zijn.

In de vernieuwde redactie ontbrak nu nog een vertegenwoordiger van de wetenschap. Afgesproken werd dat daarin zo snel mogelijk voorzien zou worden.

Intussen veranderden met de komst van Willem Frederik Hermans en Adriaan van der Veen wel de omgangsvormen in de redactie. Die werden duidelijk losser, terwijl het consumptiepatroon nu ook niet meer tot koffie of thee beperkt bleef. De redacteuren maakten er voortaan ook een gewoonte van na een inspannende redactievergadering min of meer uitgebreid soelaas te zoeken in een café of nachtclub.

Hermans, Morriën en van der Veen in utrecht

Op 10 oktober - kort nadat de redactiewijziging haar beslag gekregen had - vond in de bekende Utrechtse boekhandel Broese een bijeenkomst plaats ter herdenking van Arthur van Schendel, die enkele weken eerder, op 11 september, in Amsterdam gestorven was. De voordrachten die bij die gelegenheid door Willem Frederik Hermans, Adriaan Morriën en Adriaan van

Boven: Willem Frederik Hermans

Rechts: Adriaan van der Veen

der Veen gehouden werden, zouden in het dertiende nummer van *Criterium* gepubliceerd worden.

In 1972 schreef Adriaan van der Veen hierover: ‘Van de herdenkingsavond bij Broese in Utrecht herinner ik me vooral de opvallend grote honger van redacteuren Hermans en Morriën, toen we vooruitlopend op het honorarium in hotel Des Pays Bas aten. Zij aten niet alleen veel, maar ook zwijgend, met de concentratie die nog terugging tot de hongertijd toen het eten, dat je meestal niet had, toch alle aandacht in beslag nam. Het markeerde het verschil met mij, vond ik, met de afstand waarop ik me had bevonden, vrij van hun zorgen, toen ze, zoals Morriën vertelde, in de hongerwinter soms dagenlang duizelig in bed bleven, omdat er geen enkele reden was om op te staan.’

Van der Veen beschreef verder hoe Hermans zich in zijn voordracht over Van Schendel tegen de epigonen van E. du Perron keerde: ‘[...] het blindelings volgen van een bewonderd voorbeeld, zonder daar iets eigens en nieuws tegenover te stellen, vond hij terecht verwerpelijk. Zijn oppositie was dan ook noodzakelijk. “De dwaling waar de navolgers van Du Perron in verkeren,” zei hij in zijn lezing, “is dat zij denken dat er geen andere wijze van schrijven meer mogelijk is en dat zij het zelfs niet nodig achten te proberen of er misschien een andere manier van schrijven mogelijk zou zijn.” Hermans maakte door zijn verbeten ernst, de nadrukkelijkheid waarmee hij, bleek van emotie, sprak, veel indruk op het deel van zijn gehoor dat niet uitsluitend was gekomen voor Van Schendel en het niet kwalijk nam toen Hermans pas heel ver in zijn lezing op de overleden schrijver terechtkwam. Hij was op iets heel anders uit, de verdediging van zijn inzichten en zijn manier van schrijven.’[62]

Intussen had Paul Rodenko, die begin oktober voor zijn studie vergelijkende literatuurwetenschap en psychologie in Parijs was gaan wonen, via Willem Frederik Hermans twee novellen ter publicatie aan *Criterium* aangeboden. Een van deze novellen was het verhaal ‘De fout’ dat al eerder - in augustus 1944 - in het clandestiene Haagse blad *Maecenas* gepubliceerd was.

De redactie van *Criterium* bleek hierna over Rodenko's inzending niet enthousiast te zijn, zoals duidelijk werd uit een brief die Adriaan Morriën hem op 23 oktober schreef: ‘Hermans heeft mij je beide novellen laten lezen en ook Van der Veen heeft ze onder ogen gehad. Namens hen moet ik je ze weer terugzenden. Wij zijn van mening, dat de invloed van Kafka zo overduidelijk uit deze novellen spreekt, dat publicatie je geen goed zou doen. Je zoudt met het publiceren van deze novellen het publiek een al te gemakkelijk motief aan de hand doen om je de invloed van een groot schrijver te

verwijten. En het zou daarin naar onze mening ook geen ongelijk hebben. Een verhaal als “De fout” b.v. doet in ieder opzicht zo sterk aan “Das Urteil” van Kafka denken, dat het persoonlijke er vrijwel in is zoek geraakt. Tot in bijzonderheden is de eigenaardige denk- en schrijfwijze van Kafka in dit verhaal na te gaan. De vader b.v. maakt op mij geen andere indruk dan de vader uit de novelle van Kafka. Daar speelde de oude heer met zijn horlogeketting, terwijl het hier de kwasten van zijn pyamajasje zijn. Maar ook de bijzonder[e] droomsfeer, die je in deze beide novellen toepast, onderscheidt zich maar heel weinig van hun equivalenten bij Kafka.’[63]

Morriën schreef verder: ‘Ondertussen hoop ik, dat je ons regelmatig je nieuwe werk ter lezing zult willen zenden. Hoe gaat het op het ogenblik in Parijs? Heb je je reeds voldoende ingewerkt om je dagelijks enige vrij [e] tijd voor eigen studie en eigen werk uit te sparen? Als je zin hebt, eens iets actueels over Parijs en Frankrijk te schrijven, dan zou ik dat zeer op prijs stellen. Laat in elk geval eens iets van je weten.’[64]

Intussen was de redactie er in deze periode op uit in Indonesië een correspondent of vaste medewerker te vinden om daardoor van de culturele situatie in dat land op de hoogte te kunnen blijven, en ook werden er plannen ontwikkeld voor een speciaal nummer over Indonesië in de komende jaargang.

In verband hiermee schreef John Meulenhoff op 18 november aan Adriaan Morriën dat de schrijvers Rob Nieuwenhuys en G.J. (‘Han’) Resink, die uit de Indische archipel afkomstig waren en hier op verlof waren geweest, binnenkort weer naar hun land zouden terugkeren: ‘Ik deel je dit even mede in verband met hetgeen op de redactievergadering werd besproken, nl. om contact met eventueele medewerkers in Indonesie [Indonesië] te krijgen. Ik weet niet in hoeverre deze menschen zelf bijdragen aan *Criterium*, vooral omtrent de toestand op cultureel gebied in Indonesie, zouden willen geven, of wel dat zij de redactie, zoodra zij in Indonesie aankomen in verbinding met Indonesiers kunnen brengen, die in de toekomst aan *Criterium* zouden willen meewerken. Misschien zelfs zou Sjahrir zelf er voor te vinden zijn eens een speciale bijdrage in *Criterium* te schrijven; dit zou natuurlijk bijzonder mooi zijn.’

En verder: ‘Adriaan Van der Veen heeft Zaterdag ook nog nader met Bep Vuyk gesproken, die binnenkort ook naar Indonesië schijnt te vertrekken.’[65]

De bezorgdheid van Huib Drion

Intussen maakte de zojuist afgetreden redacteur Huib Drion zich er zorgen over dat er in de nieuwe redactie - in afwijking van wat tot dusver het geval

geweest was - alleen nog maar literatoren zaten: dat zou het algemeen culturele karakter van het blad in de komende jaargang kunnen aantasten. Bovendien wilde hij nog eens vaststellen welke beginselen de *Criterium*-redactie tot dusver voor ogen gestaan hadden: zulks ter inspiratie van de nieuwe redactie. In een brief aan Adriaan Morriën schreef hij met het oog hierop dat vooral 'gebrek aan eerbied' een bindend element tussen de redacteuren geweest was.

De nieuwe redacteur Willem Frederik Hermans reageerde hierop in een ongedateerde brief met als aanhef 'Waarde Drion': 'Ik heb geen eerbied voor het briefgeheim en daarom antwoord ik op een brief die niet aan mij geschreven is.'

Hij merkte hierna op dat 'gebrek aan eerbied' allang door een vorige generatie verworven was, en voegde er strijdbaar aan toe: 'Men dient te kiezen wat men wil zijn: een kniesoor of een schrijver en wie het laatste kiest, dient te schrijven, met woede, met kritiek op zichzelf en anderen, maar bovenal zoveel mogelijk. *Criterium* kan maar één criterium hebben: de grootte van iemands schrijversschap.'[66]

Adriaan Morriën van zijn kant antwoordde Drion in een ongedateerde brief van liefst zes getypte kantjes en met als aanhef 'Beste Huib Drion': 'Ik weet dat je eenige bezorgdheid koestert ten aanzien van de gedragslijn eener redactie die geheel uit litteratoren bestaat. Ik hoop dat ik je zal kunnen overtuigen dat deze bezorgdheid, wat ons betreft althans, ongegrond is.'

Morriën schreef verder: 'Wees er zeker van dat wij dezen tweeden jaargang ook als algemeen cultureel tijdschrift beginnen en dat wij even vurig hopen als jij dat de algemeene kant in de komende maanden sterker vertegenwoordigd zal zijn dan in het afgeloopen jaar. Er zijn in ons land menschen genoeg met een breede kennis op allerlei gebieden van cultuur, maar in tegenstelling tot landen als Frankrijk en Engeland zijn er betrekkelijk weinig lieden die tegelijk over een boeienden stijl beschikken. Bij veel technische geleerdheid is er tevens veel litteraire onbeholpenheid en de diepste denker of geestigste spreker wordt op papier vaak oppervlakkig, verward of saai. Het zal aan ons niet liggen wanneer wij niet geregeld beschouwingen van philosophischen, psychologischen, socialen en zelfs politieken aard kunnen opnemen. Wij gelooven nog altijd dat de litteratuur in ons land slechts kan winnen bij een verruiming van blik en verdieping van inzicht, ja dat deze verruiming en verdieping de belangrijkste voorwaarden zijn om haar te behoeden voor een specialisme dat van oudsher haar... specialiteit was, van het burgerlijke realisme der vorige eeuw, over de verheerlijking der Woordkunst tot aan de verschillende variëteiten tusschen de beide oorlogen

toe. Wanneer wij een leuze aanheffen, dan zou dat de leuze der expansie kunnen zijn. Het eenige imperialisme dat geoorloofd is is een imperialisme op het gebied van den geest!'

Morriën merkte verder over de toekomst van *Criterium* op: 'Het zou geen zin hebben dezen tweeden jaargang te beginnen, wanneer wij althans niet de verwachting koesterden van *Criterium* een behoorlijk, en vooral levendig tijdschrift te kunnen maken [...]. Dat wij daarbij op vrienden en "sympathiseerenden" rekenen spreekt vanzelf. Maar ik geloof dat wij er wat dat betreft beter voorstaan dan verleden jaar. De scheiding der geesten, waarop wij hebben gewacht, heeft voor een deel plaats gevonden, ondanks de algemeene litteraire bloedvermenging, die het letterkundige leven van ons land te zien geeft. Wij weten heel goed op welke schrijvers wij gesteld zijn, en welke ons volkomen onverschillig zijn. Wij zullen onze voorkeur ook stellig uitspreken. Maar geef ons nog een jaargang om onze verwachtingen in werkelijkheid te doen omzetten.'[67]

Een van de schrijvers die Morriën graag wat meer bij *Criterium* betrekken wilde, was de dichter en essayist Hans Gomperts. Op 23 november schreef hij hem: 'Namens de redactie moet ik je weer schrijven om je vooral om medewerking voor Criterium te vragen. Zou je ons niet voor het Januari-nummer een goed stuk kunnen zenden? Dat nummer zou vooral enig gewicht moeten hebben en wij hebben reeds in gedachten een ideaal nummer samengesteld, waaraan jij niet mag ontbreken.'

Morriën schreef verder: 'Wij zijn nu druk bezig met Criterium en aan Hermans en Van der Veen heb ik meer steun dan ik helaas van de vorige redactieleden heb ondervonden. Je weet, hoe druk Rudie het altijd had en hoe aarzelend hij, waarschijnlijk daardoor, in menig opzicht was. Wij hebben nu weer een jaar de kans om van Criterium iets te maken. Mocht het ons niet lukken, er een strijdbaar en levendig tijdschrift van te maken, dan kies ik maar een ander vak.

Wij kregen onlangs een brief van een abonné die, naar de reden van de opzegging van zijn abonnement gevraagd, antwoordde, dat hij zich op het blad had geabonneerd, omdat jij eraan medewerkte. Nu er de laatste maanden geen stuk meer van jou in verscheen, had hij niet zoveel belangstelling meer voor het blad. Mij dunkt, dat je dien idealen lezer niet langer mag teleurstellen.'[68] Morriën had met zijn dringend verzoek geen succes: Gomperts, die in de loop van 1947 samen met zijn vriend W.F. van Leeuwen het literaire tijdschrift *Libertinage* zou oprichten, zou hierna niet meer aan *Criterium* meewerken.

Meulenhoffs voorstel aan Podium

Intussen was gebleken dat het abonnementental van *Criterium* - zoals ook bij andere literaire bladen in die tijd de gewoonte was - nog bij de toch al bescheiden verwachtingen achterbleef. John Meulenhoff hoopte daarom dat het mogelijk zou zijn tot een zekere concentratie van tijdschriften te komen en nodigde daarom via de *Podium*-redacteur Gerrit Borgers de redactie van dit blad uit om daarover eens te komen praten. De *Podium*-redactie voelde daar evenwel niets voor: ze vond het redactionele beleid van *Criterium* uitgesproken kleurloos en was bovendien sterk op haar onafhankelijkheid gesteld. Overigens worstelde ook *Podium* in die tijd om haar voortbestaan.

Op 5 november schreef de *Podium*-redacteur Fokke Sierksma, die het in de redactie van dit blad grotendeels voor het zeggen had, aan Borgers een brief waarin Meulenhoffs prille toenaderingspoging afgewezen werd: ‘Hierbij een brief voor Meulenhoff. Je kunt hem meteen zelf lezen en doorsturen, want ik heb 's mans adres niet. Doe het spoedig, want anders rekenen Morriën c.s. op een diner met de Podiummonsters.’[69]

Ruim twee weken later, op 21 november, schreef Sierksma opnieuw aan Borgers: ‘Tussen haakjes: ik heb nu twee keer al gehoord, dat Het Woord met ingang van Januari aanstaande van het podium verdwijnt. Jammer voor Het Podium. Maar dit bezien in verband met Meulenhoffs zwaarmoedige opmerkingen over Criterium geeft wel de zekerheid, dat Podium niet alleen het water tot de lippen is gestegen.’[70] De geruchten die Sierksma ter ore gekomen waren, bleken slechts gedeeltelijk juist te zijn: zoals we in het eerste hoofdstuk gezien hebben, verdween *Het Woord* niet ‘met ingang van Januari aanstaande van het podium’, maar zou het worden omgezet van een maandblad in een driemaandelijks tijdschrift.

‘Snerpende critiek’

In die tijd kwam dan eindelijk - meer dan een maand te laat - het dertiende nummer van *Criterium* uit, gedateerd oktober 1946. Over de veranderingen in de redactie werd aan het slot van deze aflevering meegedeeld: ‘Wegens vertrek naar het buitenland maken W.S.A. Colenbrander, H. Drion en R. van Lier niet langer deel uit van de redactie van dit tijdschrift. Zij blijven echter behooren tot de groep van vaste medewerkers. Wij hopen van Colenbrander uit Engeland en van Drion en Van Lier uit de Vereenigde Staten nog vele bijdragen te ontvangen, in het bijzonder ook over belangrijke cultureele verschijnselen in die landen.’

Over Bertus Aafjes, die het afgelopen jaar ook redacteur geweest was van

het in 1944 opgerichte tijdschrift *Ad Interim*, werd via een elegante tournure opgemerkt: ‘Ook Bertus Aafjes gaat *Criterium* verlaten. Hij maakte reeds deel uit van de redactie van een ander letterkundig maandschrift. Omdat *Criterium* het niet noodig acht de na-oorlogsche litteraire chaos nog grooter te maken dan deze al is, werd overwogen of Aafjes zich in de toekomst niet zou dienen te beperken tot één redacteurschap. Aafjes deelde onze gevoelens volkomen en besloot bij het maandblad te blijven, waar men, zooals hij meent, zijn steun het meest noodig heeft. Hij stelt er echter prijs op te blijven behooren tot de Criteriumgroep, waarin hij is “opgegroeid”. Het ligt dus voor de hand, dat hij zal blijven meewerken.’

Aan deze redactionele mededeling werd toegevoegd: ‘Tot Criterium treden thans toe de Zuid-Nederlandsche schrijver Maurice Gilliams en de Noord-Nederlanders W.F. Hermans en Adriaan van der Veen. Over de band tusschen Noord- en Zuid-Nederland is reeds veel gezegd, vooral op feestelijke bijeenkomsten. Wij zullen ons dus hiertoe beperken: het komt ons voor, dat in de redactie van een Nederlandsch litterair en algemeen cultureel blad een Vlaamsche redacteur niet mag ontbreken. Een scheiding tusschen de beide taalgebieden behoort er niet te bestaan. Zoowel in Zuid- als in Noord-Nederland vindt men schrijvers van belang, er komt nieuw talent naar voren - misschien is er zelfs een nieuwe letterkunde aan het groeien. Wij hopen bij te dragen tot de opheffing van de cultureele grens tusschen Noord en Zuid. Het spreekt van zelf, dat Maurice Gilliams voor de Vlaamsche bijdragen, die allereerst door hem beoordeeld zullen worden, ons criterium, kwaliteit, aanvaardt. Het is wellicht overbodig hieraan toe te voegen, dat deze redactioneele wijzigingen niet beteekenen, dat het karakter van ons blad een verandering zal ondergaan.’[71] De opmerking dat ook Gilliams van het criterium ‘kwaliteit’ uitgaan zou, had ongetwijfeld te maken met wat er bij *Forum* halverwege de jaren dertig gebeurd was, toen de redactie van dit blad, dat uit Nederlanders en Vlamingen bestond, uit elkaar was gespat: de Vlaamse redacteuren bleken bij de beoordeling van het verhaal ‘Virginia’ van de Nederlander Victor Varangot behalve esthetische ook ethische normen te willen aanleggen.

Verder werd meegedeeld dat Adriaan Morriën redactiesecretaris zou blijven.

De dertiende aflevering van *Criterium* was hierna voor een groot deel aan Arthur van Schendel gewijd. Het nummer opende met diens verhaal ‘De klokken van de stad’, waarna de drie lezingen over Van Schendel gepubliceerd werden die Morriën, Van der Veen en Hermans bij boekhandel Broese gehouden hadden.

Een opvallende bijdrage in dit nummer was een essay van Willem Frede-

rik Hermans onder de titel ‘Snerpende critiek’. In dit stuk, dat als een soort credo van de nieuwe redacteur beschouwd kan worden, schreef Hermans: ‘Een geschrift dat mij niet bevalt, beschouw ik als een persoonlijke belediging. Zonder dat het speciaal *mijn* overtuiging van wat ik voor goed, mooi of waar houd, heeft willen schenden, doet het dat intussen toch. Eén ding moeten zij die hun ideeën aan de drukpers prijsgeven, nooit vergeten: dat zij daarmee iedereen, bekende of niet, uitdagen tot bijval of tegenspraak. Wie die verantwoordelijkheid niet durft dragen, late zijn manuscripten liever in zijn bureaula liggen. Ik ben de eerste niet die er zo over denkt, en ook de enige niet, maar ik geloof niet dat het kwaad kan het te herhalen.’

Hermans voegde hieraan toe: ‘Het is in de ogen van intelligente lieden dwaas zich op te winden en weinig welgemanierd. Wie zich opwindt, blijkt zich de absurditeit van ook de eigen opvattingen in geringe mate bewust te zijn, vandaar dat vooral optimisten zich opwinden. Er zijn twee soorten mensen: de lachende pessimisten en de boze optimisten. De eerste soort heeft altijd gelijk. Dit is geen waardering, doch een constatering. De lach is de braakbeweging waarmee men bedorven geestelijk voedsel uitstoot. De belediging iemand door een slecht gedicht of een idiote roman aangedaan, kan hij pas vergeten wanneer hij erom gelachen heeft.’

Over de houding van een criticus tegenover andere schrijvers merkte Hermans verder op: ‘Wanneer hij deze op snerpende wijze toespreekt en zij hem verwijten dat hij hun carrière aantast, wat hij niet mag doen omdat zij vrouw en kinderen hebben, dan zal hem dat in ogenblikken van twijfel misschien spijten, maar ten slotte zal hij inzien dat het niet erger is andermans carrière te schaden dan zelf in zijn litteraire hygiëne geschaad te worden [...].’[72]

Met dit essay begon het er dus op te lijken dat Joop Klant, die in een brief aan Adriaan Morriën om ‘een jonge Van Deyssel’ gevraagd had, toch nog - weliswaar niet op zijn wenken - bediend zou worden! De hoofdmoot van ‘Snerpende critiek’ zou later ook worden gepubliceerd in Hermans' boek *Mandarijnen op zwavelzuur*.[73]

Op 5 december, kort na het verschijnen van de dertiende aflevering van *Criterium*, schreef Adriaan Morriën aan de Leidse dichter Jan Vermeulen: ‘In het Decembernummer van *Criterium* schrijf ik een stukje over de poëzie van Van Straten, Warren, de Wringer en jou. Ik noemde dat beschouwinkje: *Moedeloosheid zonder rechtvaardiging*, omdat al het gesteun en gezucht om herfst en geliefde zoo weinig *scheppend* was, de eenige rechtvaardiging ervan.’[74]

Intussen was het eerste nummer van de tweede jaargang van het jongerenblad *Columbus* uitgekomen: een aflevering die veel strijdbaarder was

dan alle nummers van dit blad die tot dusver verschenen waren. Adriaan Morriën, die het afgelopen jaar enkele kritische noten over de dichterlijke prestaties van de jonge generatie gekraakt had, begroette deze strijdbaarheid met enthousiasme: misschien zou dat als tegengif kunnen dienen tegen de lusteloosheid waarvan de poëzie van veel jonge dichters doordrenkt was.

Op 13 december schreef Morriën aan Paul Rodenko in Parijs, die van de redactie van *Columbus* deel uitmaakte: 'Ik dank je voor je uitvoerige brief. Ik vond het zeer belangwekkend, wat je mij schreef en ik zou je met klem willen aanraden, spoedig eens een zogenaamde brief uit Parijs aan ons te zenden. Wat je mij schrijft over de tentoonstellingen en opvoeringen die je hebt gezien en de lezingen die je hebt bijgewoond, dat alles leek mij uitstekend geschikt voor een bericht aan de lezers van ons blad, ook wat je over je indrukken schrijft, over de "dorpsatmosfeer" van Parijs, lijkt mij zeer de moeite waard. Ik had diezelfde gewaarwording toen ik in Parijs kwam, nadat ik in Brussel een dag of wat met mijn ziel onder de arm had gelopen. Toch heb ik in Parijs niet veel kennissen ontmoet of vrienden gemaakt, maar evenals jij had ik het gevoel op de één of andere manier in de gemeenschap te zijn betrokken. Probeer in elk geval over al deze dingen een stevig stuk te schrijven.'

Morriën schreef hierna over *Columbus* - met een verwijzing naar Hans van Straten, een van de andere redacteuren van dit blad -: 'Het eerste nieuwe nummer van Columbus heb ik inmiddels gelezen, met veel meer spanning, moet ik zeggen dan de hele voorafgaande jaargang. Er zit nu tenminste een bepaald literair en cultureel streven achter, dat misschien niet origineel moge zijn, maar dat in ieder geval in jou en Van Straaten [Straten] over behoorlijke penvoerders beschikt. Maar wanneer jullie de hele jaargang moeten volschrijven, zoals nu dit eerste nummer, dan hebben jullie heel wat te doen en zul je niet rustig in Parijs kunnen blijven zitten, denk ik. Want wie onder de jongeren zijn er verder nog van belang behalve Hermans, Van der Graft en misschien nog een enkeling.'

En verder: 'Het zal nog wel enige tijd duren voor ikzelf weer naar Parijs kan gaan. Wanneer het zover is, schrijf ik je nog, want ik zal je graag ontmoeten en van je dan inmiddels behoorlijk aangegroeide kennis van Parijs en zijn bewoners gebruik maken. Kom je met Hollanders in aanraking, zie je soms Gomperts wel eens?'[75]

Arthur van Rantwijk in de redactie

Omdat er tot dusver alleen maar literatoren in de nieuwe redactie van *Criterium* zaten, werd er nog naar iemand gezocht die het meer algemeen-cultu-

rele aspect van het blad onder zijn hoede kon nemen. Adriaan van der Veen suagereerde toen daarvoor contact te zoeken met de jurist Arthur van Rantwijk, die hij vóór de oorlog in Brussel had leren kennen. De zesendertigjarige Van Rantwijk nam daarop de uitnodiging aan.

Arthur van Rantwijk (1910-'93) was in Den Haag geboren. Hij studeerde rechten en woonde - na het behalen van de meesterstitel - halverwege de jaren dertig in Brussel, waar hij journalistiek werk deed en als secretaris van Jan Greshoff optrad: een baantje dat later door Adriaan van der Veen zou worden overgenomen.

Hierna was Van Rantwijk van 1940 tot '42 verbonden aan de redactie van *Groot Nederland*: eerst als waarnemend redactiesecretaris - in plaats van Greshoff, die in mei 1939 naar Zuid-Afrika vertrokken was -, later onder eigen verantwoordelijkheid. Van Rantwijk had al eerder gepubliceerd in de - door Kees Lekkerkerker samengestelde - bundel *In aanbouw* (1939).

Na de oorlog woonde hij in Den Haag, waar hij als jurist bij de PTT in dienst getreden was. In die periode schreef hij artikelen voor het blad *De Baanbreker*.

Uit de verhalen die me verteld zijn - ik heb hem nooit ontmoet -, komt Van Rantwijk naar voren als een sterk rationeel reagerende persoonlijkheid, die tijdens de redactievergaderingen bij voorkeur wat op de achtergrond bleef. Hij gedroeg zich als ‘een man van de wereld’ en had een grote belangstelling voor vrouwelijk schoon, wat hij niet onder - de meestal gecapitonneerde - stoelen of banken stak als de redacteuren na afloop van een bijeenkomst nog even het nachtleven wilden verkennen.

Met Van Rantwijks komst was de vernieuwing van de redactie dus compleet. Deze had in zoverre een gunstige uitwerking op *Criterium* dat de redacteuren nu vaker bij elkaar kwamen dan in de eerste jaargang het geval geweest was. Adriaan Morriën vertelde hierover in 1992: ‘Vanaf die tijd werd er tussen Wim Hermans en mij in eerste instantie en tussen ons vieren in tweede instantie echt wel overleg gepleegd.’

De circulatie-enveloppen die ook na de redactiewijziging geregeld rondgestuurd werden - ze bleken nu vernieuwd te zijn! -, geven een aardig kijkje op de manier waarop de redactie werkte, waarbij graag allerlei grappen gedebiteerd werden. Vooral dichteressen waren een bron van vrolijke inspiratie. Zo schreef Hermans over de gedichten van een inzendster uit Batavia: ‘volgende keer beter, lieve Dolly’ en over de verzen van een Utrechtse dichteres: ‘Hoe zou ze wezen om mee uit te gaan?’ Over het gedicht van een andere schrijfster noteerde hij: ‘Tegen. Maar misschien de moeite waard om persoonlijk te gaan troosten.’ Adriaan van der Veen voegde aan de laatste opmerking op een niet helemaal volgehouden vaderlijke toon toe: ‘Aanstel-

lerige juffrouw. Oppassen voor zoo iets, tenzij zij lichamelijk schoon bezit en wel iets wil.'[76]

De nasleep van ongewenste intimiteiten

De redacteuren hadden intussen - waarschijnlijk al vóór de komst van Arthur van Rantwijk - besloten dat in de laatste maanden van 1946 en in '47 een nieuwe, nog onvoltooide roman van Willem Frederik Hermans, *De tranen der acacia's*, in gedeelten in het tijdschrift gepubliceerd zou worden. Aan dat besluit was wel enige discussie voorafgegaan. Dat kwam vooral doordat *Criterium* volgens de redactie nog altijd over te weinig pagina's beschikte, zodat er onvoldoende aandacht aan allerlei culturele verschijnselen besteed kon worden. Aan de andere kant maakte Hermans zelf deel uit van die redactie en was hij natuurlijk een veelbelovend schrijver.

Nadat Hermans de eerste twee fragmenten van zijn roman ingeleverd had en de tekst gezet was, ontstonden er evenwel onmiddellijk moeilijkheden: tegen vooral één passage in Hermans' tekst en een door Hermans toegevoegde voetnoot bleek uitgever John Meulenhoff grote bezwaren te hebben. Omdat de zaak die hiervan het gevolg was en waarbij ook de andere redacteuren betrokken raakten, in de loop der jaren tot een ware *cause célèbre* is uitgegroeid, is het van belang er hier uitvoerig op in te gaan. Ik wil daarbij beginnen met op te merken dat de werkelijke geschiedenis van deze kwestie waaraan overigens uiterst vermakelijke kanten zitten, niet gemakkelijk te reconstrueren valt.

Allereerst moeten we natuurlijk vaststellen wat er in de omstreden passage precies gestaan heeft. Helaas lijkt de kopij ervan verloren te zijn gegaan, zodat volledige zekerheid ook in dit geval niet te krijgen is. Om toch in de buurt daarvan te komen, ligt het voor de hand uit te gaan van de tekst zoals zij indertijd in *Criterium* gepubliceerd is,[77] waarbij ik de gedeelten die daarin tenslotte geschrapt zijn, uit de boekuitgave van de roman heb aangevuld.[78] Verder heb ik nog rekening gehouden met enkele gegevens die in brieven uit die tijd en in Hermans' boek *Mandarijnen op zwavelzuur* te vinden zijn.

In de passage waarom het hier gaat, wordt een scène beschreven, die zich in een ledikant te Kampen afspeelt. De *dramatis personae* in die scène zijn een dienstmeisje en een van de belangrijkste figuren in de roman, Oskar Ossegal.

De meest waarschijnlijke tekst van de door Hermans ingestuurde kopij wordt na de hierboven aangegeven bewerking: 'Zij lagen enige minuten doodstil. Hij had het gevoel of zij een dik pak oude kranten was; zij stond

hem tegen als een bord oudbakken eten. Met haar vingers gaf zij zijn slappe lid gedurig kleine tikjes. “Schei uit”, zei hij. Tot zijn verbazing werd zij niet boos, maar bleef geduldig. Er scheen haar maar aan één ding iets gelegen te zijn: eindelijk weer eens flink te worden. Hij werd toen bang dat zij boos zou worden en hem ondankbaar zou vinden. “Het spijt mij voor je”, zei hij. - “Ach onzin, je bent alleen een beetje nerveus; maar ik zal nooit aan iemand iets vertellen van dat formulier, hoor. Van de moffen moet ik niets meer hebben.”’

Het woord dat Hermans in de tekst geschrapt had, was ‘gefoold’.[79] Waaraan hij bij dat woord gedacht zal hebben, valt niet moeilijk te raden: het woord ‘gefoold’ zou immers in de jaren zeventig in de boekuitgave van *De tranen der acacia's* door ‘genaaid’ vervangen worden. Daarbij is het nog maar de vraag of het woord ‘gefoold’ die betekenis ook werkelijk heeft.

Over die interessante kwestie zou H(ans) v(an) S(traten) zich in 1989 buigen in zijn artikel ‘Fool, foolde, gefoold’, dat in het Amsterdamse studentenweekblad *Propria Cures* gepubliceerd werd.[80] Hij vermeldde daarin dat in Nederlandse woordenboeken verschillende betekenissen van dit woord opgegeven worden - plagen, kwellen, misleiden, sollen, knuffelen en troetelen -, maar dat daarbij elke aanduiding van een meer volledige seksuele eenwording achterwege blijft. Alleen in de poëzie van Slauerhoff komt het woord in een dergelijke betekenis voor, waarbij deze dichter mogelijkerwijs geïnspireerd zal zijn door het Spaanse werkwoord ‘follar’, dat hetzelfde als ‘practicar el coito’ betekent.

Het woord ‘folen’ betekent in het Nederlands dus waarschijnlijk iets heel anders dan Hermans vermoed zal hebben!

Zoals we gezien hebben, had Hermans overigens dit woord in de door hem opgestuurde kopij geschrapt. Bovendien had hij daar een voetnoot aan toegevoegd waarin opgemerkt werd dat dit weglaten ‘op verzoek van de uitgever’ gebeurd was.

In zijn *Mandarijnen op zwavelzuur* schreef Hermans hierover later: ‘Ik deed dit uit eigen vrije wil, voordat de uitgever de copie gezien had en de noot was bedoeld als eenzelfde stijlfiguur, als de “mededelingen van de zetter” die men bij 19e eeuwse auteurs wel vindt.’[81]

Hoe Hermans deze voetnoot ook bedoeld moge hebben, het is duidelijk dat zij bij John Meulenhoff niet in goede aarde zou vallen: er zou immers de suggestie van uitgaan dat de uitgever censuur op het tijdschrift uitoefende.

Overigens bleek Meulenhoff ook over het fragment zelf niet enthousiast te zijn. Vooral de zin ‘Met haar vingers gaf zij zijn slappe lid gedurig kleine tikjes’ kon hem nauwelijks bekoren.

Adriaan van der Veen merkte in 1993 over Meulenhoffs reactie op: ‘John

Meulenhoff wilde een hoog verheven tijdschrift, dat niemand aanstoot mocht geven en dat het algemeen literair belang diende. Daarom vond hij de publicatie van dit fragment en trouwens ook Hermans' polemische bijdragen een gevaar voor het voortbestaan van het tijdschrift.'

Dat Meulenhoff weinig sympathie had voor gedragingen die in de meeste etiquetteboeken niet worden aangemoedigd, was trouwens enkele maanden eerder al gebleken uit zijn felle reactie op de - toch tamelijk onschuldige - persiflage van Marja Redeker op een gedicht van Max Nord.

De strijd om een voetnoot

John Meulenhoff, die zich aan de door Hermans geplaatste voetnoot en aan de tikjes in het Kampense ledikant ergerde, besprak daarop zijn bezwaren met Hermans. Deze schrapte toen - behalve het woord 'gefoold' - ook de zin waarin die tikjes beschreven worden, maar wilde daarbij wel de voetnoot handhaven: deze schrapping was immers nu wel op verzoek van de uitgever gebeurd.

Meulenhoff, die zich bij dit alles uiterst onbehagelijk voelde en over deze kwestie waarschijnlijk met zijn vrouw Jacqueline zal hebben gepraat, besloot hierna de redacteuren Morriën, Van Rantwijk en Van der Veen hun oordeel over Hermans' bijdrage te vragen, waarbij hij vooropstelde in het bijzonder bezwaar tegen de voetnoot te hebben. Hij voegde hieraan toe dat de intussen geschrapte passages bij sommige lezers tot verontwaardigde reacties - en dus tot opzegging van hun abonnement - zouden kunnen leiden.

Op 21 december schreef Adriaan van der Veen naar aanleiding hiervan een brief aan Willem Frederik Hermans, waarvan hij een doorslag aan Adriaan Morriën stuurde. In deze brief- alleen de eerste bladzijde van het doorslag is mij onder ogen gekomen - merkte Van der Veen op: 'Er blijkt een klein crisisje te zijn ontstaan rondom je "pornographische" geschrijf.

Voor ik daar op inga eerst even mijn oordeel over de twee fragmenten, die ik nu heb gelezen. Op enkele details na (enkele te litteraire beelden, die hoe juist ook, toch in dit eenvoudig feitelijk geheel detoneeren) ben ik bijzonder ingenomen met dit begin van den roman. Het geheel is zeker onhollandsch, sterk op de Franschen geinspireerd [geïnspireerd], Sartre, zeker Gide, maar niettemin op eigen beenen staande. Ik moet je zeggen, dit soort lectuur, dat vele menschen woest zal maken, misschien zelfs de stuipen op het lijf zal jagen, vind ik nu gezellig, vooral omdat het zo venijnig is. Wat een rot karakters zijn er in, maar goed; zij vertoonen, neem mij niet kwalijk, soms een sprekend gelijkenis met jou.'

Na deze opmerking die even een kijkje geeft op de vriendschappelijke

verhoudingen binnen de redactie, schreef Van der Veen - met een verwijzing naar enkele thrillers die Hermans de afgelopen jaren geschreven had-: ‘Ik kan me voorstellen, dat jij in het ontspanningsgenre een en ander kon bereiken, omdat dit, hoewel beter dan een gewoon romannetje toch aan een van de belangrijkste eischen van ontspanningslectuur beantwoord[t], namelijk er zit spanning in, het is handig van compositie, voorzoover ik dat nu kan beoordeelen, kortom, het is best. Ik hoop dat het zoo blijft.’

Van der Veen merkte verder op: ‘Maar nu de onzedelijke gedeelten. Dat viel me nog al mee. Die gedeelten die je weg hebt gelaten zijn natuurlijk vrij onnoodig. Je zou hier in plaats van het slappe lid net zoo goed slappe lul of pik hebben kunnen zetten, dat is beter nog, maar men mist niets wanneer je dat helemaal weg laat. Je suggereert immers voldoende dat die vent er geen zin in heeft en dus slap blijft.’

Van der Veen voegde hieraan toe: ‘De oplossing: op verzoek van den uitgever, lijkt me niet zoo goed. De lezer die niet weet wat er is vervallen zou dan onmiddellijk denken, niet dat John zulke hooge zedelijke maatstaven aanlegt, maar dat wij ons onderwerpen aan de kritiek van den uitgever. Dat geeft een verkeerden indruk. John heeft ons alleen vriendschappelijk gewezen op bepaalde tactische moeilijkheden. Aan dit verzoek kunnen wij, jij natuurlijk in de eerste plaats, tegemoetkomen, omdat wij allen graag willen, dat het tijdschrift groeit en bloeit. Maar dan tegemoetkomen in zooverre, lijkt mij, dat je de toch al weggelaten stukjes weglaat, zonder vermelding om de boven vermelde reden. De geheele passage in bed kan je waarschijnlijk niet missen. Die is immers van belang, omdat de man zoo kennelijk andere bedoelingen heeft, in angst zit, en plotseling met tegenzin in bed zit. Pornografisch is het geheel niet, want het is niet zinnenstreelend. Ik geloof ook niet dat we dan met het stuk eenige last zullen krijgen, behalve van zedelijkheidsapostelen en die kunnen dood vallen.’[82]

Adriaan van der Veen stelde in zijn brief dus voor de omstreden woorden inderdaad niet te publiceren en er geen verklarende noot aan toe te voegen. Hij gebruikte daarbij vooral het argument dat anders de indruk gewekt zou worden dat de redactie zich te afhankelijk van de uitgever opstelde: een argument waarvan hij kon aannemen dat Hermans er gevoelig voor zou zijn.

In 1993 merkte Van der Veen over zijn brief aan Hermans op: ‘Het is natuurlijk een brief die voor een deel onder invloed staat van John Meulenhoff en zijn kritiek. Er blijkt toch uit dat ik ingenomen was met Hermans' verhaal.’

Ook de nieuwbakken redacteur Arthur van Rantwijk schreef op dezelfde 21ste december een brief, niet aan Willem Frederik Hermans, maar aan John Meulenhoff. Zoals we gezien hebben, was Van Rantwijk jurist, wat

voor Meulenhoff in dit geval goed uitkwam. In zijn brief - een doorslag ervan stuurde Van Rantwijk aan Hermans, Morriën en Van der Veen - ging hij uitvoerig op de kwestie in: ‘De twee stukken van Hermans' roman heb ik zeer geboeid gelezen. Op een enkel detail na vind ik ze werkelijk voortreffelijk. Als de rest op gelijk niveau blijft, komt Criterium met publicatie van deze roman zeker heel behoorlijk voor den dag. Maar ik vermoed dat ook jij dit werk wel naar waarde zal schatten en dat je verzoek om mijn oordeel speciaal betrekking heeft op de weggelaten passages. De bed-scène acht ik in het verband van het geheel zeker noodzakelijk en dus verantwoord. Ook het geïncrimineerde zinnetje en woord hebben voor mij in dit verband niets “gezochts” obsceen. Jij persoonlijk zal je daar ook niet aan “stooten”. Maar er is natuurlijk het publiek of liever zeker min of meer puriteinsch deel daarvan, dat in ons lieve vaderland tamelijk groot is. Indien het publicatie in boekvorm betrof zou ik je adviseeren: niets van aantrekken. Zij die een dergelijk soort boek weten te waardeeren zullen tegen enkele “sterke” woorden geen bezwaar hebben en de anderen kunnen zich, als zoo vaak, gerust ergeren. Maar een tijdschrift is van zijn abonné's, altijd een eenigszins gemengd gezelschap, afhankelijk. Hoewel het principieel fraaier en zuiverder zou zijn, indien we ons omtrent “moreele” gevoeligheden van bepaalde lezers niet bekommerden, is het helaas noodzakelijk, willen wij het tijdschrift als “spreektrompet” zoo lang mogelijk behouden (liefst zijn positie verstevigen), om wat te schipperen. Mits wij uiteraard niet in essentieele zaken transigeeren. Indien we uit overwegingen van tijdschrift-politiek de woorden in kwestie weglaten, geloof ik niet dat wij al te zeer water in onze wijn doen. Dat je ze liever niet opneemt kan ik mij wel indenken. Maar de vraag is: hoe dan? Ziehier enkele oplossingen:

1. De zaak laten zooals zij thans is, dus met de noot die in de proef is opgenomen.
2. Idem, doch zonder eenige noot, event. met stippeltjes i.pl.v. wit.
3. Het woord “gefoold” door een ander vervangen, bijv. “genomen” (of “be(-)vrijd”!). De zin “Met haar vingers enz.” of geheel weglaten - in het “Schei uit” dat volgt, ligt dan de noodige suggestie dat er wat gebeurt - en de tekst doen aansluiten, of dit zinnetje door een ander vervangen: “Toen begon zij (met haar vingers)” of iets dgl. Maar dat zal Hermans, indien hij accoord gaat, zelf natuurlijke [natuurlijk] het best kunnen veranderen.
4. Gecombineerd met 2 of 3: Bij plaatsing van het eerste stuk (mutatis mutandis bij het 2de) noot opnemen in deze trant: D.i. het 1ste gedeelte v.e. roman in vervolgen, welke in C. zal verschijnen. Met het oog op publicatie in dit tijdschr. werd de roman /in overleg met/door de auteur hier en daar bekort of iets gewijzigd.

Dat je tegen 1 bezwaar hebt acht ik begrijpelijk daar dit een ongewenschte verhouding tusschen uitgever en redactie zou kunnen suggereeren. Ik voor mij zou aan oplossing 3 plus 4 de voorkeur geven (2 met stippeltjes zou *desnoods* nog gaan - “wit” geeft indruk van “censuur”). Ik hoop zeer dat Hermans uit overwegingen van Criterium-“tactiek” zich met een oplossing in deze geest zal kunnen vereenigen. Een andere zaak is, dat Crit. [zich] wanneer zich de gelegenheid voordoet tegen het puritanisme dat tegenwoordig weer een hausse beleeft, zal moeten keeren. Doch dit kan, voorloopig althans, beter geschieden niet met “erge” woorden, doch in essays of notities, die goed begrepen nog veel “erger” kunnen zijn, doch waaraan ietwat preutsche lezers niet zoo gauw “aanstoot” nemen. Doch nogmaals: dit is dan zuiver een kwestie van opportunistische tactiek.’[83]

Alles bij elkaar is dit natuurlijk een schitterende brief, die met bloedige en daardoor vermakelijke ernst geschreven is.

Intussen was het veertiende nummer van *Criterium*, dat eigenlijk in november had moeten uitkomen, nog altijd niet verschenen. Om de publicatie van het openingsfragment uit *De tranen der acacia's* niet te vertragen, werd besloten dit fragment inderdaad in de veertiende aflevering op te nemen. Het werd daarbij afgekapt op een wat ongelukkige plaats - midden, in een dialoog! -, maar ruim één pagina vóór de omstreden passage, zodat er nog geen beslissing hoefde te worden genomen over wat daarmee gebeuren zou.

Kort hierna verscheen dan het veertiende nummer van *Criterium*, gedateerd november 1946. De redactie schreef hierin: ‘Het doet ons genoegen te kunnen mededeelen dat wij mr. A. van Rantwijk bereid hebben gevonden de laatste plaats in de redactie, die nog was opengebleven, in te nemen.’ Verder merkte zij op dat het vertraagd verschijnen van het oktober- en novembernummer door technische moeilijkheden veroorzaakt werd.[84]

In de veertiende aflevering werd dus met de publicatie van *De tranen der acacia's* begonnen. Van deze roman zouden in deze en de volgende jaargang in totaal twaalf lange fragmenten in *Criterium* worden opgenomen.

Tot de andere bijdragen in dit nummer behoorde een waarderende bespreking die de essayist J. de Kadt gewijd had aan de roman *Nacht in den middag* van Arthur Koestler. In dit boek werd een ontluisterend portret gegeven van de terreur in stalinistisch Rusland.

Een compromis met open plekken

Duidelijk was wel dat met het oog op de vijftiende aflevering de problemen rond *De tranen der acacia's* nu snel opgelost moesten worden. Daarover

werd tenslotte tijdens een redactievergadering op zaterdagmiddag 28 december een compromis bereikt.

Aan de ene kant zouden twee zinnen helemaal geschrapt worden - dus ook de zin met ‘gefoold’ - en de daardoor ontstane open plekken niet worden opgevuld, zodat de lezers konden zien dat er geschrapt was. Ook een voetnoot zou daarbij geplaatst worden, maar in deze voetnoot zou van de invloed van de uitgever geen sprake meer zijn. In de voetnoot zou komen te staan: ‘Met het oog op publicatie in dit tijdschrift wordt deze vervolgroman enigszins bekort. W.F.H.’[85] Daarmee bleef dus in het midden waarom en op wiens initiatief de roman ‘enigszins’ bekort werd.

Duidelijk is dat bij dit compromis in het bijzonder de vierde suggestie in Arthur van Rantwijks brief aan John Meulenhoff gevolgd is. Vooral de tekst van de noot komt daarmee grotendeels overeen.

Deze hele kwestie zou in latere jaren, toen Willem Frederik Hermans en Adriaan Morriën met elkaar in een soort literaire titanenstrijd verwikkeld waren, nog tot allerlei uitspraken en interpretaties aanleiding geven. Zo zou Morriën in 1955 in zijn brochure *De gruwelkamer van W.F. Hermans of ik moet altijd gelijk hebben* over het schrappen van de twee zinnen opmerken dat Hermans dit ‘op wens van de uitgever’ gedaan had. Hij voegde hieraan toe: ‘Hij deed het zonder zichtbaar gewetensbezwaar en met een grote doortastendheid. Ik hoorde er pas van toen het fragment, met weglating van de gewraakte passages, reeds was gezet. Hij had het niet eens de moeite waard gevonden om er zijn mederedacteuren over te raadplegen en er een “zaak” van te maken.’[86]

Hermans van zijn kant schreef hierover in zijn *Mandarijnen op zwavelzuur*: ‘Morriën beweert dat ik, toen deze roman najaar 1946 in Criterium verscheen, er op aandringen van de uitgever stukken uit weggelaten heb, zonder bij mijn mede-redactieleden te protesteren.’ Daartegenover plaatste hij zijn eigen weergave van de feiten: ‘Toen de uitgever de drukproef zag, schreef hij een brief aan de andere redactieleden (hij schreef niet aan mij). De uitgever maakte bezwaar tegen die noot en wilde nog meer woorden weglaten, ja, eigenlijk het liefst de hele roman! De andere redactieleden gaven hem grotendeels gelijk. Er werden dus twee gehele zinnen weggelaten en er kwam een andere noot, hoewel het weglaten nu juist wel onder druk van de uitgever was geschied! Over deze kwestie bezit ik een brief van Adriaan van der Veen aan mij en een afschrift van een brief van Arthur van Rantwijk aan de uitgever (beide van 21 dec. '46). De verleiding deze smakelijke documenten hier op te nemen is groot, maar het gebrek aan ruimte is helaas nog groter.’[87]

Niet uitgesloten is dat Morriën inderdaad pas bij het lezen van de druk-

proef van de schrappingen op de hoogte kwam, maar uit alles blijkt ook dat Hermans zich daarna zeker niet voetstoots bij de wensen van Meulenhoff neergelegd heeft.

Het debuut van Simon van het Reve

Na al deze verwikkelingen kwam kort hierna het vijftiende nummer van *Criterium* uit, gedateerd december 1946. In deze aflevering, waarin inderdaad het omstreden fragment uit *De tranen der acacia's* afgedrukt werd, zou een jong schrijver debuteren die in onze naoorlogse literatuur een uiterst belangrijke rol zou spelen: Simon van het Reve. Hij presenteerde zich in dit nummer direct met een aangrijpend verhaal: 'De ondergang van de familie Boslowits'.

Het begin van dit verhaal luidt: 'Met de familie Boslowits kwam ik voor het eerst in aanraking op een kinderpartijtje, een kerstfeest bij kennissen. Op de tafel lagen papieren servetten, bedrukt met groene en rode feestelijke figuurtjes. Voor ieder bord stond een brandende kaars in de uitgepitte holte van een halve aardappel, die, op het snijvlak neergezet, kunstig was overtrokken met mat groen papier. Dit laatste gold ook voor de bloempot, waarin de kerstboom stond.

Hans Boslowits zat dicht bij mij en hield een boterham boven de vlam. "Ik rooster brood" zei hij. Er speelde ook een jongen viool, waarbij ik bijna huilen moest en een ogenblik overwoog hem een zoen te geven. Ik was toen zeven jaar oud.'[88]

In 1993 merkte Adriaan van der Veen op: '"De ondergang van de familie Boslowits" vind ik een van de allerbeste verhalen van Van het Reve. Dat verhaal heeft een enorme indruk op mij gemaakt.'

Het vijftiende nummer bevatte verder een bespreking die Willem Frederik Hermans gewijd had aan het oorlogsdagboek *Doortocht* (1946) van Bert Voeten. Na op een groot aantal passages spottend commentaar geleverd te hebben, schreef Hermans: 'Ik zou kunnen doorgaan Voeten datum voor datum achterna te sluipen met kritiek. Het boek staat vol frasen. Frasen zoals zij toen in de praat van alle dag te pas kwamen, over de moffen, de jappen, de gelederen die worden gedund en aangevuld, de helden van het verzet, het kwartje van Romme dat niet terug mag komen, de katholieke geitenfokvereniging die voorgoed verdwijnen zou. Frasen van intellectuelen over de ondergang der beschaving, de "massamens die marcheert", de "puinen", het "schrikbewind van uur en feit".'[89]

In zijn - al aan Jan Vermeulen aangekondigde - bijdrage 'Moedeloosheid zonder rechtvaardiging' schreef Adriaan Morriën hierna over de poëzie van

de jonge generatie: ‘Telkens weer stuit de lezer op hetzelfde machtelooze geklaag dat de jeugd voorbij of de geliefde vertrokken is, dat het feest verstoord werd en de herfst zoo donker is. Hoeveel reden tot spreken, of tot klagen, het pessimisme ook vinden mag in de gebeurtenissen der afgeloopen en het uitzicht der komende jaren, men krijgt uit deze poëzie toch hoofdzakelijk den indruk dat dit pessimisme even gemakkelijk en rhetorisch is als de vorm waarin het zich kleedt.’[90]

Over het vijftiende nummer van *Criterium* schreef *Het Parool* op 15 februari 1947: ‘“Criterium” komt met een goed nummer, waarin een nieuwe prozaïst, Simon van het Reve, debuteert met een groote novelle “De ondergang van de familie Boslowits”. In dit voortreffelijk geschreven verhaal, dat affiniteiten vertoont met de schrijfwijze van Amerikaansche auteurs als Hemingway, beeldt Van het Reve den ondergang van een Joodsche familie in Amsterdam gedurende de bezetting uit.

Hoewel hier en daar de koelheid van dit proza wat geforceerd aandoet en de anecdotische verteltrant soms het verhaal dreigt te verbrokkelen, mag men toch constateeren, dat dit het eerste proza van een jongere over den oorlog is, dat op hoog en verantwoord peil staat.

W.F. Hermans zet zijn interessanten roman “De Tranen der Acacia's” voort.’[91]

Op Hermans' bespreking van *Doortocht* van Bert Voeten in dit nummer reageerde A. Marja kort daarna in de laatste aflevering van *Proloog* (februari 1947) met een polemische bijdrage onder de titel ‘Niet snerpend, maar dof en verward!’. Marja merkte hierin op: ‘Ik begin het langzamerhand als een eer te beschouwen, dat ik indertijd de eerste was, die zich in de ietwat luidruchtige botviering der agressiedriften van den heer Willem Frederik Hermans mocht verheugen. Men kan ook niet anders zeggen, dan dat deze prille agressiviteit den heer Hermans geen windeieren legde; zijn naam is er in één slag door bekend geraakt, hij werd de *leading man* in het na de bevrijding aanvankelijk zo hoopgevend herbegonnen *Criterium*, en de heer Hoornik haalde hem onmiddellijk het weekblad *Vrij Nederland* binnen, om daar het Nederlandse volk met zijn critische gaven voor te lichten. Het heeft inmiddels in beide bladen niet aan rumoer ontbroken: in *Vrij Nederland* kon men onlangs meemaken hoe Koos Schuur door Hermans onder het mes genomen werd, in het Decembernummer van *Criterium* moet Bert Voeten het ontgelden, en men kan alleen nog maar benieuwd zijn naar wie er nu aan de beurt komen zal.’[92]

Marja schreef verder: ‘Natuurlijk staat het den heer Hermans vrij, zich een literaire carrière te scheppen op de manier zoals hij dat verkiest, en ik zal wel de laatste zijn die hem het feit kwalijk neemt, dat hij de critiek op een

wijze beoefent, die hij zelf als “snerpend” betitelt (zie het Octobernummer van Criterium). Ik kan dit laatste toejuichen zelfs, maar alleen dan wanneer deze critiek om haarszelfs wil lezenswaardig blijft, zoals bijvoorbeeld bij Multatuli, Van Deyssel of Du Perron, om Hermans' eigen voorbeelden aan te halen. Wanneer de criticus zelf als scribent echter op de allersimpelste punten te kort schiet, komen de zaken enigszins anders te liggen; al zou men het met sommige opmerkingen die hij maakt eens kunnen zijn, dan nog kan men door de stunteligheid waarmee de agressiviteit gepaard gaat, het gevoel niet onderdrukken, dat hier mankementen worden afgereageerd, waaraan beter een psychiater te pas zou kunnen komen.’

Hermans reageerde op 20 maart op Marja's bijdrage in een brief aan de redactie van *Proloog*: ‘Het artikel “Niet snerpend, maar dof en verward!” van den heer A. Marja, dat voorkomt in *Proloog* II, 2, verdient mijns inziens enige toelichting, die ik zo vrij ben U bij dezen te geven, daar U anders wel wat eenzijdig geïnformeerd zoudt zijn.

Als ik het goed begrepen heb, is dat stuk bedoeld ter verdediging vooral van Koos Schuur en Bert voeten [Voeten], over welken laatsten ik volgens Marja vier pagina's “volgescholden” zou hebben. - Ik heb geen enkele reden op Voeten te schelden en in het bedoelde stuk komt dan ook geen enkel scheldwoord voor, evenmin als in het stukje over Koos Schuur in “Vrij Nederland”. Over persoonlijke zaken van Voeten of Schuur heb ik in die artikelen met geen woord gerept.’

Hermans schreef verder: ‘Marja schijnt overigens Criterium de laatste tijd niet hoog meer aan te slaan. Dit verbaast mij, daar hij nog zeer kort geleden een bijdrage zond naar dit blad, hoewel hij één redacteur daarvan een “azijnpisser” en een anderen een “poepkliederaar” heeft genoemd. Ik voor mij zou geen bijdragen sturen naar een blad in wier redactie zulke vieze lieden zitting namen, maar Marja denkt zeker: vieze varkens worden niet vet... - Zijn bijdrage moest overigens geweigerd worden, op uitsluitend literaire gronden. Is het misschien hierom dat Marja thans Criterium “aanvankelijk zo hoopgevend herbegonnen” noemt, wat impliciet beduidt “zo hopeloos geëindigd”?’ De omschrijving ‘azijnpisser’ had Marja voor Maurice Gilliams gereserveerd, de term ‘poepkliederaar’ voor Hermans zelf.

En verder: ‘Met literatuur hebben, als gezegd, zulk soort dingen niets van doen. En daar men, polemiserend met den heer Marja altijd op dergelijke zijterreinen af moet dalen, geloof ik, wat ik altijd heb geloofd, dat deze hele heer met de literatuur niets van doen heeft.

Het is dan ook niet om de letteren te dienen dat ik u dit schrijf, doch uitsluitend om u de onzinnigheid te doen inzien van de vermoedens omtrent mijn “literaire carrière”, die de heer Marja uit.’[93] Doordat er na het verzen-

den van Hermans' brief geen afleveringen van *Proloog* meer verschenen zijn, zou deze brief niet meer in dat blad gepubliceerd worden.

Terugblik

Met het verschijnen van het vijftiende nummer was er een einde gekomen aan de vierde jaargang van *Criterium*. Wat in deze eerste naoorlogse jaargang, die in totaal achthonderdachtenveertig bladzijden telde, bijzonder opvalt is de grote regelmaat: tot en met de zevende aflevering in april 1946 telde elk nummer precies achtenveertig pagina's, daarna vierenzestig. De hierdoor gewekte solide indruk werd overigens door het tempo waarin de verschillende nummers uitkwamen, niet versterkt: diverse afleveringen verschenen veel te laat. Maar dat laatste lijkt wel tot de wezenskenmerken van een literair tijdscbrift in die tijd te behoren.

Het blad zag er - in tegenstelling tot verscheidene collega's - intussen opvallend stijlvol uit: met een fraaie bladspiegel en aantrekkelijk lettertype. Het was bovendien evenwichtig ingedeeld - ook met betrekking tot de verschillende genres. Zo werden tijdens de eerste jaargang honderdelf pagina's met poëzie gevuld (bijna veertien procent van de totale omvang), tweehonderddrieënvijftig pagina's met verhalend proza (ongeveer dertig procent) en vierhonderdvierentachtig pagina's met beschouwend proza (ruim zesenvijftig procent). Dat essays en kritieken veel plaats innamen, kan verklaard worden uit het streven van de redactie een ‘algemeen cultured tijdschrift’ te maken met veel aandacht voor andere kunstuitingen. Op twee extra pagina's waren illustraties afgedrukt.

In totaal werkten aan deze jaargang van *Criterium* drieëndertig dichters mee. Tot de dichters van wie de meeste verzen gepubliceerd werden, behoorden Pierre Kemp (vijftien gedichten) en Gerrit Achterberg (veertien). Achter deze kopgroep eindigden Adriaan Morriën, Bertus Aafjes en Hendrik de Vries ex aequo met ieder tien verzen. Hierbij moet ik wel zeggen dat een collectie van dertien kwatrijnen van Morriën slechts als één vers gerekend is, zodat hij in feite hoger geklasseerd zou kunnen worden.

Opvallend is dat geen van deze vijf dichters deel uitmaakte van de generatie die in of na de bezettingstijd naar voren gekomen was. Twee hadden al enkele decennia eerder gepubliceerd (De Vries en Kemp) en de drie anderen hadden in het begin van de jaren dertig of kort vóór 1940 voor het eerst als dichter de aandacht getrokken. Dat kwam overeen met een algemene trend in deze jaargang van *Criterium*: er publiceerden opvallend veel dichters in het blad die al een zekere bekendheid genoten, en - zeker in vergelijking met bladen als *Podium* of *Het Woord* - weinig vertegenwoordigers

van de jonge generatie. Tot de jonge dichters die in *Criterium* publiceerden, behoorden overigens wel schrijvers die later nog veel van zich zouden doen spreken, zoals Willem Frederik Hermans en Paul Rodenko.

Nogal wat dichters die aan deze jaargang van *Criterium* meewerkten, hadden ook in het vroegere *Criterium* al acte de présence gegeven. De meest opvallende voorbeelden hiervan zijn Bertus Aafjes en Gerrit Achterberg. Speelt in de verzen van Aafjes de tegenstelling tussen verbeelding en werkelijkheid een overheersende rol, waarbij de verbeelding als een attractieve schuilplaats lijkt te fungeren, in de poëzie van Achterberg is er eerder sprake van intensivering van de bestaande realiteit: daarbij worden de meest elementaire relaties tussen de mens en de wereld om hem heen zichtbaar gemaakt. Dat gaat zover dat de mens bij Achterberg zelfs lijkt samen te smelten met de vegetatie die hem omringt. Het effect hiervan is een surrealistisch beleven van de werkelijkheid, dat aan sommige schilderijen van Max Ernst doet denken.

Ook in de poëzie van M. Vasalis en Pierre Kemp die in deze jaargang gepubliceerd werd, is de verbeelding niet een vluchtheuvel, maar iets dat de realiteit bezielt en een meer intense uitstraling geeft. Vooral in de gedichten van Pierre Kemp lijken de meest ongewone dingen mogelijk te zijn. Met verbaasde ogen laat hij de conventies van het normale kijken los, waardoor de wereld zich als een wonderlijk schouwspel aan hem voordoet. Doet de poëzie van Achterberg aan schilderijen van Ernst denken, Kemps verzen herinneren vooral aan het werk van Paul Klee.

Naast deze schrijvers in wier verzen de realiteit vaak door de verbeelding beheerst en vervormd wordt, werkten aan deze jaargang van *Criterium* dichters mee bij wie het accent meer op de bestaande werkelijkheid zelf ligt. Zo wordt in de poëzie van Adriaan Morriën vooral een standpunt, een houding in het leven, in vaak geraffineerde bewoordingen verbeeld, waardoor een poëtisch zelfportret ontstaan is, waarin al veel van de latere schrijver van *Plantage Muidergracht* en *Ik heb nu weer de tijd* herkenbaar is. Daarnaast geeft H.A. Gomperts zich in zijn gedicht ‘In memoriam Menno ter Braak en E. du Perron’ in heel precieze woorden en met compacte beelden rekenschap van wat deze beide schrijvers in zijn ontwikkeling betekend hebben.

De meest afwijkende poëtische uiting in deze jaargang was intussen het vers ‘De dichter’ van Paul Rodenko. We hebben gezien dat de redactie van *Criterium* geaarzeld heeft dit vers, dat door associaties voortgestuwd wordt, op te nemen en ook dat er in *Podium* een persiflage op verschenen is. Deze reacties zijn niet verbazingwekkend, want Rodenko's gedicht was voor die tijd inderdaad ongewoon. Het kan als een vroege voorbode beschouwd

worden van de poëzie die door de Vijftigers geschreven zou worden. Bij andere dichters - vooral uit de kring rond *Het Woord* - zou de doorbraak naar het vrije associëren immers pas enkele jaren later, in 1948, plaatsvinden.

Daarnaast werkten aan deze jaargang van *Criterium* veertien prozaschrijvers mee, van wie Willem Frederik Hermans, Anna Blaman, Adriaan van der Veen en Cola Debrot de meeste verhalen voor hun rekening namen. Verder werd een opvallend fragment uit de roman *De geboorte van Jan Klaassen* van J.J. Klant gepubliceerd, terwijl in *Criterium* ook het verrassende debuut van Simon van het Reve, 'De ondergang van de familie Boslowits', verscheen.

In de verhalen van Anna Blaman die in *Criterium* gepubliceerd werden, gaat het - evenals in haar romans - vaak om liefdesverlangen en de eenzaamheid die daarmee gepaard kan gaan, terwijl de hoofdpersonen in het sterk autobiografische proza van Adriaan van der Veen vooral op zoek zijn naar een plaats in de wereld waar ze zich thuis hopen te voelen. In het proza van deze beide auteurs en trouwens ook in dat van Cola Debrot valt in het bijzonder de aandacht voor de psychologische ontwikkeling van de personages op.

Bij Simon van het Reve en Willem Frederik Hermans is dat veel minder het geval. In hun verhalen geven deze beide schrijvers in meestal uiterst nuchtere en directe bewoordingen een zo concreet mogelijke weergave van een situatie, die dan verder door de lezer kan worden ingevuld. Daarbij blijken zij geen taboe te schuwen: ook feiten en feitjes waar de meeste schrijvers tot dusver met een elegante boog omheen hadden gelopen, kwamen in hun proza ter sprake. De bedoeling daarvan was de werkelijkheid met zo weinig mogelijk - esthetische of moralistische - oogkleppen tegemoet te treden.

Een heel eigen plaats nam daarnaast het proza van J.J. Klant in. Daarin werd vooral langs de weg van de fantasie de vaak absurde realiteit waarin de menselijke komedie zich gewoonlijk afspeelt, beschreven.

Was Hermans een van de belangrijkste schrijvers van verhalend proza in deze jaargang, ook als essayist deed hij van zich spreken. In zijn toespraak na de dood van Arthur van Schendel keerde hij zich fel tegen het epigonisme waaraan in die tijd vele schrijvers zich naar zijn overtuiging schuldig maakten. In dezelfde maand zette hij in zijn bijdrage 'Snerpende kritiek' - een onheilspellende titel waarbij het geluid van de guillotine al op de achtergrond klinkt - de zaken verder op scherp: in dit geruchtmakende stuk waarin Hermans zijn literair visitekaartje afgaf, pleitte hij voor een compromisloze houding tegenover de eigentijdse literatuur. De vriendschap met andere auteurs omschreef hij daarin als een groot gevaar voor elk onafhankelijk schrijverschap.

Tot de andere essayisten die aan deze jaargang van *Criterium* meewerkten, behoorden Adriaan Morriën, H.A. Gomperts en Huib Drion. Daarnaast werden enkele essays van S. Dresden over het existentialisme opgenomen en een min of meer journalistieke beschouwing van Adriaan van der Veen over de situatie van de schrijvers in de Verenigde Staten.

In hun essays besteedden Morriën en Gomperts vooral aandacht aan een groot aantal dichters van de jonge generatie, die zich naar hun mening met wel erg veel geschreeuw en weinig wol naar voren drongen. Gomperts bracht daartegenover het avontuurlijke schrijverschap van Menno ter Braak in herinnering.

Huib Drion hield zich in zijn beschouwingen vooral bezig met staatkundige vraagstukken van algemeen belang: daarbij liet hij vanuit cultuurhistorisch standpunt een onverwacht licht schijnen op sommige vanzelfsprekendheden, die daardoor iets minder vanzelfsprekend werden. Dat was vooral het geval met de democratie, die in die jaren na de Duitse terreur algemeen omarmd werd. Drion liet daarbij zien aan welke gevaren de democratie niettemin bloot kan staan.

In politiek opzicht was vooral van betekenis dat de redactie al in de eerste aflevering van *Criterium* het ‘Dagboek van een Indonesiër’ van Sjahrazad opnam. Dat was een veelzeggend gebaar in de richting van die Indonesiërs die zich voor de onafhankelijkheid van hun land wilden inzetten. Amper twee maanden na het uitroepen van die onafhankelijkheid door Sukarno en Hatta had deze publicatie meer dan een louter symbolisch belang; het drukte uit dat een deel van de intelligentsia in Nederland zich ervan bewust was dat de tijden van het kolonialisme ook in de Indische archipel voorgoed voorbij waren. Daarbij zullen in de kring van *Criterium* de opvattingen van E. du Perron, die aan het eind van de jaren dertig met verscheidene Indonesische nationalisten vriendschappelijk omgegaan was, van invloed geweest zijn.

Alles bij elkaar hebben aan de eerste jaargang van het naoorlogse *Criterium* zevenenzeventig auteurs meegewerkt. Bekijken we daarbij wat het aandeel van de redacteuren in het geheel geweest is, dan wil ik een onderscheid maken tussen de periode tot en met september 1946, toen de oorspronkelijke redactie actief - of niet actief - was, en de maanden daarna. In die eerste periode namen vier van de vijf redacteuren - zoals we gezien hebben, heeft Colenbrander zich aan geen enkele bijdrage bezondigd - in totaal vierenzeventig bladzijden voor hun rekening: dus ruim elf procent van het geheel. Daarna bleek het redactionele aandeel in de tweede periode explosief te stijgen. Samen vulden de redacteuren toen achtennegentig pagina's. Of anders gezegd: ruim eenenvijftig procent van de inhoud van *Criterium*.

Deze cijfers zijn veelzeggend en ze versterken het idee van een ingrijpende verandering in het redactionele beleid tussen het begin en het einde van deze jaargang. Er had dan ook een opvallende redactiewijziging plaatsgevonden. De enige redacteur die was blijven zitten, was Adriaan Morriën, die indertijd de uitgave van het blad voorbereid had en die bovendien redactiesecretaris was. Ook doordat de meeste andere redacteuren niet zo buitengewoon actief waren geweest, was vooral hij het geweest die het tijdschrift tijdens die eerste naoorlogse jaargang gedragen had.

Dat veranderde met de komst van de nieuwe redacteuren. Zij bleken zich met grote voortvarendheid voor het tijdschrift te willen inzetten: ze wilden *Criterium* niet alleen redigeren en samenstellen, ze wilden het blad ook zelf een gezicht geven. En daarmee veranderde het van een algemeen cultureel orgaan, dat in principe voor elk standpunt openstond, in een tijdschrift dat de stem wilde zijn van een bepaalde kijk op de literatuur en het leven.

Wie de laatste nummers van deze jaargang leest, wordt er zich van bewust dat vooral voor Willem Frederik Hermans *Criterium* van groot belang geworden was. In dit blad kreeg hij voor het eerst de kans zijn inzichten in volkomen vrijheid - afgezien van een tweetal open plekken! - voor een literair geïnteresseerd publiek uiteen te zetten. Ook de andere redacteuren - met name Adriaan Morriën en Adriaan van der Veen - kwamen in die maanden persoonlijker dan tot dusver naar voren, maar Hermans zette in die periode toch het duidelijkste stempel op het blad.

Daarmee werd de positie van *Criterium* tegenover de andere literaire tijdschriften van die naoorlogse periode scherper omlijnd. Ook al had het niet de pretenties gehad die sommige andere bladen in het begin wel getoond hadden, aan het eind van 1946 zorgden vooral de prozabijdragen van Hermans en Simon van het Reve ervoor dat dit tijdschrift in sommige opzichten in de voorhoede kwam te liggen.

Criterium, dat een jaar eerder met zo vage bedoelingen gestart was, bleek in die tussentijd een uiterst boeiende ontwikkeling te hebben doorgemaakt.

Eindnoten:

1 Adriaan Morriën, december 1992.
2 Gegevens over J.M. Meulenhoff werden ontleend aan de biografie die Vera Funke schreef onder de titel *Immer Met Moed. Een portret van de uitgever J.M. Meulenhoff (1869-1939)*. Amsterdam, 1995.
3 Henk Struyker Boudier, *Speurtocht naar een onbekende. Anna Blaman en haar Eenzaam avontuur*, pag. 44. Amsterdam, 1973.
4 Adriaan Morriën, *Ik heb nu weer de tijd*, pag. 151. Amsterdam/Antwerpen, 1996.
5 H.A. Gomperts, 'Rudolf Asueer Jacob van Lier', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1987-1988*, pag. 184. Leiden, 1989.
6 *Id.*, pag. 185.
7 Adriaan Morriën, *Ik heb nu weer de tijd*, pag. 268. Amsterdam/Antwerpen, 1996.
8 Adriaan Morriën, *De gruwelkamer van W.F. Hermans of ik moet altijd gelijk hebben*, pag. 21. Amsterdam, z.j. [1955].
9 Huib Drion, december 1992.
10 H.A. Gomperts, november 1997.
11 Bijvoegsel bij *Nieuwsblad voor den Boekhandel*, 11 oktober 1945.
12 Archief-NLMD.
13 *Criterium*, jg. 4, pag. 1-2.
14 *Id.*, jg. 4, pag. 3.
15 *Id.*, jg. 4, pag. 4-5.

16 *Id.*, jg. 4, pag. 6-7.
17 *Id.*, jg. 4, pag. 25.
18 *Id.*, jg. 4, pag. 29.
19 Zie hierover: Wim Wennekes, *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*, pag. 93-94. Amsterdam, 1994. Hierover ook: Wim Schouten, *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*, pag. 34. Amsterdam, 1988.
20 *Criterium*, jg. 4, pag. 32.
21 *Id.*, jg. 4, pag. 45.
22 *Het Parool*, 11 december 1945.
23 Zie hierover: Henk Struyker Boudier, *Speurtocht naar een onbekende. Anna Blaman en haar Eenzaam avontuur*, pag. 31-32. Amsterdam, 1973.
24 Zie hierover Siem Bakker, *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949*, pag. 634 (noot 4). Amsterdam, 1987.
25 Afzetgebied.
26 Archief-De Bezige Bij.
27 *Ibid.*
28 Doorslag van brief in archief-De Bezige Bij.
29 *Id.*
30 Archief-De Bezige Bij.
31 Hierover: Richter Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*, pag. 310. Amsterdam, 1972.
32 Archief-Nederlands Letterkundig Museum en Documentatiecentrum in Den Haag (verder: Archief-NLMD).
33 Richter Roegholt, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*, pag. 151. Amsterdam, 1972.
34 *Id.*, pag. 151.
35 Siem Bakker, *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949*, pag. 182. Amsterdam, 1987.
36 Archief-De Bezige Bij.
37 Doorslag van brief in archief-De Bezige Bij.
38 *Id.*
39 Archief-NLMD.
40 Langen en Schuur.
41 Archief-NLMD.
42 Doorslag van brief in archief-NLMD.
43 Archief-Ferdinand Langen.
44 Doorslag van brief in archief-De Bezige Bij.
45 Archief-De Bezige Bij.
46 Archief-NLMD.
47 *Ibid.*
48 *Criterium*, jg. 4, pag. 454.
49 *Id.*, jg. 4, pag. 464.
50 Zie hierover ook: Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* (2de druk), pag. 225. Amsterdam, 1967.
51 Archief-NLMD.
52 Fotokopie van brief in archief-Adriaan Morriën.
53 *Criterium*, jg. 4, pag. 514.
54 *Id.*, jg. 4, pag. 555.
55 *Id.*, jg. 4, pag. 568.
56 Zie hierover: Hans van Straten, *Ze zullen eikels zaaien op mijn graf. Teruggevonden gesprekken uit 1962 met Willem Frederik Hermans*, pag. 28. Amsterdam, 1995.
57 *Criterium*, jg. 4, pag. 631.
58 *Podium*, jg. 3, pag. 63-64.
59 Adriaan van der Veen, *Blijf niet zitten waar je zit*, pag. 71. Amsterdam, 1972.
60 *Id.*, pag. 57-58.
61 *Id.*, pag. 60.
62 *Id.*, pag. 59-61.
63 Zie hierover mijn *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*, pag. 208-209. Amsterdam, 1989.
64 Doorslag van een brief in archief-NLMD.
65 Archief-NLMD.
66 Fotokopie van brief in archief-Adriaan Morriën
67 Archief-Huib Drion.
68 Doorslag van brief in archief-NLMD.
69 Archief-NLMD.
70 *Ibid.*
71 *Criterium*, jg. 4, pag. 719.
72 *Id.*, jg. 4, pag. 706-708.

73 Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* (2de druk), pag. 10-13. Amsterdam, 1967.
74 Archief-Erven Jan Vermeulen.
75 Doorslag van brief in archief-NLMD.
76 Archief-NLMD.
77 *Criterium*, jg. 4, pag. 817.
78 Willem Frederik Hermans, *De tranen der acacia's*, pag. 20-21. Amsterdam, 1949.
79 Adriaan Morriën deelde in maart 1998 mee dat hij meent dat Hermans het woord 'gevoosd' had willen plaatsen. Omdat in de eerste druk van *De tranen der acacia's* het woord 'gefoold' gebruikt wordt, blijf ik daaraan de voorkeur geven.
80 *Propria Cures*, jg. 100, (1989), nr. 12, pag. 6.
81 Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* (2de druk), pag. 195. Amsterdam, 1967.
82 Doorslag van brief in archief-Adriaan Morriën.
83 *Id.*
84 *Criterium*, jg. 4, pag. 784.
85 *Id.*, jg. 4, pag. 816.
86 Adriaan Morriën, *De gruwelkamer van W.F. Hermans of ik moet altijd gelijk hebben*, pag. 30. Amsterdam, z.j. [1955].
87 Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* (2de druk), pag. 195, Amsterdam, 1967.
88 *Criterium*, jg. 4, pag. 788.
89 *Id.*, jg. 4, pag. 841.
90 *Id.*, jg. 4, pag. 843.
91 *Het Parool*, 15 februari 1947.
92 *Proloog*, jg. 2, pag. 95.
93 Archief-H.J. Scheepmaker. Een groot deel van deze brief werd opgenomen in Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* (2de druk), pag. 225. Amsterdam, 1967.

Hoofdstuk 4
Criterium (5) of de geboorte van een schrijver

Zoals we aan het eind van het vorige hoofdstuk gezien hebben, waren de laatste nummers van de eerste naoorlogse jaargang van *Criterium* enkele weken later verschenen dan de bedoeling was. De nieuwe jaargang kwam daardoor wat traag op gang. Bovendien had Adriaan Morriën het druk, doordat hij in februari - in een van de strengste winters van de eeuw - met zijn gezin van de Nieuwe Keizersgracht naar de hoofdstedelijke Plantage Muidergracht zou verhuizen.

Ook al verscheen de eerste aflevering van jaargang 1947 dus niet op tijd, dat betekende niet dat de uitgever en de redactie apathisch de ontwikkelingen afwachtten, integendeel. Zo liet John Meulenhoff een typografisch fraai verzorgde reclamefolder drukken, waarin opgemerkt werd: ‘Criterium, in 1940 opgericht, publiceert werk van de beste jongere en oudere letterkundigen en dichters. Sinds de wederverschijning na de bevrijding is de basis van het tijdschrift in algemeen culturele zin verbreed. De redactie streeft er naar ook die verschijnselen en problemen te doen belichten, die van internationaal belang zijn. Dit bepaalt mede de strenge maatstaven die zij aanlegt.’[1]

Ook de redactie ging voortvarend aan de slag, waarbij vooral de pas benoemde redacteur Arthur van Rantwijk, die bij *Groot Nederland* al redactionele ervaring opgedaan had, zich actief toonde. Aan het begin van het jaar stuurde hij een ongedateerde brief over de opzet van het tijdschrift aan de rest van de redactie. Ook John Meulenhoff kreeg hiervan een afschrift.

In zijn brief, getiteld ‘Eenige opmerkingen over *Criterium*’ en met een omvang van maar liefst vijf volgetypte velletjes, schreef Van Rantwijk: ‘Jullie zijn het waarschijnlijk wel met mij eens, dat *Criterium* nog lang niet ideaal is. Allen hebben wij onze desiderata, die reeds tot allerlei plannen tot verbetering van het tijdschrift hebben geleid. Ik vrees echter dat wij met die plannen zullen vastloopen, indien wij niet voor de loop van dit jaar - wanneer er meer papier komt kunnen we verder zien - een systematische opzet maken voor de indeeling en de samenstelling van de nummers. Van zoo een schema kunnen wij, wanneer dit nuttig is, altijd nog afwijken, maar m.i. moeten wij beginnen met er een te hebben.’

Van Rantwijk merkte verder op dat de *Criterium*-nummers nog altijd

te weinig pagina's telden. Hij schreef met het oog hierop: ‘Om het tijdschrift zoo gevarieerd en zoo volledig mogelijk te maken, moeten we met de ruimte woekeren. Indien wij ons bij onze plannen voor buitenlandsche brieven, kroieken [kronieken], tijdschriftoverzichten, documenten, notities over actueele gebeurtenissen, bijdragen over film en beeldende kunst enzn [enz.] enz. niet de noodige beperking opleggen, krijgen we naar ik vrees een onevenwichtig en rommelig geheel.

Van de 65 pag. waarover wij beschikken, gaan er nu maandelijks 10 af voor de roman van Willem Frederik Hermans. Met alle waardeering voor dit product, lijkt het mij een niet zoo gelukkig besluit bij den beperkten huidigen omvang reeds een roman te plaatsen. Doch dit is eenmaal geschied en nakaarten heeft geen zin.’

Verder deed Van Rantwijk de suggestie dat Adriaan Morriën als redactiesecretaris vóór elke redactievergadering een voorstel voor de samenstelling van het volgende nummer zou rondsturen en tijdens de vergadering de genomen beslissingen zou notuleren.

Tenslotte merkte hij op: ‘Adriaan M. zal denken dat ik hem steeds meer werk op zijn hals wil schuiven, maar ik zou hem ook van een hoop onnoodig werk willen afhelpen. Hij maakt het zich bij de terugzending van de kopij veel te moeilijk. Ik doel hier op zijn litteraire adviezen, die hij aan de vele zwakke broeders en zusters, wier werk is afgewezen, zoo rijkelijk verschaft. Deze goed bedoelde adviezen, uit zijn vriendelijke inborst voortspruitend[,] kosten hem naar ik vermoed veel tijd; zjjn welwillende “aanmoedigingen” leiden tot steeds weer nieuwe inzendingen, die weer geweigerd worden en hem opnieuw tijd kosten. Bij vele tijdschriften is het gebruik de afgewezen bijdragen met een gedrukt kaartje, waarop de mededeeling dat de redactie de inzending tot haar spijt niet kan plaatsen enz., terug te zenden. Het geven van litteraire adviezen behoort m.i. niet tot de taak van de redactie.’[2]

De opmerkingen van Van Rantwijk waren in veel opzichten ter zake, want - hoe voortvarend de zaken ook aangepakt werden - de organisatie van een en ander verliep vaak niet zo vlot als wenselijk was. Vooral de toezending van recensie-exemplaren liep geregeld vertraging op, wat dan weer tot allerlei irritaties leidde.

Willem Frederik Hermans schreef hierover in een ongedateerde brief aan Adriaan Morriën, waarbij ‘’t Rokin’ naar uitgeverij Meulenhoff verwees: ‘Vanochtend ben ik naar 't Rokin geweest om te zien wat er geworden was van de boeken die ik ter recensie had gevraagd. Nog niets. Iersche nachten was uitverkocht. Is er nu werkelijk niets aan te doen dat dit wat vlotter gaat?’

En verder: ‘Wij moeten toch de hele opzet van de critische rubrieken

nog eens goed bespreken. We moeten ongeveer een aantal vaststellen van critieken die wij iedere maand willen geven. B.v. één groote kritiek over een belangrijk boek, en een aantal kleine over minder belangrijke. Maar dan moeten er meer en critische medewerkers voor komen, b.v. Sierksma en Den Haan.'[3]

De erfenis van Forum

In dezelfde tijd vatte Hermans het plan op om - na zijn toespraak ter herdenking van Arthur van Schendel en zijn roemruchte artikel 'Snerpende critiek' van een paar maanden eerder - een essay te schrijven waarin hij de houding van de jongeren ten opzichte van de erfenis van *Forum* uitgebreid aan de orde wilde stellen.

Een goede aanleiding daartoe leek hem de publicatie van een reeks brieven die de vroegere redacteur van dit blad, E. du Perron, in de jaren dertig aan Adriaan van der Veen, Rudie van Lier en andere jongeren geschreven had. Het was de bedoeling deze brieven in het januari-nummer van *Criterium* te publiceren. Nu leek dit allemaal wel erg kort dag - hoewel het decembernummer van de vorige jaargang nog verschijnen moest -, maar als de publicatie van Du Perrons brieven enkele maanden uitgesteld kon worden, dan zou Hermans' essay daar uitstekend bij passen.

Op 16 januari schreef hij op een briefkaart aan Adriaan Morriën: 'Heb een plan. Ontving van de week *eindelijk* de gevraagde boeken van Du Perron: In deze grootse tijd en Cahiers v.e. lezer. Nu werk ik aan een essay over Du P.n.a.l.v. deze boeken [...] en wilde daarin ook z'n invloed op de "jongeren" nagaan (wèl zo belangrijk als die van v. Schendel). Nu zou dit essay niet meer in het Jan nummer kunnen, maar zou het niet beter zijn het tegelijk af te drukken met de brieven. We krijgen dan een soort speciaal nummer, net als over v. Schendel. Misschien zouden jij of A.v.V. of Batten ook nog iets kunnen schrijven. Je moet dan echter voor het Jan.nummer iets anders vinden op die 23 pag. Is er niet nog een lang essay? Denk erover na. Morgen spreek ik Dresden.'[4]

De volgende dag, 17 januari, ging Hermans inderdaad bij Sem Dresden langs, die bereid was een nog ongepubliceerd essay- 'De rol der kunst bij Marcel Proust' - voor *Criterium* af te staan. Daarmee leek het probleem van de lege pagina's in het januari-nummer van de baan.

Onmiddellijk na zijn bezoek schreef Hermans aan Morriën: 'Ben zojuist bij Sem D. geweest. Heb een essay over Proust uit zijn ... gepulkt, dat hijzelf niet zo erg goed vindt weliswaar, maar we kunnen zien, als opvulling voor de brieven van Du Perron eventueel.'[5]

Morriën bleek het hierna met Hermans' voorstel eens te zijn, zodat de publicatie van Du Perrons brieven tot het maart-nummer uitgesteld werd. Dresdens beschouwing over Marcel Proust zou met het oog daarop al in de januari-aflevering gepubliceerd worden.

Intussen had Anna Blaman een verhaal geschreven onder de titel ‘Zonder honger, zonder medelijden’. Op 9 januari schreef ze hierover aan haar vriendin Jacqueline Meulenhoff: ‘Deze voorbije week-end heb ik een novelle voor jou geschreven, en als je die even mooi vindt als ikzelf, vraag ik of die in *Criterium* mag komen. Ik heb hem in klad, en zit hem nu te tikken, wat betekent dat ik me er nog tegenover verhoud alsof ik een meesterwerk aan 't schrijven ben.’[6]

Tien dagen later, 19 januari, schreef ze Jacqueline Meulenhoff opnieuw: ‘Hierbij stuur ik je de beloofde novelle die nogal naargeestig uitgevallen is. Ik weet helemaal niet of je hem mooi kan vinden, maar zo niet mooi, dan toch misschien wel interessant. Ik zal de doorslag naar Criterium sturen. Misschien voelt de redactie er wat voor. Maar dan zonder “voor Jacqueline” want waarom zou nu juist dit naargeestige verhaal aan jou opgedragen zijn. Hoewel ik het geschreven heb in het plezierige besef dat dat a h w bij afspraak met jou gebeurde.’[7]

De redactie bleek hierna weinig opgetogen over ‘Zonder honger, zonder medelijden’. Morriën schreef op de circulatie-envelop: ‘Erg goed, maar naar mijn smaak te omslachtig, en een flink beetje hysterisch; overigens voor.’ Hermans reageerde daarop met: ‘Verhaal kan wel goed zijn, ik heb het niet uitgelezen.’ Ook Van der Veen was negatief: ‘Het spijt me, maar ik kan er niks aan vinden. Aanstellerig, literair.’ Van Rantwijk was deze keer het meest uitgesproken: ‘Ik kan geen woorden vinden om mijn afgrijzen uit te drukken. Een blam(an)age!’[8]

Jan Hanlo in de eerste aflevering

Intussen was het januari-nummer niet al te ver over tijd uitgekomen. Als om net jaar goed te beginnen, telde deze aflevering tachtig pagina's, dus zestien meer dan in de afgelopen maanden de gewoonte geweest was. Zoals op het omslag vermeld werd, bedroeg de abonnementsprijs f 17,- per jaargang.

Een grote verrassing in dit nummer waren drie verzen van de vierendertigjarige Amsterdamse leraar in de Engelse handelscorrespondentie Jan Hanlo (1912-'69). Deze gedichten waren - afgezien van een publicatie in het blad van het instituut Schoevers waar Hanlo in die tijd werkte - zijn poëtisch debuut.

Hanlo had enkele maanden eerder een keuze uit zijn verzen aan de re-

dactie van *Criterium* ter inzage gestuurd: met het oog zowel op publicatie in het tijdschrift als op de uitgave van een afzonderlijke bundel bij Meulenhoff. Op 23 november had Adriaan Morriën hem geantwoord: ‘Uw bundel gedichten heeft bij de redactie van Criterium gecirculeerd. Met belangstelling hebben wij de verzen gelezen en graag zouden wij van U een aantal van deze gedichten afzonderlijk ingezonden krijgen, dan kan ik deze verzameling in zijn geheel aan Mevrouw Meulenhoff ter verdere beoordeling geven. Zendt U ons dus, als U wilt: “Aan de winter”, “Wij komen ter wereld”, “graven”, “een woest en ledig ideaal”, “illusies”, “Vogels”, “Wat zij bedoelen” en het laatste gedicht uit deze verzameling. Ik kan U niet verzekeren, dat al deze verzen in Criterium opgenomen worden, maar ik heb de keuze een beetje ruim genomen om zo scherp mogelijk te kunnen kiezen. Wij zullen stellig wel een of enkele verzen van U willen opnemen.

Mocht U inmiddels nog nieuwe verzen hebben geschreven, dan zouden wij die graag ook ter kennisneming ontvangen. Misschien kunt U ze eens bij mij aanreiken.’[9]

Nadat Jan Hanlo aan dit verzoek voldaan had, schreef Adriaan Morriën hem op 13 december opnieuw: ‘Hierbij zend ik U de gedichten, die wij niet in Criterium opnemen, weer terug. Zoals U ziet, hebben wij een drietal gehouden, dat wij graag, waarschijnlijk reeds in Januari, in het tijdschrift zullen plaatsen.’ Deze drie gedichten waren ‘Wij komen ter wereld’, ‘Graven’ en ‘Vogels’

Morriën schreef verder: ‘Wat de vertalingen van Uw verzen betreft, die U mij heeft gezonden, ze lijken mij goed. Maar ik moet zeggen, dat ik over Engels moeilijk een oordeel durf uitspreken.’[10]

Tot de verzen die in het januari-nummer opgenomen werden, behoorde dus het schitterende gedicht ‘Wij komen ter wereld’, dat later - met zijn ongewone weergave van het tijdsverloop in een mensenleven - een grote bekendheid zou krijgen:

Wij komen ter wereld, met rouw, uit de graven;
met rouw, die gepast is, omdat wij nog dood zijn.
Ons lichaam ontstond iut de grond en uit planten,
om eens te bereiken een veilige haven.

Een veilige haven: de schoot ener moeder,
waar 't woelig verleden, geleidlijk en langzaam,
eindlijk tot rust komt; ik dwaal in mijn vader.
In scheidende stromen voltrekt zich het leven.

Maar keren wij terug tot de plechtige rouwstoet:
De lijkwagen voert, met spannende riemen,
de paarden, rustig, tot vlak voor het sterfhuis.
De vrienden verspreiden zich, achterwaarts lopend.

Het sterfhuis? neen - laat het lééfhuis zijn naam zijn,
want, zij het met smarten, de dode ontwaakt hier,
geneest van zijn kwalen en vindt er zijn krachten,
aanvaardt er in ernst en in wijsheid de toekomst

De daaglijkse taken, zij eisen hun deel op:
het breken van bruggen, het slopen der steden,
het maken van levende dieren, van vruchten,
en 't werk van penselen en blankmakend schrijfstift.

Verkwikkend is veelal de arbeid, en sterkend.
Tóch nuttig, zoals het opvullen van mijnen:
het plaatsen van kolen en stinkende olie
waar ze behoren, diep in de aarde.

Maar 't édelste streven maakt moe en maakt hongrig.
En wat zou er edeler zijn dan het scheppen
van schone gewassen, uit vormloze stoffen,
van runderen, reeën en kleurige hoenders,

van vogels en honderden soorten van vissen,
en honderden soorten van planten en wezens,
die dan op hún beurt de natuur weer verrijken:
de stamloze wortels en stompen van halmen.

Gezeten aan tafel, met helder wit linnen,
baart onze mond, met stijgend genoegen,
vruchten, radijzen, volmaakt reeds van vormen;
maar soms moet het koelende vuur nog van dienst zijn.

De helende kogel, gezocht door geweren,
het trekkende mes, dat wel nimmer gefaald heeft,
verbindt lijf en leven; geen wetenschap is er
die ooit dit geheim een verklaring kon bieden.

Zo vullen de jaren zich met veel voortreflijks,
- en ook met veel lelijks, ik laat dit nu rusten.
Gaandeweg worden wij steeds meer harmonisch,
wanneer wij bereiken de tijd die men jeugd noemt.

De tijd van de jeugd, de tijd van de schoonheid.
Heldere stemmen, die openlijk roepen.
Blauwe ogen, of donkere ogen.
De tijd van de jeugd, wie zal haar beschrijven.

Voor 't leren vergéten, zorgen de scholen.
Zij brengen de blanke, rustige, plaatsen
in onze gedachten, zij leren ons lachen,
en eenzame spelen, eenvoudig bedreven.

Wij worden steeds kleiner,
wij varen henen.
Achter ons blijft een verlaten vlakte.[11]

Een andere dichter die aan dit nummer meewerkte, was Gerrit Achterberg, van wie liefst dertien verzen gepubliceerd werden. Een ervan was ‘Sneeuw’:

In deze sneeuw ben ik een teekening.
Een plaat, waarop ik langzaam levend ben.
Er is geen onderscheid tusschen de boom en mij
dan dat ik hier en daar bewegend ben.

Verzonken in het eindelooze wit,
dat om mij ligt geopend, ben ik dit.
Bevangen door dezelfde zuiverheid,
waar in de verte ook een kraai op zit.[12]

Deze aflevering bevatte verder een fragment uit *De tranen der acacia's* van Willem Frederik Hermans, een essay van Arthur van Rantwijk, getiteld ‘Een aestheet van het intellectualisme’ en gewijd aan de Franse schrijver Julien Benda, en een waarderende bespreking van de poëzie van Pierre Kemp door Adriaan Morriën. Daarnaast publiceerde Adriaan van der Veen in dit nummer het verhaal ‘Idylle in New York’, dat in oktober 1942 al in het tijdschrift *De Stoep* op Curaçao verschenen was.

Jan Hanlo, die blij was dat *Criterium* enkele verzen van hem geplaatst

had, stuurde hierna opnieuw gedichten in, maar de redactie voelde er niet voor nu weer verzen van hem op te nemen. Op 21 februari schreef Adriaan Morriën hem: ‘Namens de redactie van “Criterium” zend ik U hierbij Uw gedichten weer terug. Ook deze bevatten veel goeds en vooral veel fijns, maar nu wij in het Januari-nummer een drietal verzen van U opgenomen hebben, komt het ons minder geschikt voor, om reeds nu weer andere gedichten te publiceeren.

Misschien wilt U ons later nog eens een zoo groot mogelijke keuze toezenden. Wij zullen Uw inzendingen in elk geval met belangstelling lezen.’[13]

Kort hierna, waarschijnlijk nog in februari, kwam het tweede nummer van *Criterium* uit. In deze aflevering, die na het dikkere januari-nummer weer de gebruikelijke vierenzestig bladzijden telde, werden drie gedichten van Willem Frederik Hermans gepubliceerd, waaronder ‘Hölderlin’:

> *Hij gaat gebukt onder de droeve kanonnaden*
> *Van de horizon der onsterfelijkheid*.
> *Hij gaat blootshoofds de schrikkelpaden*
> *Die tot verdwalen leiden; in zijn haar de zaden*
> *Van gewassen die slechts daar ontkiemen*
> *Waar zij wiesen. En niet waar hij gaat*,
> *Aangehitst door droefenis en grieven*,
> *Naar een veilig, doch steriel klimaat*,
> *Nu de diepte van zijn trieste giechlen*
> *Met zijn laatste tanden is betaald*.[14]

Hierna schreef Hermans in een kroniek onder de titel ‘De critische voorspelling’ over de roman *De geboorte van Jan Klaassen* van J.J. Klant, waarvan in de vorige jaargang een fragment in *Criterium* gepubliceerd was: ‘Ik ken nauwelijks een beter voorbeeld van een poëtische roman. Deze roman is poëtisch, niet doordat er nogal veel verzen in staan, maar door de sfeer die zo indringend is, als de geur van afgevallen bladeren langs een gracht. Alle gevaren waaraan Klant zich met dit bijna allegorische gegeven blootstelde, weet hij door zijn poëtische elegantie te overwinnen. Het boek is eerlijk tot in de eerlijkheid waarmee naar een eigen stijl wordt gezocht (het gebruiken van gemeenplaatsen die van een sneer worden voorzien) en al maakt dit soms een wat studentikoze indruk, hinderlijk is het niet. Multatuli deed het soms ook. Deze lange novelle getuigt verder van een niet gering compositietalent. Het gevecht met de schaakstukken is er de meest onvergetelijke scène in. - Als men een etiket wil voor deze kleine Amsterdamse épopée: het meest opmerkelijke prozadebuut na de bevrijding.’[15]

De invloed van Du Perron

Zoals eerder werd vermeld, werden hierna in de derde aflevering van *Criterium*, gedateerd maart 1947, de brieven gepubliceerd die E. du Perron tussen 1931 en '40 aan sommige jongeren geschreven had. Deze publicatie onder de titel 'Brieven aan de jongelingschap' was door Fred Batten verzorgd. Daarbij was het essay geplaatst dat Willem Frederik Hermans in januari op een briefkaart aan Adriaan Morriën aangekondigd had en dat hij de titel 'E. du Perron als leermeester' meegegeven had.

Pikant was dat in dit essay ook Hermans' mederedacteuren Morriën en Van der Veen in het voorbijgaan op de korrel genomen werden: 'Aan Du Perron's invloed, invloed in pejoratieve zin, kan men slechts ontkomen, in zoverre men zich zijn opvattingen over eerlijkheid en oorspronkelijkheid eigen maakt en op zijn eigen élan durft te vertrouwen. Van Lier, Morriën, Van der Veen en Gomperts b.v. hebben zich zeker Du Perron's opvattingen over eelijkheid en oorspronkelijkheid eigen gemaakt, zijn élan en beweeglijkheid echter nog niet.'

Adriaan Morriën merkte hierover in 1992 op: 'Dat was mooi brutaal van hem. Hieraan kun je zien, hoe verdraagzaam wij waren.'[16] En Adriaan van der Veen in 1993: 'Ik ben nooit, in geen enkel opzicht, onder de invloed geweest van Du Perron. Noch in mijn essayistisch werk en ook niet in mijn romans.'[17]

Met betrekking tot Du Perrons invloed op een breder publiek constateerde Hermans: 'Wat betekent Du Perron als leermeester voor het Nederlandse volk? Du Perron en Ter Braak worden in één adem genoemd als Goethe en Schiller. Wie van de twee de grootste is, wil ik hier niet uitmaken. Maar Ter Braak had veel meer bindingen met het Nederlandse volk dan Du Perron. Hij werd beter begrepen, hij schreef over "belangrijke vraagstukken"; en zijn invloed is veel groter. Hij had een bezwerende toon, waar Nederlandse oren op zijn ingesteld. Du Perron niet. Hij heeft Nederland gehaat en zich nooit voorgesteld iets te zullen bereiken met wat hijzelf al zijn "donquichottisme" noemde. Hij heeft gelijk gehad. De smaak van het publiek is geen haar beter geworden, Voeten, John Steinbeck, Schubart, Denis de Rougemont en Arthur Koestler worden voor genieën gehouden. Meer dan voor "de waarheid" (als Ter Braak) interesseerde Du Perron zich voor de bekoring der echtheid en er zijn maar weinig mensen die eisen stellen aan de wijze waarop zij bekoord worden. Als men het zo beziet en men vraagt zich af wat de invloed van Du Perron is, dan moet men zeggen nul comma nul. - Het vaak herhaalde woord van Churchill zou men met betrekking tot Du Perron als volgt moeten variëren: Nooit deed één man zo ontzettend veel voor zo verbazend weinigen.'[18]

Op 8 mei schreef M(ax) N(ord) over deze aflevering in *Het Parool*: '"Criterium" heeft in zijn nieuwe redacteur A. van Randwijk [Rantwijk] een uitnemend essayist er bij en het weet zich soms voortreffelijke bijdragen te verwerven (van L. Vroman, prof. Tammes, prof. Dresden en prof. Beerling), maar schiet ergerlijk tekort in eigen inzicht en werk. Een opstel als dat van de redacteur W.F. Hermans over Du Perron in het Maartnummer b.v. gaat niet boven het peil van een schoolblaadje uit, zoals trouwens de meeste van Hermans' critische en "polemische" (= ruzie) bijdragen. Morriën's essays (b.v. over Multatuli) zijn uitmuntend, maar te zeldzaam om het tijdschrift een gezicht te geven.'[19]

De plannen van Cola Debrot

Juist in deze maanden maakten veel literaire tijdschriften - zo'n anderhalf jaar nadat ze voor het eerst na de bevrijding verschenen waren - een kritieke periode door. Er bleken er te veel te zijn voor de ook toen al kleine kring geïnteresseerden, waardoor voor elk van die bladen de spoeling wel erg dun werd.

Een van de tijdschriften waarvoor dat gold, was - zoals in het tweede hoofdstuk beschreven werd - *Het Woord*, dat in die tijd nog juist het hoofd boven water wist te houden, maar vanaf de zomer van 1947 nog slechts om de drie maanden verschijnen zou. Ook het jongerenblad *Columbus* en het literaire tijdschrift *Proloog* bleken te weinig abonnees te trekken. Aan het bestaan van beide bladen zou in die periode dan ook een einde komen: *Columbus* ging hierbij in *Podium* op, *Proloog* zelfs helemaal in rook.

Zoals we al eerder gezien hebben, was ook het abonnementental van *Criterium* teleurstellend klein. John Meulenhoff, die hoopte dat een tijdschriftenfusie de situatie verbeteren zou, sprak hierover in die tijd met Cola Debrot, die tussen 1940 en '42 redacteur van het vroegere *Criterium* geweest was. Debrot reageerde daarop met de opmerking dat het in de eerste plaats nodig zou zijn *Criterium* zelf grondig te vernieuwen, waarbij het accent meer op de literatuur moest komen te liggen. Hij meende dat daarbij een concentratie nodig zou zijn van alle veelbelovende jongeren, waarbij hij in de eerste plaats dacht aan de redacteuren van *Podium* en *Criterium*. Hij beloofde Meulenhoff daartoe de eerste stappen te zullen zetten.

Hoe Debrot dat precies in het vat gegoten heeft, is me - bij gebrek aan feitelijke gegevens - niet helemaal duidelijk geworden, maar in ieder geval besloot hij hierover contact met de *Podium*-redacteur Fokke Sierksma op te nemen. Deze was juist in die tijd betrokken bij fusie-besprekingen met *Columbus*.

Sierksma, die veel waardering voor Debrots literaire kwaliteiten had, verwachtte niet veel van diens plannen voor concentratie onder auspiciën van *Criterium*, maar hij had wel de illusie dat hij Debrot later misschien zou kunnen overhalen redacteur van *Podium* te worden.

Op 19 februari schreef Sierksma vanuit Groningen aan zijn mederedacteur Gerrit Borgers, dat hij Cola Debrot over diens initiatief een brief geschreven had. Hij voegde eraan toe: 'Ik geloof er niets van, dat Debrots plannen kans van slagen hebben; Criterium is nu algemeen-cultureel en hij zou het eventueel alleen zuiver literair gewipt kunnen hebben bij Meulenhoff [...].'[20]

In de weken hierna bleek dat de door Debrot voorgestelde concentratie op niets zou uitlopen. De redactie van *Podium* hapte niet duidelijk toe: ze was - wat Debrot misschien nog niet wist - volop verwikkeld in fusiebesprekingen met *Columbus* en hoopte voor haar blad onderdak te zullen vinden bij de Amsterdamse uitgever Contact. Daarmee was een belangrijke voorwaarde voor de verwezenlijking van Debrots plannen weggevallen. Hij hoopte nu nog op het samenbrengen van een groep schrijvers, waaruit - eventueel, op den duur, ooit - een nieuw tijdschrift zou kunnen voortkomen.

Een probleem bij dit alles was wel dat Debrot in die tijd ver van Meulenhoff, in Zuid-Limburg, woonde: in het gehucht Oost aan de rand van Eijsden, waar hij met zijn vrouw, de balletdanseres Estelle, onderdak gevonden had.[21]

Ongeveer halverwege maart schreef Fokke Sierksma in een ongedateerde brief aan Gerrit Borgers: 'Van Debrot antwoord gehad. Komt hier 2 April. Redactieplannen van de baan min of meer. Hij wil wel een groep, maar niet een tijdschrift. Verder wil hij praten. Dat is wel nodig ook.'

Bij Sierksma kwam hierna de aap uit de mouw: 'Ik zal hem van *Columbus* vertellen en een redactiezetel aanbieden. Goed, hè?'

In een naschrift voegde hij er nog aan toe: 'Je snapt wel, dat de brief van Debrot erg aardig, en erg onduidelijk was. Hopenlijk is zijn 2e practischer. *In ieder geval behoeven we op een Criteriumrevolutie niet te rekenen*. Zo veel snapte ik er wel van.'[22]

Sierksma zou Debrot hierna inderdaad een plaats in de *Podium*-redactie aanbieden, maar in april het deze hem weten dat hij tot zijn spijt van een redacteurschap moest afzien.

Adriaan Morriën deelde in 1992 over Debrots plannen met *Criterium* mee: 'Ik kan me hiervan niets herinneren. Tenslotte zag ik Cola niet zo vaak. Het kan ook zijn dat ik het verdrongen heb.'

Een voorstel voor fusie met Podium

Intussen was Fokke Sierksma niet alleen door Cola Debrot benaderd, maar ook rechtstreeks door Adriaan Morriën. Deze stak zijn voelhorens in de richting van de redactie van *Podium* uit om over een mogelijke fusie van beide bladen te praten. Daarbij zal John Meulenhoff op de achtergrond ongetwijfeld een rol gespeeld hebben.

Maar ook Morriëns manoeuvre kwam op een verkeerd moment: we hebben gezien dat *Podium* juist in die tijd in onderhandelingen verwikkeld was met *Columbus* en met uitgeverij Contact.

Waarschijnlijk op vrijdag 28 maart[23] schreef Sierksma hierover aan zijn mederedacteuren Gerrit Borgers en Anne Wadman: 'Kreeg van Morriën ook een suikerzoet schrijven met o.a. het verzoek om over fusie met Criterium te praten. Ik zal hem maar antwoorden, dat wij het te druk hebben met de oprichting van een exclusief, pornografisch tijdschrift.'[24]

Enkele dagen later, toen het ernaar uit begon te zien dat uitgeverij Contact *Podium* toch niet zou gaan uitgeven, bleek de interesse van Fokke Sierksma in een fusie met *Criterium* plotseling sterk te zijn toegenomen. Het feit dat *Criterium* bij Meulenhoff uitkwam, zal hierbij een rol gespeeld hebben: in geval van een fusie zou het uitgeversprobleem voor de *Podium*-redactie opgelost zijn.

Op 5 april schreef Sierksma aan Gerrit Borgers: 'Na de brief van Morriën kreeg ik vanmorgen een brief van Meulenhoff zelf, met het verzoek Podium en Criterium te fuseren. Mijn antwoord was, dat de enige mogelijkheid - die wel een fata morgana zou zijn - voor de redacties van C. en P. is, dat Columbus, Podium en Criterium fuseren op programmatische basis. "Naam en redactie zouden vanuit dit gezichtspunt vastgesteld moeten worden." Dat is wel duidelijk, dunkt me. Loop eens bij Meulenhoff aan, wil je. Dan weten we meteen, of ze hierin trappen. Jij kent hem en zijn brief was uiterst vriendelijk en tegemoetkomend. Het zou me verwonderen, wanneer je bij een bezoek niet borrels en sigaretten kreeg.'[25]

Wat Sierksma schreef was inderdaad wel duidelijk: een tijdschrift 'op programmatische basis' betekende voor hem dat het gefuseerde blad *Podium* zou moeten heten en dat de *Podium*-redactie daarin een overheersende stem zou moeten krijgen. Dat was tot dusver ook in de onderhandelingen met *Columbus* steeds de tactiek van de *Podium*-redactie geweest.

Vier dagen later, op 9 april, schreef Sierksma Borgers opnieuw: 'Wil je nog even de moeite nemen om bij Meulenhoff aan te lopen? Ik bedenk nl. dat we in dat geval Debrot nog gemakkelijker er bij krijgen. Maar trappen ze erin?'

En in een naschrift: 'Je kunt Debrots naam bij Meulenhoff gerust noemen. Dan is er een kleine kans op een principiële fusie.'[26]

Intussen had Willem Frederik Hermans begin april tijdens een bezoek aan Parijs de *Columbus*-redacteur Paul Rodenko, die hij anderhalf jaar eerder voor het eerst ontmoet had, opgezocht. Beiden waren al sinds lange tijd geïnteresseerd in het surrealisme en hadden belangstelling voor de ideeën van Jean-Paul Sartre en andere existentie-filosofen. Ook persoonlijk bleken ze goed met elkaar op te kunnen schieten.

Enkele weken later - toen Rodenko voor een korte vakantie in Nederland was - ontmoetten ze elkaar weer en brachten toen samen een bezoek aan Adriaan Morriën. Tijdens dit gesprek kwam ook de tijdschriftensituatie ter sprake: Rodenko vertelde over de veelbelovende fusieplannen van *Podium* en *Columbus*, maar ook over de moeilijkheid om aan een uitgever te komen.

Morriën en Hermans suggereerden toen dat het misschien verstandig zou zijn tot verregaande samenwerking te komen: *Criterium* had immers al een uitgever. In dat geval zouden Rodenko en Sierksma een vaste rubriek in dat blad kunnen krijgen. Wellicht was zelfs een fusie mogelijk, waarbij voor Rodenko - en eventueel ook voor Sierksma - een plaats in de redactie van *Criterium* beschikbaar zou zijn. Morriën kreeg overigens tijdens dat gesprek de sterke indruk dat er opvallende verschillen waren tussen de opvattingen van Rodenko en van hemzelf.

Hij merkte hierover in 1992 op: ‘De literaire interesses van Paul gingen meer een kant uit waar verschijnselen als surrealisme en zo thuishoren. Hermans had dat ook wel. Als ik me goed herinner, hebben we wel eens overwogen om daar iets aan te doen met *Criterium* en daar was ik niet tegen, maar ik zag ook niet dat je met dat uitgangspunt een tijdschrift zou kunnen maken. Zeker in Nederland niet. Ik was eigenlijk tegen niets bij wijze van presentatie. Je kon best wel dingen uit de literatuur presenteren waar jezelf weinig voor voelde of niet op door wilde gaan. Ik heb wel een zekere overtuigdheid wat mijn eigen vermogens betreft en mijn eigen voorkeur, maar bij een tijdschrift ligt dat anders. Ik ben nooit zo verschrikkelijk principieel geweest. Dus ik ben in die dingen erg coulant. Maar dat houdt ook in dat ik me dan niet zo erg voor een zuiver principieel karretje laat spannen. Dat gaat me dan te ver.’

En verder: ‘Paul had heel duidelijke intenties en daar pasten sommige mensen en dingen niet in. Dat kon ik allemaal nog wel tot op zekere hoogte aanvaarden, maar wanneer dat ertoe zou leiden dat je bij wijze van spreken het hele tijdschrift prijsgaf, dan vond ik dat wel een beetje te ver gaan.’

Morriën voelde dus zekere reserves, maar stelde - gezien de weinig rooskleurige vooruitzichten voor *Criterium* - toch samenwerking voor. Rodenko liet duidelijk merken dat de kansen niet groot waren, maar hij

beloofde erover na te zullen denken en er met de redacties van *Podium* en *Columbus* over te zullen praten. Hij wees er daarbij wel op, dat het al moeilijk genoeg was tot een fusie tussen *Columbus* en *Podium* te komen. Daarbij ook nog een fusie met *Criterium* ter sprake brengen was wellicht een brug te ver.

Het bleek al snel dat in de kring rond *Columbus* het enthousiasme voor dergelijke plannen om en nabij het vriespunt lag. Op 25 april schreef de redacteur van dit blad, Hans van Straten, aan zijn vriend, de dichter en essayist Max de Jong: 'Hermans blijkt in Parijs met Paul bevriend te zijn geraakt, maar de fusie met *Criterium* gaat toch lekker niet door. Stel je voor, die zakken wouen alleen Paul in de redactie overnemen, en Fokke mocht dan wel elke maand een kroniek volschrijven. Zeg nou zelf, dit had toch iets teveel van een onschadelijkmakingsmanoeuvre. Fokke heeft nu aan Morriën geschreven dat we bezig zijn een exclusief-pornografisch blad op te richten, en aan Meulenhoff, dat we wel voor fusie voelen, maar dat het dan een principiëel [principieel] tijdschrift moet worden, en dat redactie (!) en naam (!) vanuit dit oogpunt moeten worden bepaald. Je snapt wel.'[27]

Ook Fokke Sierksma bleek in die fase van alle tijdschriftcapriolen niets voor een fusie van *Podium* met *Criterium* te voelen. Op 26 april schreef hij aan Gerrit Borgers: '*Criterium* heeft fusie voorgesteld met Rodenko en mij als redacteuren voor onze groep. Dat is geweigerd. Laatste bericht van Morriën: ik begrijp, dat het voor jullie niet doenlijk is om met mensen als mij in een redactie te zitten, maar ik zou jullie aanraden om toch maar te komen praten, want er zijn naast "ideële, ook practische motieven". Dat is de doorslaggevende reden om met *Podium* door te gaan, al zullen we het zelf met een handpersje drukken of cyclostyleren.'[28]

Bijna drie weken later, op 16 mei, deelde Adriaan Morriën aan Hans van Straten mee: 'Bij zijn verblijf in Holland heb ik ook een avond met Rodenko gesproken in tegenwoordigheid van Hermans. Wij zouden er veel voor voelen, wanneer wij Rodenko, Sierksma en nog enkele anderen tot geregelde medewerking aan CRITERIUM konden overhalen. Maar uit het gesprek toen is mij wel gebleken, dat Rodenko bepaalde inzichten en verlangens heeft, waarmee ik mij desnoods nog wel zou kunnen verenigen, maar die zich moeilijk met onze bedoelingen laten overeenbrengen.'[29]

Adriaan Morriën en Willem Frederik Hermans besloten hierna nog één poging tot samenwerking te ondernemen. Op 27 mei reisden ze samen naar Groningen waar ze 's avonds bij Fokke Sierksma - nog altijd de beslissende figuur in *Podium* - langs gingen om bij hem persoonlijk een fusie te bepleiten.

Sierksma, die toen al verwachtte dat binnen enkele dagen overeenstem-

ming bereikt zou worden tussen de redactie van *Podium* en uitgeverij Contact over de verdere uitgave van dit blad, bleek daar niets voor te voelen. Morriën en Hermans boden hem toen een vaste rubriek in *Criterium* aan.

Morriën vertelde in 1998 over dit bezoek: 'Sierksma was uitermate vriendelijk tegen Hermans en hij negeerde mij, voor zover dat mogelijk was.'[30] Afgesproken werd dat er de volgende avond bij Sierksma thuis verder gepraat zou worden.

Morriën: 'Wim en ik hebben toen in een hotel in Groningen overnacht. Doordat er nog maar één tweepersoonskamer was, hebben we samen in één bed geslapen.'

De volgende dag bleek dat Sierksma er ook niets voor voelde vaste medewerker van *Criterium* te worden. Daarmee waren voorlopig alle plannen tot samenwerking van de baan.

'De geliefde vrouw heb ik gedood'

In de periode waarin al deze redactionele paardansen rond de diverse bladen werden uitgevoerd, had J.J. Klant enkele fragmenten uit zijn nog ongepubliceerde roman *Wandeling door Walein* aan de redactie van *Criterium* gestuurd. Op de circulatie-envelop schreef Arthur van Rantwijk: 'Niet gek, over praten.' En Willem Frederik Hermans: 'Een flink stuk van nemen ter leniging van de kopijnood.'[31] Een van die fragmenten zou in het juninummer gepubliceerd worden.

Ook Jan Hanlo had opnieuw een bijdrage ingezonden, maar zijn nieuwe verzen bleken na het verrassende debuut van januari tegen te vallen. Op de circulatie-envelop noteerde Adriaan Morriën: 'Een beetje gek, ijl. Maar er zit toch iets in.' Arthur van Rantwijk voegde hieraan toe: 'Mij wat al te ijl', en Willem Frederik Hermans: 'Voel er weinig voor'.[32]

Daarop schreef Morriën op 1 mei aan Hanlo: 'Namens de redactie van CRITERIUM zend ik U eindelijk Uw verzen terug. Over het algemeen was men van mening, dat deze kens wat ijl was en na de gedichten die wij van U hebben gepubliceerd weinig verrassends bood. Misschien kunt U het eens bij andere tijdschriften proberen en ons later nog eens een nieuwe keuze doen toekomen.'[33]

Intussen had de vroegere redacteur van *Criterium* Huib Drion, die alweer een half jaar in de Verenigde Staten woonde, aan Morriën een essay over de politieke situatie in dat land toegestuurd. Dat kwam goed uit, want Adriaan van der Veen had juist een beschouwing geschreven over de Amerikaanse literatuur, zodat beide bijdragen elkaar mooi konden aanvullen.

Op 2 mei schreef Morriën aan Drion: 'Veel dank voor [...] het stuk over

de politiek. Ik heb het nog in het April-nummer opgenomen, waar het een waardige tegenhanger vormt van Van der Veen's beschouwing over de Amerikaanse Culturele Fabriek. Ik behoef je misschien niet te zeggen, dat wij een dergelijke beschouwing erg op prijs stellen en ik zou het prettig vinden, wanneer je ons geregeld wat zou kunnen zenden. Mij dunkt dat er genoeg te beschouwen en te schrijven is zelfs voor een zo weinig indrukbaar mens als jij voorgeeft te zijn.' Drion zou hierna overigens niet meer aan *Criterium* meewerken.

Morriën schreef verder over de eerste aflevering van deze jaargang: 'Het deed ons plezier dat je over het Januari-nummer goed te spreken was. Wij hebben het met opzet iets dikker gemaakt, zodat wij de inhoud een beetje konden variëren. De beperkte omvang is nog altijd een probleem [...].'[34]

Bijna twee weken later, op 13 mei, schreef Anna Blaman aan Jacqueline Meulenhoff: 'Ik voel me de laatste tijd een beetje ziek en bijgevolg een beetje ongelukkig. En dat ongelukkig-zijn is dan eerder een gevolg van de in-activiteit, aan ziekzijn verbonden. Ik werkte dus schandelijk weinig de laatste tijd. De vorige week schreef ik wel nog een novelle die ik aan Adriaan Morriën voor Criterium zal sturen. Ik stuur die novelle opzettelijk niet aan jou. Stel dat jij er wel over te spreken bent en A Morriën niet. Hij moet, bedoel ik, volkomen onbevangen kunnen weigeren.'[35] De novelle waarop Anna Blaman doelde, was 'Rosalie', die enkele maanden later in het juli-nummer gepubliceerd zou worden.

In dezelfde periode waarin Anna Blaman haar brief schreef, verscheen de vierde aflevering van *Criterium*, gedateerd april 1947. In dit nummer werden twee essays over de poëzie van Gerrit Achterberg gepubliceerd, die geschreven waren door G. Sötemann en Jan Emmens.

In zijn bijdrage had Emmens het met een - voor die tijd ongewone - openhartigheid over de thematiek van deze dichter, die in december 1937 met een pistoolschot zijn hospita gedood had en daarbij haar zestienjarige dochter had verwond. Emmens schreef over Achterberg: 'Het probleem van zijn poëzie komt in het kort hierop neer: de geliefde vrouw heb ik gedood, ik kan niet leven zonder haar; dus moet zij bij mij komen of ik bij haar. Dus moet zij levend worden of ik sterven. Alleen in het gedicht kan dit verwezenlijkt worden, het gedicht is voor Achterberg een bezweringsformule (het Latijnse carmen!) òf een zelfmoord. Dat hij de werkelijke zelfmoord niet heeft gepleegd is te wijten aan zijn eigen verzen, die hem soms liever zijn dan wat ermee bereikt moet worden.'[36]

Dit nummer bevatte verder het verhaal 'Sans peur' van H.J. Merlijn (schuilnaam van H.J. Friedericy), negen gedichten van Adriaan Morriën en de beide essays over Amerika van Huib Drion en Adriaan van der Veen.

'"Een ellendige droom," mompelde hij'

Intussen had de jonge schrijver Simon van het Reve eind maart een fragment uit zijn nog onvoltooide roman *De avonden* aan de redactie van *Criterium* toegestuurd. Adriaan Morriën reageerde er onmiddellijk enthousiast op. Op de circulatie-envelop noteerde hij: 'Dit is het begin van een veel langer verhaal, dat in zijn geheel uitmuntend belooft te worden. Maar ook dit fragment is uitstekend te plaatsen. Liefst in het *Meinr*.' Adriaan van der Veen was ook voor plaatsing, maar in zijn reactie duidelijk meer terughoudend: 'Goed, hoewel je er nog niet genoeg van kunt zeggen.'[37]

In die tijd was - vooral door de pogingen om tot een fusie met *Podium* te komen - het verschijnen van de afleveringen van *Criterium* verder achterop geraakt. Zo had halverwege juni het mei-nummer nog altijd niet het licht gezien. Op 14 juni schreef Willem Frederik Hermans aan Adriaan Morriën: 'Waar blijft 't Meinummer van Criterium?' En verder: 'Is overigens bij jou alles wel? Kom eens langs als je in de buurt bent.'[38]

Het mei-nummer, dat kort hierna uitikwam, opende met het sonnet 'Zondagsmiddags...' van Ed. Hoornik, een van de redacteuren van het vroegere *Criterium*:

> *Zondagsmiddags loopen door de stad*,
> *meest op de Zeedijk of in de stegen*;
> *aan een toonbank dralen om de regen*
> *of de weerschijn in het zinken blad*.
>
> *Wenschen één te zijn van 't tweetal dat*
> *uit het rek de queuen heeft gekregen*;
> *zich mechanisch naar 't toilet bewegen*,
> *door een raampje gluren op een plat*.
>
> *Aan de overkant antennelijnen*,
> *een gebroken beeld op een balcon*,
> *leege bloempotten in de kozijnen*.
>
> *Door de avond loopen naar 't station*,
> *kijken naar het weggaan van de treinen*,
> *achterblijven op een dood perron*.[39]

De desolate sfeer die in dit sonnet heerst, wordt nog eens extra geaccentueerd door het ontbreken van de 'chute' of de wending, waardoor een dramatische omkering van de situatie achterwege blijft.

Onmiddellijk na dit sonnet werd het eerder genoemde fragment opgenomen uit de roman *De avonden* van Simon van het Reve. Het was voor het eerst dat een gedeelte gepubliceerd werd uit een boek, dat in de herfst van hetzelfde jaar met de Reina Prinsen Geerligsprijs bekroond zou worden en dat in de decennia daarna een legendarische reputatie zou krijgen.

De publicatie in *Criterium* is vooral interessant, omdat het begin van deze roman in het tijdschrift zo heel anders is dan in de boekuitgave uit het najaar van 1947. Simon van het Reve had dit fragment al aan *Criterium* aangeboden, voordat het boek, dat als ondertitel meekreeg: 'een winterverhaal', op 18 mei van hetzelfde jaar voltooid was.

Het begin van *De avonden* in *Criterium* luidt: 'Wanneer het winter wordt in ons vaderland, ontkomt ook onze goede stad, waarin het een voorrecht is te zijn geboren, niet aan mist, vocht en schemering, die overal doordringen. Boven het glimmende plaveisel hangt reeds smiddags een blauwe nevel van de rook, die in de straten is neergeslagen en niet kan opstijgen.

De eerste weken rilt men, hoewel het nog niet koud is, maar het ontbreken van het warme zonlicht reeds is een beklemming. De ene burger ontmoet de andere en zegt: "Ik heb altijd de pest gehad aan dit vuile weer, ik heb liever flinke, gezonde vorst met een beetje zon." De ander zegt: "Narigheid op narigheid." Daarna vervolgt elk zijn weg.

De atmosfeer is vol bederf, als stilstaand water. Van lieverlede worden de dagen korter en onverwachts valt de vorst in, maar de hemel herkrijgt niet zijn helderheid. Het blijft donker, hoewel de lucht droog is geworden. Een kwaadaardige wind verrast de voetgangers op de straathoeken. De twee burgers, van wie daarnet al sprake was, komen elkaar opnieuw tegen en de een zegt: "Ik heb liever zacht weer, regen heb ik liever dan deze verdomde kou." En de ander zegt: "Ellende op ellende." Bij het afscheid tillen ze elk hun hoed nauwlijks los van het hoofd.'

Na deze inleiding begint in *Criterium* het eigenlijke verhaal: 'Op de twee en twintigste December van het jaar 1946 - er is geen enkele aanleiding om de juiste datum te verzwijgen - toen in deze stad, op de eerste verdieping van een huis aan een gracht, Frits van Egters ontwaakte, was het nog donker. Het was nog nacht.

Hij keek op zijn lichtgevend horloge, dat aan een spijker hing, stelde vast dat het kwart voor zes was en trok zijn arm onder de dekens terug. "Een ellendige droom," mompelde hij.'[40]

In de boekuitgave van *De avonden* zou de hele inleiding verdwijnen, terwijl ook in het begin van het eigenlijke verhaal nog allerlei veranderingen bleken te zijn aangebracht.

‘Hij zei geen een hatelijkheid’

Intussen bestond er, zoals we in her vorige hoofdstuk gezien hebben, sinds het najaar van 1946 het plan een speciale aflevering van *Criterium* te wijden aan de toestand in Indonesië. Nu was Adriaan Morriën in die eerste naoorlogse jaren bevriend geraakt met de jonge Indonesische schrijver Joke Moeljono (1925-'98), die in Amsterdam medicijnen studeerde. Morriën vertelde in 1992 over hem: ‘We gingen praktisch dagelijks met elkaar om. Hij woonde vlakbij op de Nieuwe Keizersgracht.’

Morriën sprak met Moeljono over het plan voor het Indonesië-nummer, waarbij hij om diens medewerking vroeg. Bovendien hoopte hij dat enkele Indonesiërs die hij via Moeljono ontmoet had, ook in het nummer zouden willen publiceren. Duidelijk was dat aan een dergelijke medewerking allerlei haken en ogen zaten - tussen Nederland en de Indonesische republiek werd wel geregeld onderhandeld, maar er heerste natuurlijk ook een vijandige stemming -, maar Moeljono zegde toe zijn best te zullen doen.

Een van de Indonesiërs die daarop benaderd werden, was de jonge dichter Mohammad Akbar Djoehana. Hij behoorde tot de familie van Sutan Sjahrir en zou later een vooraanstaande positie op het Republikeinse ministerie van Voorlichting krijgen.

Djoehana, die het idee achter de speciale Indonesië-aflevering sympathiek vond, maar zich er ook van bewust was dat hij gemakkelijk in een wespennest terecht kon komen - velen van zijn landgenoten wilden in de ontstane politieke situatie niets met enig Nederlands initiatief te maken hebben -, verzamelde daarop inderdaad enkele bijdragen voor dit nummer.

Morriën, die nu wat meer concrete voorstellen kon doen, bracht het plan voor de speciale nummers en in het bijzonder het Indonesië-nummer tijdens een redactievergadering halverwege juni opnieuw ter sprake. Daarbij werd duidelijk dat de beperkte omvang van de *Criterium*-nummers te weinig mogelijkheden bood om een thema goed uit te spitten, zodat besloten werd twee nummers voor de speciale afleveringen te reserveren.

Op 22 juni schreef Willem Frederik Hermans hierover aan Adriaan Morriën: ‘Jammer dat de red.verg. Zaterdag zo onbevredigend was, want onze speciale nummers vormen toch nog problemen. Overigens viel A.v.d.V. mij erg mee, zo stomdronken. Dan is hij althans spontaan en hij moet toch een werkelijk vriendelijk karakter hebben. Hij zei geen een hatelijkheid, wat ik wel doe, als ik “spontaan” word (ook wel eens niet spontaan...).

Ik zal je nog wel opzoeken. Wij moeten samen maar een plan voor het spec. nummer maken en dat de volgende keer voorleggen.’[41]

Samenwerking met Gomperts?

In deze maanden speelde Hans Gomperts, die sinds ruim een jaar als correspondent voor *Het Parool* in Parijs werkte, met het plan samen met een paar vrienden een eigen literair tijdschrift op te richten. Dat blad zou dan geredigeerd moeten worden in de geest van de door hem bewonderde Menno ter Braak en E. du Perron.

Tot de vrienden die bij dit plan betrokken raakten, behoorde W.F. [Huyck] van Leeuwen, die Gomperts al tijdens zijn studententijd had leren kennen. Andere auteurs die hij hiervoor benaderde, waren Elisabeth de Roos - de weduwe van Du Perron -, de essayist J.H.W. Veenstra en de jonge journalist H. van Galen Last. Het was de bedoeling dat het blad dat Gomperts voor ogen stond, alleen in een kleine kring van literatuurminnaars verspreid zou worden.

In juni kwam Hans Gomperts naar Amsterdam, waar hij aan een openbaar debat over Sartre moest deelnemen, waarna hij nog enkele weken in ons land bleef. Aangenomen mag worden - concrete bewijzen heb ik niet, maar er zijn wel aanwijzingen voor - dat hij al in de eerste dagen van zijn verblijf in Nederland met John Meulenhoff gesproken heeft. Deze laatste, die juist met genoegen geconstateerd had dat er in de afgelopen periode enkele literaire bladen het loodje gelegd hadden, schrok daarbij van Gomperts' plan een nieuw tijdschrift op te richten.

Hij vroeg Gomperts daarom hoe deze dacht over een verregaande samenwerking tussen de groep vrienden met wie hij zijn tijdschrift wilde maken, en *Criterium*. Als een dergelijke samenwerking mogelijk zou zijn, zou daaruit een nieuw blad kunnen ontstaan, dat door Meulenhoff zou worden uitgegeven. Gomperts zou dan vanzelfsprekend redacteur van dat tijdschrift worden. John Meulenhoff, die teleurgesteld was over het peil van *Criterium*, hoopte op deze wijze nieuwe medewerkers bij het blad te kunnen betrekken. Afgesproken werd dat Meulenhoff dit alles op korte termijn bij Adriaan Morriën zou aankaarten.

Bij dat gesprek tussen Meulenhoff en Morriën bleek dat deze Meulenhoffs algemene mening over *Criterium* wel deelde. In 1992 merkte Morriën hierover op: ‘Ik was het met Meulenhoff eens: het was een blad dat niet waarmaakte wat het had beloofd of wilde. *Les Temps Modernes*, dat ik toen las, had - of ik het er nu mee eens was of niet - veel meer allure en *poids*. Het ging met *Criterium* ook zo verschrikkelijk moeizaam. Het was een soort kiezen trekken.’

Enkele dagen na het gesprek tussen Meulenhoff en Morriën werd op donderdag 26 juni een extra vergadering van de *Criterium*-redactie ingelast, waarin Morriën de andere redacteuren verslag uitbracht van dat gesprek.

Hij maakte daarbij duidelijk dat de toestand acuut was: Gomperts' eigen tijdschriftplan was al in een vergevorderd stadium.

Morriën was met het oog hierop van mening dat er voor de redactie van *Criterium* in deze situatie maar drie alternatieven bestonden: 1) gewoon doorgaan met de huidige redactie en met het beleid dat tot dusver gevoerd was, 2) een strijdbaar blad maken zoals in die tijd door Hermans gepropageerd werd, of 3) met Hans Gomperts en zijn vrienden in zee gaan.

Bij de eerste mogelijkheid wees hij erop dat *Criterium* dan te maken zou krijgen met het concurrerende blad van Gomperts & Co. en wat de tweede mogelijkheid betreft was duidelijk dat John Meulenhoff er weinig voor zou voelen met vooral Hermans verder te gaan: met name de publicatie van weer een nieuw fragment uit *De tranen der acacia's* en ook Hermans' kritische standpunten waren een maandelijkse beproeving voor hem. Restte dus het laatste alternatief: samenwerking met Gomperts. Daarbij lag het voor de hand dat Hermans de redactie zou moeten verlaten: Hermans, die vooral over Ter Braak uiterst kritisch dacht, en Gomperts weken in hun literaire opvattingen immers te veel van elkaar af om vruchtbaar te kunnen samenwerken. Morriën merkte daarbij op dat hij bereid was in dat geval ook zelf uit de redactie te stappen.

Tijdens de redactievergadering bleken de meningen verdeeld te zijn. De redacteur die zich het scherpst tegen elke onderhandeling met Gomperts keerde, was natuurlijk Hermans. Vooral voor hem was de situatie weinig aantrekkelijk. Als Morriën zijn redactiezetel zou opgeven, kon deze in de toekomst nog altijd zijn kopij in het nieuwe tijdschrift kwijt, maar Hermans voelde er niets voor zijn bijdragen aan het oordeel van Gomperts te onderwerpen. Daarbij kwam dat hij in die tijd financieel afhankelijk was van de publicatie van zijn bijdragen in *Criterium*, waardoor de pil voor hem extra bitter smaakte. De slotsom van de bijeenkomst was dat een definitief besluit uitgesteld werd, maar de besprekingen met Gomperts zouden wel worden voortgezet.

Vanzelfsprekend was de sfeer in de redactie er door dit alles met aangenamer op geworden. Vier dagen na de bijeenkomst, op maandag 30 juni, schreef Morriën aan Hermans: ‘Ik kreeg donderdag den indruk dat jij mij mijn handelwijze inzake Criterium kwalijk nam,... Ik zou graag willen dat daarover tusschen ons geen misverstand bestond. Ik ben graag bereid mijn plaats in het nieuwe tijdschrift op te geven. Ik heb jullie donderdag de drie mogelijkheden uiteengezet die ik zelf zie: Samengaan met Gomperts, doorgaan op de oude manier met de kans nog verder op den kleurloozen middenweg te geraken, of een tijdschrift te maken waarop jij jouw stempel helemaal zou zetten. Over de laatste mogelijkheid maakt [maak] ik mij geen

illusies. Meulenhoff zou het niet willen, je zou te weinig medestanders krijgen... Ik begrijp dat het voor jou het zuurst is en ik zou graag willen dat je van mijn vriendschap overtuigd bleef.'[42]

Intussen kwam in literair Nederland de gebruikelijke geruchtenstroom op gang. Op 14 juli - veertien dagen na Morriëns brief aan Hermans - wist Paul Rodenko, die een vakantie van enkele weken in Nederland doorbracht, zelfs aan Gerrit Borgers te berichten: 'Heb ik je al verteld dat *Criterium* nu ook op de fles is? Gomperts gaat nu een blad oprichten met Morriën en H.C. [W.F.] van Leeuwen; tenminste, Gomperts geeft in ieder geval een blad uit, maar de fusie van zijn op te richten blad met Criterium (waarbij hij van de hele redactie alleen Morriën over neemt) schijnt wel zo goed als zeker te zijn.'[43]

Dat een drastische verandering in de redactie van *Criterium* zeker niet uitgesloten was, bleek uit wat Willem Frederik Hermans kort hierna deed: bij een ontmoeting met Paul Rodenko, die intussen redacteur van *Podium* geworden was, bood hij hem zijn verhaal 'De lichtautomaat' aan ter publicatie in dat blad. Dat Hermans dit verhaal, dat later 'Het lek in de eeuwigheid' getiteld zou worden, aan een concurrerend tijdschrift afstond, laat zien dat hij er ernstig rekening mee hield dat spoedig aan zijn redacteurschap van *Criterium* een einde zou komen: in een periode waarin de redacties van de literaire bladen vaak in loopgraven tegenover elkaar lagen, zette hij hiermee immers een duidelijke stap in de richting van *Podium*.

Op 28 juli stuurde Paul Rodenko Hermans' verhaal aan zijn mederedacteur Gerrit Borgers en schreef daarbij: 'Van Morriën niet veel nieuws; ze moeten nog vergaderen en ook afwachten of Gomperts' eisen zich met Meulenhoff's eisen zullen kunnen dekken. Daar hangt het eigenlijk hoofdzakelijk van af.'[44]

Vijf dagen later, op 2 augustus, schreef Hans van Straten, die bij deze verwikkelingen niet direct betrokken was, maar in het algemeen goed op de hoogte was - en is - van het meer intieme literaire leven, aan zijn vriend Max de Jong: 'De criterium-redactie is uit elkaar gespat, alleen Morriën is ervan over. Gomperts is bezig een nieuw tijdschrift op te richten, dat waarschijnlijk met Criterium zal fuseren. Dit tijdschrift, Gomperts en Meulenhoff zijn aan het onderhandelen, beiden hebben hun eisen gesteld, zal vermoedelijk een nieuwe naam krijgen en komen onder redactie van Gomperts, Morriën en een zekere H.C. van Leeuwen, van wie niemand iets afweet.'

Van Straten schreef verder - met een verwijzing naar zijn vriend Jan Vermeulen en ook naar De Neve, de directeur van uitgeverij Contact, die de komende jaargang van *Podium* zou uitgeven -: 'Hermans is er dus uitgeflik-

kerd, maar stelt alle pogingen in het werk om er bij *Podium* in te flikkeren. Hij is al twee dagen bij Fokke in Groningen geweest (Jan zei dat hij heel West-Europa afreist om iedereen op te neuken), en de situatie is nu zo dat de Podiummers, die eerst niets voor hem voelden, nu zijn eventueel redacteurschap in overweging willen nemen. In elk geval zal Hermans niet direct op het omslag verschijnen, om De Neeve [Neve] niet schichtig te maken. Bovendien zal *Criterium* waarschijnlijk nog tot Dec. onder de huidige redactie doorgaan, vanwege de solide indruk bij het publiek en zo.'

En verder - met een aankondiging van Rodenko's geruchtmakende essay 'Verzoening met de Soldaat', dat kort daarna in Podium verschijnen zou -: 'De programmatische verhouding van Podium tot Gomperts' blad [...] zal waarschijnlijk zo zijn dat Gomperts' blad zich geheel op Forum terugtrekt (op de Nieuwe Elite dan), terwijl Podium Forum toch hoogstens als vertrekpunt beschouwt (Paul heeft bijv. een critiek op Ter Braak en Du Perron in voorbereiding; overigens komt Paul [...] geheel in de hoek van een soort cultuur-marxisme terecht, wat hij mij ook mondeling toegaf). Podium gaat uit (ik citeer de inleiding) van Ter Braak en Sartre. Ter Braak is van Fokke, Sartre van Paul.'

Van Straten ging hierna nog speciaal op Hermans in: 'Intussen blijkt dus dat ik Hermans' intrigeertalenten onderschat heb. Paul noemde hem zonder meer "een groot schrijver", wat hij positief niet is.'

Hij voegde hier wel aan toe: 'In elk geval, en dat ben ik natuurlijk met Paul eens, is die Hermans iemand die ver boven wat we in Nederland gewend zijn, uitsteekt.'[45]

Intussen had Adriaan Morriën aan Willem Frederik Hermans voorgesteld elkaar op maandagochtend 4 augustus op het terras van Américain te ontmoeten. Op 1 augustus - één dag vóór Van Stratens brief aan Max de Jong - reageerde Hermans daarop: 'IJs en weder dienende zal ik Maandagochtend op het terras van Américain komen.

Ik heb het erg druk met mijn romans, vandaar dat je weinig van mij hebt vernomen.'

En met een verwijzing naar Morriëns vrouw en dochtertje: 'Groet Guusje en Alissa hartelijk van mij terug.'[46]

Aangenomen mag worden dat Morriën en Hermans die maandagochtend de kwestie rond *Criterium* en Hans Gomperts hebben uitgepraat. Morriën zal daarbij verteld hebben dat van een samenwerking met de groep rond Gomperts niets zou komen: deze laatste wilde het liefst toch maar een onafhankelijke koers varen en ook John Meulenhoff van zijn kant had er geen zin meer in. Hermans bleef dus redacteur van *Criterium*. Toen dat in de weken hierna duidelijk werd, weigerde de *Podium*-redacteur Fokke

Sierksma - met de hem kenmerkende onvervalste woede - Hermans' verhaal ‘De lichtautomaat’ in zijn tijdschrift te publiceren.

‘De tovertuin van het geheugen’

Te midden van al deze redactionele manoeuvres verscheen - waarschijnlijk pas in juli - het zesde nummer van *Criterium*, gedateerd juni 1947. Hierin werden acht gedichten van Paul Rodenko gepubliceerd, waaronder ‘Strand’:

De zon. Het strand.
De rode torso van de dag,
half in het hete zand begraven.
Een vogel schreeuwt gekweld.
Tegen een bronzen hek van baders
schurkt zich de zee als een loom rund.
In kassen van de horizon
staan vreemde, purperrode varens.

Ik lig geketend in het zand
en hoor het bonzen van guitaren
tegen de deuren van de nacht
en hoor je hoge, hese praten.
Je lijf staat donker in het licht.
Ik ruik de brandlucht van je schaduw
en voel een onderhuidse pijn.
Je benen zijn twee zwartgeblakerde pilaren
in een vergane stad.

De zon drijft stil in haar aquarium,
een dode vis met witgezwollen buik.[47]

Deze aflevering bevatte ook een recensie van de dichtbundel *Toovertuin* (1946) van Hendrik de Vries, geschreven door Willem Frederik Hermans. In zijn bespreking onder de mooie titel ‘De tovertuin van het geheugen’ merkte hij op: ‘Er is geen groter bekoring dan die van het verbodene, hoe absurd verboden ook mogen zijn.

De poëzie die het meest ontroert, is poëzie die de verboden overtreedt zonder zich te laten betrappen.

De verboden der ratio overtreedt Hendrik de Vries met het meeste suc-

ces en met de eenvoud van een kind, dat in een bos verdwaald, niet gelezen heeft dat ergens op een paal “Verboden Toegang” stond.’[48]

Het zesde nummer bevatte verder sonnetten van S. Vestdijk en een van de fragmenten uit de roman *Wandeling door Walein* die J.J. Klant enige maanden eerder aan de redactie gestuurd had.

Op 10 juli - kort vóór of na het verschijnen van de zesde aflevering - schreef Adriaan Morriën aan zijn mederedacteur Maurice Gilliams in Antwerpen, waarbij hij de aanhef ‘Waarde heer Gilliams’ gebruikte: ‘Op verzoek van de heer Meulenhoff heb ik een brief aan de Belgische schrijvers opgesteld, waarin ze worden uitgenodigd bijdragen aan uw adres voor eventuele plaatsing in CRITERIUM in te zenden. De andere redacteuren gaan accoord met de bewoordingen waarin deze uitnodiging is gesteld. Wij zouden er ook gaarne uw mening over willen vernemen. Als u er mee instemt, dan kunnen wij ze hier laten stencillen in een door u gewenst aantal. U zoudt ons dan ook een dienst bewijzen, wanneer u ons een lijst zoudt kunnen opgeven van de adressen der mensen die voor deze uitnodiging in aanmerking komen.’

Morriën schreef verder: ‘Ik ben nog steeds bezig voor CRITERIUM een goede Vlaamse briefschrijver te zoeken, d.w.z. iemand die ons van tijd tot tijd een intelligent overzicht over de Vlaamse artistieke en culturele verschijnselen van de dag verstrekt, ongeveer op de manier van de buitenlandse tijdschriften. Reeds geruime tijd geleden heb ik Pierre H. Dubois die in Brussel woont gevraagd zijn aandacht in deze richting te laten gaan. Dat was misschien buiten mijn boekje, omdat ik u daarin niet heb gekend. Misschien kent u iemand die beter geschikt is? Is er niemand onder uw jonge vrienden?’

En verder: ‘Hoe staat het met uw “Winter in Antwerpen”? Is het eerste hoofdstuk al klaar voor publicatie in CRITERIUM? Wanneer mogen wij eens een bijdrage van u opnemen?’[49] Eerst ruim een half jaar later - in het februari-nummer - zou in *Criterium* inderdaad een bijdrage van Gilliams gepubliceerd worden.

‘Alleen een kleine wrevel blijft’

In de loop van augustus zou Adriaan Morriën naar de Franse stad Montpellier vertrekken waar hij anderhalve maand lang een cursus Frans voor buitenlanders wilde volgen. Daarbij was hij van plan op de heenreis bij Maurice Gilliams in Antwerpen langs te gaan, om opnieuw te proberen hem tot het inzenden van een bijdrage te verleiden.

Afgesproken werd dat vooral Willem Frederik Hermans in die tijd Mor-

riëns werkzaamheden als redactiesecretaris zou overnemen. In een ongedateerde brief schreef Hermans hem: ‘Wil je mij even berichten wanneer je naar het buitenland vertrekt, zodat ik nog even met je over Criterium kan komen spreken?’[50]

Intussen had de drieëntwintigjarige studente in de psychologie Elizabeth (‘Liesbeth’) van Vessem in mei verzen aan de redactie van *Criterium* gestuurd. Adriaan Morriën had haar en haar echtgenoot, de econoom Joop den Uyl, in 1944 leren kennen: ‘Ze woonden op de Nieuwe Herengracht en ik op de Nieuwe Keizersgracht. Ik ging daar wel op bezoek. De dochter van Grönloh, Nescio dus, zat daar met haar joodse man ondergedoken.’

Op de circulatie-envelop schreef Morriën: ‘Ik ben wel voor een kleine keuze. De verzen hebben iets origineels (ondanks den invloed van Emily Dickinson en Vasalis), een eigen toon, al zijn zij nog onrijp en wat onhandig hier en daar. Maar het is in elk geval iemand die iets te zeggen heeft en zich gunstig van de talloze verzenmakers onderscheidt.’ Arthur van Rantwijk voegde hieraan toe: ‘geheel acc. met A.M./ zeker iets van opnemen.’ Willem Frederik Hermans twijfelde: hij streepte in het daarvoor bestemde vakje zowel ‘voor’ als ‘tegen’ door en schreef tenslotte: ‘voor’. Hij voegde er mild aan toe: ‘Laten we een kleine keuze maken.’ En Adriaan van der Veen: ‘Kleine keuze! Heel vrouwelijk, teleurgesteld een tikje, lastig voor haar man!’[51]

In de periode dat Morriën in Montpellier zijn cursus Frans volgde, verscheen het zevende nummer van *Criterium*, gedateerd juli 1947. Deze aflevering bevatte het eerder genoemde verhaal ‘Rosalie’ van Anna Blaman en een bijdrage over nieuwe toegepaste kunst uit de Sovjet-Unie door Jan Molitor (schuilnaam van Aimé van Santen, een vriend van Paul Rodenko).

In dit nummer werden ook vier gedichten van Elizabeth van Vessem gepubliceerd. Een van deze gedichten, waaruit haar dwarse persoonlijkheid, die later ook zou blijken uit haar boek *Ik ben wel gek maar niet goed* (1987), mooi naar voren komt, was ‘Voila!’:

Mijn verzen, toen ik meisje was
(en zedeloze boeken las),
zijn zeer naïef gebleven.

En wie er soms om lachten
(wat kon ik meer verwachten),
heb ik allang vergeven.

Alleen een kleine wrevel blijft:
niet elke wens werd ingelijfd,
want zondig wou ik zijn, waarschijnlijk.

Wat ik daarna aan schuld heb opgespaard
werd nooit in een gedicht verklaard;
is daardoor elke strofe pijnlijk?[52]

De moeilijke geboorte van het Indonesië-nummer

Intussen vorderden de voorbereidingen voor het speciale Indonesië-nummer gestaag. Het was de bedoeling dat deze aflevering als dubbelnummer in augustus-september verschijnen zou.

Helaas, midden tijdens deze voorbereidingen raakte de strijd in Indië in een nieuwe fase: op 21 juli begon de eerste 'politiële actie' van het Nederlandse leger tegen de nationalisten. Dat ging gepaard met allerlei gewelddadigheden, wat zowel in binnen- als buitenland veel beroering wekte. Tenslotte nam de Veiligheidsraad op 24 augustus met algemene stemmen een resolutie aan, waardoor aan deze 'politiële actie' een voortijdig einde kwam.

Zoals we gezien hebben, had de redactie, die wilde laten zien wat er in de Indische archipel op cultureel gebied aan de hand was, contact gezocht met de jonge dichter Mohammad Akbar Djoehana, die hierop enkele bijdragen wist te verzamelen. Maar duidelijk was dat de Indonesiërs door de 'politiële actie' nog meer kopschuw zouden worden dan ze al waren, zodat de samenstelling van het nummer nu weer grotendeels bij de *Criterium*-redactie zelf kwam te liggen. Daarbij kon ze nog wel een beroep doen op de hulp van Joke Moeljono en twee Indonesische vrienden van Morriën, de schrijfster Hoeroestiati Soebandrio en de tekenaar Salim.

Nog voordat Adriaan Morriën naar Montpellier vertrok, schreef hij vol verontwaardiging over de recente gebeurtenissen een inleiding voor het Indonesië-nummer, waarin hij een fel requisitoir hield over de Nederlandse politiek. In deze inleiding merkte hij op: 'De samenstelling en de strekking van dit speciale Indonesische nummer zijn anders geworden dan wij ons bij de voorbereiding hadden gedacht. Terwijl het een blijk had moeten geven van de samenwerking tusschen Nederlanders en Indonesiërs ook op artistiek en cultureel gebied, is het nu onder indruk van de gebeurtenissen der laatste weken tevens een protest geworden tegen de geweldspolitiek der Nederlandsche regeering.'

En verder: 'Iedere poging om de Nederlandsche regeering van de heilloosheid harer politiek te overtuigen en het Nederlandsche volk het besef

van zijn schandelijke onverschilligheid bij te brengen, dient ondernomen te worden. Wij willen graag bekennen, dat er doeltreffender dingen te doen waren geweest en nog steeds te doen blijven, maar dat mag ons niet verhinderen althans die zaken te behartigen, welke binnen ons bereik liggen, hoe weinig practisch resultaat zij wellicht ook oogsten.'[53]

Kort nadat Morriën zijn bijdrage geschreven had, bleek de rest van de redactie er niet helemaal gelukkig mee te zijn, waarna afgesproken werd dat de tekst door de andere redacteuren zou worden herzien. Bovendien zou Willem Frederik Hermans - in verband met Morriëns vertrek - de verdere redactionele voorbereidingen voor het Indonesië-nummer op zich nemen.

'De snikken van de pothoofdplant'

In dezelfde periode, op 6 september, verscheen er in het weekblad *De Groene Amsterdammer* een parodie op *De tranen der acacia's* onder de titel 'De snikken van de pothoofdplant' door W.F. Ongans. Ze werd gepubliceerd in de rubriek 'De kleine krant', die in die tijd door Anton Koolhaas geredigeerd werd.

In deze parodie werd het weglaten van enkele woorden in de vorige jaargang van *Criterium* niet over het hoofd gezien: 'Julien stond naakt voor het venster en trok peinzend kleine plukjes haar uit zijn hoofd, die hij gedachteloos op het afdakje van Hermines uitbouwtje liet dwarrelen.

"Waarom schrijf ik dit in de Kleine Krant?" dacht hij smalend. "Heeft het zin? Is het niet beter naar beneden te gaan en met Solyna een smakelijk ei te bakken?" Hij ging voor de spiegel staan en lachte grimmig. "Met ham," zei hij luidop en schrok van de desperadoklank in zijn eigen stem. Daarop begon hij zich krachtig op het middenrif te slaan.

De bel deed hem ineenkrimpen. "Marie!" dacht hij fel. "Niet uit liefde voor mij, maar alleen om Koos te foppen."

Maar het was de man met "De Strijdkreet".

"Het gaat allemaal over het Heilsleger," verklaarde de man. "Lees het eens. Het is weer eens wat anders."

Maar Jules smeet de deur dicht en ging haastig in bed liggen. Het laken knisperde. "Nu ligt Carolina weer pepermunt te zuigen," zei hij moedeloos. Opeens dacht hij aan Angelica. "Ik zou haar wel eens willen z....n, die si.....ie," mompelde hij bits en begon gecompliceerd te dromen.

Toen hij wakker schrok, was het tegen zessen. Hella stond aan zijn bed in een paarse overall.

"Het dak lek," riep ze hulpeloos. Toen Julien als enig antwoord het dek

opensloeg wierp zij het adresboek op zijn kussen en stapte onder het zingen van de Brabançonne ferm de kamer uit.

(Wordt vervolgd)'[54]

Twee weken na deze publicatie, op 20 of 21 september, stuurde Hermans een brief aan Adriaan Morriën, die op dat moment al in Frankrijk verbleef. Hij schreef hierin - met een verwijzing naar een reeks notities over de schilder Gustave de Smet die Maurice Gilliams in het *Nieuw Vlaams Tijdschrift* gepubliceerd had -: 'Geëerd en verblijd was ik met je schrijven dat ik in spanning heb gebeid. Heb je in Vlaanderen nog iets bereikt, b.v. Gilliams tot meerdere activiteit opgezweept? Ik heb gezien dat hij een stukje in het N.V.T. heeft geschreven; gelukkig maar dat hij dàt niet naar ons heeft gestuurd... Las je het stuk van Schepens over Criterium? Tot dusverre wist ik niet dat wij de waardige opvolgers van de "literaire heroën" Marsman, Du P. en t B waren, maar 't stààt er. In Nederland zijn we niet zo populair. De Kleine Krant heeft zich vermeten een parodie op De Tranen der ac. te plaatsen. Aan één kant was ik toch wel gevleid, maar dat kan mijn ijdelheid wezen.'

Hermans vervolgde: 'Criterium staat er blozend bij. Indonesië is ter perse. Ik heb er een week hard aan gewerkt. Sommige stukken [...] waren in die vorm werkelijk onplaatsbaar. Ik heb toen Moeljono opgetrommeld.'

Over het Indonesië-nummer merkte hij verder op: 'Eerst heb ik een inleiding geschreven, die heeft Arthur hèrschreven, toen vond ik hem weer tè voorzichtig, heb 't eerste stuk eraf geknipt en een stuk van mij eraan geplakt, Adriaan heeft nog een paar stijlverbeteringen aangebracht, 't slot is van jou. 't Was precies 4 pagina's; 'n meesterlijk geheel, wil ik hopen.'

Hierna schreef Hermans dat hij intussen contact opgenomen had met Simon van het Reve en Jan Emmens: 'De eerste is een hardnekkige persoonlijkheid, schoon niet erg intelligent. Je zou zo'n godvruchtig jongmens niet zoeken achter de cynische stukjes die hij schrijft. De tweede vond ik ook niet erg intelligent en [hij] heeft iets antipathieks. v.h. Reve zei dat mijn moeder suikerziekte had (wat niet waar is) en dat ik op m'n 98ste zou doodgaan. Hij gelooft aan "tekens". Ik heb hem weer te kort gesproken om er achter te komen of het mystificatie was of niet.'

Over *Criterium* schreef Hermans verder: 'Redactievergaderingen zijn tegenwoordig in een half uurtje afgelopen. Wat valt er eigenlijk te vergaderen? De meeste bijdragen waar 3 tegen zijn, stuur ik direct terug. Als nu Meulenhoff de boeken vlug stuurt die onze kroniekschrijvers nodig hebben, gaat alles op rolletjes. Alleen houd ik mijn hart vast voor 't volgend jaar. Van doorgaans welingelichte zijde heb ik vernomen dat John, alias zijn echtvriendin, van plan is met Crit. aan 't eind van dit jaar uit te scheiden. Ik zal

daar dezer dagen met hem over gaan praten. - Natuurlijk kunnen we, als 't waar is, direct naar v. Oorschot overstappen, maar financieel zit er dan niets meer aan en dan weet ik niet meer wat ik moet beginnen. Wil je 't een beetje goed doen, dan zit er veel werk aan.' Enkele maanden eerder, in mei, had uitgever Geert van Oorschot zonder succes enkele voelsprieten uitgestoken in de richting van de *Criterium*-redactie: hij dacht in die tijd aan de oprichting van een tijdschrift waarin zowel aan literatuur als aan politiek aandacht zou worden besteed.

Verder schreef Hermans: 'Heb je nog nieuwe boeken gekocht? Ik hoop dat je je goed amuseert, bruin, gezond en uitgerust terugkomt. 't Weer hier is prachtig. Daar zeker ook?'

En verder: 'Ik ben 't nieuwe boek van Vestdijk aan 't lezen, De Vuuraanbidders, roman uit de 80jarige oorlog. 't Is net 't formaat van P.C. Louwerse of Joh. Been en de inhoud lijkt er, afgezien van sexuele perversiteiten, die 't voor mij nog smakelijk maken, ook op.'[55]

Een van de jonge schrijvers die in die periode aan *Criterium* wilden meewerken, was de twintigjarige Harry Mulisch in Haarlem, die begin september zijn verhaal 'Mijn moordenaar' had ingezonden. Het verhaal werd alleen door Willem Frederik Hermans en Adriaan van der Veen beoordeeld: beiden waren tegen plaatsing. Hermans schreef op de circulatie-envelop: 'Lijkt mij beter geschikt voor Het Woord' en Van der Veen noteerde: 'Kunnen hem zeggen dat hij maar trouw moet doorschrijven, maar ons intussen sparen.'[56]

Het indonesië-nummer komt uit

Kort daarna - nog tijdens Morriëns verblijf in Frankrijk - verscheen inderdaad het Indonesië-nummer, gedateerd augustus-september 1947 en met op het omslag een vignet van Salim. Dit dubbelnummer telde zesennegentig pagina's.

In haar 'Ter inleiding' merkte de redactie op: 'Het is niet het begin der "politiële actie" geweest dat ons aanleiding heeft gegeven een bijzonder nummer van ons tijdschrift geheel met werk van Indonesiërs te vullen.

De belangstelling van het Nederlandse volk voor het Indonesische vraagstuk is herhaaldelijk ingeslapen en weer wakker geschud. Nooit echter werd deze belangstelling zo hardhandig gewekt als door de "politiële actie" en vooral door de ontnuchtering die er op is gevolgd bij het voor ons land zo beschamende ingrijpen van de Veiligheidsraad. Deze aflevering krijgt hierdoor een actualiteit die wij niet in de eerste plaats hebben bedoeld.

Met het verzamelen van de hier aangeboden beschouwingen, brieven,

novellen en gedichten, werd al vele maanden geleden door Adriaan Morriën een begin gemaakt. Er was toen misschien meer hoop dan nu, dat Indonesië, hoe dan ook, een deel van het Nederlandse Rijk zou blijven. Die kans is nu veel geringer geworden.'

De redactie schreef verder: 'Wij hadden gehoopt dat de Nederlandse cultuur, in haar beste uitingen althans, de Indonesische zou kunnen blijven bevruchten, ja, dat er op den duur zelfs van een wisselwerking sprake zou kunnen zijn. Dat Indonesië tot dusverre, en als levenssfeer en als probleem, reeds een zeer belangrijke invloed op onze cultuur heeft uitgeoefend is duidelijk. Men denke om slechts twee sprekende voorbeelden te noemen aan het werk van Multatuli en van Du Perron. De kansen op een voortzetting van het culturele contact schijnen thans door de laatste gebeurtenissen veel geringer geworden. Wij kunnen hier niet anders dan de hoop uitspreken dat er aan dit contact geen abrupt einde zal komen, een einde dat naar onze overtuiging en voor Nederland en voor Indonesië een cultureel verlies zou betekenen.'

De redactie schreef hierna over de samenwerking die zij bij het vervaardigen van dit nummer met vooral jonge Indonesiërs gezocht had: 'Toen wij aan het begin van dit jaar over de publicatie van een speciaal Indonesisch nummer van *Criterium* begonnen te corresponderen, stelden wij ons voor een zo representatief mogelijk beeld te geven van het nieuwe en belangwekkende dat in Indonesië ook op cultureel gebied aan de gang was. De redactie zou in eerste instantie berusten bij de jonge dichter en criticus Mohammad Akbar Djoehana, die ons berichtte over de aanvankelijke aarzeling bij zijn schrijvende landgenoten om aan het tot stand komen van zoiets mede te werken. [...] Op het ogenblik zal die lust wel geheel verdwenen zijn en wanneer wij desondanks, zij het niet zonder overleg met Indonesiërs hier te lande, tot publicatie van dit nummer overgaan, doen wij dat in de eerste plaats in de overtuiging dat de zaak der Indonesiërs er alleen maar mee gebaat kan zijn.'[57]

In deze nieuwe inleiding bleek de nadruk dus meer gelegd te worden op de culturele banden tussen Indonesië en Nederland, terwijl de door Morriën geformuleerde aanklacht tegen de Nederlandse 'geweldspolitiek' grotendeels geschrapt was.

Hierna werd van Sutan Sjahrir, van wie al eerder het 'Dagboek van een Indonesiër' gepubliceerd was, opnieuw een uiterst persoonlijk getuigenis opgenomen, getiteld 'Brief aan een broer'. Sjahrir, die - zoals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben - in de jaren dertig met talloze andere Indonesiërs door het koloniale bestuur in een interneringskamp in Boven-Digoel opgesloten was geweest, had deze brief geschreven aan zijn in Neder-

land wonende broer Sjahsam. De brief dateert van november 1941: dus nog vóór de Japanse aanval op Pearl Harbour.

In zijn brief merkte Sjahrir op, dat hij het afgelopen jaar gedacht had dat het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog tot een geestelijke loutering zou leiden, waardoor ook de koloniale sfeer in Indië gezuiverd zou worden: 'Ik dacht, dat men werkelijk zou beginnen te beseffen, dat democratie en menselijkheid niet slechts holle frasen zijn of versleten instellingen, maar levenswaarden, veroverd na eeuwen strijd, en nog altijd ten volle waard om ervoor te vechten en als het moet te sterven. Ik dacht, dat de brutale immoraliteit van Hitler in staat zou zijn het nog niet geheel verdorven deel van onze wereld op te doen schrikken, tot inkeer te brengen en te doen beseffen, dat Hitler tenslotte niets anders is dan de uiterste consequentie van hun eigen bederf. Ik dacht, dat de tegen Hitler strijdende wereld nu werkelijk het wezenlijke van het Hitlerisme zou beginnen te herkennen, en wel in eigen boezem, als hetgeen verkeerd gewenst, gedacht, gedaan of nagelaten is in het verleden. Ik dacht, dat men de strijd tegen Hitler zou beginnen met een afrekening met zichzelf, met een ideologische zelfloutering, waardoor we dan werkelijk zouden krijgen een absolute tegenstelling van het Hitlerisme contra de democratie, de beestmens contra de geestmens, het vandalisme contra de cultuur. Ik dacht, dat men zich zou gaan schamen over de geschiedenis van Digoel, nu men zo boos moest zijn over Buchenwald.'[58]

In dit dubbelnummer werden verder vier gedichten van de beroemde Indonesische dichter Chairil Anwar gepubliceerd, vertaald door Joke Moeljono. Een van deze gedichten is getiteld 'Een kamer':

Een raam levert deze kamer uit
aan de wereld. De maan die naar binnen
schijnt wil meer weten
'*Reeds vijf kinderen ademen hier*,
Ik ben er een van!'

Mijn moeder viel snikkende in slaap
Gevangenisdrukte is altijd stil
Mijn vader ligt beu alleen
Zijn ogen gevestigd op een man gekruisigd op steen!

Rondom pleegt de wereld zelfmoord
Ik vraag nog een broertje aan
mijn moeder en vader, omdat zij

buiten beschouwing blijven: zo'n kamer
3×4 m, is te nauw om adem te halen.[59]

Ook van Mohammad Akbar Djoehana werden verzen opgenomen, waaronder het sonnet onder de actuele titel ‘Indonesia merdeka’, wat ‘Indonesië vrijheid’ (de naam van het Indonesische volkslied) betekent:

De nacht is donker, het is wassende maan
maar de wolken verbergen elk spoor van zijn baan
wij hebben de maand van verschrikkelijke winden
deze losslaande angst laat zich nu niet meer binden

Ik ben alleen, blijven waken is dom
de nacht brengt men 't beste nog slapende om
die angst komt zeker van 't waaien daarbuiten
in de slaap kan men daar z'n oren voor sluiten

Mijn angst maakt het duister onmetelijk groot
toch lijkt niets onwezenlijker dan de dood
de dood is bij hen die nu elkander vermoorden

Een schot klinkt ver: waar is de wacht?
ik waak, maar 't lijkt of iets spotlacht
in mij om dit luttele spel van woorden

‘*A British Guard of Red Devils walk*
up and down before the house of the
Indonesian Prime Minister’...[60]

Daarnaast bevatte deze aflevering poëzie van Rivai Apin, Joke Moeljono, Mahatmanto en Waloejati, een verhaal van Soetiasoemarga en een essay van Ida Nasoetion over de Indonesische taal.

Er werd ook een bijdrage in gepubliceerd van de politicus L.N. (‘Nico’) Palar (1900-'91), die in de Minahassa in het noorden van Celebes (het tegenwoordige Sulawesi) geboren was en in 1946 tot lid van de Tweede Kamer was gekozen. In juli 1947, kort voor het Indonesië-nummer uitkwam, had hij naar aanleiding van de eerste ‘politiële actie’ voor dit lidmaatschap bedankt. Hij zou een jaar later tot gevolmachtigd minister van de Republiek Indonesië en hoofd van de Indonesische delegatie bij de Verenigde Naties benoemd worden. Palars beschouwing, die over recente ontwikkelingen in

het conflict tussen Nederland en de Republiek handelde, werd gepubliceerd onder de veelzeggende titel ‘Gezakt’.

Verder verscheen in dit dubbelnummer een fragment uit de roman *Het hout van Bara* van Beb Vuyk. In het najaar van 1947 zou deze roman, die grotendeels in Japanse interneringskampen op Java geschreven was, ook in boekvorm verschijnen.

Op 29 november werd over het Indonesië-nummer in *De Stem van Nederland* opgemerkt: ‘Een zeldzame gelegenheid de Indonesiërs zelf, op literair gebied en in meestal uitstekend Nederlands, aan het woord te horen. Enige blanda[61] hier: Beb Vuyk. Van de actualiteit in Sjahrir's “Brief aan een broer” en Parlar's [Palar's] “Gezakt” tot de tijdeloosheid der gedichten van Anwar, Apin, Djoehana, Moeljono e.a. opent zich de gehele culturele afgrond tussen Oost en West, slechts overbrugbaar door onafgebroken goede wil en openheid van weerszij. Gelijk hier geschiedt.’[62]

‘Ik ben niet dakloos en niet verliefd meer’

Intussen had Willem Frederik Hermans aan Simon Vestdijk gevraagd binnenkort voor *Criterium* eens een kroniek op het gebied van de Angelsaksische literatuur te willen schrijven. Op 5 oktober antwoordde deze hem per briefkaart: ‘Voorloopig heb ik het nog erg druk, maar ik vermoed in de loop van November wel een kroniek te kunnen leveren, hetzij over Huxley, hetzij over Faulkner. Het zal inderdaad moeilijk zijn aan Faulkner's boeken te komen; ik vind echter een kroniek over hem, waarin niet eens met de publicaties na '40 rekening gehouden is, wel wat overbodig. Ook kreeg ik nog The Yogi a.th. Commissar (in vertaling). Ook dit is geschikt voor een kroniek, al behoort het eigenlijk niet tot de Eng.- Am. letteren. Ik wacht dus voorloopig nog af, of er nog wat boeken komen opdagen.’[63] *The yogi and the commissar* van Arthur Koestler, waarin de dictatuur in de Sovjet-Unie scherp gehekeld werd, zou inderdaad in januari 1948 door Vestdijk in *Criterium* besproken worden.

Op 20 oktober, ruim veertien dagen na Vestdijks briefkaart, schreef Hermans aan Fred Batten: ‘Ik ben weer enigszins opgeknapt en haast mij je te danken voor de toezending van Du Perron's kritieken, die mij nog op het ziekbed verlichting hebben gebracht. Ik had namelijk alleen diep-sombere lectuur bij de hand, Heidegger en De Demonen.

Je staat altijd weer vol bewondering voor Du Perron's smaak. De hoogst enkele keren dat ik het niet met hem eens ben, slaan mij dan ook met verbazing. Hoe kòmt hij er b.v. bij om C. van Wessem: Celly, lessen in charleston mooi te vinden? Ken jij het? Het is een alleridiootst boekje over “de

moderne jeugd". Aan 't eind springt ze geloof ik, verleid door een baron, te water... Men krijgt de indruk dat Du P. ook eens iets goeds heeft willen zeggen over v.W., die toch zo zijn best heeft gedaan voor het modernisme.'[64]

Intussen was Adriaan Morriën na zijn verblijf in Montpellier naar Parijs gelift: doordat er nauwelijks een auto reed, deed hij over deze afstand van ruim zevenhonderd kilometer een volle week! In de Franse hoofdstad zocht hij Paul Rodenko op, die in de Cité Universitaire woonde, en ook ontmoette hij er Hans Gomperts.

In dezelfde periode verscheen het tiende nummer van *Criterium*, gedateerd oktober 1947. Deze aflevering opende met het prozafragment 'Dakloos voorjaar' van de negenendertigjarige Jacques Gans (1907- 72), die - na een kortstondige kantoorloopbaan - in 1929 naar Parijs vertrokken was en daar de meeste tijd als bohémien geleefd had.

Het begin van dit prozafragment luidt: 'Zooals alles voorbij gaat, is ook dit voorbij. Ik ben niet dakloos en niet verliefd meer. Mei is dood. Haar overmoedige dagen vol zon en geur zijn verdwenen. Misschien heb ik iets van die overvloed bewaard in de notities, die ik 's middags schreef op een terras aan een stil stadsplein. Of 's avonds voor de open deur van mijn schrijfcafé tegenover het plantsoen bij de tramkruising. Zij zijn nogal slordig deze notities en ik zal moeite hebben ze te ontcijferen. Want ik heb onder het schrijven, zij het onopgemerkt, wel wat gedronken. Doch het een en ander met een heilig vuur, dat ik sinds lang niet kende en dat mij herinnerde aan de goede dagen in Parijs.

Voor midden Juni is het nu afschuwelijk koud. Ik ben er van geschrokken hoe akelig gewoon de dingen en menschen op straat er eensklaps uitzien en ik heb opnieuw uit somberheid en sleur in plaats [van] uit enthousiasme gedronken. En de twijfel of ik dit boek nog wel schrijven zal besluipt dit plotseling zoo leege en weerlooze hart.

Want eigenlijk houd ik niet van schrijven en zeker niet in een kamer. Ik vind het een pijnlijke operatie, die men op zichzelf verricht. Hier helpt uiteindelijk geen verdooving. Daarom wantrouw ik de lieden, die zeggen, dat zij voor hun plezier schrijven, ook al schrijven zij nog zoo gemakkelijk.

Veel liever zou ik kastelein van een klein café in de Jordaan zijn en praten met den onpretentieuzen gaanden en komenden man over de geneugten van het visschen of een spelletje kaart spelen met de leden van de klaverjasclub "de Eland", dan hier op een eenzame zolderkamer wit papier te vullen met de verwikkelingen, waarin mijn vele ondeugden mij onophoudelijk brengen.'[65]

Daarnaast werd in dit nummer een verzencyclus van de uit Limburg afkomstige, tweeëndertigjarige dichter Robert Franquinet opgenomen. Het

eerste vers van deze cyclus, die getiteld was ‘De vruchten van het aangezicht’ en die aan de dadaïst Tristan Tzara opgedragen was, luidt:

> *Orgie van flarden. Zwart ruiterbeeld*
> *en orgelkast vol wormen.*
> *Het aanschijn is verdobbeld en verdeeld*
> *in 't oppervlak der wereldvormen.*
> *Maar waar het lied tot korst geronnen*
> *barstig het oog en ook de mondhoek vult,*
> *spuwt reeds het kind in alle zonnen*
> *naar alle vlees dat nauwelijks is onthuld.*[66]

Deze aflevering bevatte verder een uitvoerig essay van Charles B. Timmer (1907-'91) over de recente Sovjetrussische literatuur.

‘Zeer gemengde gevoelens’

Kort daarvoor was de eerste roman van Willem Frederik Hermans, *Conserve*, - na door John Meulenhoff te zijn afgewezen - bij de Amsterdamse uitgeverij W.L. Salm en Co. verschenen. In de recensies over dit boek kwamen geregeld ook Hermans' publicaties in *Criterium* ter sprake.

Zo schreef G.H.B(arneveld) op 17 oktober in het studentenblad *Propria Cures* over Hermans: ‘Tegen zijn polemische toon heb ik geen bezwaar, wèl tegen het feit dat hij aan elke voorwaarde voor het schrijven van een goed essay volledig lak heeft. Ik geloof dat men zich alleen dan arrogantie of schoolmeesterachtigheid kan permitteren, wanneer men de kunst van het formuleren verstaat of althans van zijn plezier in die kunst blijk geeft. Wanneer men Hermans' stukken leest, raakt men niet zozeer geïrriteerd door zijn verwardheid en nonchalance als wel door het gebrek aan overtuiging, waarmee hij, en vaak onjuist, de klappen uitdeelt, die nodig zijn, wanneer men redacteur is van een zo pretentieus tijdschrift als *Criterium*. Zo is Hermans er in vrij korte tijd in geslaagd een reputatie van tegenstrijdige oordelen over zijn werk te verkrijgen. Hij kan zich, terecht, van die meningen distancieren, maar niet door aan te komen met oorspronkelijk werk zoals *De tranen der acacia's*, waarvan het gehalte niet veel beter is dan van de alom verslonden trein-lectuur.’[67]

Ruim een week later, op 25 oktober, noteerde een anonieme recensent in de *Nieuwe Rotterdamse Courant*: ‘De jonge schrijver W.F. Hermans heeft zich in de kleine Nederlandse litteraire wereld reeds een reputatie veroverd als een criticus, die niet terugschrikt voor apodictische uitspraken, maar die

voortdurend toch blijk geeft zowel intelligentie als originaliteit te bezitten. Verder heeft men in *Criterium* kennis kunnen maken met zijn nog niet voltooide roman *De tranen der acacia's*, welke bij de meeste lezers zeer gemengde gevoelens heeft opgewekt. Wat de titel met de inhoud van doen heeft wordt langzamerhand een Amsterdamse litteraire puzzle.'[68]

Pierre H. Dubois van zijn kant merkte op 23 november in *De Spectator* op: 'W.F. Hermans, die officieel debuteerde met een opmerkelijke bundel gedichten, *Horror cœli*, die ik destijds al met veel waardering besprak, heeft zich sedertdien in het literaire maandblad *Criterium*, waarvan hij een der redacteuren is, bovendien doen kennen als een intelligent, vinnig - ik zei haast: venijnig - criticus, met een goede smaak, een bijna steeds aarzelloze overtuiging en een grote mate van oorspronkelijkheid. Deze eigenschappen, tezamen en afzonderlijk te weinig voorkomend, zeker in verbinding met een persoonlijke stijl, dan dat ik er niet zeer nadrukkelijk op zou wijzen, hebben natuurlijk gedaan wat ze altijd doen, namelijk tegenstand opwekken, tot verzet prikkelen, enz. Hij heeft daarin - maar daarin alléén - wel iets gemeen met een al even beweeglijke, even (voor de doorsnee-lezers en -schrijvers) irriterende figuur als Du Perron.

Het zal niemand verbazen dat iemand met deze eigenschappen zich aangetrokken heeft gevoeld tot het schrijven van romans. In het maandblad *Criterium* verschijnt in afleveringen een soort verzets-roman, *De tranen der acacia's*, die naar het schijnt op veel tegenstand stuit bij de lezers. Niet helemaal ten onrechte (maar dat hangt natuurlijk af van de motieven die de lezers hebben). Het boek, zoals het hier verschijnt, maakt een troebele, onheldere indruk. Het bevat telkens goede fragmenten, maar men mist een duidelijke lijn, waaraan door de maandelijkse voortzetting nog meer afbreuk wordt gedaan.'[69]

'Liefde is het enige'

Intussen was Adriaan Morriën in Nederland teruggekeerd. Kort hierna schreef Hermans hem in een ongedateerde brief: 'Ik ben even bij je aan geweest, maar je was natuurlijk weer aan 't wandelen en naar mooie vrouwen kijken.

Ik smeek je voor de zoveelste maal (en nu op mijn blote knieën) mij Vroman *Gedichten* toe te sturen.'[70]

Dat gebeurde, waarna half november het elfde nummer van *Criterium* kon verschijnen, waarin Hermans een kort essay over Vromans poëzie publiceerde. Ook verder trok deze dichter, die sinds enkele jaren in de Verenigde Staten woonde, in deze aflevering de aandacht. Het nummer opende

met twee gedichten van hem, waaronder het prachtige vers ‘Voor wie dit leest’, dat later een grote bekendheid zou krijgen:

Gedrukte letters laat ik U hier kijken,
maar met mijn warme mond kan ik niet spreken,
mijn hete hand uit dit papier niet steken;
wat kan ik doen? Ik kan U niet bereiken.

O, als ik troosten kon, dan kon ik wenen.
Kom, leg Uw hand op dit papier; mijn huid;
verzacht het vreemde door de druk verstenen
van het geschreven woord, of spreek het uit.

Menige verzen heb ik al geschreven,
ben menigen een vreemdeling gebleven
en wie ik griefde weet ik niets te geven:
liefde is het enige.

Liefde is het meestal ook geweest
die mij het potlood in de hand bewoog
tot ik mij slapende voorover boog
over de woorden die Gij wakkerleest.

Ik zou wel onder deze bladzij willen zijn
en door de letters heen van dit gedicht
kijken in Uw lezende gezicht
en hunkeren naar het smelten van Uw pijn.

Doe deze woorden niet vergeefs ontwaken,
zij kunnen zich hun naaktheid niet vergeven;
en laat Uw blik hun innigste niet raken
tenzij Gij door de liefde zijt gedreven.

Lees dit dan als een lang verwachte brief,
en wees gerust, en vrees niet de gedachte
dat U door deze woorden werd gekust:
ik heb je zo lief.[71]

‘Zijn stem is al zwakker gaan klinken’

Een andere dichter, die aan het elfde nummer meewerkte, was J.M.W. (‘Pim’) Scheltema, die in 1921 te Delft geboren was en in Leiden rechten was gaan studeren. Daar had hij met zijn poëzie vooral in studentenkring de aandacht getrokken, waarna Adriaan Morriën hem in het najaar van 1946 uitnodigde eens wat verzen in te sturen.

In antwoord hierop stuurde Scheltema hem op 8 januari enkele gedichten, waarbij hij schreef: ‘Na eenig omzwerven is Uw November-brief in mijn bezit gekomen. Onzekerheid omtrent de op te sturen gedichten alsmede tijdroovende administratieve bezigheden zijn reden geweest, dat ik U eerst in het Nieuwe jaar eenig werk doe toekomen ter kennisneming. Dat eventueele publicatie door mij op prijs zou worden gesteld, behoef ik U nauwelijks te verzekeren. Gaarne ben ik bereid om in een mijnerzijds vruchtbaarder periode U nogmaals enkele gedichten onder oogen te brengen.

Uw waardeerend schrijven verraste mij wel degelijk en ik betuig mijn spijt over dit late antwoord.’[72]

Omdat de redactie weinig enthousiast was over de ingezonden verzen, stuurde Scheltema enkele maanden later vier nieuwe gedichten in. Op de circulatie-envelop schreef Adriaan Morriën erover: ‘Er is iets dat naar een eigen vormgeving streeft en ook wel een begin van verwerkelijking. Maar toch nog te zwak.’[73] Tenslotte werd besloten alleen het vers ‘Morgen is 't licht’ op te nemen.

Helaas, op maandag 6 oktober - nog vóór het verschijnen van de elfde aflevering van *Criterium* waarin dit gedicht gepubliceerd zou worden - kwam Scheltema na overvloedig drankgebruik op tragische wijze om het leven.[74]

Het *Leidsch Dagblad* van dezelfde dag berichtte op de voorpagina onder de kop ‘Noodlottige schietpartij te Leiden’: ‘De studentenstad Leiden, waar zich uiteraard regelmatig ongeregeldheden voordoen, die voortvloeien uit het enigszins onstuimig karakter van de studerende generatie, heeft gisteravond zulk een in iedere universiteitstad vrij normale “studentenrel” zien uitgroeien tot een drama, waarvan de 26-jarige Leidse student J.M.W. Scheltema uit Delft het slachtoffer is geworden. De studentengemeenschap betreurt thans diep het verlies van een van haar meest prominente en algemeen gewaardeerde leden.

Van de zijde van de politie werden ons over dit betreurenswaardige voorval de volgende bijzonderheden verstrekt.

Zondagavond heeft zich omstreeks halftien op de Stationsweg alhier een ernstige ordeverstoring voorgedaan. Op dit tijdstip werden twee aldaar surveillerende agenten er door een onbekende man op attent gemaakt, dat

De redactie van het blad van het Leidsche Studentencorps *Virtus Concordia Fides* in maart 1947. Bovenste rij: tweede van rechts Pim Scheltema en uiterst links Louis Th. Lehmann.

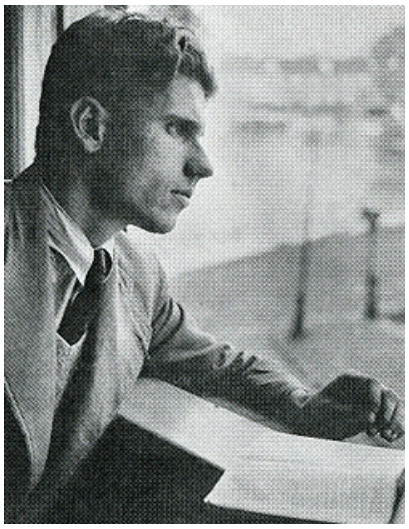

Simon (Gerard Kornelis) van het Reve

op de Stationsweg een man liep, die onder de invloed van alkohol het publiek lastig viel door burgers de hoed van het hoofd te slaan, waardoor een oploop ontstond. De agenten begaven zich naar de aangeduide plaats en troffen daar de man aan. Deze weigerde te voldoen aan de sommatie om zich te verwijderen. Toen de agenten hem daarop wilden overbrengen, verzette de man, die de 26-jarige student J.M.W.S. bleek te zijn, zich hiertegen.'

Later zou het publiek zich ermee zijn gaan bemoeien en met stenen gaan gooien, waardoor een van de agenten aan het hoofd geraakt werd. Hierna loste deze politieman een waarschuwingsschot: 'Direct daarop schoot hij weer met het gevolg, dat hij zijn arrestant in het onderlijf trof. Toen deze ineenzakte liet het publiek zijn aanvallende houding varen en trok zich terug. De getroffen student S. werd per EHD naar het Academisch Ziekenhuis vervoerd, waar hij in de afgelopen nacht is overleden.'[75]

Uiteraard bracht dit dodelijke incident veel beroering teweeg. Twee dagen later schreef het *Leidsch Dagblad* in een hoofdredactioneel commentaar onder de kop 'Het fatale schot': 'Wij laten volkomen buiten beschouwing of de bewuste agent, die het noodlottige schot loste, in alle opzichten even tactvol is opgetreden. Dat zal het justitionele onderzoek moeten uitwijzen, dat zonder twijfel naar aanleiding van het gebeuren zal worden ingesteld. De studenten gemeenschap, de mentaliteit van het slachtoffer kennende en met de spontaniteit aan de jeugd eigen, beantwoordt die vraag pertinent ontkennend. Maar bezadigde elementen zijn eerder geneigd het vraagteken, hangende het onderzoek, te handhaven. Niet subjectieve gevoelens, doch alleen kennis van feiten en omstandigheden kunnen hier het uiteindelijk oordeel bepalen.'[76]

Op vrijdag 10 oktober werd Pim Scheltema op de begraafplaats 'Rhijnhof' door tallozen uit de studentengemeenschap en uit de burgerij naar zijn laatste rustplaats gebracht. In de stoet reed een open landauer met kransen en bloemen mee. Onder de aanwezigen waren ook de burgemeester van Leiden en de rector-magnificus van de universiteit.[77]

Het in *Criterium* gepubliceerde vers van de zo jong gestorven dichter, waarin dronkenschap en dood een macaber spel spelen, luidt:

Huil niet, Majorca,
Want je vader zal komen en zal je slaan
En zijn hand zal rood op je lichaam staan.
Hoor je de honden,
De honden, Majorca,
Heel in de verte blaffen gaan?
Hoor je de dronkemanspraat in de wind?

Je dronken vader komt er aan.
De weg is te smal en het meer is diep:
Hoorde je, hoe hij mijn naam daar riep?
'*Maria*!'
Zet het raam wijd open, dan kun je goed horen,
'*Maria... Maria*!'
Heeft dovemansoren,
We doen net alsof we niets verstaan,
'*Maria! Kom hier*!'
Nee, Majorca, niet gaan.
Hoor je de plons in het zwarte meer?
Zijn vuist slaat vergeefs in het water neer
En de golven klotsen in zijn mond;
Drink! Als je drinken zo lekker vond.
Luister, zijn stem is al zwakker gaan klinken:
'*Maria...' Ja, jongen, ik laat je verdrinken*,
Sst! Nog eenmaal zijn stem in de wind:
'*Maria... vergeef me... en zorg voor...*'

Langzaam verstrijken de rimpels in 't water
En langzaam verschijnen ze op mijn gezicht;
Drie jaar geleden is vader verdronken,
Slaap zacht, Majorca, want morgen is 't licht.[78]

De nagelaten poëzie van Scheltema zou in 1948 in de bundel *Chansons, gedichten en studentenliederen* verzameld worden. Deze bundel, die bij G.A. van Oorschot uitkwam, werd door een studiegenoot van de dichter, L.Th. Lehmann, samengesteld.

In het voorwoord van die bundel schreef Lehmann dat hij bij die gelegenheid wilde 'zwijgen over het leven (en de dood) van J.M.W. Scheltema, hoewel daar onder vrienden nog lang niet het laatste woord over is gezegd. Alleen dit, dat hij soms uit zijn zolderraam een koor van straatjongens leidde en daarbij zelf een solopartij vertolkte. Een occupatie die wij aan vele "dichters" zeer kunnen aanraden, niet uit overdreven belangstelling voor straatjongens (Ciske de Rat leest men toch wel), als wel uit sympathie voor een zekere aesthetische soepelheid.'[79]

Verder bevatte de elfde aflevering van *Criterium* een bijdrage waarin Charles B. Timmer het boek *Rusland en wij* (1947) van J. de Kadt besprak. Hij schreef over dit - door G.A. van Oorschot uitgegeven - boek: '[...] het is het geschrift van een half-intellectueel voor half-intellectuelen, het is

een misselijk geschrijf, op hetzelfde peil staande als veel pro-Sovjetrussische propagandataal of artikelen van op stang gejaagde journalisten, die uit angst dezelfde methode toepassen. Want in feite schrijft ook De Kadt uit angst. Hij is bang voor Rusland, maar nog meer bevreesd is hij voor zijn publiek. Hij is bang, dat hij ze niet mee zal kunnen krijgen en daarom tracht hij ze om de tuin te leiden. Angst is ook de aanleiding, dat De Kadt zich in zijn boekje herhaaldelijk overgeeft aan politieke dagdromen; het is merkwaardig, hoe vele passages met “als” beginnen: als dat en dat zou gebeuren, dan... en dan verlustigt de schrijver zich in een rose beeld van de toekomst, zoals hij zich die voorstelt: als Rusland nu maar “de weg van de democratie” insloeg, als de “werkelijk progressieven” nu maar eindelijk het roer in handen krijgen, als Stalin nu maar eindelijk als een boetvaardig zondaar de weg naar Canossa opwandelde... dan zou er dat en dat gebeuren en De Kadt, helemaal verstrikt in zijn dagdroom en vergeten, dat hij honderd bladzijden lang Rusland als een oord van verschrikking voor de mensheid heeft afgeschilderd, besluit zijn boekje met de pathetische woorden: “Als wij Rusland zien zoals het is, en van uit die werkelijkheid tot de Russen spreken, dan is er een redelijke kans dat Rusland en wij, samen de vrede redden.” Of De Kadt is vergeten, wat hij tevoren de lezer heeft wijs pogen te maken over “de Russische werkelijkheid”, of hij wil persé eindigen met een gehuicheld majeuraccoord, om niet voor zwartkijker te worden uitgekreten.’[80]

In het elfde nummer werd ook onder de titel ‘Oudejaarsavond’ het slotfragment van *De avonden* van Simon van het Reve gepubliceerd.

Irritaties over en weer

Zoals we gezien hebben, had Willem Frederik Hermans tijdens het verblijf van Adriaan Morriën in Frankrijk het redactiesecretariaat voor hem waargenomen. Na diens terugkeer bleef Hermans Morriën daarbij helpen, waardoor ze vaker dan tot dusver met elkaar te maken kregen.

Een van de schrijvers die Hermans in die tijd om een bijdrage vroeg, was F. Bordewijk. Op 20 november reageerde deze: ‘In antwoord op Uw expressebrief van 19 dezer het volgende:

Door ziekte zijn mijn lezingen niet kunnen doorgaan. Ik wil echter Criterium niet langer laten wachten, en dus treft U hierbij mijn bijdrage aan. Ik heb het evenwel niet verder kunnen brengen dan deze 9 stukjes.’

In een naschrift voegde Bordewijk er nog aan toe: ‘Ik heb “Conserve” gelezen en vond het zéér interessant.’[81] Bordewijks bijdrage zou enkele maanden later, in het januari-nummer, gepubliceerd worden.

Minder succes had de jonge Amsterdamse dichter Simon Vinkenoog, die

enkele gedichten ter plaatsing in *Criterium* had toegestuurd. De redactie was unaniem in haar afwijzing. Adriaan Morriën schreef: 'Soms wel heel erg zwak en onbeduidend. De langere "proeven" nog het best. Maar met enkel leed en ontgoocheling maakt men nog geen poëzie.' En Willem Frederik Hermans: 'Typisch verzen van iemand die het nog leren moet. Er staat één regel in die iets belooft.'[82]

Intussen was het herfstnummer van *Het Woord* verschenen, waarin Jan G. Elburg uitvoerig aandacht besteedde aan de poëzie van Adriaan Morriën. Deze poëzie was volgens hem te weinig vernieuwend. Naar aanleiding van Morriëns verzamelbundel *Het vaderland* (1946) merkte Elburg hierover op: 'Door de hele bundel ontwikkelt zich harmonisch, d.w.z. zonder schokken, het dichtwerk van een figuur die zijn wereldbeschouwing of levenshouding vóór de ontreddering van de laatste oorlogsjaren reeds had bevestigd. In de jaren dus waarin het bovenmoerdijkse realisme van de minorpoets ná *Forum* de hegemonie bevocht in de Nederlandse letteren.'[83] In het vervolg van zijn betoog plaatste hij ook nog een aantal kritische kanttekeningen bij afzonderlijke gedichten.

In die periode van hechtere samenwerking tussen Morriën en Hermans was de onderlinge verhouding in het algemeen vriendschappelijk, hoewel er intussen wel enkele irritaties waren ontstaan. Zo vond Hermans dat Morriën geen duidelijke standpunten durfde in te nemen en niet strijdbaar genoeg was: *Criterium* zou daardoor te weinig een eigen karakter hebben. Morriën van zijn kant had het gevoel dat de andere redacteuren te veel met de eer voor het Indonesië-nummer, waarvoor hij tenslotte het meeste voorbereidende werk gedaan had, waren gaan strijken.

Op woensdagmiddag 3 december kwamen de onderlinge irritaties ter sprake tijdens een uitvoerig gesprek naar aanleiding van Morriëns verhaal 'De oude muis', dat in het decembernummer gepubliceerd zou worden: volgens Hermans had Morriën te aarzelend tegenover de conceptie ervan gestaan.

Dat bij hem de irritaties dieper zaten dan uit dat gesprek gebleken was, liet Hermans merken in een brief die hij om half vier de nacht erop aan Morriën begon te schrijven: 'Je moet [...] eens opletten hoe dikwijls je het woord "aarzelend" gebruikt, zowel op schrift als in gesprekken. Terwijl ik het neerschrijf hoor ik het je met "aarzelende" stem uitspreken.

Men moet echter zijn aars niet als radarinstallatie gebruiken. Altijd over aarzelen spreken en schrijven, dat wordt een soort methode Coué[84] die verlammend moet werken. Het wekt ook een indruk van tevredenheid, waar ik je over sprak, al is het misschien een gebrek aan wanhoop, die tot activiteit opzweept.

Ga bij jezelf eens na waarom je aarzelt en zo gaarne over aarzelen spreekt. Waarom?? Er is in het leven eigenlijk niets om bang van te zijn. Werkelijke angst heeft men alleen in gevallen waar “aarzelen” een volkomen inadaequaat begrip wordt.

Aarzelen is bovendien een soort leugen. Je zult moeten toegeven dat je je op dìt ogenblik in een zus-situatie bevind[t] en op een daaraan voorafgaand ogenblik in een zo-situatie hebt bevonden. Au fond heb je dus helemaal niet geaarzeld, want je hebt ieder ogenblik een daad gesteld. Niemand kan weten of wij iets gedaan hebben na veel aarzelen of niet, tenzij wij erover praten, of tenzij het aarzelen een opvallend grote tijd in beslag genomen heeft, die niet met iets anders valt te verklaren. Aarzelen is dus een binnenpretje.

Men kan schrijven over zijn binnenpretje, maar zonder ondertussen het binnenpretje in practijk te brengen; schrijven mag nooit een pretje wezen. Eigenlijk ben je een soort pornograaf. De pornograaf schrijft over sexueel plezier òm het sexuele plezier, niet uit literaire overwegingen. Hij schrijft en heeft geen litterair genot, maar sexueel genot (laten wij dat tenminste aannemen; ikzelf heb dikwijls geprobeerd werkelijke pornografie te schrijven, maar ben er altijd vlug mee opgehouden omdat het me ging vervelen) [.]

Zo schrijf jij over aarzelen en ondertussen aarzel je inplaats van dat je schrijft. Dat is eigenlijk je enige fout. Als je die niet had zou het duidelijk zijn dat je de mensen die nu denigrerend over je schrijven, ver achter je laat, alleen al doordat je invallen hebt, waar zij niet op zouden komen al werden ze levend gevild.’

Hermans schreef verder: ‘Vanmiddag bespeurde ik zelfs zoiets als moedeloosheid in je houding, zo van: *Het Woord* zegt dat mijn verzen slecht zijn, dus het zal wel zo wezen, maar wat moet ik er verder aan doen, ik heb nu eenmaal “gekozen” mijn broodje met schrijven te verdienen en het is zo moeilijk iets anders te beginnen. - Dát is geen redenering. Ik krijg ook dikwijls de indruk dat je binnen het leader van de literatuur, de werkelijke literatuur ontvlucht; in vertalen, corrigeren, stukkies hier en daar. Alles is beter dan dat. Schrijf nog liever een vrome vissersroman die je kunt uitgeven bij Callenbach te Nijkerk om de kost te verdienen, dan dat je je tot organiseren laat beperken. Zet je vriendelijkheid op zij en je schrijfmachine op tafel. - Denk hieraan: niemand, maar dan ook niemand zegt “dankjewel” als je aarzelt.

Adriaan v.d. V. zegt dat je Balzac en Dostojevsky moet lezen. Lees vooral ook, om te zien wat er in een verhaal allemaal weggelaten kan worden, wat in een zin zelfs overbodig is, Bordewijk.’[85]

Nadat Hermans deze brief aan Morriën verstuurd had, ontmoette hij de

volgende dag, 5 december, bij een bezoek aan de uitgeverij John Meulenhoff, die aanmerkingen maakte op de manier waarop Hermans met de medewerkers van de uitgeverij omging. Met op de achtergrond de discussies van de afgelopen dagen kwam dat slecht uit.

Na thuiskomst schreef Hermans aan Adriaan Morriën: 'Ik had vanochtend een nogal onaangenaam onderhoud met Meulenhoff, waarin o.a. het redactiesecretariaat ter sprake kwam. Hij vond dat ik te veel mopperde op het personeel, die mensen die toch zo hun best deden, en vroeg hoe het zat, wie nu eigenlijk secretaris was, jij of ik, dat ik bezig was mij als secretaris op te dringen etc.

Dit laatste is volstrekt niet het geval. Ik doe het ook liever niet, heb alleen gemeend je ermee te helpen, omdat je klaagde dat je het niet aankon.'

Hermans schreef verder: 'Begrijp mij goed: als ik met het secretariaat niets meer te maken heb, zal mij dat van veel zorg ontlasten. Ga dan echter niet klagen of konkelen over fusies, want als Criterium niet marcheert, daar ben je niet alleen zelf de dupe van, maar ik ook.

Kun je mij *p.o.* mededelen hoe je over deze zaken denkt? Dan heb ik Maandag je bericht. Denk ook niet dat ik mijzelf onmisbaar acht. John vindt mij trouwens maar al te misbaar. Alleen, als Criterium slap gaat, heb ik geen enkele bron van inkomsten meer en het is wel wat veel gevraagd je levensmogelijkheden in handen van anderen te leggen, vandaar mijn bezorgdheid. Het gaat mij er niet om de baas te spelen, of om de eer of zo, want ik lees liever een goed boek dan dat ik zit te hannesen met juffrouw Geisler en de Heer Sybes.'[86] De beide laatsten werkten bij Meulenhoff.

Adriaan Morriën schreef Hermans in het daarop volgende weekend op zijn beurt een brief, waarin hij zijn beklag deed over wat er gebeurd was met het Indonesië-nummer, waarvoor hij te weinig waardering zou hebben gekregen.

Hermans reageerde daarop op maandag 8 december met een brief van liefst zes kantjes, waarin hij schreef: '[...] t.o.v. 't Indonesiënummer vergis je je deerlijk. In de inleiding is uitdrukkelijk vermeld dat 't een initiatief van jou was. Wanneer je 't precies wilt weten: die alinea is er op *mijn* aandringen in geplaatst, want A. en A. vonden het niet nodig.

Je hebt over "eerzucht" heel verkeerde opvattingen en dat is juist 't ongeluk. Ik zal dit illustreren alweer aan de hand van het Indonesiënummer. *Jij* verzint het. Best. *Jij* schraapt de kopie bij elkaar. Uitstekend. Maar waarom doe je dat? Men vraagt het zich af. Want je hebt niet de moeite genomen de kopij in bruikbare staat te brengen. Dat heb ik gedaan en Salim, Moeljono en Mevr. Soebandrio weten dat 't een heel werk is geweest, vooral daar het in drie dagen moest gebeuren.

Verder: Als jij je zo voor de Indonesiërs interesseerde, waarom schreef je dan geen *goed* inleidend essay voor het nummer? Niemand zou het je hebben belet. Je had het kunnen ondertekenen met je eigen naam, wij hadden dat uitstekend gevonden en je had alle eer aan je zelf gehouden. Maar om dat te doen was je niet eerzuchtig genoeg, of niet werkelijk en diep genoeg in de Indonesische kwestie geïnteresseerd. Met andere woorden: je wilde wel het doel, maar niet de middelen. Wat de middelen betrof, liet je het op anderen aankomen. Tot schade van het doel trouwens, want ondanks alle lof in de pers, ik persoonlijk vind 't Indonesiënummer maar matig, juist door het ontbreken van een diepgaande inleiding. Aan de andere kant: door je weinig "geëngageerde" karakter, door je belangstelling was je misschien niet geschikt die inleiding te schrijven. Zie dat dan echter in en doe niet of anderen met de jou toekomende eer zijn gaan strijken. Je hebt wel iets, maar niet alles, nèt het belangrijke en principiele [principiële] niet, gedaan om die eer te verdienen. Over eerzucht gesproken...

En *die* eer had ik je waarlijk niet misgund. Integendeel, zoals het nu gegaan is, had ik eerder de indruk dat je 't plan halverwege in de steek hebt gelaten.'

Hermans schreef verder: 'Over "eer" heb je trouwens denkbeelden die mij kinderlijk voorkomen. Je denkt erover als meisjes die menen dat filmsterren vanzelf beroemd worden en dat zulks zo heerlijk is.

Misschien geldt 't voor filmsterren (ik vermoed van niet), voor schrijvers en tijdschriftleiders is er in elk geval geen sprake van. Daar is feitelijk van "eer" of van "heerlijk" geen sprake meer. Er is alleen sprake van alles op het spel zetten, van "inzet der complete persoonlijkheid" om de Rodenkiaanse term te gebruiken. 't Is misschien jammer dat er dan voor de "vriendelijkheid" niet veel ruimte meer blijft, maar dat is beter dan teveel tevredenheid, iets wat ik jou verwijt. 't Kan mij weinig schelen wat het personeel van Meulenhoff over mij moppert of roddelt, maar de vier laatste nummers waren op tijd en dat is het enige wat mij interesseert en er waren geen hele zinnen uit weggelaten.

Mijn fout is, dat ik niet tactvol genoeg optreed om de ideeën die ik heb, zonder gesputter op te wekken, door te zetten. Dat spijt mij genoeg, 'k wou dat ik er wat aan kon doen. In geen geval wil ik concessies doen.

Jouw fout is, dat je als iets moeilijk gaat (als Sybes zegt: 't kan er niet meer in, terwijl het er wèl in kan) te gauw toegeeft en tevreden bent. Als je geen "eer" kan krijgen, dan ben je getroost met een voordeeltje.'

Hermans schreef verder over de uitgeverij: 'De "moeilijkheden" met personeel etc. zijn niet de moeite waard om nog bij John op terug te komen. Praat ook niet teveel met John over onze onderlinge strubbelingen. Wie

secretaris is, gaat hem geen bal aan, hij heeft er geen invloed op uit te oefenen. Met daarover te praten schaad je je eigen prestige maar. Laten we dit op loyale wijze onder ons houden en trouwens meningsverschillen als het de laatste dagen behandelde, als “loyale oppositie” beschouwen. Zo zie ik het tenminste.

Tenslotte: een werkverdeling. Dat lijkt mij een heel moeilijk probleem. De hoeveelheid werk is eigenlijk gering, ik had aan 20 min. p. week genoeg. Beter bespreken, Woensdag. Kom vooral maar wèl om drie uur.’

Hermans schreef verder - met een verwijzing naar Arthur Muttah, de hoofdpersoon van *De tranen der acacia's* -: ‘Heb je prettig langs zee gewandeld? Nieuwe ideeën opgedaan? Ik had graag vanavond naar je toe gekomen en in plaats van geschreven gepraat, maar ik zit zó vol Acacia's, dat 't werkelijk niet kan. Misschien sterft Arthur aan een bloedneus, in een bordeel, net als Attila in het huwelijksbed. 't Is alleen een beetje moeilijk die verandering nog aan te brengen, omdat er daarnà nog van alles en nog wat gebeurt. Maar 't zou wel typerend voor hem wezen, vind je niet?’[87] Inderdaad zou Arthur Muttah door een bloedspuwing getroffen worden in het bed van een prostituee, waarbij ook even naar het lot van Attila verwezen wordt. Volgens een notitie aan het eind van de boekuitgave werd de roman op 4 januari 1948 voltooid.

‘Zoveel soorten van verdriet’

Kort hierna verscheen het twaalfde nummer van *Criterium*, gedateerd december 1947. Evenals het eerste nummer van deze jaargang telde deze aflevering tachtig bladzijden.

Dit nummer bevatte drie gedichten van M. Vasalis, waaronder het ontroerende ‘Zoveel soorten van verdriet’, dat in de decennia daarna - vooral in overlijdensadvertenties - vaak geciteerd zou worden:

Zooveel soorten van verdriet
ik noem ze niet.
Maar één, het afstand doen en scheiden.
En niet het snijden doet zoo'n pijn
maar het afgesneden zijn.

Nog is het mooi, 't geraamte van een blad
vlinderlicht rustend op de aard
alleen nog maar zijn wezen waard.
Maar tusschen de aderen van het lijden

niets meer om u mee te verblijden:
mazen van uw afwezigheid
bijeengehouden door wat pijn
en grooter wordend met den tijd.

Arm, en beschaamd om arm te zijn.[88]

Hierna werd het eerder genoemde verhaal ‘De oude muis’ van Adriaan Morriën gepubliceerd, waarvan het begin luidt: ‘Op een Zondagmiddag verliet de muis zijn schuilplaats. Het was een oude grijze muis die reeds lang alleen leefde en die een groot deel van zijn plezier in het leven verloren had. De jonge muizen gingen hem uit den weg, niet omdat zij bang van hem waren, maar omdat hij hun medelijden opwekte en hun droevige gedachten bezorgde. Het leven leek, wanneer men dezen ouden muis tegenkwam, ineens minder gelukkig dan het bij een goede gezondheid en een uitstekende eetlust is, ja het kwam menigeen nutteloos voor als hij dat oude magere lichaam op de dunne pooten voorbij zag slepen, den kop bijna op den grond, de oogleden tot op een spleet gesloten over oogen waarin alle glans was gedoofd. Vooral de meisjes en jonge vrouwen onder de muizen hadden een afkeer van hem, zij zeiden dat hij uit zijn bek stonk, dat hij zeker niet deugde omdat niemand bij hem wilde wonen, dat men zich voor hem in acht moest nemen en dat zij hem niet graag alleen tegenkwamen op een donkere verlaten plek achter het behang of onder de knieholte van een gaspijp. Dat was natuurlijk alles laster, maar aangezien niemand de verdediging van den ouden muis op zich nam, geloofde men er op den duur in met die hardnekkigheid waarmede ook dieren vaak aan vooroordeelen vasthouden. Had men met een beetje medelijden of zelfs maar onpartijdigheid het leven van den ouden muis gadegeslagen, en hoe gemakkelijk ware dat geweest, dan zou men hebben bemerkt hoe weinig grond al deze verdenkingen hadden. Wij die den ouden muis met andere oogen dan de oogen van jonge babbelachtige op schandaal beluste kwaadspreeksters kunnen bezien, zullen er zeker niets bij verliezen wanneer wij den grijsaard in zijn Zondagsche gewoonten volgen. De schrijver heeft, om het verhaal niet al te eentonig te maken, daarvoor den laatsten dag uit het leven van den ouden muis gekozen.’[89]

Daarnaast werd in het twaalfde nummer het laatste feuilleton uit Hermans' roman *De tranen der acacia's* opgenomen dat in *Criterium* zou verschijnen: zoals erbij vermeld werd, was dit nog niet het slot van het boek.

Verder bevatte deze aflevering een bespreking van de roman *La peste* (1947) van Albert Camus door Jan Emmens en een polemische bijdrage on-

der de titel ‘De lachspiegel op het podium’. Hierin richtte een zekere G. van Grijnen - achter deze naam verborg Hermans zich - de pijlen van zijn spot op het tijdschrift *Podium* en een van de medewerkers ervan, J.B. Charles. Hermans deed er daarna onder zijn eigen naam in een antwoord aan Van Grijnen nog een schepje bovenop.

Terugblik

Zoals we gezien hebben, heeft zich halverwege de vijfde jaargang van *Criterium* een soort minicrisis afgespeeld die heel goed tot de opheffing van het tijdschrift had kunnen leiden. De lezers van toen zullen zich daar nauwelijks van bewust zijn geweest: wie de inhoud van het blad zelf bekijkt, bespeurt immers weinig van alle discussies die er in die maanden achter de schermen gevoerd zijn. De enige aanwijzing dat er wellicht enige tegenstellingen in de redactie bestonden, was het plaagstootje van Willem Frederik Hermans in het derde nummer in de richting van zijn mederedacteuren Adriaan Morriën en Adriaan van der Veen, die te weinig over het elan en de beweeglijkheid van E. du Perron zouden beschikken. Maar die opmerking kon natuurlijk gnuivend worden afgedaan.

Ook de wijze waarop het blad zich presenteerde, straalde niets van interne spanningen uit. Hoewel er ook nu weer enkele nummers te laat verschenen - Hermans was er trots op dat dit later in deze jaargang niet meer het geval was -, ademde het geheel toch een solide overzichtelijkheid. Elke aflevering telde vierenzestig bladzijden, afgezien dan van het eerste en laatste nummer die er tachtig telden, maar dat was om weer goed te maken wat de abonnees met het dubbelnummer tekort gekomen waren. Zo telde de hele jaargang keurig zevenhonderdachtenzestig bladzijden.

Kijken we naar de verdeling over de verschillende genres, dan blijkt dat er vierenzestig pagina's (ofwel ruim acht procent) met poëzie gevuld waren, driehonderdeenentwintig pagina's (ofwel bijna tweeënveertig procent) met verhalend proza en driehonderddrieëntachtig pagina's (bijna de helft van het totale aantal) met beschouwend proza. Vergeleken met de vorige jaargang was dat bijna een halvering van de ruimte die voor gedichten bestemd werd, terwijl er voor verhalen en romanfragmenten veel meer plaats werd ingeruimd. Dat kwam vooral door de publicatie van een groot deel van Hermans' roman *De tranen der acacia's*: daarmee werden niet minder dan honderdzesendertig pagina's - ofwel bijna achttien procent van de hele jaargang - gevuld. Verder werden er op tien extra pagina's illustraties afgedrukt.

Ook in deze jaargang bleken de meeste dichters die aan *Criterium* mee-

werkten, al een zekere bekendheid te hebben: er publiceerden betrekkelijk weinig jongeren in het blad. Zo werden de meeste verzen bijgedragen door Gerrit Achterberg (dertien gedichten), Robert Franquinet (tien), Pierre Kemp en Adriaan Morriën (beide negen). Tot de jongeren die in deze jaargang publiceerden, behoorde Paul Rodenko, van wie niet minder dan acht verzen opgenomen werden: een ongewoon groot aantal voor deze dichter die in het algemeen nogal kritisch tegenover zijn eigen poëzie stond. In totaal werkten er drieëntwintig dichters - onder wie zes Indonesiërs - aan deze jaargang mee.

Ook al was de ruimte voor poëzie vergeleken met de vorige jaargang teruggelopen, de kwaliteit maakte hier het gebrek aan kwantiteit meer dan goed. Daarbij denk ik in de eerste plaats aan het poëtische debuut van Jan Hanlo met dat prachtige vers 'Wij komen ter wereld': voor mij een van de absolute toppers uit de hele Nederlandse poëzie. Het is een vers met alle bekoring van een film die teruggedraaid wordt, maar daarbij komt dan ook nog de schitterende taal waarin allerlei beslissende ervaringen uit het bestaan - de *rites de passage* van de mens - met een zeldzaam poëtische kracht worden gesuggereerd. Jan Hanlo, die zich met zijn experimenten later tot een van de glimlachende boegbeelden van de 'Beweging van Vijftig' zou ontwikkelen, maakte in dit vers nog nauwelijks gebruik van associaties, maar de inventiviteit zit hier vooral in het superieure standpunt dat hij ten opzichte van het leven weet in te nemen. Zelden heeft een dichter met een zo grandioos vers gedebuteerd.

Daarnaast verscheen in deze jaargang het ontroerende gedicht 'Voor wie dit leest' van Leo Vroman, waarin zijn visie op het dichterschap en op de relatie met zijn lezers op een onvergetelijke manier worden uitgedrukt. Vooral de beleving van het gedicht als het lichaam van de dichter is daarbij verrassend: wat Vroman hier op zijn eigen wijze - met het vertrouwde gebruik van metrum en rijm - onder woorden brengt, zal enkele jaren later een van de uitgangspunten van de experimentele poëzie worden.

Tenslotte is er dan nog het gedicht 'Zoveel soorten van verdriet' van M. Vasalis, dat in de afgelopen halve eeuw min of meer de status van *evergreen* gekregen heeft: een vers dat kennelijk veel mensen weet te ontroeren. Met een uiterst verfijnd gebruik van de taal weet de dichteres hier heel elementaire ervaringen te verbeelden, waarbij de zeggingskracht van het vers nog vergroot wordt door het vloeiende ritme, dat als het ware de ervaring van de pijn zelf suggereert.

Ook op het gebied van het verhalend proza was de oogst verrassend. In totaal werkten er vijftien auteurs, onder wie twee Indonesiërs, met verhalen of romanfragmenten mee. Tot hen behoorden Anna Blaman, Beb Vuyk,

Adriaan van der Veen, J.J. Klant, Willem Frederik Hermans en Simon van het Reve.

Daarbij lag het proza van Anna Blaman, J.J. Klant en Adriaan van der Veen sterk in de lijn van wat ze al in de vorige jaargang van *Criterium* gepubliceerd hadden. Een nieuwe medewerkster was Beb Vuyk, die in het fragment uit haar roman *Het hout van Bara* dat in het blad opgenomen werd, een scherp en kleurrijk beeld gaf van de sterke verbondenheid van de personages met de natuur en de oerkrachten van het leven in de Indische archipel.

De belangrijkste gebeurtenis op het gebied van het verhalend proza in deze jaargang was ongetwijfeld de publicatie van een groot deel van *De tranen der acacia's* van Willem Frederik Hermans en van het begin- en slotfragment van *De avonden* van Simon van het Reve. Beide boeken behoren tot de hoogtepunten uit de Nederlandse literatuur en de allereerste publicatie van fragmenten eruit geeft dan ook aan deze en de vorige jaargang van *Criterium* een ongewone allure.

Voor de tijdgenoten van toen moet het maandelijks verschijnen van weer een aflevering uit *De tranen der acacia's* een geregeld terugkerend signaal zijn geweest van de geboorte van een belangwekkend schrijverschap. Hoe de literaire wereld ook over Hermans gedacht zal hebben - in deze jaren was dat vaak weinig vleiend -, voor vriend en vijand was het duidelijk dat er hier sprake was van een buitengewone inzet en ook van een onvoorwaardelijk engagement om de werkelijkheid te beschrijven zoals de auteur haar zag: zonder romantiserende of idealiserende opsmuk. Ook al had Hermans zich aan het einde van de bezettingstijd al op verrassende wijze als dichter in het clandestiene blad *Parade der Profeten* gepresenteerd, in de eerste naoorlogse jaargangen van *Criterium* kwam hij pas echt naar voren als de formidabele schrijversfiguur die hij in de tweede helft van deze eeuw zou blijken te zijn. *Criterium* is het podium geweest waarin hij voor het eerst als romanschrijver zijn tijdgenoten heeft geboeid, geërgerd of verblind.

Op een heel andere wijze is ook de bijdrage van Simon van het Reve aan *Criterium* gedenkwaardig geweest. Niet alleen werden in het blad enkele typerende fragmenten uit *De avonden* gepubliceerd, maar ook werd er een inleiding op de roman in opgenomen die bij verschijnen in boekvorm geschrapt bleek te zijn en die een onthullend licht werpt op de ontwikkeling van Van het Reve's schrijverschap. Deze inleiding maakt immers een veel meer impressionistische indruk dan de eigenlijke start van het verhaal, die feitelijker is en minder gericht op het oproepen van stemmingen.

Kijken we hierna naar de belangrijkste essayisten die aan deze jaargang

van *Criterium* meegewerkt hebben, dan moeten op het gebied van de literatuur vooral S. Dresden, Adriaan van der Veen, Adriaan Morriën en Willem Frederik Hermans genoemd worden. Daarbij zou ik vooral Hermans' bijdrage ‘E. du Perron als leermeester’, die in het maart-nummer gepubliceerd werd, willen aanstippen. In dat essay nam hij immers met een voor die dagen ongewoon relativerende blik de invloed van *Forum* op onze literatuur onder de loep. Hij verdedigde daarbij het standpunt dat de grote uitstraling van Du Perron in die jaren niet moest leiden tot een navolging van diens ideeën, maar juist tot het zoeken van zoveel mogelijk oorspronkelijkheid. Daarmee probeerde hij een tegenwicht te vinden tegenover de neiging bij veel jongeren om de denkwereld van Menno ter Braak en E. du Perron als een nieuw soort evangelie te beschouwen. Een half jaar later - in het najaar van 1947 - zou Paul Rodenko bij zijn intrede in de redactie van *Podium* een soortgelijke positie tegenover de erfenis van *Forum* innemen.

Op niet-literair gebied zou ik in het bijzonder willen wijzen op de ‘Brief aan een broer’ van Sutan Sjahrir, die in het Indonesië-nummer gepubliceerd werd. In zijn bijdrage maakte Sjahrir pijnlijk duidelijk hoe groot de innerlijke tegenstrijdigheid was in de positie van de Westerse wereld tegenover het nationaal-socialisme èn tegenover het koloniale vraagstuk. Maar los van de inhoud van de essays die in het Indonesië-nummer opgenomen werden: alleen al het feit dat deze aflevering van *Criterium* verscheen, was een belangrijk gebaar in een tijd dat de Nederlandse samenleving tot in het merg verdeeld was over de vraag hoe ze zich tegenover de Indonesische vrijheidsaspiraties zou moeten opstellen.

In totaal hebben drieënzestig auteurs, onder wie vijftien Indonesiërs, aan deze jaargang van *Criterium* meegewerkt. De vijf redacteuren samen namen daarbij tweehonderdzevenenzeventig bladzijden ofwel zesendertig procent van de totale omvang voor hun rekening.

Kijken we daarbij naar het aandeel van elke redacteur afzonderlijk, dan valt in de eerste plaats op dat van Maurice Gilliams in deze jaargang geen enkele bijdrage gepubliceerd werd. Ook andere Vlaamse schrijvers waren in dit jaar opvallend afwezig, waaruit geconcludeerd mag worden dat de redactionele activiteiten van Gilliams sterk het karakter van een vroege vorm van *conceptual art* zullen hebben gehad.

Verder blijkt dat Willem Frederik Hermans honderdvierentachtig bladzijden - ofwel bijna vierentwintig procent van de hele jaargang - met zijn bijdragen gevuld heeft. Daarmee nam hij in z'n eentje dubbel zoveel plaats in als de rest van de redactie samen! Alleen dat cijfer al maakt duidelijk hoe belangrijk Hermans' bijdragen voor deze jaargang geweest zijn.

Intussen bleef *Criterium* ook in 1947 een tijdschrift waarin plaats was

voor alle mogelijke schrijvers en stromingen. Daarbij heb ik wel het gevoel dat er in de redactie ondanks alle tolerantie een - voorlopig vooral onderhuidse - strijd gaande was tussen verschillende artistieke opvattingen. In de loop van deze jaargang kwamen met name Adriaan Morriën en waarschijnlijk Adriaan van der Veen aan de ene kant en Willem Frederik Hermans aan de andere kant steeds meer tegenover elkaar te staan.

Morriën en Van der Veen, die in de jaren vóór de oorlog contact gehad hadden met verscheidene schrijvers uit de *Forum*-groep - zoals Menno ter Braak, E. du Perron en J. Greshoff -, voelden er in het algemeen weinig voor zich tegen de artistieke uitgangspunten van *Forum* af te zetten: tot die uitgangspunten had een diepe argwaan tegen alles wat irrationeel was, behoord. Hermans daarentegen, die een grote bewondering voor het surrealisme koesterde, wilde bij het schrijven juist meer ruimte vrijmaken voor irrationele elementen. In deze periode kwam hij dan ook sterker dan tot dusver tot de overtuiging dat de ideeën van *Forum* in de toekomst tot een verschraling van de literatuur zouden kunnen leiden. Vandaar dat hij zich - nog weinig uitgesproken, maar onmiskenbaar - tegen de erfenis van het tijdschrift van Ter Braak en Du Perron begon te keren.

De kortstondige crisis die halverwege deze jaargang uitbrak over de vraag of de redactie van *Criterium* zou gaan samenwerken met de groep rond Hans Gomperts, had dan ook - behalve praktische achtergronden die vooral te maken hadden met het te geringe aantal abonnees - een artistieke betekenis: het was een symptoom van een groeiende tegenstelling in de redactie zelf. Ook al werd die tegenstelling door de nog altijd bestaande vriendschap tussen Adriaan Morriën en Willem Frederik Hermans voorlopig toegedekt, in de hier gepubliceerde correspondentie zijn de eerste signalen van een artistiek uit elkaar groeien duidelijk aanwezig.

Deze jaargang van *Criterium* is daarom niet alleen boeiend doordat er een aantal uitzonderlijk mooie gedichten en verhalen in gepubliceerd werden, maar ook doordat achter de schermen van het tijdschrift de eerste schermutselingen gevoerd werden van een artistieke strijd, die in de jaren hierna voor de ontwikkeling van onze literatuur van grote betekenis zou worden.

Eindnoten:

1 Archief-NLMD.
2 Archief-Adriaan Morriën.
3 Archief-NLMD.
4 Fotokopie van briefkaart in archief-Adriaan Morriën.
5 Archief-NLMD.
6 *Ibid.*
7 *Ibid.*
8 *Ibid.*
9 *Ibid.*
10 *Ibid.*
11 *Criterium*, jg. 5, pag. 10-11.
12 *Id.*, jg. 5, pag. 32.
13 Archief-NLMD.
14 *Criterium*, jg. 5, pag. 108.
15 *Id.*, jg. 5, pag. 136.
16 Adriaan Morriën, december 1992.
17 Adriaan van der Veen, februari 1993.

18 *Criterium*, jg. 5, pag. 188-189.
19 *Het Parool*, 8 mei 1947.
20 Archief-NLMD.
21 Hierover: J.J. Oversteegen, *In het schuim van grauwe wolken. Het leven van Cola Debrot tot 1948*, pag. 438 e.v. Amsterdam, 1994.
22 Archief-NLMD.
23 De brief is gedateerd: 'vrijdag 27? maart, 1947'.
24 Archief-NLMD.
25 *Ibid.*
26 *Ibid.*
27 *Ibid.*
28 *Ibid.*
29 *Ibid.*
30 Adriaan Morriën, maart 1998.
31 Archief-NLMD.
32 *Ibid.*
33 *Ibid.*
34 Archief-Huib Drion.
35 Archief-NLMD.
36 *Criterium*, jg. 5, pag. 255.
37 Archief-NLMD.
38 *Ibid.*
39 *Criterium*, jg. 5, pag. 273.
40 *Id.*, jg. 5, pag. 274-275.
41 Archief-NLMD.
42 Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* (2de druk), pag. 197. Amsterdam, 1967.
43 Archief-NLMD.
44 *Ibid.*
45 *Ibid.*
46 Fotokopie van brief in archief-Adriaan Morriën.
47 *Criterium*, jg. 5, pag. 361-362.
48 *Id.*, jg. 5, pag. 400.
49 Doorslag van brief in archief-NLMD.
50 Archief-NLMD.
51 *Ibid.*
52 *Criterium*, jg. 5, pag. 401.
53 Archief-Adriaan Morriën.
54 *De Groene Amsterdammer*, 6 September 1947.
55 Fotokopie van brief in archief-Adriaan Morriën.
56 Archief-NLMD.
57 *Criterium*, jg. 5, pag. 467-468.
58 *Id.*, jg. 5, pag. 469.
59 *Id.*, jg. 5, pag. 479.
60 *Id.*, jg. 5, pag. 505.
61 Indonesisch: Nederlander.
62 *De Stem van Nederland*, 29 november 1947.
63 Archief-NLMD.
64 *Ibid.*
65 *Criterium*, jg. 5, pag. 561.
66 *Id.*, jg. 5, pag. 591.
67 Ton Anbeek e.a., *Over Conserve. De eerste roman van Willem Frederik Hermans. Kritieken en essays*, pag. 12. Samengesteld door Kees de Bakker. Schoorl, 1988.
68 *Id.*, pag. 15.
69 *Id.*, pag. 23-24.
70 Archief-NLMD.
71 *Criterium*, jg. 5, pag. 626.
72 Archief-NLMD.
73 *Ibid.*
74 Mededeling door L.Th. Lehmann, mei 1997.
75 *Leidsch Dagblad*, 6 oktober 1947.
76 *Id.*, 8 oktober 1947.
77 *Id.*, 10 oktober 1947.
78 *Criterium*, jg. 5, pag. 647.
79 J.M.W. Scheltema, *Chansons, gedichten en studentenliederen*, pag. 5. Amsterdam, 1948.
80 *Criterium*, jg. 5, pag. 682-683.
81 Archief-NLMD.

82 *Ibid.*
83 *Het Woord*, jg. 2, nr. 2, pag. 143.
84 Emile Coué (1857-1926) was een Frans apotheker en psychotherapeut, die auto-suggestie een goed middel tot genezing vond.
85 Archief-Adriaan Morriën.
86 Archief-NLMD.
87 Fotokopie van brief in archief-Adriaan Morriën.
88 *Criterium*, jg. 5, pag. 704.
89 *Id.*, jg. 5, pag. 705.

Hoofdstuk 5
Criterium (6): 'Het is zeker, dat je veel vijanden hebt'

In het vorige hoofdstuk hebben we gezien dat *Criterium* voor de uitgever allerminst een vetpot was: er waren te weinig abonnees en dus moest er steeds weer geld op toegelegd worden. Nu is dat een situatie die sinds jaar en dag bij een literair blad uiterst gewoon en zelfs min of meer vanzelfsprekend is: een uitgever geeft een dergelijk tijdschrift nu eenmaal niet uit om er rijk van te worden, maar om daardoor in contact met jonge, veelbelovende auteurs te komen en vaak ook om zijn uitgeverij wat extra cachet te geven. Maar in het geval van *Criterium* bleek de kosten-batenbalans wel erg in negatieve richting uit te slaan.

Dat was voor John Meulenhoff des te vervelender, omdat hij over het peil van het tijdschrift zelf ook niet erg te spreken was. Het blad nam naar zijn mening niet de centrale plaats in die het vroegere *Criterium* al in het begin van de bezettingstijd veroverd had. Er werden wel boeiende bijdragen in gepubliceerd, maar het nieuwe *Criterium* bleek in literaire kring nauwelijks richtinggevend te zijn, terwijl Meulenhoff zich ook geregeld ergerde aan de publicaties van de redacteur Willem Frederik Hermans.

Bovendien werden de perspectieven voor het blad er met de komst van de nieuwe jaargang niet beter op: in het begin van het jaar werd duidelijk dat het eerste nummer van het tijdschrift van Hans Gomperts en zijn vrienden, *Libertinage*, binnenkort inderdaad verschijnen zou. Zoals we gezien hebben, had John Meulenhoff halverwege 1947 nog geprobeerd een nauwe samenwerking - het liefst zelfs een fusie - van *Criterium* met deze club tot stand te brengen, maar dat was mislukt. Daarna bleek de Amsterdamse uitgever G.A. van Oorschot - al maanden op zoek naar een tijdschrift waarin ook aan politieke ontwikkelingen aandacht besteed zou worden - bereid te zijn de publicatie van het blad op zich te nemen. John Meulenhoff had alle reden om aan te nemen dat *Criterium* er met de komst van *Libertinage* een geduchte concurrent bij zou krijgen.

Ook Adriaan Morriën was over het verschijnen van het blad van Gomperts en zijn vrienden danig teleurgesteld. In 1992 vertelde hij: 'Ik was er verbaasd over en ik weet wel dat ik er ook een beetje gepikeerd over was. Het ligt voor de hand dat ik het voor het eerst van Van Oorschot heb vernomen, want Van Oorschot kende ik sinds de tijd dat ik in Amsterdam kwam wo-

nen. We waren min of meer bevriend geworden. Ik was over die plannen een beetje gepikeerd, omdat wat mij betreft en ook wat Van der Veen en Van Rantwijk betreft Gomperts alle publicatiemogelijkheden in *Criterium* had. Het was al zo dat in 1947 duidelijk werd dat er veel te veel literaire tijdschriften verschenen en dat dat niet volgehouden kon worden, dat er moesten afvallen. Ik vond het een beetje overbodig, dat je dan met een nieuw tijdschrift kwam.'[1]

'lemand die een machine beschrijft'

Onder deze weinig stimulerende omstandigheden verscheen in januari 1948 het eerste nummer van de zesde jaargang van *Criterium*. Uiterlijk waren er enkele kleine wijzigingen - de indeling van het grijze omslag was iets veranderd en de letters erop hadden nu in plaats van een roodbruine een blauwe kleur -, maar verder leek alles bij het oude te zijn gebleven. Ook deze aflevering telde weer vierenzestig pagina's en de abonnementsprijs bleek opnieuw f 17,- te zijn.

Het eerste nummer opende met de bijdrage die F. Bordewijk enkele maanden eerder aan Willem Frederik Hermans gestuurd had: negen prozastukken onder de titel 'Nalezing uit De korenharp'. Bordewijks bundel *De korenharp* was in 1940 verschenen.

De redactie was overigens niet helemaal unaniem geweest in haar oordeel over Bordewijks bijdrage. Op de circulatie-envelop schreef Arthur van Rantwijk: 'Deze stukken zeggen mij persoonlijk niets', waarop Adriaan van der Veen noteerde: 'Mij wel. Zeer de moeite waard.'[2] Ook Hermans en Morriën waren voor plaatsing.

Een van de door Bordewijk ingestuurde prozastukken was getiteld 'Hij hangt': 'Op de trapleer staat de nieuwe eigenste N.S.B.-burgemeester. Een paar krammen zijn onder de luifel van zijn villa geslagen. Aan de krammen komt zijn beeldenaar te hangen van geklopt zwart ijzer. Hij lijkt heel zwaar, hij is heel licht, - maar wel een net profiel.

De zon schuift door het dolle groen, het stof stuift door de zon. En in een halve cirkel staat om de voorkant van de villa het duizendvoudig bevolkingsregister op stoelen, handwagens, plankenstellages. Heel lange meisjes en jongens wiegen als bloei van Engels gras in de wind.

Dat ontilbaar zwaar ventje, de stadhuisbode, dat ventje uit brons, het wangvel spiegelglad gesleten door de jaren, reikt het borstbeeld aan een arm als een seinpaal. De burgemeester slaat met een slag de ogen in de krammen. Daar hangt zijn medaillon zo vast als een huis, als het huis zelf. Hij keert zich om op de bovenste tree.

Wat ziet de burgemeester zwart, zwart op de leer, zwart onder de luifel. Het bevolkingsregister gaat aan de haal. De jongelui duikelen de paden af in wolken waaruit de vernikkelde bliksems der fietsen flitsen. Wat te voet is rent weg als de Jap voor de atoombom. De N.S.B.-man kijkt vuil.

Het laatst komt de massief metalen bode. In de wending van het pad gaat hem de mond open op een gebit als een gitten zaag. De ooghoeken zweten een speldeknop kwik. Lacht het standbeeld? Snikt het? Het snikt van de lach.'[3]

Verder werd in deze aflevering een essay van Willem Frederik Hermans gepubliceerd, waarin hij uitvoerig aandacht besteedde aan de roman *De avonden* van Simon van het Reve, die kort daarvoor in boekvorm verschenen was. Hermans was daarmee een van de eersten die in een literair blad over het boek van Van het Reve schreven: eerst enkele maanden later zou Bert Schierbeek het in *Het Woord* bespreken en zou ook een speciaal *Podium*-nummer dat aan *De avonden* gewijd was, het licht zien.

In zijn essay onder de titel 'Het alziend oog in de nachtspiegel' schreef Hermans: 'Ik heb eens op een tentoonstelling een objet surréaliste gezien, samengesteld door René Magritte. Het bestond uit een cafétafeltje waarop geplaatst een flesje bier, een glas en een bordje met mes en vork ernaast. Op het bordje was een spiegelei geschilderd en het "geel" van dit spiegelei bestond uit een oog.

Later heb ik gehoord of ergens gelezen, dat er enige eeuwen geleden schertsartikelen vervaardigd werden, waarin ongeveer dezelfde idée, zij het op nog brutere wijze, was verwerkt; het waren pots de chambre met een Alziend Oog op de bodem ingebakken.

De lectuur van *De Avonden* heeft mij deze dingen in herinnering gebracht, niet in de eerste plaats omdat het boek iets met het surrealisme zou hebben uit te staan. Ook niet omdat ik Simon van het Reve ervan verdenk Gods oog op een of andere wijze oneerbiedig te hebben willen bejegenen.

Maar er is misschien nog geen auteur in onze taal geweest, die de mens zo stelselmatig, zo zonder aarzeling, zij het niet zonder mededogen, "van onder af" bekijkt als Simon van het Reve en hoe zou dit beter mogelijk zijn dan via het schertsartikel dat ik, om de lezer voor schokken te vrijwaren, verder niet meer noemen zal?'

Hierna had Hermans het nog over een ander kenmerk van *De avonden*: 'Deze roman is volstrekt geen verhaal. Hij heeft niet de geschiedenis van een of andere menselijke onderneming ten grondslag, m.a.w. hij heeft geen intrigue. In dit boek worden systematisch alle handelingen, alle gezegden genoteerd, die in andere boeken het leven *begeleiden* en voor het grootste deel worden weggelaten. Aan de andere kant staat er niets in over "grote gevoe-

lens", niets over verwachtingen, niets over de hoop, en hoewel het boek een indruk van radeloosheid nalaat, eigenlijk ook niets over de wanhoop. Van het Reve is als iemand die een machine beschrijft, doch niet vermeldt waar deze machine voor dient, hoe zij is geconstrueerd enz. enz., maar hoe de raderen knarsen en hoe de olie uit de naven druppelt.

Dat zulke verschijnselen die men met "begeleidend" pleegt aan te duiden in het centrum van zijn belangstelling staan, houdt opzichzelf natuurlijk een program in.'[4]

Het eerste nummer bevatte verder een beschouwing van Adriaan Morriën over de poëzie van M. Vasalis.

Intussen had de redactie het plan opgevat binnenkort een speciaal nummer uit te brengen waarin gedichten en verhalen van debutanten zouden worden gepubliceerd. In verband hiermee stuurde Simon Vinkenoog, die in de vorige jaargang al zonder succes poëzie aan de redactie van *Criterium* aangeboden had, op 17 januari aan Willem Frederik Hermans een prozastuk onder de titel 'Bakkerslanddag'. Hij schreef daarbij: 'Ik hoorde van het debutanten-nummer (onsympathiek woord) dat *Criterium* over enige maanden zal uitgeven.

Ik had graag dat U bijgaand experimenteel proza wilde beoordelen voor opname daarin.'

En met een verwijzing naar het jongerenblad *De dualist*: 'Weliswaar wordt dit reeds opgenomen in "de dualist" maar aangezien dit blad een oplage van 100 exx. telt, (500 minder dan *Criterium*?) zal dit wel geen bezwaar zijn.

Vergelijkingen met de Bolero van Ravel zijn reeds getrokken, zodat ik van U gaarne vernam hoe U hierover dacht. Zelf ben ik, subjectief hier niet toe in staat, temeer waar me dit ingegeven is.'[5]

De redactie bleek ook deze keer weinig voor plaatsing te voelen met uitzondering van Hermans, die op de circulatie-envelop noteerde: 'Wel een beetje voor.' Van der Veen antwoordde daarop: 'Meer dan een beetje tegen', waarna Van Rantwijk eraan toevoegde: 'Ik pas voor deze taaloefeningen - would-be-origineel.' Morriëns oordeel was kort en bondig: 'Flauwekul.'[6]

Op 11 februari schreef Hermans aan Vinkenoog: 'Tot mijn spijt moet ik U berichten dat de redactie er niet toe is overgegaan Uw bijdrage in *Criterium* op te nemen. Het kwam ons nog wat onrijp voor en, hoewel experimenteel, toch experimenteer [experimenteel] op de wijze waarop men 20-30 jaar geleden experimenteel was.'[7]

Intussen was bij de redactie van *Criterium* - met een knipoog naar de roman van Simon van het Reve - ook een bijdrage binnengekomen onder de titel 'De middagen'. Die bijdrage bleek door Van het Reve zelf te zijn in-

gestuurd. Op 21 januari schreef hij aan de redactie: ‘De inzending “De Middagen” is een grap, bestemd slechts twee etmalen te duren. Ik kreeg het van een onbekende querulant toegezonden en zond het uit verveling in; de vermelde auteur is fictief en het p/a is ongevraagd misbruikt.

Inmiddels, als altijd goedsmoeds,
hoogachtend,
GerardKornelisvanhetReve.’[8]

‘Waarom verloopen er maanden’

In die tijd moest de redactie een beslissing nemen over een reeks notities die Maurice Gilliams kort voor Kerstmis 1947 ingezonden had en die de door Bach geïnspireerde titel ‘De kunst der fuga’ had meegekregen.

Ook al was het op zichzelf natuurlijk verheugend dat Gilliams voor het eerst sinds hij ruim een jaar eerder tot de redactie toegetreden was, een bijdrage had ingestuurd, de andere redacteuren waren er toch niet gelukkig mee. Ze vonden de toon van Gilliams' proza te kwijnend en de inhoud te pretentieus.

Op de circulatie-envelop schreef Hermans: ‘Ik begrijp het niet allemaal en ben het er volstrekt niet mee eens. Dergelijke schrijvers denken: als ik maar héél weinig schrijf en goed laat doorschemeren dat ik er zo heel erg mijn best op heb gedaan, dan is het vanzelf een meesterwerk. - Waarbij ze vergeten dat het oeuvre van b.v. Bach niet alleen mooi maar ook zó omvangrijk is, dat men gemakkelijk kan aannemen dat Bach geen tijd heeft overgehouden om erover te piekeren of wat hij componeerde wel allemaal “eeuwig”, “groots” en of het “wel geworden was, wat hij innerlijk was geworden”. - Overigens bereikt ook Gilliams zijn doel, want zèlfs ik zou deze bijdrage niet durven terugsturen. - Of moesten we het eigenlijk maar niet doen, al betekent het waarsch. de definitieve breuk? Want zoveel hebben we niet aan hem.’

Van Rantwijk merkte hierna op: ‘Ik ben er tegen al wil ik over opneming uit tactische overwegingen event. nog wel spreken.’ En Morriën: ‘Nee, enthousiast ben ik ook niet. Het is mij te beenderloos. Over spreken.’

Adriaan van der Veen noteerde tenslotte: ‘Inderdaad, altogether too precious! Maar niettemin hebben ook deze *Kunstenaars*, die zo nu en dan een kunstdrolletje uitpersen, om er dan met zorgelijk gezicht in te graaien, enige verdienste. Toch wèl voor. Bespreken op volgende vergadering.’[9] Op die bijeenkomst werd tenslotte besloten Gilliams' bijdrage toch maar te plaatsen.

Dat gebeurde in de tweede aflevering van *Criterium* (februari 1948). In

zijn reeks overpeinzingen onder de titel ‘De kunst der fuga’ noteerde Gilliams: ‘Iedere daad van de dichter berust onverdeeld op een allersubjectiefste drift naar zelfbehoud. En gelooven mijn vrienden werkelijk, dat mijn lange alleenspraken ooit voor hen waren bestemd? Maar dan was het angstzweet dat aan mijn slapen uitbreekt hùn eigen angstzweet; dan waren mijn trillende vingers hùn eigen vingers die houvast zoeken; dan getuigde iedere benepen ademtocht van hùn eigen benauwdheid, - in wat ik spreek en schrijf, onophoudelijk voorttellend aan de bladeren van het klimop waaronder mijn gedroomd geluk verdwijnt.’

En verder: ‘Waarom toch schrijf ik de eerste keer “vogelnest” waarom verloopen er maanden alvorens ik “broeinest” als het eenig juiste, onvervangbare woord kan vinden? Nu het zwart op wit aan het papier werd toevertrouwd, lijkt het vanzelfsprekend, zoodat ik maar niet begrijp waarom het zich niet van eerstaf onder de pen liet vinden.

Het spontaan opgewelde verdwijnt, onvindbaar geworden onder de correctie die de tijd er aan toebrengt, zooals mijn jeugd verschemert onder de onuitwischbare trekken, die het leven aan mijn wezen geeft.’[10]

In 1953 zou van Gilliams voor het eerst een reeks notities onder de titel *De kunst der fuga* in boekvorm gepubliceerd worden; ook het hier weergegeven fragment zou daarbij in gewijzigde vorm worden opgenomen.

In deze aflevering van *Criterium* werd ook een ingezonden brief gepubliceerd, waarin Max Nord bezwaar maakte tegen de aanval die G. van Grijnen - Willem Frederik Hermans - aan het eind van de vorige jaargang op *Podium* en op een van de medewerkers van dit blad, J.B. Charles, ondernomen had.

In antwoord op deze ingezonden brief nam de redactie van *Criterium* het hierna voor Van Grijnen op, waarbij zij opmerkte: ‘De heer Nord meent uit het feit, dat het door hem gewraakte stuk met een min of meer instemmend onderschrift van één der redacteuren in Criterium is gepubliceerd, te mogen afleiden dat de redactie zich met de conclusies daarvan kan verenigen. Hoewel wij in *dit* geval (zoals straks zal blijken) de bezwaren van de heer Nord tegen het betoog van de heer Van Grijnen niet delen, menen wij ter voorkoming van ieder misverstand, zowel ten aanzien van vroegere als toekomstige publicaties in ons tijdschrift, hierover het volgende te moeten opmerken.

De plaatsing in Criterium van beschouwingen of betogen - hetzij dit geschiedt als “gewoon” artikel, kroniek of commentaar, hetzij als ingezonden stuk of in de vorm van een briefwisseling tussen een redacteur en een derde - houdt niet tevens in, dat de redactie zich met de strekking daarvan kan verenigen. De geuite opinies blijven, tenzij het tegendeel duidelijk blijkt,

voor verantwoordelijkheid van de schrijver. Of deze een incidentele medewerker dan wel een redacteur is, doet hieraan niet toe of af.

Criterium is geen, op welke basis dan ook, gelijkgeschakeld tijdschrift en de vier leden der redactie - die het weliswaar in tal van zaken min of meer eens zijn en daarom kunnen samenwerken - vormen allerminst een redacteuren-collectief. Bijdragen worden door de redactie opgenomen, indien zij de publicatie daarvan om de een of andere reden van voldoende belang acht. De waarde door de individuele redacteuren toegekend aan de in een bijdrage verkondigde mening, kan gewicht in de schaal leggen bij het nemen van hun beslissing omtrent opneming daarvan, doch vaak zullen andere factoren bij het bepalen van het belang van een publicatie de doorslag geven. Dat dit “belang” in de huidige litteraire situatie, waarin bijdragen met grote kwaliteiten nu niet bepaald voor het grijpen liggen, ook voor onze redactie soms zeer betrekkelijk zal zijn, behoeft wel geen betoog.’[11]

Hieruit blijkt dat de redactie in deze kwestie het standpunt van Van Grijnen - lees Hermans - steunde, maar met het oog op de toekomst tegelijkertijd enigszins afstand nam van wat afzonderlijke redacteuren naar voren zouden brengen. Dat deed ze door het feit te beklemtonen dat de redacteuren niet voor alle in het blad verkondigde opinies verantwoordelijk gesteld konden worden. Daarmee werd de marge voor onderlinge meningsverschillen dus groter. Opvallend is verder dat hier over ‘vier leden der redactie’ werd gesproken, waaruit ten overvloede nog eens duidelijk werd dat Maurice Gilliams feitelijk geen deel van de redactie uitmaakte.

Het tweede nummer bevatte verder een fragment uit de roman *Zuster ter zee* van Adriaan van der Veen en een essay van Willem Frederik Hermans onder de titel ‘Tegen de historische roman’.

‘In Memoriam De Amsterdamse School’

Intussen had Ed. Hoornik, de stuwende kracht achter het vroegere *Criterium*, de redactie verzen ter publicatie aangeboden van Bertus Aafjes en Gerard den Brabander en bovendien vijf gedichten van hemzelf.

De redactie, die al een paar maanden eerder enkele verzen van Den Brabander afgewezen had, vond ook deze nieuwe gedichten van hem onder de maat. Op de circulatie-envelop schreef Adriaan Morriën: ‘Ik vind ook deze verzen niet erg goed’, waarna Willem Frederik Hermans ze omschreef als ‘De Amsterdamse School in de herfstvacantie’.[12] Een soortgelijk lot deelden Aafjes' verzen.

Ook Hoorniks nieuwe poëzie bleek bij de redacteuren niet in de smaak te vallen. Op de circulatie-envelop noteerde Morriën: ‘Demi-panaché: half

bier, half limonade.' Hermans was nog scherper: 'Ik vind 't de klacht van een mannetje uit Veenhuizen tegen een heilsoldaat. We hebben nu van Den Brabander [,] Aafjes, Dubois en Hoornik. We kunnen ook van elk één bij elkaar plaatsen onder In Memoriam De Amsterdamse School, met rouwrand.' Van der Veen voegde daaraan toe: 'Wat is die man achteruitgegaan!' Alleen Van Rantwijk voelde 'desnoods' nog voor opname van één gedicht.[13]

Op 2 maart schreef Adriaan Morriën aan Ed. Hoornik: 'Hierbij zend ik je voor de goede orde zowel je eigen gedichten als die van Den Brabander en Aafjes, die je ons ook zo vriendelijk was ter lezing te doen toekomen, terug. Over je eigen verzen hebben Wim en ik je reeds gesproken. Het is mogelijk, dat wij ons vergissen. In ieder geval komt het, zoals je ook weet, zelden of nooit voor, dat een dichter met zijn poëzie iedereen overtuigt. Het is ook de vraag of dit wel de bedoeling is van de Muze. Onder haar zusters zal zij ook wel een vreemde zijn gebleven.

Den Brabander had mij reeds eerder laten weten, dat hij zijn verzen terugtrok. Hij wilde op staande voet, d.w.z. in Café Eylders, honorarium van mij ontvangen, maar Meulenhoff had reeds verleden jaar gedecreteerd, dat voorschotten niet meer kunnen worden gegeven. De enkele keer, dat ik het voor Jacques Gans in orde heb gemaakt, moet heus wel de enige keer blijven.

Het vers van Aafjes vonden wij allen heel zwak.'

En verder - met een verwijzing naar Hoorniks redacteurschap van *Vrij Nederland* in die tijd -: 'Je zult toch zeker niet uit onze afwijzing concluderen, dat wij op je medewerking geen prijs stellen. Ik hoop dan ook dat je ons nieuwe verzen weer ter lezing en eventuele plaatsing zult willen zenden. Tenslotte neem je van mij ook niet alle verzen, die ik je voor VRIJ NEDERLAND laat zien en geen ogenblik heb ik gemeend, dat je anders zoudt moeten handelen.'[14]

De Matthäus-Passion in het Nederlands?

Kort hierna kwam het derde nummer van *Criterium* uit, gedateerd maart 1948 en grotendeels aan het werk van debutanten gewijd; tot deze debutanten behoorde de jonge dichter Leins Janema (pseudoniem van Karel L. Grazell), die aan het Amsterdamse studentenblad *Propria Cures* had meegewerkt en van wie in 1950 de bundel *De zwaarte van het licht* verschijnen zou.

In deze aflevering van *Criterium* kwam een probleem ter sprake dat typerend voor die eerste naoorlogse jaren genoemd mag worden: was het niet beter Bachs *Matthäus-Passion* zo kort na de Duitse bezetting in onze eigen taal te laten uitvoeren? Een Nederlandse tekst was er immers al: een vertaling die Jan Engelman kort daarvoor gemaakt had.

Adriaan Morriën schreef hierover: ‘Er is reeds het een en ander te doen geweest over de vertaling van de tekst der Matthäus-Passion. De mensen die het Duits door het Nederlands wilden doen vervangen, zullen er stellig een vermoeden van hebben gehad, dat zij daarbij stieten op een gewoonte. En niets is zo moeilijk aan te tasten in een land, dat zijn gewoonten tot principes heeft verheven. Men heeft dan allerlei fraaie motieven gereed om de verandering in de ban te doen, en ook in dit geval heeft men reeds opgemerkt, dat het Nederlands niet te zingen is, niet zo mooi klinkt enz. Men ziet bij dat alles eenvoudig over het hoofd, dat men gewoon was dit oratorium tot nu toe in het Duits te horen en dat men aan die gewoonte is verknocht. Dat is tenminste een reëel motief, waarvoor ik zelf alles kan voelen. Het geeft nu eenmaal een gevoel van hulpeloosheid of onbehaaglijkheid, wanneer men van een oude gewoonte afstand moet doen. Er komt een leeftijd, dat men daartoe niet meer in staat is en in de mode van zijn jeugd of middelbare leeftijd blijft rondlopen met alle andere hebbelijkheden, die dat veronderstelt. Het heeft mij moeite gekost de oude spelling door de nieuwe te vervangen, mijn hoed af te laten, 's morgens vroeg op te staan, een kellner niet met mijnheer aan te roepen. En de gewoonte om de Statenvertaling te lezen in plaats van de Leidse heb ik nooit willen afleren, omdat niets mij daartoe verplichtte en omdat ik althans op dat gebied mijn jeugdherinneringen intact kon houden. Iedere vertaler moet bij een lezer, die het origineel kent, een gewoonte breken en dat is misschien een van de belangrijkste redenen, waarom een vertaling zo zelden voldoet.’[15]

Hierna verscheen het vierde nummer van *Criterium* (april 1948), dat voor een belangrijk deel gevuld was met een uitvoerige keuze uit de brieven die de Indische journalist Willem Walraven (1887-1943) in de loop der jaren aan zijn familie in Nederland en aan de schrijver Rob Nieuwenhuys geschreven had.

In 1998 vertelde Nieuwenhuys: ‘Toen ik na de oorlog naar Nederland kwam, had ik de brieven van Walraven bij me. Ik leerde hier Adriaan Morriën, Fred Batten en Rudie van Lier kennen. Die schreven allemaal en ik had nog nooit geschreven. Toen dacht ik: ik ga ook schrijven. Ik heb toen voor die publicatie in *Criterium* gezorgd.’[16]

De keuze uit Walravens brieven betekende voor het Nederlandse lezerspubliek de eerste kennismaking met het werk van deze - in een Japans interneringskamp gestorven - journalist, die aan het eind van de jaren dertig vooral door Du Perron als schrijver ontdekt was. Eerst na 1960 zou Walravens gedreven proza de aandacht van een veel bredere lezerskring trekken.

Vervolgens kwam in mei het vijfde nummer van *Criterium* uit. Hierin werd een fragment gepubliceerd uit de roman *Je wist het toch*... van de vijf-

enveertigjarige, in Parijs wonende schrijfster Josepha Mendels. Deze roman waarin zij over haar enerverende leven tijdens de oorlog vertelde, zou in 1949 in boekvorm verschijnen.

Het begin van dit fragment, getiteld ‘Mirjam’, luidt: ‘Henriëtje had ook een zuster: Mirjam.

In het witte huis aan het water had Mirjam haar geluk gevonden. Het leven had haar tot haar huwelijk toe niet verwend. Ze was de middelste thuis en kreeg bijvoorbeeld nooit een nieuwe jurk, omdat ze juist in de maat van de oudste viel. Wanneer de jongste hiervoor op haar beurt in aanmerking kwam, was het kledingstuk versleten. Ze mocht bijvoorbeeld nooit mee uit naar een bijzondere gelegenheid. Of ze was er te klein voor, of te groot. Dit maakte dat ze uiterst gauw beledigd was, zoals de ouders dat noemden. Ze werd dan eerst rood, dan lelijk en tenslotte allerverschrikkelijkst brutaal.

Op de H.B.S. was ze een minder dan middelmatige leerling. Ze kreeg alras vrijstelling van wiskunde en kon zich dus met zo'n ijver op de andere vakken toeleggen, dat ze haar talen heel goed leerde.

Wat moest ze toen na haar eindexamen beginnen? Ik wil trouwen dacht ze, en kinderen hebben, maar dit kon ze tegen haar ouders niet zeggen. Liefde en alles wat daar zo bij kwam was iets waarover je niet sprak, het gebeurde in je leven of het gebeurde niet[.] Daarbij wist ze zelf ook niet wat het eigenlijk betekende. Ze had zin van huis weg te gaan, en dat was alles.’[17]

In dit nummer werd ook een ‘Brief uit Londen’ gepubliceerd, waarin Adriaan van der Veen schreef over de literaire voorkeuren van het Engelse publiek: ‘Gedurende de oorlog was het uiterst moeilijk exemplaren te vinden van opeens geliefde auteurs, zoals Trollope, Jane Austen of de Brontë's. Duitse bommen hadden immers niet minder dan 25 milioen [millioen] boeken vernietigd, in een luchtaanval alleen al vijf millioen toen Paternoster Row, waar talrijke uitgeverijen waren gevestigd, geheel in puin werd gelegd. Nieuwe uitgaven van oude werken na de oorlog waren dus vrijwel onmiddellijk uitverkocht, zoals trouwens ieder boek dat uitkwam. Nu is er weer een behoorlijke collectie van grote werken uit de Engelse literatuur, de achterstand is bijna ingehaald en hoewel er thans weer wat minder wordt gelezen is de passie voor letterkunde uit het verleden blijven bestaan, waarschijnlijk omdat de Engelsman niets verrukkelijker schijnt dan de rust en de kracht van het Victoriaanse tijdperk, tenzij misschien de lichtzinnigheid en de betrekkelijke luxe van '20, beschreven in de vroege romans van Evelyn Waugh [...].’[18]

Intussen had Jan Hanlo weer eens verzen naar *Criterium* gestuurd, maar ook nu bleek de redactie niet erg enthousiast te zijn. Op de circulatie-envelop schreef Adriaan Morriën: ‘Niet geweldig, maar wel zuiver.’ En Willem

Frederik Hermans: ‘Ik vind ze allemaal te zwak.’ Ook Arthur van Rantwijk en Adriaan van der Veen waren tegen plaatsing.[19]

Op 30 april schreef Morriën aan Hanlo: ‘Hierbij eindelijk de gedichten die u aan CRITERIUM inzond, terug. Zoals ik u reeds bij onze laatste ontmoeting vertelde, vond ik er zelf verschillende goede tussen en over het algemeen bezitten zij een zuiverheid die mij sympathiek is, maar die voor anderen misschien juist iets te ijl is.

Hoe het zij, als u zich niet ontmoedigd mocht voelen, dan wil ik bij gelegenheid graag nog eens nieuwe verzen van u lezen.’[20]

Sombere verwachtingen

Intussen was bij John Meulenhoff de overtuiging gegroeid dat *Criterium* nog nauwelijks toekomstmogelijkheden had: dat kwam volgens hem vooral doordat het blad zich te veel op alleen de literatuur richtte en daardoor geen breed cultureel tijdschrift geworden was, zoals hij gehoopt had. Verder was er de afgelopen tijd een gestage terugloop van het aantal abonnees geweest, iets waarvoor hij vooral de bijdragen van Willem Frederik Hermans verantwoordelijk stelde. Meulenhoff meende dat het verstandig zou zijn aan het eind van de lopende jaargang- tenzij het aantal abonnees ineens duidelijk zou stijgen - met de publicatie van het blad te stoppen.

Nadat Meulenhoff zijn sombere verwachtingen over de toekomst van *Criterium* aan de redacteuren meegedeeld had, kwam opnieuw - evenals een jaar eerder - de mogelijkheid om tot samenwerking met de groep rond Hans Gomperts te komen, ter sprake. Het grote verschil met toen was dat Gomperts intussen over een eigen tijdschrift beschikte, zodat het ernaar uitzag dat *Criterium* in geval van een fusie van de aardbodem zou moeten verdwijnen.

In de *Criterium*-redactie bleek Adriaan Morriën het meest voor deze optie te voelen, terwijl Willem Frederik Hermans zich - evenals in de zomer van 1947 - tegen elke samenwerking met de club rond Gomperts keerde. Adriaan van der Veen en Arthur van Rantwijk namen een tussenstandpunt in.

Hierna bleek al snel dat de perspectieven voor een snelle fusie niet erg gunstig waren: halverwege de jaargang leek het tijdstip daarvoor nauwelijks geschikt. Daarbij kwam dat de redactie van *Criterium* nog ruim een half jaar de gelegenheid had om over het lot van haar tijdschrift een besluit te nemen, zodat er voor een overhaaste beslissing ook geen aanleiding leek te zijn. Na korte tijd liet Morriën het plan om op korte termijn met *Libertinage* te fuseren, dan ook varen. Intussen had deze kwestie de relatie tussen hem en Hermans enkele weken lang danig aangetast.

In het literaire wereldje was de geruchtenmachine door dit alles weer op gang gekomen. Zo schreef de *Podium*-redacteur Gerrit Borgers op 27 juni in 'Podium-nieuws', een soort nieuwsbrief voor de redacteuren: '[...] het gerucht dat Criterium ophoudt is onjuist: de abonnees lopen wel erg terug, maar Meulenhoff heeft er wel verlies voor over [...].'[21]

Intussen had Adriaan Morriën de dichter Hendrik de Vries gevraagd of hij één keer per twee maanden een poëziekroniek voor *Criterium* zou willen verzorgen. Op 27 juni antwoordde De Vries hem: 'De voorgestelde regeling: om de andere maand een poëziekroniek, aanvaard ik gaarne. Zoudt U mij een lijst kunnen zenden van de in aanmerking komende bundels waaruit ik een keuze zou kunnen doen?

Voor korte besprekingen van minder belangrijke bundels voel ik - natuurlijk - niet zoo veel; waarbij komt dat ik zoiets uiteraard reeds vaak doe voor het Gron. "Vrije Volk".

De Rilkebespreking komt, en kan één van de poëziekronieken worden. Over de Spaansche Volkspoëzie kan ik beter *spreken* dan schrijven; wilt U de voelhorens nog eens uitsteken of ik er in Amsterdam geen lezing (met electrische gramofoon) over kan houden. In Den Haag deed ik het verscheiden keeren; telkens weer geheel anders, en het sloeg in!

Hierbij nog een nieuw gedicht, dat in de volgende druk van "Toovertuin" wordt ingevoegd.'[22]

'Alleen maar geschikt voor maniakken'

Intussen was het zesde nummer van *Criterium*, gedateerd juni 1948, verschenen. In deze aflevering werd een uitvoerig essay van Willem Frederik Hermans gepubliceerd onder de - voor hem zo typerende - titel 'Leven voor de literatuur'.

Hierin schreef hij over de naoorlogse literaire malaise: 'De oorlog, die door het gebrek aan andere expansiemogelijkheden de culturele belangstelling geweldig deed toenemen, legde de grondslag van een optimisme, waar wij nu al haast twee jaar de kater van ondervinden. De uitgevers maakten geweldige plannen, meest uit zuivere baatzucht, maar soms ook niet gespeend van cultureel verantwoordelijkheidsbesef, die bijna geheel in onverkoopbare boekvoorraden werden omgezet. Er verschenen tientallen weekbladen, intellectuele en platvoerse [platvloerse], doch alleen de platvloerse wisten zich te handhaven. De belangstelling en steun van de overheid voor de kunsten waren groter dan ooit in de democratische historie in Nederland en Engeland, maar het heeft allemaal niet geholpen.

Het ergste is evenwel dat men spoedig tot de ontdekking kwam dat niet

de afwijzende houding van het publiek in de eerste plaats oorzaak van de culturele malaise was. Men moest erkennen dat de schrijvers ervoor aansprakelijk konden worden gesteld. Ondanks subsidies, prijzen, radio-uitzendingen en overvloedige gelegenheid tot publiceren, steeg het gehalte van de literatuur niet, doch het daalde. Want de schrijvers hadden eigenlijk niets, laat staan iets nieuws te zeggen, zomin als de tijdens de bezetting van “vernieuwing” dromende politici deze een reële vorm wisten te geven.

Al deze verschijnselen zijn niet Nederlands, doch Europees. In Engeland en Frankrijk heeft men precies hetzelfde moeten constateren en heeft zich van de schrijvers dezelfde onrust over het gebrek aan goede literatuur meester gemaakt.’

Hierna besteedde Hermans aandacht aan de speciale positie van de schrijver in Nederland, waarbij hij tot de conclusie kwam dat aan de literatuur in ons land geen eer te behalen valt: ‘Indien Sartre een Nederlander geweest zou zijn, dan was hij nu nog leraar aan het gymnasium te Dordrecht of Leeuwarden. Het Nederlandse toneel heeft enige van zijn stukken opgevoerd. Maar de spelers wilden dat eigenlijk liever niet (daardoor heeft het heel lang geduurd voor het zover kwam) en het publiek was er na enige voorstellingen op uitgekeken. Trouwens, als men aan de beproevingen denkt die de Nederlander zich in zijn schouwburgen laat opleggen, wordt dan bij ons niet, zonder Sartre, *Huis Clos* jaar in jaar uit vertoond?

Waarom heeft men Sartre dan toch op de planken gebracht, waarom zijn enkelen er toch naar gaan kijken? Uit academische belangstelling of uit puur snobisme. Men heeft zich eraan vergaapt, maar men had er niets mee te maken. Als Sartre een Nederlander was geweest, waardoor hij de ruggesteun van het kabaal dat de wereldpers over hem heeft gemaakt, had moeten missen, zijn manuscripten waren in de prullemand van een regisseur terechtgekomen.’

Tegen de achtergrond van deze - voor een schrijver ontmoedigende - situatie kwam Hermans dan ook tot de conclusie: ‘Daarom moet men schrijven zolang men er zin in heeft en er de vrijheid toe bezit; indien zonder geld, dan met succes en indien zonder succes, dan maar zonder succes.

Waarom zou men concessies doen terwille van geld of veiligheid? Wie schrijft en concessies doet, maakt van de literatuur een beroep als een ander. Een allerpotsierlijkst beroep, want het is niet eens lucratief.

Dit alles klinkt maniakaal, maar onze tijd is nu eenmaal alleen maar geschikt voor maniakken.’[23]

Het zesde nummer bevatte verder een hoofdstuk uit de roman *De redding van Fré Bolderhey* (1948) van S. Vestdijk.

Hermans vertrekt naar Canada

Intussen had Hermans' vriend, de essayist en Rusland-kenner Charles B. Timmer, die in dienst van de Amsterdamse houtfirma Peltenburg in verscheidene havens in Canada toezicht hield bij de verscheping van houttransporten naar Nederland, hem verteld dat er naar iemand gezocht werd die hem bij dat werk zou kunnen assisteren. Timmer merkte daarbij op dat er soms dagenlang geen schip kwam, waardoor hij veel vrije tijd zou overhouden. Hermans, die op zoek was naar werk dat hem de kans zou geven geregeld te schrijven, had daar wel oren naar: hij solliciteerde naar die functie en werd, mede op aanbeveling van Timmer, aangenomen.

Begin juli - kort nadat het zesde nummer van *Criterium* verschenen was - reisde hij op een boot, die op de terugweg hout zou meenemen, naar Canada. Hij zou er bijna een half jaar, tot even vóór Kerstmis 1948, blijven.

Hermans zou later door zijn ervaringen in die tijd geïnspireerd worden tot het schrijven van het verhaal ‘Een landingspoging op Newfoundland’ dat in 1957 in de gelijknamige bundel opgenomen werd. Ook in het verhaal ‘Afscheid van Canada’, gepubliceerd in de bundel *De laatste roker* (1991), zijn verwijzingen naar zijn verblijf in het hoge Noorden te vinden.

Een fusie met Podium?

Mede door de vakantieperiode verscheen er in deze tijd maandenlang geen nummer van *Criterium*. Dat kwam ook door gebrek aan bruikbare kopij, terwijl de onzekerheid over de toekomst van het blad weinig stimulerend was. Alles bij elkaar was dit natuurlijk een uiterst veeg teken.

In dezelfde periode had overigens ook de redactie van *Podium* moeite om het hoofd boven water te houden. Aan de samenwerking met uitgeverij Contact zou binnenkort een einde komen, wat betekende dat de redactie spoorslags op zoek moest gaan naar een nieuwe uitgever. De redactiesecretaris Gerrit Borgers maakte daartoe in de zomer van 1948 een ware tournee langs uitgeverijen, maar zonder enig succes. Ten langen leste leek het perspectief van een fusie met *Criterium* niet eens zo heel onaantrekkelijk te zijn: in dat geval zou *Podium* immers bij Meulenhoff onderdak kunnen vinden.

Op zondagmiddag 12 september - ruim twee maanden na Hermans' vertrek naar Canada - kwamen de redacties van *Podium* en *Criterium* in de kunstenaarssociëteit De Koepel aan de Marnixstraat te Amsterdam bij elkaar om over een fusie tussen de beide bladen te praten. Voor *Podium* waren daarbij aanwezig: Gerrit Borgers, Paul Rodenko en Fokke Sierksma, terwijl *Criterium* vertegenwoordigd werd door Adriaan Morriën, Arthur van Rantwijk en Adriaan van der Veen.

Op die bijeenkomst werd vastgesteld dat er met veel goede wil inderdaad wel perspectieven voor een fusie leken te bestaan, maar de beide redacties werden het er nog niet over eens welke nieuwe naam het gefuseerde tijdschrift zou moeten krijgen. De *Podium*-redactie stelde - zoals dat bij alle fusiebesprekingen sinds jaar en dag haar gewoonte was - de naam *Podium* voor, terwijl de *Criterium*-redactie het meest voor een nieuwe naam voelde. Afgesproken werd dat met een definitieve beslissing gewacht zou worden totdat John Meulenhoff, die enkele weken in Engeland verbleef, teruggekeerd zou zijn.

‘Alles staat evenwel nog op losse schroeven’

Op 19 september - een week na de bijeenkomst in Amsterdam - typte Adriaan Morriën een brief van drie kantjes aan Willem Frederik Hermans: ‘Verleden maand ben ik een brief aan jou begonnen, maar door een onhandigheid met het calqueerpapier[24] heb ik hem bedorven, en de schuld die ik toen al voelde is nog ernorm [enorm] groter geworden. De zaak is dat ik een brief aan jou niet kan dicteren, vanwege het “intieme karakter”, maar toch is het nuttig dat ik er afschrift van houd, omdat er allerlei zakelijke dingen in besproken moeten worden. Dat wil dus zeggen dat ik hem zelf tikken moet, een van de onaangenaamste karweitjes die ik ken, zodat ik het telkens weer uitstel. Ik heb evenwel nu het besluit genomen je elke veertien dagen, op Zondagochtend, een brief te tikken. Wij hwbben [hebben] dan twee weken om elkaar over en weer te bereiken. Aan de vlotheid van jouw beantwoording twijfel ik niet.

Ik heb het na jouw vertrek heel wat drukker gekregen omdat ik door vacantie van Arthur en Adriaan helemaal alleen voor Cr. moest opdraaien. Het Juli-Augustusnummer was bij jouw vertrek niet eens heelemaal vol, terwijl toen dat eenmaal in elkaar zat, alle copie radicaal op was. Door de zomer was het bijna onmogelijk van iemand iets los te krijgen, en het heeft mij bovenmenselijke inspanning gekost om bijv. van den Uyl een politieke kroniek los te krijgen, wat mij tenslotte toch is gelukt. Pas deze week kon ik een volledig Septembernummer aan de productie afleveren, bovendien nog met een romanfragment van Adriaan, iets wat wij eigenlijk niet meer zouden doen.’ Het fragment waarop Morriën doelde, kwam uit Adriaan van der Veens nog ongepubliceerde roman *Zuster ter zee*.

Morriën schreef verder: ‘Ondertussen zijn de mensen van Podium met een fusievoorstel gekomen, nadat zij eerst alle uitgevrijen [uitgeverijen] waren afgegaan om de zaak in eigen beheer voort te zetten. Verleden Zondag hebben wij een bijeenkomst met hen gehad, een nogal stroeve uiteen-

zetting, waarbij natuurlijk weer het beroemde programma van Podium ter sprake is gekomen. Het liefst zouden zij willen dat wij ons eenvoudig met hun doelstellingen zouden vereenzelvigen, Criterium opdoekten en een soort Podium voortzetten waarin wij niet meer dan een aanhagsel [aanhangsel] zouden zijn. Vooral op de naam Podium zijn zij bijzonder gesteld. Sierksma is de meest principiele [principiële], en hij voelt voor de helle [hele] fusie stellig het minst, niet ten onrechte misschien, omdat ook ik mij afvraag in hoeverre er met hen valt samen te werken. Wat er van hen goed is willen wij stellig opnemen, maar ook zij zullen zeggen dat zij graag willen publiceren van ons wat in hun kraam te pas komt. Bij dat dode punt zou een samenwerking moeten beginnen. Adriaan en ik worden door hen uitgespuwd, ik zonder voorbehoud. Het meest voelt althans Sierksma voor Arthur en jou. Nu vertelde Paul, die er ook bij zat en die door zijn spraakgebrek tot een vrijwel volkomen stilzwijgen werd gedoemd, dat jij je redacteursplaats zou opgeven. Daarna is een voorlopig voorstel gedaan een redactie van zes te vormen, bestaande uit Sierksma, Paul, Nagel, Arthur, Adriaan en mijn persoon. Borgers zou secretaris moeten worden zonder stem. Daarbij is het gebleven doordat John tot eind September in Engeland vertoeft. Bij zijn terugkeer moet er weer worden gepraat. Alles staat evenwel nog op losse schroeven. Toch geloof ik dat er met wat soepelheid van hun kant nog wel wat te bereiken valt, hoewel ik over de samenwerking nu ook niet bepaald geestdriftig ben. Het is natuurlijk te proberen, maar het komt mij voor dat wij al spoedig tot conflicten zullen komen bij het beoordelen van eigen en anderer copie. Toch geloof ik dat ondanks de misere [misère] op tijdschriftgebied en niettegenstaande het succes van Libertinage, dat voortgaat met het publiceren van brieven van overleden schrijvers er nog wel plaats en kans is voor een experimenteler, “progressiever” blad. Er zijn, ook onder jongere mensen, is mij gebleken, nog genoeg lui die weinig voelen voor de geborneerdheid van Libertinage zowel als van Podium.’ Met Rodenko's ‘spraakgebrek’ doelde Morriën op diens haperend praten.

Hij vervolgde: ‘Iets anders is dat Podium het plan had een Vestdijknummer uit te geven ter gelegenheid van de vijfstigste [vijftigste] verjaardag van onze “enige meester”. Nu Contact hen heeft opgezet [opgezegd] zaten zij met het plan, en daarom hebben wij besloten hun gastvrijheid te verlenen dat nummer onder auspicien [auspiciën] van Criterium te doen verschijnen, met een verklaring van de redactie van Cr, [Cr.] vooraf. Op het ogenblik circuleert de copie van dat nummer bij ons. Het beste wat ik tot nu toe onder ogen kreeg was een essay van Sierksma, inderdaad uitstekend, dat moet worden gezegd, ondanks de rancune die ik tegen hem zou moeten hebben. De ethische toon die hij altijd met zoveel gemaak [gemak] aanslaat

ontbreekt daarin geheel, misschien omdat het onderwerp zoveel “groter” is dan de andere waarmee hij zich tot nu heeft beziggehouden. [...] Overigens was dat Vestdijknummer voor mij een uitkomst, omdat het mij ontsloeg van de plicht voor een Octobernummer te zorgen. Ik heb nu weer wat uitstel en ben ondertussen begonnen allerlei mensen te schrijven of te vragen. Ik wil, zoalng [zolang] er geen goede copie uit ons land komt, vooral ook eens buitenlandse medewerking te hulp roepen.’

Hierna schreef Morriën over de inhuldiging van koningin Juliana, die op maandag 6 september plaatsgevonden had: ‘De inhuldigingsfeesten zijn goddank achter de rug. Wij hebben Juliana met haar gezin in de gouden koets gezien, van het balkon van John af, die hem zelf overigens bijtijds was gesmeerd. [...]

Verder is er in ons land geloof ik weinig veranderd. Het is nog steeds het oude liedje, slap in de uitgeverij en op publicistisch gebied. Iedereen klaagt over geldgebrek, ik niet minder, met een vreselijke belastingschul[d] in het verschiet. Wij zullen ons moeten aanpassen, zoals Colijn indertijd zei, en dan kan de distributie gemakkelijk opgeheven worden omdat ieder vanzelf tot matigheid is gedoemd. Ik heb van het jaar niet eens vacantie genomen, omdat ik geen geld heb. Het werk dat ik doe, voor Cr. en L.P., wordt trouwens te slecht betaald en neemt mij aan de andere kant zozeer in beslag dat ik vrijwel niet tot iets extra's kom.’ Met ‘L.P.’ werd *Litterair Paspoort* bedoeld.

Morriën schreef verder: ‘Ik heb in het Juli-Aug.nr. een verhaal van mijzelf opgenomen over een v-der [vader] met 24 kinderen, mijn meesterwerk tot nu toe. Ik ben erg benieuw[d] te horen hoe Charles en jij het vinden.

[...] Schrijf mij spoedig terug. Ik breek de brief maar af, omdat het tikken mij een zenuwcrisis dreigt te bezorgen.

Hoe maakt Charles het? Doe hem onze hartelijke groeten. Ik verlang beslist naar jullie, op een onhomosexuele wijze. Al ben je ook een misanthroop en gaat je vriendschap hoofdzakelijk uit het centrum van je goede manieren uit, althans voor zo iemand als ik, wij hadden toch nog wel enkele punten van aanknoping en bovendien heb ik mij altijd verbeeld dat ik je nog wel eens wist te kalmeren, voorzover ik je niet ergerde.

Ik ben razend nieuwsgierig naar je bevindingen.’[25]

‘Niet alleen uit hoofde van goede manieren’

Intussen had Willem Frederik Hermans eind augustus-begin september vanuit zijn standplaats Campbellton in New Brunswick een korte tocht - deels liftend of per eigen auto, deels per trein - gemaakt naar Québec, Montréal, Toronto en de Niagara Falls.

Op 25 september - zes dagen nadat Morriën zijn brief geschreven had - antwoordde Hermans hem vanuit Campbellton met een getypte brief van vier kantjes: ‘Je brief waarnaar ik lang heb uitgezien, heb ik vanochtend in vreugde ontvangen. Dat meen ik eerlijk. Je vergist je werkelijk wanneer je denkt dat mijn omgang met jou alleen een uitvloeisel van mijn goede manieren (voor welk compliment ik overigens dankbaar ben) zou zijn. Als ik mij soms geprikkeld tegen je heb uitgelaten, is dat alleen gekomen door je notoire (en ook door jezelf wel toegegeven) indolentie. Je moet je eens in de positie van de ander verplaatsen. Als ik een afspraak betreffende het een of ander met iemand maak en die afspraak wordt niet nagekomen, brengt mij dat tot wanhoop. Zelfs al ken ik je nu al ettelijke jaren en weet ik zo ongeveer hoe je bent, heb ik het niet prettig gevonden over Criterium allerlei geruchten van Sjoerd Leiker en Paul R. te horen en van jou geen letter. Ik hoop dan ook dat je je voornemen mij elke Zondagochtend te schrijven getrouw zult blijven en alleen hieruit zul je hoop ik kunnen opmaken dat ik mij niet alleen uit hoofde van goede manieren voor je interesseer, dat ik met verlangen uitzie naar wat je mij te schrijven hebt; was dat niet zo, dan zou ik je niet lastig vallen en zou het mij niet boos maken en teleurstellen wanneer je iets niet deed.’

Hermans schreef verder: ‘De berichten over Criterium zijn overigens verschillend. Paul beweerde dat John helemaal geen tijdschrift meer wilde hebben en dat er nu eventueel een nieuw tijdschrift opgericht zou worden bestaande uit jou, Paul, Vestdijk, Sierksma. Nagel zou jou niet willen, daarom zou Nagel er niet in komen en niemand zou mij willen. Inderdaad heb ik voor ik wegging tegen Paul gezegd dat ik voor een redacteurschap niet veel meer voelde. Als ik dit baantje houd, heb ik het financieel ook niet meer nodig. Maar ik zou het alleen dan kunnen opgeven redacteur te zijn, wanneer er een tijdschrift bestond dat mij een vaste publicatiemogelijkheid bood.

Aan de andere kant, of ik dit baantje houd, is nog erg de vraag. Ik heb al veel moeite gedaan mij onmogelijk te maken, maar alles is hier zo vervelend dat ook dat me is gaan vervelen. Bovendien oefent Charles een kalmerende en reddende invloed uit. Hij is trouwens min of meer voor mijn gedragingen aansprakelijk en daar moet ik wel rekening mee houden.

Ook realiseer ik mij heel goed dat dit een baantje is zoals er waarschijnlijk geen tweede voor een literator bestaat. De financiêle [financiële] vooruitzichten, ook in Holland, zijn gunstig; ik leef hier op een heel wat comfortabeler peil dan in Amsterdam. Het werk is zeer eenvoudig en bestaat voornamelijk uit nietsdoen. Het komt hierop neer dat het van belang schijnt te zijn dat er tijdens de verscheping van het hout iemand met een credietwaar-

dig gezicht en een net costuum aanwezig is. Veel meer komt er eigenlijk niet bij kijken. Big business! Maar als ze uit Holland geen vertegenwoordigers sturen, hebben ze per schip 100 000 gulden strop. Zodat wij ons geld, ondanks het nietsdoen, terdege opbrengen. Het nadeel is echter dat je er aldoor toch maar bij moet zijn. Je moet praten met de kapitein en allerlei andere tussenpersonen, veel whisky drinken en daar gaat een onbeschrijfelijk deprimerende invloed van uit. De mensen waar ik mee heb om te gaan, staan mij tegen tot het uiterste, ze geven je het gevoel dat je je leven onherroepelijk aan het verpesten bent.

Ook nog dit: je komt aldoor in dezelfde plaatsen. De eerste keer vond ik het wel aardig om van Sydney naar Campbellton te rijden. Maar om jaar in jaar uit een paar weken in Digby, een paar in Chatham, een paar in Gaspé en een paar in Campbellton te zitten... De afstanden zijn hier zo kolossaal dat je je weinig uitstapjes kunt veroorlovn [veroorloven] en zodoende zie je aldoor dezelfde landschappen, die langs de hoofdwegen niet op z'n mooist zijn. Ik zou wel eens een van de vele natuurreservaten in willen, maar ik ben afhankelijk van de auto van Charles (je kunt er alleen per auto komen en dan verder met paarden) [.]

Er is hier nog een andere Hollander, een verschrikkelijk burgerlijk individu. Zodoende ben ik haast altijd alleen en voel mij dikwijls radeloos. Alle schone overhemden en sigaretten, alle dingen die volgens Adriaan van der Veen het leven zo “prettig” maken, veranderen daar niets aan.’

En verder: ‘De aardigste stad is Québec. Ik heb er foto's gemaakt, die als je niet beter wist uit Montmartre afkomstig zouden kunnen zijn. De bevolking is helemaal Frans, wel een opluchting. Maar ze zijn zeer geborneerd katholiek en hebben evenveel over voor geld en even weinig voor de kunst als andere Canadezen. Op de foto die ik hierbij insluit zie je mij op mijn verjaardag. Er is daar namelijk een achterstraatje waar de kinderen Alouette, gentil alouette zingen en dan om centen bedelen. Ik denk dat het speciaal voor de touristen in stand gehouden wordt, want die kinderen zijn heel goed gekleed.’ De foto die Hermans opstuurde, toont hem, terwijl hij een klein, met haarvlechtjes getooid meisje geld geeft. Het meisje houdt daarbij parmantig haar rechterhand op de rug. Op de achterkant van de foto had hij geschreven: ‘Québec/ 1 Sept '48/ Aan Adriaan Morriën/ W.F.H. als kindervriend.’[26]

Hierna schreef Hermans op zijn beurt over de inhuldiging van koningin Juliana: ‘De Oranjeplechtigheden in Amsterdam heb ik te Toronto uitvoerig op het filmjournaal gezien. De koninging [koningin] had zich weer verschrikkelijk toegetakeld. Juliana zag eruit in die hermelijnmantel of ze op een schoolfeestje voor toverprinses moest spelen. Toen ik de Koningin met

Het gezin Morriën in 1951. Links Alissa, rechts Adrienne.

Foto onder: W.F. Hermans in Canada.

haar armpje zag zwaaien en Juliaan een kus op de wang drukken, wist ik niet of ik lachen moest of huilen. Het publiek vond het prachtig, want Holland is hier zeer populair, vooral vanwege zijn easy girls. Life schreef dat de paarden gehuurd waren en de uniformen naar mottenballetjes roken.

Amsterdam zag er op de film wel indrukwekkender uit dan in werkelijkheid.'

Tegen het slot van zijn brief schreef Hermans nog: 'Waarde vriend, ik ben nu zo langzamerhand uitgepraat. Ik wens je sterkte met alle tijdschriftenmisère. Ik heb John een ansicht van de Niagara gestuurd. Hopelijk doet hem dat zoveel goed, dat hij het met Criterium nog maar eens een jaartje aanziet. Dat zou voor jou toch ook wel het beste wezen. Is het dubbelnummer al klaar? Zo ja, laat het dan aan mij opsturen. Ik ben erg nieuwsgierig naar die 24 kinderen. Ik ben gek op kinderen, dat weet je...'[27]

'Het is zeker, dat je veel vijanden hebt'

De volgende dag, 26 september, typte Gerard Kornelis van het Reve, die daarbij zijn 'halfpseudoniem' Simon van het Reve voor zijn volle naam ingeruild had, vanuit Amsterdam aan Willem Frederik Hermans een brief waarin hij meedeelde diens pas verschenen novellenbundel *Moedwil en misverstand* 'met groot behagen' gelezen te hebben.

Hij schreef verder: 'De pers, zul je gemerkt hebben, is wel genoodzaakt aandacht aan je te besteden en moet met een heel wrange, zure glimlach wel vaststellen, dat het "wat is". Hoornik heeft in Vrij Nederland een paar gunstige opmerkingen gemaakt, zij het met een trap opzij naar je critische werk. Zelfs over dit voorzichtig gestelde stukje werd hij op De Kring door een menigte halftalenten, waaronder Jan Spierdijk en Manuel van Loggem hevig aangevallen.

Het is zeker, dat je veel vijanden hebt en erg weinig mensen in je omgeving telt, die je gunstig gezind zijn. Had je wat minder essayers, kleinkunstenaars en halfartisten naar de keel gevlogen, dan zou je entree niet zo moeizaam zijn verlopen.

Inmiddels geloof ik, dat de kleine wereld hier je maar matig zal interesseren. Ik zou wel eens van je willen weten wat dat werk in en om New Foundland precies inhoudt en hoe lang je daar denkt te blijven. Mocht er nog meer personeel gevraagd worden, dan houd ik me aanbevolen, want ik ben tegen het einde van de volgende maand vrij.'

Van het Reve, die kort daarna met de dichteres Hanny Michaelis zou trouwen, schreef verder: 'Thans enige berichten over mijzelf. Ik kom zowat elke veertien dagen op De Kring en wordt dus helemaal een burger. Veel van

mijn edel gedachtenleven is vervlogen. Er bestaat grote kans dat ik dezer dagen ga trouwen. We hebben een plan, een onbewoonbaar verklaarde woning te bezetten en ons daarin staande te houden tegen de autoriteiten, wat soms schijnt te lukken.'

En over het manuscript van de roman *De tranen der acacia's*, dat Hermans intussen aan De Bezige Bij ter publicatie aangeboden had: 'Bij De Bezige Bij heb ik nog uitvoerig over De Tranen der Accacia's [Acacia's] gepraat, maar ze wilden er niet aan, vast en zeker, geloof ik, wegens de hete passages. Je hebt echter groot gelijk, als je er niet in veranderen of bekorten wilt.

Dat rotboek De Avonden berouwt me verschrikkelijk. Ik wou wel - dat is geen huichelarij - dat ik het nooit had geschreven, maar ik kan het niet meer uit de circulatie halen. Ik heb besloten helemaal opnieuw te beginnen, als een debutant, alsof ik nog nooit iets heb gepubliceerd. Voortaan ga ik niet meer onder dat idiote halfpseudoniem Simon (waar ik meer last dan gemak van heb) maar onder mijn volle naam Gerard Kornelis van het Reve schrijven. Op het eerste gezicht lijkt het ijdel, en dat is het ook.'

En verder: 'Laat vooral eens iets van je horen. Hanny verzoekt mij voortdurend je hartelijk van haar te groeten. Ik zal morgen Criterium opbellen om te horen wat je adres is.

Houd goede moed en ga niet te veel sterke drank gebruiken - ze drinken het ginds, is mij altijd verteld, als thee. Als je me schrijft, doe het dan maar bij je andere post in, want je zal wel niet te veel geld voor porto overhouden.'[28]

Uit deze brief blijkt dat Reve ook wel voor een baantje in Canada voelde. Het is een amusant idee dat Hermans en Reve dan gezamenlijk de vaderlandse houtexport uit dat land gecontroleerd zouden hebben...

'Met koeien onhandig zonnebadend'

Pas in deze periode - dus enkele maanden te laat - verscheen het juli-augustusnummer van *Criterium*. In deze aflevering, die honderdtwaalf pagina's telde, was een bijdrage van Leo Vroman opgenomen onder de titel 'Tussen twee talen'.

Het begin hiervan luidt: 'Ik ben lange tijd niet in New York geweest. De laatste avond welke ik mij herinner was het nog winter, of wellicht stormde het, want ik voel nog de warmte van mijn opgeslagen kraag, waarbovenuit ik de natte, sluike wolkenkrabbers zien kon, en de bevuilde wolken daarover die zich voortspoedden in de richting van het verkeer.

Er moest toen een kleine partij geweest zijn waar ik heen ging. Daar

waren nieuwe en oude Hollanders, nieuwe en oude Amerikanen. Ik heb toen met een meisje gepraat dat al vele jaren hier was. Haar wangen hadden nog iets levends doch haar mond had reeds iets gekiekts; als zij er Hollands mee sprak had haar w iets weeks terwijl toch haar Amerikaans niet gerieflijk wilde vloeien.

Zoals altijd in een kamer waar een paar landgenoten in zitten en praten met mij, en kopje thee zeggen tegen iemand, of beeldig, zo scheen ook nu het oude landschap dichtbij getrokken. Grachten en villa's in het Gooi als er over kennissen werd gesproken, en, gedurende stiltes in het gesprek, polderweide in de zon, met koeien onhandig zonnebadend en een paard hetwelk bloothoofds boven een houten hekje uitkijkt, onhoorbaar tot negen telt en dan omkeert en wegdraaft.

Draaft U, ik bedoel gaat U nog wel eens terug naar Holland, vroeg ik.'[29]

Het nummer bevatte verder het gedicht 'Het rooverskind' van Hendrik de Vries, de - later ook verfilmde - novelle 'Paranoia' van Willem Frederik Hermans en het verhaal 'Vlucht' van de Indonesiër J. Moeljono.

De fusie met Podium van de baan

Intussen was eind september gebleken dat *Podium* het komende jaar bij uitgeverij De Driehoek te 's-Graveland zou kunnen verschijnen. De belangstelling van de redactie van dit tijdschrift om met *Criterium* samen te werken, nam daarmee zienderogen af, zodat besloten werd niet met de fusieplannen door te gaan. Het is verleidelijk zich daarbij af te vragen wat er gebeurd zou zijn als John Meulenhoff in september niet enkele weken in Engeland gebleven was... Zou dan misschien de fusie tussen *Criterium* en *Podium* al beklonken zijn geweest?

Op 3 oktober - kort nadat de fusie stukgelopen was - schreef Morriën aan Hermans: 'Dank voor je brief die ik Woensdag of Donderdag ontving, dus mooi op tijd vòòr mijn veertiendaagse Zondagochtend. Wij wareb [waren] erg gesticht door je foto als kindervriend, een rol die je, hopen en vertrouwen wij, niet al te diep uit het fonds van je goede manieren hebt behoeven te putten. Met dezelfde post ontving ik van het Boek van Nu het verzoek om een portret of kiekje van jou (het schijnt dat Van Eckeren een opstel over je heeft gewrocht), en ik was reeds van plan hun dit opnametje ter clichering af te staan, toen ik in de stad Carmiggelt ontmoette, wien ik het kiekje liet zien. Hij drukt het nu in Vrij Nederland af, het nieuwe, dat uiteindelijk toch een combinatie is geworden van V.N. en De Stem, met geld van de Arbeiderspers en Het Parool, als ik goed ben ingelicht. Carmiggelt moet voorlopig een leespagina verzorgen. Aan het Boek van Nu

heb ik nu maar via Meulenhoff een cabinetfotot [cabinetfoto] laten zenden.'

Morriën schreef verder - met een verwijzing naar Hermans' novellenbundel *Moedwil en misverstand* en diens roman *Conserve* -: 'Het schijnt dat je novellenbundel bij de boekhandel meer succes heeft voorlopig dan je roman. Ik heb er van verschillende kant reeds veel goeds over gehoord.'

Hierna merkte hij op: 'De fusie met *Podium* is nu geheel van de baan. Een dag of tien geleden kwam Borgers mij vertellen dat zij een uitgever hadden gevonden, De Driehoek in 's Graveland, zodat zij al hun voorstellen introkken. Ook het Vestdijknummer wordt nu door henzelf uitgegeven. Ik moet dus weer alle zeilen bijspannen om een Octobernummer samen te stellen. Eigenlijk zouden wij ook een behoorlijk essay over Vestdijk moeten hebben, maar wie kan dat in zo korte tijd schrijven? Herdenkingsnummers blijven altijd min of meer geimproviseerd [geïmproviseerd], met hoogstens een of twee behoorlijke bijdragen. Maar helemaal niets is wel erg pover. Het zal er wel op neer komen dat *Criterium* zonder blikken of blozen verschijnt, en zonder een felicitatie voor den man die met zo grote gretigheid in de vuilnisbak van ons bestaan heeft getast.

Het heeft weinig zin nog na te kaarten over alles wat het voorgenomen mariage à raison tussen Podium en Cr. betreft. Zij hadden wel erg het gevoel beneden hun stadn [stand] te trouwen, en mij althans was het duidelijk dat geen van hen met mij naar het litteraire bed wilde, Paul misschien uitgezonderd, die hoogstens met mij naar bed wilde om te slapen, of te praten, voorzover mogelijk, maar zonder de hand aan elkaars pik. De beeldspraak gaatv [gaat] te ver, maar dat komt er nu eenmaal van. Ik ben er niet al te rouwig om, maar of Criterium nu ook verder zal verschijnen blijft de grote vraag. Het zal, als er nog sprake van is, van de laatste nummers afhangen, en van de stand der abonnementen tegen het einde van het jaar. Mij zou het spijten wanneer het werd opgedoekt, al was het alleen maar om de erkenning van een "nederlaag". Bovendien blijft er altijd nog speling tussen de "geborneerdheid" zowel van Podium als van Liberinage [Libertinage].'

Morriën schreef verder: 'Wat jou betreft, vaste publicatiemogelijkheid zou je, behalve zoals vanzelf spreekt in Criterium, stellig ook hebben in Podium. Sierksma is wel degelijk op je gesteld, en Nagel zal waarschijnlijk wel van persoonlijke grieven afzien ten gunste van het algemener belang. Een andere kwestie is het redacteurshonorarium, waarvan jij tot nu toe het grootste deel krijgt. Nu je waarschijnlijk niet minder verdient dan Adriaan en Arthur is het onbillijk dat zij niets ontvangen. Over de twee en een halve maand dat je weg bent kunnen wij gevoegelijk zwijgen. Die kunnen wij als een soort vacantie beschouwen. Maar met ingang van October zou een her-

verdeling van het redactiehonorarium op zijn minst aan de orde kunnen komen. Ga je ermee accord [accoord] dat ook Adriaan, eventueel Arthur, iets uit de pot ontvangen? Adriaan zou bijv. 35 gld., jij en Artur [Arthur] voorlopig ieder 25 kunnen ontvangen. Je weet dat Adriaan op zijn minst een finantiele [financiële] stimulans nodig heeft. Hij schrijft voor het Octobernummer een commentaar op een Amerikaanse enquete [enquête] die in Partisan Review heeft gestaan.'

Morriën merkte verder op - met een verwijzing naar de directrice van uitgeverij Querido, Alice van Nahuys, en de directeur van de Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij, Fred. von Eugen -: 'Of de paarden bij de Oranjeplechtigheid gehuurd waren weet ik niet. Maar de uniformen waren kennelijk nieuw en voor de gelegenheid gemaakt. Het ging er Engels en middeleeuws toe. Mijn vader zat om 's ochtend[s] vijf uur al op de Dam, met boterhammen en een thermosfles koffie (afgezien van zijn 66 jaren), tussen al de vrouwen die zo gemakkelijk worden aangedaan bij het zien van de prinsesjes. Ik zag op het balcon van John de stoet voorbijrijden en huilde van woede, haat, wrok en wat er nog meer aan giftigs in mijn burgermanshart schuilt. Naast mij stonden H.M. van Randwijk, Alice van Nahuijs [Nahuys] en de heer van [von] Eugen te juichen. Misschien was ik daarom zo somber, want objectief, en misschien niet eens alleen objectief, kan ik toch wel wat waardering voor Wilhelmina en Juliana opbrengen. Zij zijn duizendmaal rechtschapener dan Stalin, Truman of Churchill [...]. Maar in zulke ogenblikken haat ik alles, met een spontaneiteit [spontaneïteit] waartoe ik anders nauwelijks meer in staat ben. Die haat is nog een soort rechtvaardiging voor mijzelf, want hij bewijst mij dat ik nog niet geheel gestorven ben, dat ik mijn vervloekte controle een ogenblik kan verliezen.

Het dubbelnummer is nu uit. Ik heb het je laten sturen. Kun je ons niet wat sturen? Een brief uit Canada bijv. met reisindrukken?'

En verder - over de roman *Bewolkt bestaan* van Cola Debrot, die kort daarvoor verschenen was -: 'Ik ben bezig met Bewolkt Bestaan van Cola. Een gek boek boordevol grapjes, van de meest flauwe tot de meest cynische. Ik heb nog geen overzicht over het geheel, word tot nu toe voortdurend met nieuwe personages geconfontreerd [geconfronteerd] die als "mensen" allemaal vaag blijven, vooropgezet, ondanks al hun fronsen en geesteskronkels eigenlijk zonder eigen leven. Het boek zelf is een kruising van alle ramantijpes [romantypes]: thriller (cocainesmokkel), psychologische roman, reisverhaal, dagboek, philosophisch tractaat, zelfgesprek, en dat laatste misschien nog het meest. Je herkent Cola met al zijn abrupte invallen, zijn hak op de tak springen, hiern [hierin] bedwongen tot een panoramachtige conceptie.'

Morriën schreef hierna over zijn eigen creativiteit: ‘Na mijn verhaal over de Vader heb ik weinig geschreven. Ik heb wel gedurig “invallen”, maar geen tijd om mij aan het werk te zetten. Wel heb ik tussen de bedrijven door kunnen lezen.

De ochtend is om. Straks gaan wij naar IJmuiden om mijn zwager met zijn verjaardag geluk te wensen. Waarom keek je bij je vertrek niet naar mij op de wal? Ik zag je langs de reling lopen en een tijd in gedachten het schroefwater bestaren, met een vage rookwolk om je hoofd. Daarna liep je aan de andere omzichtbare [onzichtbare] kant weg. Ik heb gefloten, maar bemerkte alleen dat de afstand van de wal tot het midden van het kanaal groter was dan ik in mijn jeugd ooit had vermoed. Je was al in ieder opzicht vertrokken...’[30]

Bijna een week later, op zaterdag 9 oktober, publiceerde *Vrij Nederland* in de rubriek ‘Terzijde’ de foto die Willem Frederik Hermans aan Adriaan Morriën gestuurd had. Daarbij was een - anoniem - bijschrift van Simon Carmiggelt geplaatst: ‘W.F. Hermans, schrijver, dichter en criticus, is nog dieper tot de wezenlijke kern der letteren doorgedrongen, door zich naar Canada te begeven, ten einde aldaar toezicht te houden op de verscheping van het hout voor de Nederlandse papierindustrie. Een onzer speciale fotografen kiekte hem voor Vrij Nederland, toen hij te Quebec een arm meisje een muntje gaf, een situatie die de in den vreemde toegenomen mildheid van de gevreesde penvoerder raak schijnt te kenschetsen.’[31]

Hermans zou hierover later in zijn *Mandarijnen op zwavelzuur* schrijven: ‘In een van mijn brieven had ik Morriën een foto gestuurd. Zonder mijn voorkennis liet hij die publiceren in Vrij Nederland met een indiscreet onderschrift (van S. Carmiggelt). De firma die mij naar Canada had gestuurd, was zeer verstoord. Zij had liever geen beruchte auteurs in dienst en was bovendien geschokt uit een weekblad te vernemen, dat ongemerkt een dergelijk individu haar rangen was binnengeslopen. Mijn ontslag stond toen wel vast.’[32]

‘Bordjes verboden toegang heb ik nog nergens gezien’

Op 12 oktober - drie dagen na de publicatie van de foto - schreef Hermans vanuit Campbellton aan Morriën: ‘Ik had gehoopt het dubbelnummer te zullen hebben ontvangen, wanneer ik deze brief begon te schrijven, zodat ik er je mijn mening over ten beste had kunnen geven. Ik heb het echter nog niet, maar wil ook het schrijven van de brief niet meer uitstellen, omdat je anders aanstaande Zondag geen onderwerp voor je strafwerk zou hebben. (Zie hier a.j.b. geen bittere satyre in.)’

Nadat Hermans vervolgens verteld had dat hij zich door het koelere weer in Canada veel rustiger en energieker voelde, schreef hij: ‘Tot mijn zieleheil heeft ook bijgedragen dat ik hier mijn oude levenswijze weer heb geadopteerd. Ik slaap 's nachts niet in vóór drieën, sta niet op vóór elven, lees een heleboel en heb een hoofdstuk van mijn nieuwe roman af. Het moet één van de laatste hoofdstukken worden. Tot dusver heb ik altijd een boek van het begin af geschreven. Dat is ook een veel betere methode, want als je middenin of achterin begint, heb je zoveel mogelijkheden, dat je niet meer weet wat je moet beginnen. - Ik ben er overigens ook niet erg tevreden over. Er is hier in huis een lieve oude dame die goed voor mij zorgt maar zij gaat om tien uur naar bed, zodat ik als ik wil schrijven het overdag moet doen en dat kan ik met de beste wil nu eenmaal niet goed.’

En verder - met een verwijzing naar Geert Lubberhuizen, een van de directeuren van De Bezige Bij, die zich in die tijd afvroeg of hij Hermans' roman *De tranen der acacia's* vanwege enkele pittige erotische passages wel kon uitgeven -: ‘Mijn lectuur is nu zo goed als uitgeput. De Demonen heb ik bijna uit en ik geloof dat van alles wat ik in mijn koffer had, dan alleen nog Vaihinger, Kant en Tacitus overblijven. In Toronto las ik iedere dag een pocketboekje. Daar heb ik mij ook Erskine Caldwell in aangeschaft. Ken jij die eigenlijk? Erg goed, hoewel het allemaal min of meer op elkaar lijkt. Voor het doen van dit continent is het krachtig gepeperd. Ik zal een zin overschrijven die je aan Lubberhuizen & Co moet voorlezen, zodat ze kunnen zien dat er erger dingen zijn dan Acacia-tranen. “She stretched out on the cotton, all naked and soft-looking. Where her legs came together at her belly it looked exactly like somebody had poked his finger in one of those toy ballons, and the place had stayed here.” - En dat kun je in het brave Canada voor 25 ¢ kopen. Ik ben ook niet van plan in de T.d.A. iets te veranderen waar ikzelf niet 100% voor voel.’

Over Nederland merkte Hermans hierna op: ‘Ik geloof dat er geen enkele natie is die zijn burgers zó treitert als Holland. Daardoor zie ik er toch ontzettend tegenop terug te moeten. In Holland kun je 's avonds na zessen nergens meer iets kopen, na elven rijdt de tram niet meer, 's Zondags zijn alle sigarenwinkels dicht, je in het openbaar uitkleden en zwemmen mag niet. Hier heeft nog nooit iemand me iets verboden, behalve een andermans motorfiets in elkaar rijden. Bordjes Verboden Toegang heb ik nog nergens gezien. Bij iedere drogist kun je zonder vergunning een schietgeweer kopen. Hier kun je midden in de nacht nog ergens iets warms eten, zelfs hier in Campbellton. De bioscopen zijn 's Zondags dicht, maar sigaretten en allerlei kleine benodigdheden, kun je zonder moeite krijgen. Drugstores zijn altijd open en het is moeilijk te bedenken wat ze daar níet heb-

ben. - Daarom wordt [word] ik door walging en woede aangegrepen als ik de A.J.C. voorbij hoor lopen, precies even onredelijk waarschijnlijk als jouw woede is wanneer je de koningin ziet. Wat heb je tegen het goede mens? Met het inkomen dat zij geniet, verdienen enige honderden mensen hun brood. Haar rechtschapenheid interesseert mij geen zier. Voor het essay van Churchill over schilderen als tijdverdrijf geef ik Wilhelmina's schilderijen gaarne cadeau, met de verzamelde essay('s???) van Arthur v. Rantwijk als premie.'

Hermans schreef verder: 'Ik vind het uitstekend als er wijzigingen in de honorariumregeling van Criteium [Criterium] worden aangebracht. Alleen geloof ik niet dat Adriaan en Arthur door geld te stimuleren zijn, daarom raad ik je ten sterkste een verandering in je eigen voordeel aan te brengen. Zo'n commentaartje op het een of ander is natuurlijk wel lief om een paar bladzijden van het tijdschrift op te vullen, en aardig voor "de lezer" maar het heeft zo volstrekt helemaal niets te betekenen. Ik heb überhaupt zolang als ik in Crit. gezeten heb, veel gewetenswroeging gehad over de inhoud ervan en nu ik eraan terugdenk geloof ik niet dat ik er weer mee wil beginnen. Ik voel mij niet capabel verbeteringen in Crit. aan te brengen en ik geloof ook niet dat een dergelijke combinatie als die wij thans vormen, dat ooit zal kunnen doen. Mijns inziens moeten de redacteuren van een tijdschrift altijd nauw contact met elkaar houden en de problemen die hen bezig houden voortdurend met elkaar bespreken, zodat ze goed weten wat ze precies in hun blad naar voren willen brengen en dus copie naar bepaalde richtlijnen kunnen verzamelen. Het is niet goed zo nu en dan Jan en Piet eens om een stukkie te vragen. Ik geloof dat de meeste auteurs het niet prettig vinden hun stukken naar een blad te sturen met het gevoel: ik kan het net zo goed naar een ander sturen. Financiële stimulansen geven geen steek, omdat een blad als Crit. toch geen fondsen genoeg heeft om de zaken werkelijk businesslike aan te vatten. Bovendien zou ik er dan helemaal niets meer voor voelen, want ik ben een heleboel, maar nog altijd geen journalist. Ik geloof dat b.v. mensen als Dresden en Beerling met meer animo in Crit. zouden schrijven, wanneer ze wisten dat de redactie zich werkelijk voor hun ideeën interesseerde en er niet alleen om vroeg om de lege bladzijden te vullen. En zo is het met andere medewerkers ook. Vragen "Heb je nog iets?" heeft veel minder effect dan vragen: "Hoe denk je daar en daar over en zou je daar over kunnen schrijven?" Zoals Criterium op het ogenblik is en tot dusver is geweest, kan geen enkele medewerker de indruk hebben dat de hele redactie zich voor hem werkelijk interesseert, ik bedoel: bereid zou zijn met hem van gedachten te wisselen en zich niet te beperken tot opmerkingen als "Wel een aardig stukje", in welke trant bijna altijd op onze redactie-

vergaderingen werd gedebatteerd. - Ik schrijf dit niet bij wijze van aansporing ons leven te beteren. Er valt niets te beteren; de combinatie deugt eenvoudig niet. En ik zie mij niet in staat mij een werkelijk effectieve combinatie zelfs maar in gedachten voor te stellen, zodat ik voorlopig voor geen enkel tijdschrift meer voel. Het is echter niet nodig dit op een redactievergadering op het tapijt te brengen, want John zal ons bij wijze van spreken de hhur [huur] wel opzeggen. Mocht hij dit niet doen en volgend jaar willen doorgaan, dan zou er ernstig moeten worden gepraat. Dit baantje vind ik niet aangenaam, maar Crit. vond ik eigenlijk ook niet aangenaam, dus waarom zou ik niet het ene onaangename voor het andere verwisselen? Het werk dat ik hier doe, heeft ten minste geen valse pretenties op cultureel gebied. Daarom hoop ik aan een kant maar dat ik hier t.w.[33] in dit baantje kan blijven, zodat ik niet pecuniae causa[34] aan een tijdschrift moet meedoen. Zulke salarissen als Arthur en Adriaan geniet ik overigens niet. Zolang ik hier ben krijg ik f 200 in de maand (waar nog belasting afgaat) en in Holland een wachtgeld van misschien f 100.'

Verder drong Hermans er in deze brief bij Morriën op aan te zwijgen over de tocht die hij naar de Niagara Falls gemaakt had - met een verwijzing naar de papierfabrikant Van Gelder, die met de firma Peltenburg samenwerkte -: '[...] bij v. Gelder [...] mag men daar niet achter komen. Anders zetten ze mij er zeker uit. Vraag ook andere mensen, zoals John en v.h. Reve en wie het nog meer mag weten er hun mond over te houden. Onder die foto ook liever niet "in Quebec [Québec]", maar b.v. "in de nauwste straat van Noord-Amerika" (daar was het namelijk). Laat deze brief a.j.b. niet aan [...] John lezen. Van mijn schrijverij ondervind ik in deze burgerlijke betrekking geen plezier. Die andere man die hier zit heeft de T.d.Ac. gelezen en daar hij mij er graag uit wil werken, maakt hij daarvan gebruik door mij bij iedereen als een half-gare schrijver voor te stellen.

Vestdijk zal het wel niet leuk vinden dat er niets over hem in *Criterium* komt en het is niet geschikt om zijn medewerking te stimuleren. Hoe denkt onze eminente essayist A.v.R. hier over? Vestdijk heeft ten slotte dit jaar een heleboel voor ons gedaan.

Beste Adriaan, ik hoop dat je de kracht vindt mij wederom schielijk te antwoorden. Laat mijn loslippigheden mij niet noodlottig worden; maar als je zo voorzichtig bent, wordt een brief zo saai. - Groet en omhels je gezin.'[35]

‘Op het ogenblik pijnig ik mij af’

Vijf dagen later, op 17 oktober, schreef Morriën aan Hermans een getypte brief terug: ‘Vandaag is het Vestdijks verjaardag. Bij de B.B. is een boekje over hem uitgekomen, onder redactie van Max Nord, met een nieuw prtret [portret] (een zekere, tegelijk blijmoedige en krampachtige grijsheid schijnt zich niet alleen over zijn haar, maar over al zijn trekken te hebben gelegd), een bibliographie van de werken, en veel lof van een dozijn medewerkers.’

En verder: ‘Van het Vestdijknummer van *Podium* heb ik nog niets gezien. Vestdijk is mederedacteur geworden. Ik vraag mij af of hij zich nu tot het blad zal beperken wat zijn publicatiedrift betreft. - Scgreef [Schreef] ik je al dat ik voor de B.B. een manuscript heb moeten lezen: *Ivoren Wachters*? Het is de roman van een slecht gebit, een zeer dramatisch gegeven met een volkomen speelse en schertsmatige ondergrond, of andersom als je wilt. - Maar genoeg over V. Jij hebt hem toch zeker wel een felicitatiebrief gezonden?’

Hierna schreef Morriën naar aanleiding van een congres over de maatschappelijke positie van de kunstenaar dat kort daarvoor in Arnhem gehouden was: ‘De cultuur in een land als het onze moet wel van Staatssteun afhankelijk zijn, omdat wij zelfs niet de kans op een groot afzetgebied hebben. Een klein land dat er een cultuur op na wil houden, moet daarvoor geldelijke opofferingen over hebben. Mijn plannen met betrekking [t] ot subsidie aan tijdschriften heb ik op het congres met verschillende mensen besproken, ook met de secretaris van de Voorlopige Raad voor de Kunst, die het nog zo gek niet vond. Ik zal nu contact met andere jongere redacties zoeken. Misschien kunnen wij gezamenlijk een voorstel aan de Raad voor de K. doen. Maar vóór 1950 is wel geen klinkend resultaat te verwachten.’

Morriën schreef verder: ‘Wij hebben ook een ontmoeting met John gehad. Zoals de zaken er nu bij staan, geef ik *Criterium* niet veel kans voor het volgende jaar. John beweert dat er zeven duizend gulden bij moet en dat hij dat niet kan verantwoorden. Adriaan en Arthur hebben zich al vrijwel met de idee van het verdwijnen verzoend. Ik ben het met je eens dat geld au fonds [fond] niet een stimulans tot schrijven is, en dat het experiment met Cr. in ieder opzicht als mislukt moet worden beschouwd. Wij hebben nooit een “werkgemeenschap” gevormd, en teleknens [telkens] deden wij de verkeerde keus met de redacteurs. Met alle waardering die wij voor je werk hebben pas je niet goed in ons midden. Maar pas ik wel bij A. en Ar.? Ik zal wel nooit een redacteur worden om leiding te geven, hoogstens om organisatorisch en tactisch werk te doen.’

En verder - na de mislukte fusiebespreking met *Podium* -: ‘Ik heb ook met mensen van *Libertinage* een informatief gesprek gehad. Ik voel ten-

slotte nog meer voor hen dan voor Sierksma c.s., al geloof ik dat hun blad aan te grote beperktheid lijdt. Het zou gevarieerder moeten worden, met meer kansen voor “nieuwere” litteratuur. Mochten zij daarvoor voelen, dan moeten wij Cr. maar splitsen en voor een deel met hen meegaan. Wanneer C. zonder meer verdwijnt is niemand daar mee gebaat, ook jij niet. Met enige invloed bij *Libertinage* bestaat daar voor jou in elke [elk] geval publicatiekans, wanneer je daar überhaupt voor mocht voelen. Bij *Podium* zul je nu zij Vestdijk bovendien nog in de redactie hebben, sowieso alle kansen hebben. Schrijf mij eens hoe jij over deze dingen denkt en wat je eventueel zoudt voorstellen, van jouw kant. Houd er rekening mee dat Cr. als zelfstandig tijdschrift volgend jaar naar ale [alle] zekerheid niet meer kan uitkomen. Afgezien van Johns veto zou het mij vrijwel onmogelijk zijn om alleen, met de geringe beschikbare tijd, iedere maand een behoorlijk nummer te maken. Daarvoor zijn vereende krachten nodig, een redactiewijziging, en wat niet meer, dingen in elk geval die John zeker niet zullen overtuigen. Op het ogenblik pijnig ik mij af om voldoende copie voor de laatste drie nrs bij elkaar te zoeken. Het Oct.nr is nog niet eens naar de zetter. Met dat gezeur verlies ik bovendien de tijd om misschien zelf nog wat te schrijven. Stuur jij ons wat uit Canada.

Je ziet dus hoe de zaak er bij staat. Ik ben het gezeur met Cr. bovendien doodmoe en geef alles graag over. Ik houd je natuurlijk van alles geregeld op de hoogte. Het spijt mij dat ik zoveel over deze onprettige zaken moet schrijven.

[...] Over een herverdeling van het redactiehonorarium is nog niet gesproken.’

Morriën vertelde verder dat hij op het congres in Arnhem A. Marja ontmoet had: ‘Marja maakte [...] een sonnet op Adriaan van der Veen, met de beginregel: Hij draagt een kapsel als een kafferhoofdman. En tot slot: Want d' N.R.C. eist gentleman van top tot teen. Terug in de trein hebben Marja en ik weer onze improvisatietalenten in dienst van het vermaak der anderen gesteld, totdat een burgermeisje ons verzocht wat minder grof te wezen. Toch hadden wij naar onze begrippen geen onvertogen woord gezegd. Het was op zijn ergst wat surrealistisch geweest.’

Aan het slot schreef Morriën nog: ‘Doe Charles onze hartelijke gegroeten [groeten]. Wees zelf alle liefs toegewenst [...].’[36]

Intussen had Harry Mulisch, die een jaar eerder al een verhaal aan *Criterium* aangeboden had, dat afgewezen was, aan de redactie enkele schetsen gestuurd. Adriaan Morriën was er weinig enthousiast over. Op de circulatie-envelop noteerde hij: ‘Te onbekookt en hol. Iets goeds valt er wel van te zeggen.’[37] Ondanks dat laatste positieve punt besloot hij ze niet te publi-

ceren. Op 3 november schreef hij aan Mulisch: ‘Met dank voor de inzage zend ik U hierbij Uw twee schetsen retour, daar zij niet voor plaatsing in ons blad in aanmerking komen.’[38]

‘Van mijn thuiskomst in Holland droom ik soms benauwd’

Kort daarvoor was Willem Frederik Hermans vanuit Campbellton naar de Verenigde Staten vertrokken voor een korte vakantie, waarbij hij ook New York aandeed. Na zijn terugkeer in Canada typte hij op 14 november aan Adriaan Morriën een brief van zeven kantjes, waarin hij - alvorens over zijn belevenissen te vertellen - inging op diens laatste brief: ‘Vestdijk heb ik op z'n verjaardag maar niet geschreven. Op een brief die ik hem in Holland stuurde heb ik nooit wat gehoord, op een kaart die ik hem uit Toronto stuurde dito. Als ik hem nu weer was gaan schrijven, zou ik het gevoel hebben gehad dat ik iets van hem nodig had (dat is ook zo, n.l. enthousiaste taal in Het Parool) en daarom heb ik het uit een soort puritanisme maar niet gedaan. Tenslotte bewonder ik hem veel minder dan Fokke Sierksma c.s. doen. Als mens geeft hij teveel toe aan een soort mesquinerie die misschien wel maakt dat hij als auteur (hoewel hij altijd buitengewoon, intelligent etc. is) dikwijls net niet belangrijk genoeg wordt.’

Hierna vertelde Hermans - naar aanleiding van Morriëns opmerking over staatssteun - dat de situatie rond de literaire tijdschriften in Canada nog minder rooskleurig was dan in Nederland. Onlangs was de redactie van een van die tijdschriften er zelfs toe overgegaan de afleveringen zelf met de hand te zetten om daarmee kosten te besparen. Hermans: ‘Je ziet: er zijn nog erger toestanden dan bij Crit., alleen ze hebben veel meer er voor over om er te komen. Ik zie ons Criterium al eigenhandig zetten! Wel moet ik toegeven dat als een Canadees of een Amerikaan “er komt” dat er dan andere dingen gebeuren dan in Nederland. Bij ons betekent “er komen” dat je als Vestdijk met een dikke huishoudster in een burgermanshuisje te Doorn woont, of als v.h. Reve op jacht bent naar een onbewoonbaar verklaarde woning. Ik geloof echter niet dat hier met staatssteun iets aan is te doen. Veel belangrijker is het gebrek aan morele steun. In andere landen worden schrijvers door een klein, maar rijk en invloedrijk publiek van snobs onder de aandacht van een groot publiek gebracht, dat het zodoende welopgevoed gaat vinden om Joyce of Picasso te bewonderen. Het Nederlandse volk echter is te gewetensvol daarvoor. Jongelieden van nette huize zouden zich heel ongemanierd vinden als ze “verder” gingen dan Kloos of Lodewijk v. Deyssel. Aan de andere kant maken de schrijvers het er zelf ook naar; zij zijn op hun beurt weer te gewetensvol om van snobisme te willen profi-

teren. Ze nemen hun afschuw van de bourgeoisie veel te ernstig op, met het gevolg dat bladen als Vrij Nederland en Criterium zich wenden tot een publiek dat voor literatuur niet kan betalen en er de eruditie niet voor heeft. Als ze dan niet betaald worden, beginnen ze te klagen. Überhaupt, klagen is een sterke Nederlandse karaktertrek. Tachtig procent van de Nederlandse literatuur bestaat uit min of meer gecamoufleerd zelfbeklag. (De wenende Kloos, Roland Holst en Marsman die zich zo misplaatst voelen in hun “lage tijd”, Bloem, Slauerhoff, Aafjes in het Atrium, tot Niek Verhaagen, Max Dendermonde en A. Marja die over hun “dichterschap” zitten te piekeren toe om van de achter zijn venster treurende Gilliams maar te zwijgen.[)] Daar iedere Nederlander klagerig om zijn hart is, is voor dit soort literatuur bij ons zeker een adaequaat publiek te vinden en dat vindt het dan ook. Maar wat van dit alles is de moeite van het vertalen waard? De Fransen en Engelsen hebben genoeg aan Baudelaire, Yeats, Housman en Rilke. Een andere fout is dat de Nederlandse highbrow literator, zoals Vestdijk, niet voor Nederlanders en over Nederlandse zaken schrijft maar voor een virtueel internationaal publiek, waartoe hijzelf als lezer behoort. D.W.Z. voor een publiek dat ten eerste practisch niet bestaat en dat hij (ten tweede) helemaal niet bereiken kan. Dit is de fout die ikzelf heb gemaakt. Ik heb mijn verhalen en kritieken geschreven met een scheve blik naar Les Temps Modernes, ongestoord door het feit dat men zich daar van mij niets hoeft aan te trekken. Het gevolg is dat niemand zich iets van mij aantrekt (behalve een of twee lieden als Paul Rodenko die dezelfde scheve blik bezitten) [.] Ik mag mij dus niet beklagen dat niemand mij leest, want goed beschouwd heb ik voor niemand geschreven. Voor wie ik dan wel zou moeten schrijven, weet ik niet en dat is precies geloof ik, wat een heleboel Nederlandse schrijvers niet weten.’

Hermans merkte verder op: ‘Wat Criterium betreft ten slotte nog dit: ik ben in een al eenmaal bestaande redactie gehaald indertijd en heb dat uit zuiver opportunistische redenen aanvaard. Ik heb een vermoeden dat dit bij de andere leden van de redactie ook het geval was. Daarom heeft Criterium geen uithoudingsvermogen, zoals Podium wel blijkt te bezitten en daarom delft het het onderspit, hoewel het wat financiën, relaties, achtergrond etc. [betreft] er aanvankelijk veel beter voor stond. John heeft uit kortzichtig commercialisme een tijdschrift met van alles wat willen hebben, met het gevolg dat de redactie uit mensen bestond die er au fond waarschijnlijk vooral op uit waren elkaars iedeeën [ideeën] of gebrek aan ideeën tegen te werken, dan wel door jazeggen en needoen te saboteren. Er is dan ook geen mogelijkheid het tijdschrift bij een andere uitgever (gesteld dat die gevonden kon worden) voort te zetten.’

En verder - met een verwijzing naar Charles B. Timmer -: ‘De enige die er belang bij heeft het voort te zetten, ben ik, maar ik hecht niet aan de naam Criterium, ik kan het in mijn eentje niet doen en ik weet niemand te vinden om mee samen te werken. Wat jij zegt over publiecatiemogelijkheid [publicatiemogelijkheid] voor mij bij Podium of zelfs bij de weduwen, wezen en erfgenamen die in Libertinage zijn vergaderd, ik weet wat dat betekent. Charles deed mij zijn beklag dat zijn sonnetten nog steeds niet in Crit. hebben gestaan (ikzelf begrijp trouwens ook niet waarom niet)[.] Als je niet zelf redacteur van een blad bent of schrijft voor een blad waar ze werkelijk onvoorwaardelijk op je gesteld zijn, kun je wachten tot je een ons weegt voor ze wat plaatsen.’

Hermans schreef verder: ‘En daar ik mijn boeken ook al niet plaatsen kan, begin ik werkelijk het gevoel te krijgen dat ik alle raison d'être aan het verliezen ben. Als ik maar één kans had in Amerika te blijven en als ik maar wist hoe ik mij de tien jaar die men minstens nodig heeft om voldoende Engels te leren zou kunnen staande houden, zou ik het doen. Maar ik zou absoluut in New York moeten wonen. Hier ben ik meer met Japannenrs [Japanners], Lithouwers, Balkanezen, Fransen of displaced persons in aanraking gekomen dan met mensen die werkelijk goed Engels kennen.’

Hij schreef hierna over het bezoek dat hij aan de Verenigde Staten gebracht had: ‘Toen ik in New York was ben ik Leo Vroman gaan opzoeken in New Brunswick, een plaatsje in New Jersey, dat per trein ong 3 kwartier van NYC afligt. Hij wachtte mij op aan het station en had mij geschreven dat ik hem herkennen moest aan een zeer grote neus, die hij in zijn brief had nagetekend. Het gesprek vlotte niet erg, zoals meestal tussen Nederlanders. Hij woont in een klein appartementje van één kamer, een keuken met frigidaire en oliestook (het minimum dat iedereen hier heeft) en een badkamer. Ik was ontsteld van de Nederlandse intellectuelensfeer die er heerste. Geen tapijt op het monsterlijke vloerzeil, een paar rare tekeningetjes aan de muur, weinig boeken.’

En verder: ‘Leo zelf is een verbinding van geleerde en dichter. Hij heeft ook verscheidene boeken geïllustreert [geïllustreerd]. Hij is volkomen verstrooid en “maladjusted”. Ik reken erop dat hij eens een zeer beroemd professor zal worden. Een groot dichter is hij nu al. Het is alleen jammer dat in zijn nieuwe bundel met behulp van Victor E. van Vriesland enige van zijn jeugdverzen zullen worden opgenomen; deze verschillen namelijk weinig van wat de tijdschriften dag in dag uit terugzenden. Maar Victor had ze uitgekozen, dus er was niet veel aan te doen. Alles bij elkaar heb ik mij nogal verveeld. Ik hoop altijd nog eens met mensen in aanraking te komen die levenslustig, wulps, wuft en werelds zijn en toch iets bijzonders presteren,

bij wijze van bijkomstigheid. Bij Dola de Jong was ik verder in deze richting gevorderd, alleen weet ik niet of zij iets bijzonders presteert, want haar boek heb ik niet gelezen. Zij praat bijzonder onderhoudend en kleedt zich even onderhoudend. Haar man heeft een auto en ze wonen in een der beroemdste straten van Greenwich Village in een oud huis met veel boeken. Ze vertelde mij dat Greshoff zich tijdens de oorlog in New York als een woestgeworden burgerman heeft gedragen. Zelfs tegen de taxichauffers [taxichauffeurs] was hij alleen in staat Nederlands te spreken; onze "culturele ambasadeurs"! (Zij heeft reden tegen G. rancune te koesteren, maar van Vroman had ik al dergelijke verhalen gehoord, dus het zal wel zo wezen.) Greshoff vond De Avonden heel slecht; zíj had er alleen het slot van gelezen, in Crit. "Ik kon er ook geen chocola van maken," zei ze. Is het niet aanbiddelijk?...

Van Vroman schiet mij als bijzonderheid nog te binnen dat hij geen enkel boek geeft gelzen [gelezen], Gulliver's Travels niet, Don Quichote niet, alleen de verzen van Marsman.'

Hierna merkte hij over Cola Debrot en diens roman *Bewolkt bestaan* op: 'Wat ik van Cola Debrot moet denken weet ik helemaal niet meer. De moeilijkheid van Bewolkt Bestaan is, dat het zich aandient als bereisde Roel die van Parijs en New York zo goed op de hoogte is. Het is dus moeilijk het boek als fantastische roman te behandelen.'

Hermans schreef verder: 'Ik moest uit New York veel te gauw vandaan, zoals altijd hier als ik ergens ben waar het mij goed bevalt. Maar als ik dit baantje niet had aangenoemn [aangenomen] was ik hier waarschijnlijk nooit gekomen, misschien niet zo'n grote ramp. After all kun je, denk ik, beter naar Spanje, Italië en Griekenland gaan. Ik heb nooit een romanticus willen wezen, maar hier wordt [word] je dat onwillekeurig.

De terugreis, waar ik zeer tegenop zie, nadert. Dat is nog verschrikkelijker dan heen, want terug zit het hele schip vol hout, zodat je niet eens meer op de dekken kunt wandelen. Ik weet nog niet precies wanneer. Van mijn thuiskomst in Holland droom ik soms benauwd: niets veranderd, alles hetzelfde gebleven, koud kamertje op de Apollolaan, geen Criterium meer, de gezichten van de meesten mijner medeliteraten vol afgunst om niets.

Je verhaal in het dubbelnummer vond ik heel goed; ook de gedichten, die ik al kende. Verhaal ode aan het onverwoestbare leven. Misschien open jij een nieuwe toekomst, na veertig jaar decadentie. Soms voel ik mij aftands. Houd je goed en schrijf nog eens.'[39]

Den Uyl over Indonesië

In deze periode kwam de negende aflevering van *Criterium* uit, gedateerd september 1948. Dit nummer werd helemaal samengesteld door Adriaan Morriën, zoals dit ook met de rest van de zesde jaargang het geval zou zijn.[40] Dit had niet alleen te maken met het verblijf van Willem Frederik Hermans in Canada, maar ook met het streven van de redactie om het verschijnen van de diverse afleveringen niet verder te vertragen.

Een opvallende bijdrage aan het negende nummer was de politieke kroniek van de *Vrij Nederland*-redacteur en latere minister-president J.M. den Uyl waarover Morriën in september aan Hermans geschreven had. De kroniek van Den Uyl, die in Amsterdam economie gestudeerd had, was getiteld 'Drie jaar Republiek Indonesia'.

Hij constateerde hierin dat de Indonesische revolutie sinds het uitroepen van de onafhankelijkheid op 17 augustus 1945 vastgelopen was: 'Elke revolutie kent haar eigen verloop, doch altijd heeft ze iets van een lavastroom, die op zekere dag ophoudt te vloeien. Dan houdt het gerommel in de vulkaan nog niet op, het vuur en de rook zijn niet weg, maar met de stroom is het gedaan. De Republiek schijnt in een dergelijke toestand beland te zijn. Het initiatief van onderen op, het geloof dat bergen verzette, de eenheid in streven, die de onderlinge geschillen overheerste, de betovering van het nieuwe, die de slappen sterk en de moeden fris maakte, is voorbij. 17 Augustus 1948 valt samen met een dieptepunt in de politieke en economische macht van de Republiek.'

Den Uyl stelde dan ook vast dat 'de Republiek als eerste politieke vormgeving van het Indonesisch vrijheidsstreven' afgedaan had, maar dit betekende nog niet dat de inspanning van allerlei vooruitstrevende krachten vergeefs geweest was. Hij schreef: 'De U.N.O., noch de progressiviteit in Nederland heeft de politionele actie tegen kunnen houden, maar dank zij hun optreden werd zij niet slechts stopgezet - de weerslag in Nederland en in de wereld maakte duidelijk, dat de dagen van van Heutz voorbij zijn. De actie werd uitgevoerd met een kwaad geweten en was alleen mogelijk door een grootscheeps verdonkeremanen van de feiten, die eraan voorafgingen. Nooit gedurende deze drie jaren is het kolonialisme vrij spel gegeven, hoe vaak het ook overwon. En heel het bewonderenswaardig pogen van Sjahrir c.s. om in Jocja een begin van democratie en socialisme te verwerkelijken is ondenkbaar zonder de directe en indirecte steun van de onbevooroordeelde pleitbezorgers van vrijheid, hoezeer zij inzake de Republiek ook verliezers waren. Sterker nog, aan de Indonesische strijd is Nederland en voor een part andere landen en volken eveneens gerijpt, ten goede en ten kwade. Wat er aan noties van recht en onrecht, dwang en vrijheid op 't ogenblik bij

ons leeft is voor een goed deel te danken aan de verontwaardiging en verontrusting, die bij de partijkeuze in deze strijd naar buiten zijn getreden. Dat alles was niet voldoende om de Republiek te redden in haar oorspronkelijke opzet. Maar van het besef van deze nederlaag uit is altijd weer een brug mogelijk tussen Indonesiërs en Nederlanders, die eigen vrijheid met die van een ander weten te verenigen.'[41]

'Ik ben verpletterd'

Kort hierna verscheen het tiende nummer van *Criterium*, gedateerd oktober 1948. In deze aflevering werden enkele fragmenten gepubliceerd van een dagboek dat de secretaris van het Multatuli-genootschap Hans de Leeuwe tijdens een recente reis door Duitsland bijgehouden had.

De Leeuwe, die in 1916 in de Duitse stad Essen geboren was en in Amsterdam Duitse letteren en dramaturgie had gestudeerd, noteerde: 'Neurenberg is de eerste stad die ik van dichtbij zie. Ik ben verpletterd. Met mijn hand aan mijn keel vraag ik me af hoe mensen het hier kunnen uithouden. Het dwaze is dat lang niet alles stuk is. Er zijn sóórten van vernieling. Helemaal in elkaar gestorte huizen, gevels met niets erachter dan zandhopen en struikgewas, en huizen die weer bewoonbaar zijn gemaakt. Vaak is het zo dat alleen de begane grand hersteld is. Van de middeleeuwse torens staan er zowaar nog enkele. De trams rijden, in de straten is het druk. Ik spreek een eenvoudig geklede vrouw aan die juist van haar boodschappen huiswaarts keert. "Ja," knikt ze, "het is onze oude stad niet meer" (Letterlijk zegt ze: unsere alte Noris.) "Maar toch ben ik er graag." "En trekt U zich van die vernieling dan niets aan?" - "Ach, meneer, dat zien we helemaal niet meer." Ik informeer naar de geldsanering die op 20 Juni haar beslag heeft gekregen. Ze is er wel over te spreken. Nu kun je weer van alles kopen, alleen schrikkelijk duur. Maar die geldzuivering moest komen. Haar man heeft een vaste baan.

Ik loop door.

De Laurentiuskerk is men aan het opknappen. Ertegenover is een grasveld met een houten barak. Vroeger stond daar een groot huis met vele winkels erin. Een in het grijs geklede magere meneer van een jaar of vijftig (hij is mank) informeert eerst of ik Amerikaan ben wanneer ik hem een vraag doe. Mijn antwoord dat ik Nederlander ben, stelt hem gerust. "Ik was vroeger variété-artiest, nu ben ik reiziger," vertelt hij. "In Duitsland staan honderdduizenden voor de zelfmoord. Alles van die geldsanering. Duitsland wordt geregeerd door een troep misdadigers. Goed hebben het alleen de mensen die zich 'umgestellt' hebben. Oud-nazis leven plezierig als ze hun dochters maar met de Amerikanen naar bed laten gaan." Aldus mijn

zegsman. “Jammer dat u niet langer hier blijft, ik zou u dingen kunnen vertellen, dingen...” Hij wijst op de foto van een der Amerikaanse candidaten voor het presidentschap: “Das ist auch so'n Komiker!” roept hij me nog toe. Dan springt hij op de wegrijdende tram.’[42]

De tiende aflevering bevatte verder gedichten van Pierre Kemp en Gerrit Achterberg en een uitvoerige beschouwing van S. Dresden over ‘Literatuur en werkelijkheid’.

Toch een fusie tussen Criterium en Libertinage

Intussen waren de perspectieven voor het verder verschijnen van *Criterium* uitgesproken somber geworden: de uitgever John Meulenhoff voelde er niet voor zijn schouders er nog langer onder te zetten en ook bij Arthur van Rantwijk en Adriaan van der Veen was de animo om met het blad verder te gaan, gering. Doordat Willem Frederik Hermans in Canada zat, was hij sinds enkele maanden niet meer bij het redactiewerk betrokken geweest. De redactiesecretaris Adriaan Morriën zelf was er de afgelopen tijd wel in geslaagd enkele nummers van het blad - met hangen en wurgen! - samen te stellen, maar hij had er nog maar weinig zin in om daarmee verder te gaan. Hij besloot daarom de al begonnen besprekingen met de redactie van *Libertinage* over een mogelijk samengaan van beide bladen voort te zetten.

Arthur van Rantwijk en Adriaan van der Veen waren het daarmee eens. De laatste merkte in 1993 op: ‘*Criterium* ging ontzettend slecht. De abonnees donderden allemaal op. Dus het lag voor de hand dat een ander tijdschrift betere kansen zou bieden. Nu goed, dat is toen gebeurd door *Libertinage*.’[43]

Morriën kon er intussen van uitgaan dat hij niet op de instemming van Willem Frederik Hermans hoefde te rekenen, als hij met de redactie van *Libertinage* in zee zou gaan. Hermans, die zich een jaar eerder al fel verzet had tegen elke toenaderingspoging tot Hans Gomperts en zijn groep, had veel kritiek op hun blad, dat door hem als een slappe epigoon van *Forum* beschouwd werd. Aan de andere kant had hij - blijkens zijn correspondentie met Adriaan Morriën - ook nog maar weinig vertrouwen in de toekomst van *Criterium*.

Voor Hermans betekende een en ander een extra groot probleem, omdat hij sinds jaar en dag probeerde van de pen te leven. Omdat dit in die eerste naoorlogse periode nog erg moeilijk was, was hij de afgelopen zomer blij geweest toen hij werk in Canada vond, dat hem enig geld opleverde en bovendien zoveel vrije tijd dat hij ook nog aan schrijven toekwam, maar of hij later opnieuw dat werk zou kunnen krijgen, was zeer de vraag. Overi-

gens lokte het vooruitzicht weer maandenlang in Campbellton - een weinig opwindende uithoek van de bewoonde wereld - te moeten doorbrengen, hem nauwelijks.

Hoe het ook zij, Morriëns contacten met de groep rond Hans Gomperts verliepen zo voortvarend dat omstreeks begin december besloten werd dat *Criterium* in *Libertinage* zou worden opgenomen. Op dinsdag 7 december schreef de vroegere redactiesecretaris van *Proloog* Kees Lekkerkerker, die meestal van allerlei *faits divers* in het literaire wereldje goed op de hoogte was, aan Gerrit Borgers: '[...] ik popel van verlangen om je het nieuws mee te delen dat Criterium in Libertinage wordt opgenomen met alleen Morriën, iets wat jij al wist blijkbaar?'[44] Morriën zou dus als enige van de *Criterium*-redacteuren deel gaan uitmaken van de redactie van *Libertinage*.

Hierna kwamen op zaterdagmiddag 11 december vertegenwoordigers van beide redacties bij elkaar om definitief over het opgaan van *Criterium* in *Libertinage* te beslissen. Adriaan Morriën vertelde in 1992 dat deze bespreking waarschijnlijk in het kantoor van uitgever Van Oorschot aan de Herengracht plaatsgevonden heeft.

Tijdens die bijeenkomst werd afgesproken dat Adriaan Morriën inderdaad in de redactie van *Libertinage* zou worden opgenomen en dat de andere *Criterium*-redacteuren - dus ook Willem Frederik Hermans - als medewerkers aan het blad verbonden zouden worden. *Libertinage* zou de abonnees van *Criterium* - uiteraard voorzover die daar zelf voor zouden voelen - kunnen overnemen.

Twee dagen na deze bespreking, op maandag 13 december, schreef Kees Lekkerkerker aan Gerrit Borgers: 'Eergistermiddag had fusiebespreking tusschen Criterium en Libertinage plaats. Ik heb Van Oorschot opgebeld hoe het er mee staat, maar hij was vanmorgen plotseling naar Den Haag.'[45] Lekkerkerker, die een bemiddelende rol gespeeld had bij de overgang van *Podium* naar uitgeverij De Driehoek, was er in die jaren voortdurend op uit tot een concentratie van tijdschriften te komen: zoals uit zijn brief van 7 december aan Borgers bleek, droomde hij in die dagen zelfs over een samengaan van *Criterium*, *Libertinage én Podium*...

Hermans terug in Amsterdam

Twaalf dagen na de bespreking met de redactie van *Libertinage*, op 23 december, keerde Willem Frederik Hermans in Nederland terug. De volgende dag bezocht hij Adriaan Morriën aan de Plantage Muidergracht. Bij die gelegenheid had hij voor diens dochtertje Alissa enkele verrassingen uit Canada meegebracht.

Bij dit bezoek kwam natuurlijk ook het opgaan van *Criterium* in *Libertinage* ter sprake. Hoe het gesprek daarover precies verlopen is, kan uiteraard moeilijk worden gereconstrueerd, maar met behulp van wat Hermans en Morriën daarover later gepubliceerd hebben, kan er wel een globale indruk van gegeven worden.

Morriën schreef hierover in 1955: 'Toen hij in Amsterdam terugkeerde en mij een dag vóór Kerstmis opzocht, toonde hij zich na onze begroeting verwonderd over het einde van *Criterium*. Ik zei hem dat ik hem toch geschreven had en dat hij wist hoe de zaak er had bijgestaan. "Nu ja, laten wij er maar over zwijgen," was zijn commentaar.'[46]

Hermans van zijn kant schreef hierover in zijn *Mandarijnen op zwavelzuur*: 'Na mijn terugkomst in Nederland, sprak ik Morriën voor het eerst de 24e december '48. Hij beweerde dat hij mij "toch geschreven had" en bovendien dat hij veel invloed zou hebben in de redactie van *Libertinage* en dat hij de conditie had gesteld dat alles wat ik instuurde werd geplaatst. Ik zei hem, dat ik, gezien het fatsoenlijke karakter van de heer Gomperts alleen al, niets naar *Libertinage* wenste te sturen en dat hij dit heel goed geweten had [...].'[47]

Drie dagen na dit gesprek, op 27 december, ontving Hermans een afrekening van Meulenhoff met betrekking tot de redactiehonoraria. Daarop was f 150,- ingehouden die Hermans aan Morriën zou hebben afgestaan. Hoewel er eerder wel over een herverdeling van het redactiehonorarium door beiden was gecorrespondeerd, was hierover in feite nog niets beslist. Hermans maakte er dan ook bezwaar tegen, waarna Meulenhoff het bedrag alsnog aan hem uitbetaalde.

De laatste aflevering

Intussen waren de laatste twee nummers van *Criterium* - ook door de besprekingen met de redactie van *Libertinage* - nog altijd niet uitgekomen. Pas in februari 1949, dus twee maanden te laat, verscheen het dubbelnummer 11-12, gedateerd november-december 1948. Deze aflevering telde honderdachtentwintig pagina's.

Bij dit nummer werd een inlegvel gevoegd waarin onder de kop 'Aan de lezers van *Criterium*' meegedeeld werd: 'Zoals onze lezers waarschijnlijk uit de kranten reeds hebben vernomen, heeft *Criterium* met het November/Decembernummer 1948 opgehouden als zelfstandig tijdschrift te bestaan. Daarna wordt het in het tweemaandelijkse tijdschrift *Libertinage* opgenomen.

Voor het samengaan van beide tijdschriften zijn behalve zakelijke ook ideeële [ideële] motieven aan te voeren.

Het viel te verwachten dat het verschijnen van een zo groot aantal literaire tijdschriften, als wij na de bevrijding hebben gezien, toch op de duur niet zou kunnen worden gehandhaafd, zodat een concentratie van krachten in de natuurlijke ontwikkeling der dingen was gelegen. In de loop der jaren na de oorlog hebben dan ook verschillende tijdschriften hun verschijning gestaakt of zich met anderen verbonden. Het beeld van de Nederlandse literatuur, zoals wij dit uit de tijdschriften leren kennen, kon er alleen maar duidelijker door worden.

Aan de verheldering van deze situatie heeft ook *Criterium* willen medewerken door zich aan te sluiten bij *Libertinage*, omdat de verschillen tussen beide bladen niet van principiële aard kunnen worden genoemd. Met deze fusie wordt dus beoogd een nauwere aaneensluiting van verwante groepen van schrijvers. De redactie van *Criterium* vertrouwt dat het mogelijk zal zijn in deze gecombineerde vorm voorlopig tweemaandelijkse afleveringen samen te stellen waarin volgens de oorspronkelijke opzet van *Libertinage* en van *Criterium* een zo groot mogelijke afwisseling en een zo hoog mogelijk niveau kunnen worden bereikt. Met de redactie van *Libertinage* zijn wij van oordeel dat het onmogelijk is zich aan een te voren nauwkeurig omschreven programma te binden en dat slechts de eigen smaak hier als, een betrouwbaar compas te beschouwen is.

Ook met het streven van *Libertinage* om veel ruimte te besteden aan publicaties uit de buitenlandse literatuur en verschijnselen, die enigszins buiten het strikt literaire gebied vallen, zoals de politiek en de sociologie, de psychologie en de philosophie, kan de redactie van *Criterium* zich van harte verenigen.'

En verder: 'Van de redactie van *Criterium* zal Adriaan Morriën tot die van *Libertinage* toetreden. De overige redacteurs zullen het blad als medewerkers steunen.

Zoals boven reeds opgemerkt verschijnt *Libertinage* voorlopig om de twee maanden met een omvang van tenminste tachtig bladzijden die naar behoefte zal worden uitgebreid. Het is niet uitgesloten, dat bij een gunstige ontwikkeling de afleveringen in de toekomst vaker zullen verschijnen.

Tezamen met het November/Decembernummer van *Criterium* krijgen de abonné's van *Criterium* het laatste nummer van *Libertinage* uit jaargang 1948 ter kennismaking gratis.

Indien de administratie van *Libertinage*, Herengracht 613, Amsterdam- C. voor 15 Maart geen bericht heeft ontvangen neemt zij aan dat de abonnés van *Criterium* hun abonnementen automatisch willen overschrijven op *Libertinage*.'[48]

Bij deze tekst, die niet door de redactie ondertekend was, kan worden

aangetekend dat hier de indruk werd gewekt dat de hele redactie met het opgaan van *Criterium* in *Libertinage* ingestemd had, terwijl uit het voorgaande duidelijk is geworden dat Hermans in deze beslissing niet gekend was. Bovendien werd meegedeeld dat alle redacteuren van *Criterium* aan *Libertinage* zouden gaan meewerken, wat ook niet het geval was.

Ook de zin ‘Zoals boven reeds opgemerkt verschijnt *Libertinage* voorlopig om de twee maanden met een omvang van tenminste tachtig bladzijden die naar behoefte zal worden uitgebreid’ maakt een eigenaardige indruk. Er werd door gesuggereerd dat dit blad voor het eerst zou verschijnen, terwijl het in feite al bijna een jaar lang om de twee maanden uitkwam.

Het laatste nummer van *Criterium* zelf opende met een opvallende bijdrage over de kwestie-Indonesië. Zoals we al in vorige hoofdstukken gezien hebben, had de vrijheidsstrijd in de Indische archipel de redactie er in de afgelopen jaren enkele malen toe gebracht hierover een ondubbelzinnig standpunt in te nemen. De aanleiding om deze kwestie opnieuw ter sprake te brengen, was de tweede ‘politiële actie’, die kort voor Kerstmis 1948 gestart was.

In een ‘Brief over Indonesië’, die enkele weken na het begin van deze actie geschreven was, vestigde een anonieme medewerker vooral de aandacht op de betrekkelijke onverschilligheid waarmee daarop in Nederland gereageerd was.

Hij merkte hierover tegenover een eveneens anonieme correspondent - met een verwijzing naar S.L. Mansholt, de minister van Landbouw, Visserij en Voedselvoorziening - op: ‘Je vergist je, wanneer je denkt, dat in het Nederlandse volk de Indonesische kwestie in het centrum van de belangstelling staat. Niets is minder waar. Toen - indachtig aan de weerslag, die de eerste politie-actie in Juli 1947 in de kringen van de georganiseerde arbeiders had - bij het begin van de militaire actie in December j.l. hier en daar pamfletten werden uitgereikt om de Nederlandse arbeiders op te wekken het hoofd koel te houden en niet onbedacht tot manifestaties als stakingen e.d. over te gaan, heb ik horen zeggen, dat dergelijke politieke voorzorgsmaatregelen volmaakt overbodig waren. Misschien, aldus mijn zegsman, zouden de Nederlandse arbeiders gaan staken, als minister Mansholt aankondigde, dat de tabak van de bon ging en die aankondiging drie dagen later herriep, maar voor Indonesië, neen, dat vraagstuk hebben ze in de afgelopen jaren immers volkomen tegengegeten, dat is veel te gecompliceerd geworden (of gemaakt) om politiek elan te kunnen wekken. Ik geloof, dat deze zegsman gelijk heeft en dat het buiten de kringen van de vakbewegingen eer erger dan beter is, behalve misschien in een paar kantoren en café's in Den Haag, in enkele groepen van intellectuelen, die in oprecht gemeende

pogingen tot massa-protest hun politieke machteloosheid demonstreren en in communistische manifestaties, die alleen al door hun oorsprong het wantrouwen en de scepsis van de grote meerderheid van het Nederlandse volk opwekken.'

De briefschrijver analyseerde vervolgens hoe op democratische wijze tot een oplossing van de Indonesische kwestie gekomen zou kunnen worden. Nog geen jaar voordat de onafhankelijkheid van de Republiek Indonesia officieel door onze regering erkend zou worden, stelde hij daarbij vast: 'Van Nederlands standpunt gezien is het gevaar van de tegenwoordige situatie niet, dat er geen onafhankelijk Indonesië zal komen, maar wél, dat er een onafhankelijk Indonesië ontstaat, dat van samenwerking met Nederland niets moet hebben [...].'[49]

Naar aanleiding van de zestigste verjaardag van de - in die tijd in Zuid-Afrika wonende - dichter en essayist J. Greshoff bevatte deze aflevering ook een tweetal bijdragen: achtereenvolgens van de essayist D.A.M. Binnendijk over 'J. Greshoff als tijdschriftleider' en van Adriaan van der Veen over 'Greshoffs invloed op de jonge generatie'.

Van der Veen, die in de jaren dertig Greshoffs secretaris geweest was, schreef hierin over deze vriend van Menno ter Braak en E. du Perron: 'Het zou de moeite waard zijn eens grondig na te gaan in hoeverre Greshoff verantwoordelijk is voor de in onze letterkunde op een bepaald ogenblik zo hoogst noodzakelijke terugkeer naar het gewone woord en voor het ontstaan van de zogenaamde anti-aesthetische beweging, die in *Forum* tot ontwikkeling is gekomen. Het staat vast, dat Greshoff, Ter Braak en Du Perron elkanders invloed hebben ondergaan. In bepaalde gevallen gaf Greshoff het voorbeeld; hij stimuleerde de anderen ook voortdurend, terwijl hij tegelijkertijd, dank zij zijn bewonderenswaardige soepelheid, zijn gevoel voor het nieuwe, dat hem altijd jong heeft gehouden, zich aanpaste aan de gedachtenwereld van een jonger geslacht van schrijvers. Ter Braak en Du Perron waren in hun geschriften de voornaamste theoretische woordvoerders in de strijd tegen de ethische kul en de schoonheidsverering, maar eerst door Greshoffs populairder actie drongen de nieuwe denkbeelden door. In vele opzichten had hij bovendien de weg al gebaand. Men denke slechts aan zijn *Spijkers met Koppen* en *Voetzoekers*, geestige, polemische stukjes, die toen zij in Den Gulden Winckel verschenen een niet te onderschatten invloed hadden en zeker evenzeer moeten hebben gehad op de jonge Ter Braak en Du Perron - om niet te spreken van de vele toen naamloze jongeren, die Greshoffs prikkelende uitingen ondergingen als een verfrissend bad.'[50]

Een boeiende bijdrage aan deze laatste aflevering was een essay van de

econoom J.M. den Uyl onder de titel ‘De culturele toekomstmythe’. Den Uyl, die kort daarvoor directeur van het wetenschappelijke bureau van de Partij van de Arbeid - de Wiardi Beckman-Stichting - geworden was, stelde daarin de vraag welke visie op de toekomst nieuwe generaties nog zou kunnen inspireren.

Volgens Den Uyl was het socialisme in een crisis geraakt: ‘De oude idealen zijn weggevallen of hebben in hun verwerkelijking een geheel ander gezicht gekregen dan gedroomd was. De socialisatie der productiemiddelen, in de marxistisch-socialistische gedachtengang de scharnier van de toekomstige maatschappij, heeft bewezen met toestanden samen te kunnen gaan, die in de volstrekte tegenspraak verkeren tot de idee van de vrijmaking van de mens, een gedachte niet minder wezenlijk voor Marx en zijn geestverwanten. Dat op grondslag van collectief bezit tyrannie en uitbuiting mogelijk zijn is een inzicht, dat de socialistische beweging slechts met veel pijn heeft verworven. Het was tegelijk één der grote ontnuchteringen, die het socialistische geloof tot in zijn fundamenten aantastte. De klassenstrijd, als methode tot verwerkelijking van wat men zich als socialisme dacht, is met de omvorming der klassen vervaagd tot een methode onder vele andere. De wijding aan de arbeidersklasse die aan het bestaan van talloze socialisten een onvervangbaar aureool gaf, kreeg dientengevolge een dubbelzinnige betekenis. Niet slechts het doeleinde, maar ook de proletarische ideologie van het socialisme is in de lucht komen te hangen.’

Ongetwijfeld mede onder de indruk van de politieke situatie in Oost-Europa, waar sinds de oorlog onder auspiciën van de Sovjet-Unie verscheidene dictaturen ontstaan waren, kwam Den Uyl hierna tot de conclusie dat het koesteren van toekomstmythes tot gevaarlijke ontwikkelingen aanleiding kan geven: ‘Een toekomstbeeld kan in een overgecultiveerd en technisch over z'n toeren gedraaid tijdperk haast niet anders dan een regressieve hartstocht zijn. Geheel in overeenstemming daarmee hebben uit het socialisme voortgekomen stromingen in het jongste verleden herhaaldelijk bewezen, dat zij juist wanneer ze doordrenkt zijn van irrationele heilsverwachtingen, gemakkelijk in een volslagen reactionaire politiek stranden (Rusland).’

Den Uyl voegde hieraan toe: ‘Men mag deze toekomstprojecties natuurlijk niet verwarren met de idee van planning, die bewust aanknoopt bij toestanden van vandaag en van daaruit lijnen trekt voor vijf of tien jaar. Ook deze planning kan vervallen tot een stroeve consolidatie en een verstening van het sociale leven. Ze mist echter de in wezen fatalistische geluksprojectie van de utopisten en zal zich makkelijker hoeden voor verstarring naarmate ze uitgaat van een realistischer beeld van de menselijke natuur.’[51]

Deze aflevering bevatte verder gedichten van Leo Vroman, Pierre H. Dubois en Gerrit Achterberg en het verhaal ‘Eenzaamheid’ van Anna Blaman, van wie kort daarvoor - eind oktober 1948 - de geruchtmakende roman *Eenzaam avontuur* verschenen was.

Terugblik

Met dit dubbelnummer was aan de zesde jaargang van *Criterium* en daarmee aan het hele bestaan van het tijdschrift een einde gekomen. Ook al had de laatste aflevering nog een behoorlijke kwaliteit - met name het verhaal van Anna Blaman en de ‘Brief over Indonesië’ waren opvallende bijdragen -, toch had vooral de tweede helft van deze jaargang onmiskenbaar minder allure dan de eerste twee naoorlogse jaargangen. Waarschijnlijk heeft de redactie zich - de brieven van Morriën aan Hermans geven dat al aan - werkelijk naar het einde toe moeten voortslepen: sommige bijdragen lijken met moeite bij elkaar te zijn geschraapt.

Zoals dat ook in vroegere jaargangen het geval geweest was, zagen de afleveringen er typografisch fraai verzorgd uit: een ware lust voor het oog. In totaal verschenen er acht gewone nummers - met telkens vierenzestig bladzijden - en twee dubbelnummers met achtereenvolgens honderdtwaalf en honderdachtentwintig pagina's. Bij elkaar leverde dat een jaargang van zevenhonderdtweeënvijftig bladzijden op. Daarbij kwamen dan nog één pagina met een foto en vier pagina's inhoudsopgave.

Berekenen we het aandeel van de verschillende genres in deze jaargang, dan blijkt dat er éénenzestig bladzijden met gedichten gevuld waren - ruim acht procent van de totale omvang -, tweehonderddrieënveertig bladzijden of ruim tweeëndertig procent met verhalen of romanfragmenten en vierhonderdachtenveertig bladzijden of bijna zestig procent met essays, kritieken, commentaren en notities van een min of meer beschouwelijk karakter.

Dat het aandeel van het verhalend proza, vergeleken met de vorige jaargang, tien procent kleiner was, zal komen doordat er in deze jaargang geen romanfeuilleton gepubliceerd werd, zoals dat eerder met *De tranen der acacia's* wel het geval geweest was.

In totaal werkten aan deze jaargang veertien dichters mee, waaronder enkele jongeren die in het ‘debutennummer’ met een ruime keuze uit hun poëzie vertegenwoordigd waren. Verder publiceerden er overwegend al bekende dichters, zoals Gerrit Achterberg met negen verzen, Adriaan Morriën met zeven en Robert Franquinet met zes verzen. Andere dichters die acte de présence gaven, waren Pierre Kemp, Leo Vroman, Charles B. Timmer en Pierre H. Dubois.

Ook al werden er in deze jaargang verscheidene verdienstelijke gedichten gepubliceerd, echte uitschieters waren er dit keer niet bij. Wat er in het blad opgenomen werd, paste duidelijk in een traditie die sinds jaar en dag in de kring van *Criterium* gegroeid was, en echt verrassend was het allemaal niet. Met andere woorden: van deze verzen gingen er al gauw dertien in een dozijn. Opvallend was ook dat er - afgezien van enkele pogingen daartoe in het 'debutennummer' - weinig sprake was van poëtische experimenten.

Daarnaast publiceerden er in deze jaargang zeventien auteurs - onder wie twee Indonesiërs - verhalend proza. Afgezien van de Indonesiër J. Moeljono, van wie drie bijdragen opgenomen werden, waren in dit opzicht vooral de redacteuren Willem Frederik Hermans, Adriaan Morriën en Adriaan van der Veen actief. Het meest aangrijpende verhaal dat in deze jaargang van *Criterium* gepubliceerd werd, was ongetwijfeld 'Paranoia' van Hermans, waarin de hoofdpersoon door achtervolgingswaan en wanhoop beheerst wordt. Het verhaal ademt de sfeer van een absurde wereld waarin alles door onzekerheid lijkt te zijn aangevreten, een werkelijkheid waaronder de bodem - zelfs letterlijk! - schijnt te zijn weggeslagen.

Verder werden er verhalen of romanfragmenten opgenomen van *routiniers* als F. Bordewijk en S. Vestdijk, van een veelbesproken schrijfster als Anna Blaman en van een veelbelovend, weerbarstig talent als Josepha Mendels.

Zoals we gezien hebben, namen kritische beschouwingen een groot deel van de inhoud van deze jaargang in beslag, maar deze beschouwingen hadden vooral een incidenteel karakter: boekbesprekingen, kronieken, algemene overzichten. Meer principiële essays waren dun gezaaid.

De belangrijkste bijdrage in dit opzicht was het opstel 'Leven voor de literatuur', dat Willem Frederik Hermans kort voor zijn vertrek naar Canada geschreven had en dat in het juni-nummer gepubliceerd werd. Hierin schreef hij over de malaise van de naoorlogse literatuur en over de positie van de schrijver in Nederland: hij kwam daarbij tot de conclusie dat werkelijk artistieke belangstelling in ons land ontbreekt, zodat de weinige schrijvers die iets nieuws te vertellen hebben, in het luchtledige converseren. Schrijvers worden volgens hem in ons land dan ook nauwelijks serieus genomen.

Zoals dat ook in de vorige jaargangen het geval geweest was, nam de redactie duidelijk stelling tegen de politiek van de Nederlandse regering in de kwestie-Indonesië. Dat dit van Indonesische kant op prijs gesteld werd, blijkt uit de medewerking van twee jonge schrijvers uit de Indische archipel aan het blad. *Criterium* was daarmee een van de weinige tijdschriften in Nederland die in deze fase van de Indonesische vrijheidsstrijd een lijn met de vroegere kolonie openhielden.

Een opmerkelijke bijdrage in dit opzicht was ook de keuze uit de brieven van Willem Walraven die in het april-nummer gepubliceerd werd. Lang voordat deze schrijver bij een breed publiek bekend werd, konden de lezers van *Criterium* al van zijn vaak bittere observaties over de koloniale werkelijkheid kennis nemen.

We hebben gezien dat het vooral tegen het einde moeilijk geweest zal zijn de nummers op redelijk niveau te vullen. Tegen deze achtergrond is het des te meer verrassend dat niet minder dan vijftig auteurs aan deze jaargang hebben meegewerkt. Daarbij werd bijna een kwart van de totale omvang door de redactie zelf gevuld.

Met betrekking tot het aandeel van ieder van de redacteuren afzonderlijk valt op dat geen enkele bijdrage van Arthur van Rantwijk gepubliceerd werd, terwijl Maurice Gilliams in het februari-nummer voor het eerst - en tegelijkertijd voor het laatst - als redacteur voor het voetlicht trad met een reeks notities onder de titel ‘De kunst der fuga’.

Verder schreven Adriaan Morriën en Adriaan van der Veen ieder ongeveer zes procent van het totale aantal pagina's vol en Willem Frederik Hermans plusminus elf procent. Ook al was Hermans' aandeel in vergelijking met de vorige jaargang meer dan gehalveerd - maar dat kwam voor een groot deel doordat er deze keer geen feuilleton als *De tranen der acacia's* in het blad gepubliceerd werd -, toch nam hij alleen al bijna evenveel ruimte in als de rest van de redacteuren samen. Als we daarbij bedenken dat Hermans vanaf juli in Canada verbleef, zodat hij aan de laatste vier nummers niet meer meegewerkt heeft, dan is duidelijk dat hij in de eerste helft van deze jaargang - in vergelijking met de andere redacteuren - opnieuw een belangrijke bijdrage aan *Criterium* geleverd heeft. Daarbij moet natuurlijk bedacht worden dat zonder de redactionele inspanningen van Adriaan Morriën het blad zeker in de tweede helft van het jaar niet eens had kunnen verschijnen.

Na deze jaargang ging *Criterium* op in het tijdschrift van Hans Gomperts en zijn vrienden, *Libertinage*. Dat betekende niet alleen het einde van het tijdschrift, maar ook het begin van een jarenlange vete tussen Willem Frederik Hermans en Adriaan Morriën, die in de eerste naoorlogse jaren nog zo nauw als vrienden hadden samengewerkt. In artikelen en pamfletten hebben zij beiden hun standpunt over de wijze waarop aan het bestaan van *Criterium* een einde kwam, uiteengezet en daarbij vooral een beschuldigende vinger - zo niet een vuist - in elkaars richting gestoken.

Proberen we nu na zoveel jaar de feiten op een rij te zetten, dan is duidelijk dat de situatie met *Criterium* aan het eind van de zesde jaargang vrijwel hopeloos geworden was. De uitgever John Meulenhoff voelde er niet voor

het blad nog langer uit te geven, terwijl ook niet aangenomen mocht worden dat zijn concurrenten stonden te trappelen om zich over het blad te ontfermen: de lange odyssee die *Podium* in de afgelopen maanden langs allerlei uitgevers gemaakt had, gaf weinig reden tot optimisme.

Ook van de redactie zelf viel in dat opzicht niet zoveel te verwachten. Adriaan van der Veen, die zich toch al volop als recensent in de NRC kon uitleven, en Arthur van Rantwijk voelden er weinig voor met *Criterium* door te gaan en Maurice Gilliams was nauwelijks boven de status van papieren redacteur uitgegroeid. Willem Frederik Hermans, die zich steeds met grote energie voor het blad ingezet had, verbleef sinds enkele maanden in Canada en kon daar nog maar weinig voor het tijdschrift doen, terwijl Adriaan Morriën - geplaagd door geldnood en een chronisch gebrek aan tijd - er vol verlangen naar uitzag van dit juk op zijn schouders verlost te worden.

Toen zich dan ook aan het eind van de jaargang de mogelijkheid van een opgaan in *Libertinage* voordeed, waarbij Morriën een plaats in de redactie van dit blad zou kunnen krijgen, was dat dan ook een heel verleidelijk perspectief. Dat wil zeggen: voor hem en ook voor - zij het waarschijnlijk in mindere mate - Adriaan van der Veen en Arthur van Rantwijk. Maar duidelijk niet voor Willem Frederik Hermans, die zich al anderhalf jaar eerder met hand en tand tegen samenwerking met de club rond Hans Gomperts verzet had.

Adriaan Morriën en zijn mederedacteuren konden dit weten, toen ze in het najaar gesprekken met de redactie van *Libertinage* aanknoopten. Hermans was in die tijd in Canada en stond dus in zekere zin buitenspel, maar hij mocht erop rekenen dat de andere redacteuren ook zijn belangen in de gaten zouden houden.

Nu had Hermans zich in de afgelopen maanden in brieven aan Adriaan Morriën enkele keren uitgelaten over *Criterium* en over zijn redacteurschap van dit blad. Op 14 november had hij geschreven dat *Criterium* geen ‘uithoudingsvermogen’ had en dat de enige die er belang bij had het tijdschrift voor te zetten, hij zelf was. Verder blijkt uit zijn brief van 25 September dat hij kort vóór zijn vertrek naar Canada tegen Paul Rodenko gezegd had dat hij ‘voor een redacteurschap niet veel meer voelde’. In die brief voegde hij er evenwel aan toe: ‘Maar ik zou het alleen dan kunnen opgeven redacteur te zijn, wanneer er een tijdschrift bestond dat mij een vaste publicatiemogelijkheid bood.’

Adriaan Morriën heeft bij de besprekingen met *Libertinage* inderdaad zijn best gedaan Hans Gomperts over te halen zijn mederedacteur een dergelijke ‘publicatiemogelijkheid’ te bieden. Gomperts was daartoe ook wel bereid, maar Hermans voelde er niets voor juist bij diens tijdschrift vaste

medewerker te worden. *Libertinage* lag immers te ver af van wat hemzelf artistiek voor ogen stond. Dat was Morriën niet onbekend: Hermans had hem dat al meer dan een jaar eerder in geuren en kleuren verzekerd. Het probleem voor Morriën was dat hijzelf - met zijn bewondering voor de idealen die indertijd in *Forum* verdedigd waren, voor de literatuur van het gewone woord en voor de zo authentieke toon van ego-documenten als dagboeken en brieven - instinctief de kant van *Libertinage* op gedreven werd. Die weg nu bleek voor Hermans weinig aantrekkelijk te zijn.

Eigenlijk was het artistiek uit elkaar groeien van beide vrienden al meer dan een jaar eerder begonnen. De eerste uiting ervan was zichtbaar geweest in maart 1947, toen Hermans sommige bewonderaars van E. du Perron, waaronder zijn mederedacteur Morriën, gebrek aan 'élan en beweeglijkheid' verweten had. Later bleek Morriën er geen bezwaar tegen te hebben met Hans Gomperts en zijn vrienden - grote *fans* van Ter Braak en Du Perron - in zee te gaan, iets wat op groot verzet bij Hermans stuitte.

Toen er aan het slot van de zesde jaargang van *Criterium* aan het bestaan van dit blad een einde kwam, gingen hun wegen definitief uiteen. Morriën bleek daarbij meer voor Gomperts' literaire uitgangspunten te voelen dan voor die van Hermans. In 1998 deelde hij hierover mee: 'Ik kon me meer verenigen met de instelling van Gomperts tegenover de literatuur, omdat hij duidelijker door Angelsaksische schrijvers beïnvloed was dan Hermans, die toen vooral door Sartre en het existentialisme *angehaucht* werd. En de essays van Gomperts spraken me meer aan dan de klaroenstoten van Hermans. Zo vond ik diens essay "Snerpende kritiek" wel interessant om te lezen en te publiceren, maar ik was het er niet mee eens.'[52]

Morriën, voor wie *Forum* een soort leerschool geweest was, bleef de erfenis van dat blad grotendeels trouw, terwijl Hermans, die deze erfenis al eerder ter discussie gesteld had, meer irrationele, meer absurde gebieden van het leven wilde verkennen dan door de schrijvers rond *Forum* en hun navolgers waren verbeeld. De omstandigheid dat het surrealisme indertijd in de kring van *Forum* op grote weerstand was gestuit, was voor Hermans, die sterke affiniteit met deze beweging voelde, een signaal om een andere richting op te gaan.

Natuurlijk waren er ook in het werk van Ter Braak en Du Perron allerlei irrationele elementen aanwezig geweest en hadden zij beiden dat ook erkend, maar tegelijkertijd waren zij zich scherp bewust geweest van de gevaren van een irrationele houding in het werkelijke leven. Zij zagen die vooral gerealiseerd in de politieke en levensbeschouwelijke praktijk van de jaren dertig. In die tijd immers traden de nationaal-socialisten en communisten op als de representanten van een altijd al bestaande irrationele on-

derstroom van collectieve gevoelens, die intussen een bovenstroom bleek te zijn geworden. Om daartegen weerstand te bieden, hadden Ter Braak en Du Perron ook in de kunst, waarin de persoonlijkheid - ‘de vent’ - zich zo direct mogelijk moest uitspreken, voor helderheid gepleit, voor ontmaskering van alles wat mythisch was en daarmee ook tegen alles wat zich aan rationele controle onttrekt.

Adriaan Morriën met zijn bewondering voor de denkers van de Verlichting kon zich daarin uitstekend vinden. Rob Molin, die een uitvoerige studie van Morriëns literaire standpunten gemaakt heeft, concludeerde over hem, ‘dat hij aansluit bij de belangrijkste opvattingen van *Forum*. Zijn interesse gaat dan ook uit naar de mens achter de auteur, die het kunstwerk nooit mag gebruiken om zich te verschuilen. In principe biedt de literaire tekst een uitstekende mogelijkheid om de schrijver te ontmoeten.’[53]

Terwijl Morriën dus vooral door de ideeën van *Forum* geïnspireerd werd, wilde Hermans ook andere wegen gaan. Los van allerlei persoonlijke wrijfpunten lijkt hierin de oorzaak van hun artistiek uit elkaar groeien te liggen. Het einde van *Criterium* vergrootte Hermans' isolement, maar markeerde tegelijkertijd het moment dat hij als schrijver zijn eigenzinnige en unieke vlucht kon beginnen. Zo bezien betekende wat in menselijk opzicht een drama was, in artistieke zin een bevrijding.

Want een drama was het zeker. Hermans, op dat moment zevenentwintig jaar en een schrijver die zich in veel opzichten nog waar moest maken, voelde zich door de andere redacteuren - maar vooral door zijn vriend Morriën - verraden. Verraden omdat hij zelf aan de zijlijn kwam te staan, verraden ook omdat hij het gevoel had dat dit alles buiten hem om geregeld was. Dat vooral ook heeft de scherpte van de latere polemiek tussen hem en Morriën bepaald.

Bekijken we ook in dit opzicht wat er zich indertijd heeft afgespeeld, dan is duidelijk dat Hermans bij zijn terugkeer in Nederland voor het blok gezet was: het blad waarvan hij de meest productieve redacteur genoemd kon worden, bleek er niet meer te zijn. Maar was het ook zo dat hij van tevoren niet op de hoogte was geweest van wat er te gebeuren stond?

In 1955 schreef Adriaan Morriën in zijn brochure *De gruwelkamer van W.F. Hermans of ik moet altijd gelijk hebben*: ‘Tijdens Hermans' verblijf in Canada werden de laatste nummers van *Criterium* gepubliceerd. Bij Van der Veen, Van Rantwijk noch mij bestond het verlangen het tijdschrift bij een andere uitgever voort te zetten. Integendeel, wij wilden er het liefst mee ophouden. Het was trouwens de vraag of een andere uitgever er, gezien de situatie in de tijdschriftenwereld, iets voor zou hebben gevoeld het blad voor zijn rekening te nemen. Na overleg met Van der Veen en Van Rantwijk

schreef ik W.F. Hermans omstreeks November 1948, dat ik opnieuw contact had gezocht met de mensen van *Libertinage*. Uit een voorzichtigheid, die ik tegenover andere vrienden niet in acht neem, heb ik van die brief een copie bewaard. Hermans heeft er nooit op gereageerd. Hij had in Canada vermoedelijk andere zorgen aan zijn hoofd dan het voortbestaan van *Criterium*.'[54]

Hermans merkte hierover in zijn *Mandarijnen op zwavelzuur* op: 'Morriën beweert in zijn brochure dat hij mij "omstreeks November 1948" bericht heeft, dat hij opnieuw contact met *Libertinage* had gezocht, dat hij van die brief een copie heeft en dat ik er nooit op heb gereageerd.

Hij heeft geen copie van die brief: anders zou hij de datum nauwkeurig weten en bovendien zou hij mij die brief bij mijn terugkomst onder de neus hebben gedrukt. Hij liegt. Die brief heeft nooit bestaan.

Hij schreef mij voor het laatst op 17 oktober '48. In deze brief staat alleen:

"Ik heb ook met mensen van *Libertinage* een informatief gesprek gehad". Wat er besproken was *schreef hij niet*! Wel schreef hij: "Ik houd je natuurlijk geregeld van alles op de hoogte". Maar het was het laatste dat hij schreef.

Doordat ik op reis was in de Verenigde Staten, kon ik hem pas de 14e november antwoorden. Een brief van 7 pagina's, kwarto, compres getypt. Thans beweert het evangelie van Morriën dat ik het in Canada te druk had met andere dingen om brieven te kunnen schrijven! Hosanna! - Maar ik schreef hem dat ik mij voor mijzelf niets voorstelde van publicatiemogelijkheden bij de "weduwen, wezen en erfgenamen" van *Libertinage*.

Morriën heeft mij in het geheel niet meer op de hoogte gehouden (Van der Veen en Van Rantwijk schreven mij nooit). Morriën heeft mijn brief van 14 november nooit beantwoord.'[55]

In 1992 deelde Adriaan Morriën over de brief die hij omstreeks november 1948 aan Hermans geschreven zou hebben, mee: 'Die brief is inderdaad onvindbaar en ik moet aannemen dat hij niet geschreven is. Ik wist dat Hermans in december terug zou keren, want dan vriezen in Canada de havens dicht, en daarom dacht ik: "Voordat die brief bij hem is, gaat er veel tijd overheen. Ik vertel het hem wel, als hij in Amsterdam terug is." Blijkbaar heb ik die brief niet gestuurd.'

Zoals eerder in dit hoofdstuk gebleken is, moet de beslissing om *Criterium* in *Libertinage* te laten opgaan, uiterlijk begin december genomen zijn. Een brief deed er in die tijd ongeveer vijf dagen over om Canada te bereiken. Morriën had Hermans, die eerst halverwege december naar Nederland vertrokken zal zijn, dus nog kunnen inlichten. Maar heel goed denkbaar is dat hij geen idee had wanneer Hermans precies op de boot stappen zou.

Daarbij blijft het natuurlijk de vraag of Hermans niet het recht had over

het lot van *Criterium* mee te beslissen. Duidelijk is dat het antwoord daarop positief moet zijn, maar de zaak wordt gecompliceerd, doordat een beslissing snel genomen moest worden: de nieuwe jaargang van *Libertinage* was immers al in aantocht. De meerderheid van de redactie, die voor het opgaan van *Criterium* in *Libertinage* was, meende aan Hermans' afwezigheid het recht te kunnen ontlenen buiten hem om een beslissing te nemen. Hermans, die verreweg het meest van iedereen in het blad gepubliceerd had, vond dat hij daarin gekend had moeten worden. In feite had hij daarin gelijk, maar er waren - met een lichte buiging naar vrouwe Justitia - wel ‘verzachtende omstandigheden’.

Hoe het ook zij, met de zesde jaargang was aan het bestaan van *Criterium* een einde gekomen. Ook al had de redactie zich vaak ontevreden getoond over het peil van haar blad, *Criterium* is naar mijn mening een van de boeiendste tijdschriften uit de naoorlogse periode geweest. Een - tenslotte stervende - zwaan, waarvan de schoonheid in die tijd zelf door vrijwel niemand gezien is...

Eindnoten:

1 Adriaan Morriën, december 1992.
2 Archief-NLMD.
3 *Criterium*, jg. 6, pag. 6-7.
4 *Id.*, jg. 6, pag. 32-33.
5 Doorslag van brief in archief-NLMD.
6 Archief-NLMD.
7 Doorslag van brief in archief-NLMD.
8 Archief-NLMD.
9 *Ibid.*
10 *Criterium*, jg. 6, pag. 66.
11 *Id.*, jg. 6, pag. 124-125.
12 Archief-NLMD.
13 *Ibid.*
14 Doorslag van brief in archief-NLMD.
15 *Criterium*, jg. 6, pag. 191.
16 Rob Nieuwenhuys, februari 1998.
17 *Criterium*, jg. 6, pag. 283.
18 *Id.*, jg. 6, pag. 312-313.
19 Archief-NLMD.
20 *Ibid.*
21 Archief-Erven Fokke Sierksma.
22 Archief-NLMD.
23 *Criterium*, jg. 6, pag. 366-378.
24 Morriën had het carbonpapier omgekeerd tussen twee bladen papier gestoken, zodat de tekst niet op het tweede, maar op de achterkant van het eerste blad gekopieerd werd.
25 Doorslag van brief in archief-Adriaan Morriën.
26 Archief-NLMD.
27 Archief-Adriaan Morriën.
28 Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur, supplement*, pag. 39-40. Parijs, 1983. Zie ook: Gerard Reve, *Schoon schip 1945-1984*, pag. 311-312. Amsterdam, 1984.
29 *Criterium*, jg. 6, pag. 446.
30 Doorslag van brief in archief-Adriaan Morriën.
31 *Vrij Nederland*, 9 oktober 1948.
32 Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* (2de druk), pag. 198. Amsterdam, 1967.
33 Te weten.
34 Omwille van het geld.
35 Archief-Adriaan Morriën.

36 Doorslag van brief in archief-Adriaan Morriën.
37 Archief-NLMD.
38 Harry Mulisch, *Mijn getijdenboek*, pag. 56. Amsterdam, 1975.
39 Archief-Adriaan Morriën.
40 Op het omslag van het dubbelnummer 11-12 van deze jaargang zou worden meegedeeld: 'De verantwoordelijkheid voor de redactie van het Septembernummer e.v. berustte bij Adriaan Morriën.'
41 *Criterium*, jg. 6, pag. 546-550.
42 *Id.*, jg. 6, pag. 593.
43 Adriaan van der Veen, februari 1993.
44 Archief-NLMD.
45 *Ibid.*
46 Adriaan Morriën, *De gruwelkamer van W.F. Hermans of ik moet altijd gelijk hebben*, pag. 42. Amsterdam, z.j. [1955].
47 Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* (2de druk), pag. 198-199. Amsterdam, 1967.
48 Archief-NLMD.
49 *Criterium*, jg. 6, pag. 625-628.
50 *Id.*, jg. 6, pag. 716-717.
51 *Id.*, jg. 6, pag. 743-745.
52 Adriaan Morriën, maart 1998.
53 Rob Molin, *Het heelal in de huiskamer. De poëticale opvattingen van Adriaan Morriën*, pag. 252. Hoensbroek, 1995.
54 Adriaan Morriën, *De gruwelkamer van W.F. Hermans of ik moet altijd gelijk hebben*, pag. 41-42. Amsterdam, z.j. [1955].
55 Willem Frederik Hermans, *Mandarijnen op zwavelzuur* (2de druk), pag. 198. Amsterdam, 1967.

Hoofdstuk 6
Libertinage (1): een tijdschrift voor vrienden

In 1937 werd bij gelegenheid van het lustrum van het Amsterdams Studenten Corps in theater Carré het toneelstuk *Liluli* van de pacifistisch gezinde Franse schrijver Romain Rolland opgevoerd. De bewerking van dat stuk was gemaakt door de eenentwintigjarige student Hans Gomperts in samenwerking met zijn medestudenten Frits - in de wandeling gewoonlijk 'Flap' - Dekking en Huyck van Leeuwen, die in de enige malen herhaalde opvoering glansrollen zouden vervullen. De bewerking van *Liluli* zou nog in hetzelfde jaar met tekeningen van Gerard Hordijk, die de decors en kostuums ontworpen had, door uitgeverij Contact gepubliceerd worden.

De intense vriendschap die bij gelegenheid van deze toneelvoorstelling tussen Gomperts, Van Leeuwen en Dekking ontstond, zou na tien bewogen jaren, waarin de Duitse bezetting hen soms ver uiteendreef, tot de oprichting van *Libertinage* leiden: een tijdschrift dat - meer dan meestal bij literaire bladen het geval is - niet alleen uit vriendschap geboren werd, maar ook in de eerste plaats voor vrienden bedoeld was.

Omdat Gomperts en Van Leeuwen als de twee centrale figuren in *Libertinage* optraden - Dekking bleef grotendeels aan de zijlijn -, ligt het voor de hand wat uitvoeriger op de levensgeschiedenis en de persoonlijkheid van deze beide vrienden in te gaan.

Jaren van samenzijn en van scheiding

Henri Albert Gomperts (1915-'98) was in het gezin van een Amsterdamse advocaat geboren. Hij bezocht het - toen pas opgerichte - Vossius Gymnasium, waar hij Nederlandse literatuur gedoceerd kreeg door de dichter en essayist D.A.M. Binnendijk, die zijn belangstelling voor boeken en schrijvers sterk stimuleerde. Nadat Gomperts in 1933 het gymnasium-alfa diploma behaald had, liet hij zich voor de rechten-studie inschrijven aan de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam.

Gomperts' vriend Wilhelmus Frederik van Leeuwen (geb. 1916) was afkomstig uit Rijswijk. Hij groeide op in Delft, waar zijn vader directeur van de Gist- en Spiritusfabriek was. Hij bezocht daar het Stedelijk Gymnasium en ging na het behalen van het einddiploma rechten studeren in Amsterdam.

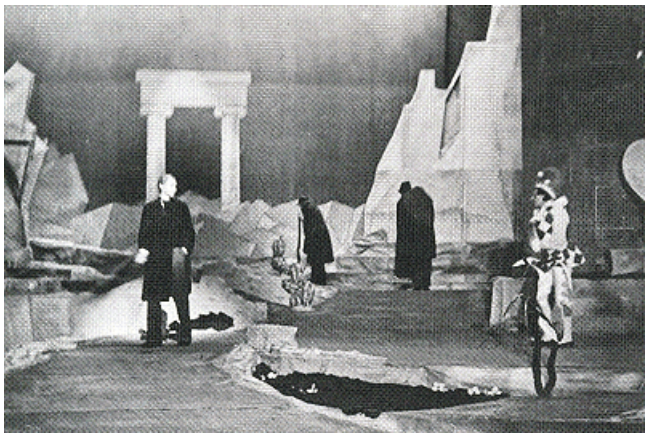

Opvoering van *Liluli* in Carré. Links Huyck van Leeuwen, rechts Frits Dekking.

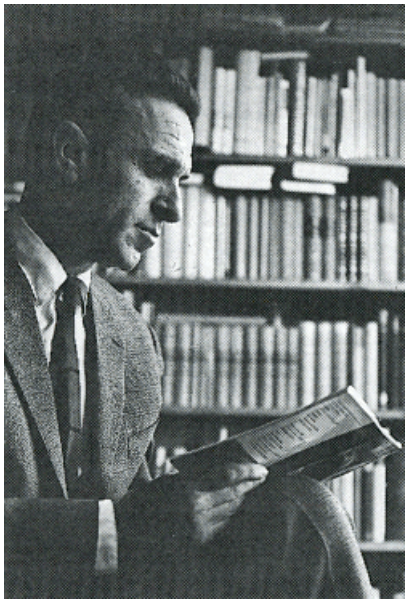

H.A. Gomperts

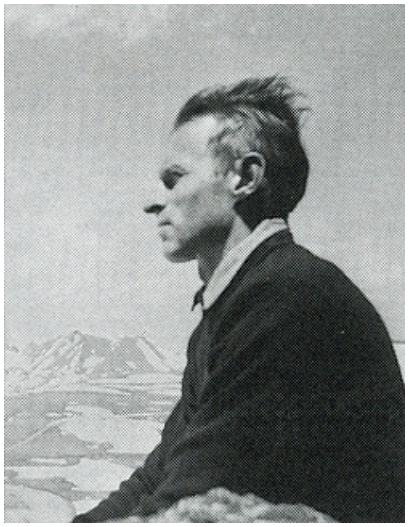

W.F. van Leeuwen

Van Leeuwen werd er lid van het Studenten Corps en ontmoette onder de tweedejaars die hem ontgroenden, Hans Gomperts, die vier maanden ouder dan hijzelf was. Tot vriendschap tussen hen beiden kwam het toen nog niet. Omdat er in het dispuut Unica, waarbij Van Leeuwen zich aangesloten had, al twee leden waren met de naam 'Willem', ontstond er bij zijn komst een klein probleem. Dat werd opgelost, toen bedacht werd dat Van Leeuwen op Singel 306 woonde - een adres dat ook in Jacob van Lenneps beroemde historische roman *Ferdinand Huyck* voorkomt -, zodat hij voortaan 'Huyck' genoemd zou worden.

Ook de medische student Frits Dekking, geboren in 1913 en dus enkele jaren ouder dan Gomperts en Van Leeuwen, dankte zijn roepnaam 'Flap' aan de inventiviteit van zijn dispuutgenoten. Hij kreeg die naam, omdat al een broer van hem in hetzelfde dispuut, Breero, zat en die broer heette nu eenmaal Flip.

In 1998 vertelde Dekking dat hij en verscheidene andere studenten er in die tijd op uit waren het Corps ingrijpend te veranderen: 'Het was een vervelende kakkerstroep en we hebben er met een stel mensen iets prettigs van weten te maken.'[1]

Over een ontmoeting met hem en Hans Gomperts in deze jaren schreef Adriaan van der Veen in zijn autobiografische boek *Blijf niet zitten waar je zit* (1972): 'Het meest bewonderde ik bij beiden hun air van ingewijden, eigen aan het studentenmilieu, maar bij hen, vond ik, op een superieure manier. Zij drukten zich uit in een soort geheime taal, hun grapjes waren gebaseerd op de intimiteit van hun eigen kring. Ook al stelde hun toon van samenzweerders niet veel voor, zoals ik later ben gaan inzien, toch hoorde die benijdenswaardig bij deze vriendschap die op zekerheid was gebouwd, het vertrouwen dat ze in hun wereld veilig waren, zodat ze die openhartig konden beoordelen en bespotten.'[2]

In hetzelfde jaar waarin Van Leeuwen, Dekking en Gomperts vriendschap met elkaar sloten, publiceerde de laatste in het roemruchte studentenblad *Propria Cures*, waarvan hij redacteur geworden was, een waarderend artikel over Menno ter Braak. Dat artikel was getiteld 'Uzzeltje' - naar een figuur uit een kinderliedje - en zou later opgenomen worden in Gomperts' essaybundel *Jagen om te leven* (1949).

Als ex-redacteur van *Propria Cures* kreeg Ter Braak het nummer met Gomperts' bijdrage toegestuurd, waarop hij zo opgetogen reageerde dat hij bij drukker Clausen een aantal extra-exemplaren bestelde die hij aan zijn vrienden toestuurde. Kort daarna leerden Gomperts en Ter Braak elkaar ook persoonlijk kennen, waarna er nog verscheidene ontmoetingen in Den Haag en Amsterdam zouden volgen.

Het was voor Gomperts ook een bijzondere dag toen hij Ter Braaks vriend E. du Perron, die met Elisabeth de Roos - een achternicht van Gomperts' moeder - getrouwd was, voor het eerst ontmoette. Kort nadat Du Perron in september 1939 uit zijn tropische ‘land van herkomst’ teruggekeerd was, stelde Ter Braak Hans Gomperts in het Amsterdamse hotel ‘Parkzicht’ aan Du Perron, diens vrouw en diens vriend Fred Batten voor.

Op uitnodiging van Ter Braak, die redacteur van *De Vrije Bladen* was, publiceerde Gomperts in 1939 zijn dichtbundel *Dingtaal* als cahier van die reeks. In dezelfde reeks verscheen in februari 1940 Gomperts' essay *Catastrofe der scholastiek*, een verdediging van Ter Braak tegen een scherpe aanval van Anton van Duinkerken in het literaire tijdschrift *De Gemeenschap*.

In Amsterdam kreeg Gomperts al gauw bezoek van zijn nieuwe vriend Du Perron; zij ontmoetten elkaar ook in de Universiteitsbibliotheek (waar Du Perron gegevens over Multatuli bestudeerde) en in de eerste maanden van 1940 was Gomperts herhaaldelijk de gast van het echtpaar Du Perron in Den Haag en in Bergen.[3] Ook Huyck van Leeuwen ontmoette samen met Gomperts Du Perron één keer in een Bergens café.

In de meidagen van 1940, bij de inval van de Duitsers, logeerden Gomperts en Van Leeuwen in een pension in Wijk aan Zee om zich op de laatste tentamens vóór het doctoraal voor te bereiden. Op dinsdag 14 mei wist Gomperts, die van joodse afkomst was, samen met andere joodse vluchtelingen in een auto IJmuiden te bereiken.

Hij vertelde in 1997: ‘Daar heerste een apocalyptische sfeer. De winkels werden er geplunderd en in de verte zag je boven Amsterdam de rookwolken hangen.’[4] Gomperts slaagde er daarna in naar Engeland te ontkomen.

Ook Van Leeuwen, die met een andere auto meegereden was, lukte het op een boot te komen, maar deze bleef onverrichter zake in IJmuiden liggen. Hij keerde naar zijn ouderlijk huis in Delft terug en zou kort daarna afstuderen. Later in de bezettingstijd deed hij nog verscheidene pogingen naar Engeland over te steken, maar ook nu lukte dat niet.

Van Leeuwen, die niet joods is, had in de oorlog enkele baantjes en las veel. Ook hielp hij mensen aan clandestiene bonkaarten en zorgde hij voor onderduikadressen voor onder anderen Gomperts' ouders. Later moest hij ook zelf onderduiken.

Gomperts op zijn beurt raakte in Londen betrokken bij het Nederlands Legioen, de voorloper van de Prinses Irenebrigade: hij registreerde eerst dienstplichtigen en diende daarna korte tijd als fuselier.

Omdat hij merkte dat het nog jaren zou duren, voordat de brigade enige krijgshandeling zou verrichten, keerde hij terug naar het Nederlandse ministerie van Koloniën, waar hij al eerder werkzaam was geweest. In 1942

vertrok hij voor dat departement naar de Verenigde Staten, waar hij beurtelings in New York en Washington gedetacheerd werd. Bovendien maakte hij in 1944 als secretaris van oud-minister Welter een uitvoerige rondreis door Zuid-Amerika. Hoewel Gomperts in deze jaren dus de kans kreeg veel van de wereld te zien, leefde hij tegelijkertijd in grote zorgen over de lotgevallen van zijn familie in Nederland.

Tijdens zijn verblijf in de Verenigde Staten ontdekte Gomperts de kritieken van de Amerikaanse essayist Edmund Wilson, waardoor hij sterk geboeid werd. Deze placht een te bespreken boek niet als aanleiding te gebruiken tot het uiteenzetten van zijn eigen opvattingen - zoals Menno ter Braak vaak gedaan had -, maar zich in de eerste plaats te concentreren op motieven en thema's in het boek zelf.

Later in de oorlog in Londen teruggekeerd, maakte Gomperts samen met de essayist Arthur Lehning en de latere minister van Buitenlandse Zaken mr. J.W. Beyen plannen voor de uitgave van een literair tijdschrift dat ‘Buitengaats’ zou heten, maar dat nooit verschenen is. Behalve ambtelijke rapporten schreef Gomperts in de oorlogsjaren ook verzen, die in 1946 in de bundel *Van verlies en dood* verzameld zouden worden.

Kort na de bevrijding vernam hij dat zijn ouders de oorlog overleefd hadden, maar dat een halfbroer met vrouw en kinderen was omgekomen. In juni 1945 keerde hij vanuit Londen in Nederland terug.

Hij betrok in Amsterdam een zolderkamer in een huis aan de Amstel waar ook Huyck van Leeuwen woonde, en nam na al die oorlogsjaren, waarin hij zijn werk als ambtenaar vaak met gemengde gevoelens verricht had, ontslag bij het departement.

Gomperts keek er in die tijd naar uit als schrijver te gaan leven, opgaand in zijn lectuur en andere liefhebberijen en genietend van het hernieuwde contact met zijn vrienden. Hij had veel boeken van buitenlandse auteurs gelezen en beschikte over een aanstekelijke humor, die nog door een licht ironische oogopslag ondersteund werd.

Tot de schrijvers die Gomperts in die eerste periode na de bevrijding ontmoette, behoorden Adriaan Morriën en Willem Frederik Hermans. De laatste was bijna zes jaar jonger dan hijzelf.

Het meeste contact had Gomperts intussen met zijn vriend Huyck van Leeuwen, die ook sterk in buitenlandse literatuur geïnteresseerd was. Hij had zich bovendien in de afgelopen jaren uitvoerig in allerlei ontwikkelingen in de eigentijdse filosofie - met name het existentialisme - verdiept.

Intussen was de vroegere minister van Justitie in het eerste kabinet-Gerbrandy dr. G.J. van Heuven Goedhart, met wie Gomperts in zijn Londense tijd in onmin geraakt was, na de bevrijding tot hoofdredacteur van *Het*

Parool benoemd. De journalist Max Nord, die bij die krant werkte en veel van Gomperts verwachtte, wilde deze graag als redacteur letteren hebben en bracht beiden daarom in het voorjaar van 1946 met elkaar in contact: er volgde een uitvoerig gesprek vol verzoenende woorden, waarbij Gomperts tot zijn verrassing werd uitgenodigd correspondent van *Het Parool* in Parijs te worden. Max Nord zag daarmee zijn gedroomde redacteur alsnog verdwijnen.

Na aankomst in de Franse hoofdstad ontmoette Gomperts de tekenares Willempje Huikeshoven, die werkte onder de naam ‘Huik’ en die door vrienden ‘Huikje’ genoemd werd. Met haar zou hij kort daarna trouwen. De gelijkluidendheid van de naam ‘Huik(je)’ en die van Gomperts' vriend Huyck van Leeuwen zal daarbij louter coïncidentie geweest zijn.

Plannen voor een nieuw tijdschrift

Hoewel Gomperts in de jaren na de oorlog geregeld in *Criterium* publiceerde, had hij het plan uit het laatste oorlogsjaar om een eigen tijdschrift op te richten, nog niet losgelaten. Hij dacht daarbij aan een blad waarin een ander klimaat zou heersen dan in *Criterium*. Gomperts deelde hierover in 1997 mee: ‘Door mijn verblijf in Amerika en Engeland had ik veel belangstelling voor de Angelsaksische literatuur gekregen. Bovendien wilde ik dat het blad ruime aandacht zou besteden aan filosofische ontwikkelingen.’

Hij legde in de eerste maanden van 1947 het plan een tijdschrift op te richten aan Huyck van Leeuwen voor, die in die tijd in Amsterdam gegevens verzamelde voor een boek over de geschiedenis van de Nederlandse Scheepsbouw Maatschappij. Deze reageerde met enthousiasme op Gomperts' plan.

Daarbij waren beide vrienden het erover eens dat het de voorkeur verdiende het blad met niet meer pretenties te presenteren dan waargemaakt zouden kunnen worden en dat het zich in de eerste plaats tot een kring van geestverwanten moest richten. Om de financiering te vergemakkelijken zou mogelijk een beroep gedaan kunnen worden op sommige medewerkers of andere particulieren.

Als voorlopige naam voor het tijdschrift werd gedacht aan ‘Het Paard van Troje’ of ‘Het Trojaanse Paard’, waarbij dus duidelijk is dat aan het geheel van literaire jongerenbladen in die tijd de weinig benijdenswaardige rol van het belegerde Troje toebedeeld werd.

‘Wij moeten ook scherpe polemiek hebben’

Een aardig beeld van de tijdschriftplannen komt naar voren uit een brief van vier kantjes, die H.A. Gomperts op 14 maart onder de ironische aanhef ‘Zeer geachte Letterkundige’ aan W.F. van Leeuwen schreef. Hierin somde hij een reeks van mogelijke medewerkers op, onder wie Elisabeth de Roos, M. Vasalis, Belcampo, Simon Carmiggelt, Jan Emmens en Jacques Gans, die evenals Gomperts zelf in Parijs woonde.

Dat Gans over uitgesproken en vaak fel omstreden politieke meningen beschikte, bleek daarbij voor Gomperts geen bezwaar te zijn: ‘Over Gans als medewerker moeten wij eigenlijk nog eens praten of uitvoerig schrijven. Ik geloof nìet, dat je hem van politieke zaken zou kunnen afhouden. Ik ben er *vóór* om die op te nemen. Iedere anarchistische of zéér linkse opinie is mij welkom, short of communism. Maar hoe denk jij daarover? En de uitgever, mitsgaders geldschieters? Het innemen v.e. standpunt t.a.v. Indonesië, dat deze heren niet bevalt, lijkt mij b.v., moet steeds *mogelijk* zijn.’

Hierna merkte hij nog over de uitgangspunten voor het blad op: ‘Ik geloof niet, dat we ons in de eerste plaats op politiek moeten toeleggen, maar ik geloof ook niet, dat we dat onderwerp a priori moeten uitschakelen en daardoor het blad ontmannen. Daarom lijkt mij een zo groot mogelijke onafhankelijkheid van uitgevers, commissarissen e.d. gewenst. Ik zou graag willen weten, wat jij daarvan vindt.’

Dat Gomperts nog maar weinig zin had aan *Criterium* mee te werken, wordt duidelijk uit wat hij hierna over een ontmoeting met twee redacteuren van dit tijdschrift schreef: ‘Verder ben ik je nog een verslag schuldig van mijn gesprek met Adr. v.d. Veen en Arthur van Rantwijk. Beiden waren volkomen buiten staat zich tegen mijn aanvallen op *Criterium* en Hermans te verdedigen. Het was eigenlijk zielig met wederzijdse beschuldigingen: “Ik was er ook tegen, maar jij steunt me ook niet genoeg,” en “Dat heb ik nooit gezien, want dat was voor mijn tijd aangenomen” en “Dat heb ik *ook* niet gezien, want ik dacht, dat ik dat wel aan Morriën kon overlaten”, etc. Met als resultaat, dat ik veel completer met Criterium gebroken heb dan ik van plan was. En deze les voor ons tijdschrift: *niets* toe te laten, wat we niet *beiden* gezien en goedgekeurd hebben en ook *elkaar* zonder pardon op de vingers tikken.’

Strijdbaar voegde hij er nog aan toe: ‘Verder heb ik *alle* hollandse rotboekjes nodig, poëzie en romans om uit elkaar te rijten.’

Hierna schreef hij over de naam van het komende tijdschrift - met een verwijzing naar de polemische rubriek ‘Het ei’ van het jongerenblad *Columbus* -: ‘Heet ons tijdschrift: “Het Paard van Troje” of “Het Trojaanse Paard”? Ik geloof, dat het tweede beter is, zo prettig veel a's en geen analogie

met het Ei van Columbus. Overigens moeten bezwaarmakers tegen de titel bedenken, dat titels *nooit* leuk zijn: De Gids, De Nieuwe Gids, De Beweging, Het Getij, De Gemeenschap, Forum, enz. En deze titel is een *heel* klein beetje aardig.'

Verder suggereerde Gomperts, dat het redactiesecretariaat - als het voor Van Leeuwen te veel werk zou opleveren - misschien verzorgd zou kunnen worden door Kees Lekkerkerker, de redactiesecretaris van *Proloog*, dat juist in die tijd verdwijnen zou: 'Hij is *ideaal* voor drukproeven en allerlei accuratesse. Voor mij is dit een belangrijk punt: absolute vlekkeloosheid in orthografie, feitelijkheden, etc. De inhoud mag *wild* zijn, maar de vorm, zowel stijl als verzorging, druk, etc. m.i. uitermate gekuist en exact. Doorwrocht. Dat kost veel tijd en aandacht. En alleen als die bij jou niet beschikbaar, ware aan Lek etc. te denken.' Kort daarna zou afgesproken worden dat Van Leeuwen, die met zijn vrouw Wendeline in Noordwijk aan Zee woonde, het redactiesecretariaat verzorgen zou.

Over eventuele medewerkers schreef Gomperts nog - met een verwijzing naar A. Roland Holst en Elisabeth de Roos -: 'Janie? Hij komt in April terug uit Z-Afrika en Bep zou hem misschien kunnen vragen. Poëzie, of, misschien nog beter: impressie's. Hij zou het misschien doen uit sympathie... Vestdijk? Alleen als hij iets heel goeds heeft. Niet het gewone gevestdijk. Spreek vooral ook met Flap. Wij moeten ook *scherpe polemiek* hebben. Hij kan dat best. Scherpe polemiek geeft bekendheid, iedereen wil het lezen, geeft vóór en tegenstanders etc. Commercieel dus erg goed. Verder amusant en soms ook niet overbodig.'[5]

Hierna werden in het voorjaar van 1947 de plannen meer concreet. Van Leeuwen en Gomperts polsten verscheidene vrienden en bekenden met de vraag of zij voor het tijdschrift belangstelling hadden. Daartoe behoorden Elisabeth de Roos en J.H.W. ('Ivo') Veenstra. Ook de essayist Jacques de Kadt werd voor medewerking benaderd.

'Laat ik je overigens in vertrouwen vertellen'

Een van degenen die ook voor het nieuwe tijdschrift gepolst werden, was de zesentwintigjarige journalist Henk van Galen Last (1921-'89), die in Bandoeng geboren was. Van Galen Last, die tijdens zijn middelbare-schooltijd in Den Haag vooral door het werk van Ter Braak gegrepen werd en kort daarna de boeken van Du Perron ontdekte, was zo verheugd over het tijdschriftplan van Gomperts en Van Leeuwen dat hij er alleen met de uiterste moeite zijn mond over kon houden.

Dat bleek op zaterdag 26 april, toen in het *Haagsch Dagblad* een artikel

van hem gepubliceerd werd waarin de komst van een nieuw tijdschrift min of meer aangekondigd werd. Het artikel verscheen onder de kop ‘Ter Braak, Du Perron en onze letteren’ met als veelzeggende onderkop: ‘Gevraagd: een nieuw tijdschrift’.

Van Galen Last schreef hierin: ‘Er is veel geklaagd over het groote aantal literaire bladen, dat in ons land verschijnt. Ik ben van meening, dat er nog altijd niet genoeg zijn, zoolang het eene tijdschrift, dat wij nòòdig hebben, ontbreekt. En wat al de nu bestaande bladen missen, is, afgezien nog van andere bezwaren, vooral doeltreffende critiek!’

Hij nam hierna een staaltje van eigentijds recenseren kritisch onder handen, waarna hij opmerkte dat vooral de dood van Ter Braak en Du Perron de weg geplaveid had ‘voor lieden, die de literatuur straffeloos hanteeren als middel om er te komen’.

Het artikel ging hierna over in een dialoog, waarbij een gefingeerde gesprekspartner opmerkte dat er misschien ergens op een HBS of gymnasium al ‘een paar jongens’ zaten die de plaats van deze twee coryfeeën in de toekomstige kritiek zouden kunnen innemen. Daarop antwoordde degene die kennelijk het standpunt van Van Galen Last weergaf: ‘Verstandig gesproken. Maar laat ik je overigens in vertrouwen vertellen, dat ik er van overtuigd ben, dat die plaatsvervangers al tot rijpheid gekomen zijn, en dat ons binnenkort wellicht belangrijke gebeurtenissen in onze letteren te wachten staan.’

De gesprekspartner merkte hierna op: ‘Maar waarvoor dan die tirade, waarmede je bent begonnen? Met die wetenschap voor oogen had je kunnen volstaan door rustig te constateeren: it stinks at the moment, maar binnenkort komt er een frissche wind opsteken.’

Daarop antwoordde op zijn beurt weer het *alter ego* van Van Galen Last: ‘Misschien heb je gelijk, maar je moet dan weten, dat die zaak nog niet heelemaal op pooten is gezet, zoodat ik vind, dat ik best wat kan stangen. Daarbij waarschuw ik tegelijk de tegenpartij, dat er iets te wachten staat. Als kind al heb ik er genoegen in geschept, vechtersbazen tegen elkaar op te hitsen, vooral als ik van te voren wist, dat de partij, die ik niet uit kon staan, het zou verliezen.’

Hoe Van Galen Last over de richting dacht waarin het door hem zo begeerde tijdschrift zich zou moeten ontwikkelen, bleek uit de rest van het artikel: ‘Een literaire beweging, die, zich bewust van wat ons mankeert, vooral critisch op zou treden, blijft op het oogenblik, gegeven de stand van ons geestelijk leven, niets anders over dan zich aansluiten bij Du Perron en Ter Braak. Een nieuw blad, dat de bezem zou halen door het stof waaronder onze literatuur steeds meer bedolven wordt, kan niet anders dan een soort

herboren “Forum” zijn. Het komt er niet zoo zeer op aan het programma van “Forum” over te nemen, als wel zich te laten leiden door den geest, die door dat tijdschrift voer.’

En verder - met opnieuw een verwijzing naar Ter Braak en Du Perron -: ‘Gevraagd worden dus: critische beschouwingen over werk en persoonlijkheid van de twee belangrijkste figuren uit de Nederlandsche letteren van deze eeuw, beschouwingen waarin tegelijk afgerekend zal worden met de verschillende misverstanden, die er om deze figuren in omloop zijn. Ik denk hierbij dan aan het eenige voortreffelijke essay, dat sinds de bevrijding over deze, èèn van deze figuren verschenen is in “Criterium”, met name “Menno Ter Braak en het misverstand” van H.A. Gomperts, die met zijn paradoxale en ironischen geest niet alleen verwantschap aan zijn beide meesters toont, doch zich onmiskenbaar ook op hun plan beweegt. Hier is een voorbeeld, dat niet alleen mag en ook niet zàl blijven.’[6]

Uit dit alles kan worden opgemaakt dat voor Van Galen Last het blad van Ter Braak en Du Perron, *Forum*, vrijwel de onaantastbare status van een literaire openbaring had gekregen. Dat was voor Gomperts en Van Leeuwen zeker niet het geval. Beiden bewonderden Du Perron en Ter Braak, maar ze hadden op sommige aspecten van hun schrijverschap ook wel kritiek.

Geert van Oorschot

In dezelfde tijd waarin Gomperts en Van Leeuwen hun plannen voor een nieuw literair blad verder uitwerkten, liep er - zonder dat zij zich daarvan bewust waren - in Amsterdam een uitgever rond die er met popelend verlangen naar uitkeek om zelf de uitgave van een tijdschrift op zich te nemen: de zevenendertigjarige Geert van Oorschot.

Gerardus Adriaan van Oorschot (1909-'87) groeide op in een radicaal - links gezin in Vlissingen. Toen hij veertien jaar was, werd hij lid van de Jeugdbond voor Onthouding, die mede op initiatief van zijn vader opgericht was. In het tijdschrift van die bond, *De Jonge Onthouder*, begon Geert van Oorschot, die zich later tot een geduchte drinker ontwikkelen zou - een van de vele humoristische spelingen van het lot -, al snel gedichten en verhalen te publiceren.

Ook werkte hij mee aan het blad van de Vrijdenkersvereniging De Dageraad. Wegens algehele dienstweigering werd hij in 1929-'30 tien maanden in Scheveningen gevangen gezet.

In 1930 verscheen Van Oorschots dichtbundel *De turfgravers*, één jaar later gevolgd door de bundel *Gevangenis*. Kort daarna trouwde hij en sloot hij zich aan bij het arbeiders-schrijverscollectief Links Richten, dat hij in 1932

Geert van Oorschot

H. van Galen Last

Frits Dekking

weer verliet, toen het collectief toenadering tot het communisme begon te zoeken. Hij raakte in die tijd sterk onder de invloed van Jacques de Kadt, een van de voormannen van de - in 1932 opgerichte - Onafhankelijke Socialistische Partij (OSP), waarbij ook Van Oorschot zich aansloot. Na enkele jaren werd hij overigens weer uit die partij gezet.

Eind 1936 ging Van Oorschot werken bij de bibliofiele uitgever A.A.M. Stols, waarna hij twee jaar later overstapte naar Querido. Bij de laatste firma begon hij als pakknecht, waarna hij vertegenwoordiger werd en tijdens de bezettingsjaren - toen Querido zelf onderduiken moest - bedrijfsleider. In 1943 trouwde hij opnieuw, nu met Hilly Munneke.

In de laatste maanden van 1944 werkte Van Oorschot mee aan het blad *De Nieuwe Vrijheid*: deze naam was een hommage aan Jacques de Kadt, wiens bekende boek *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* kort vóór de oorlog verschenen was. In dit illegale blad publiceerden ook de essayist Sal Tas en de econoom J.M. den Uyl.

Na de bevrijding, in september 1945, startte Van Oorschot - in het begin samen met een zwager - met een eigen uitgeverij, eerst aan de Herculesstraat in Amsterdam-Zuid, waarna in december van hetzelfde jaar verhuisd kon worden naar het meer strategisch gelegen pand Herengracht 613 in het centrum van Amsterdam.

Intussen was Van Oorschot in juni 1945 het ‘onafhankelijk weekblad voor socialistische politiek en cultuur’ *De Baanbreker* gaan uitgeven. Dat blad zou ruim één jaar - tot september 1946 - blijven bestaan.

In deze naoorlogse periode werd Van Oorschot, bij voorkeur voorzien van een zwierige lavallière en een ongematteerde sigaar, in kringen van uitgevers en schrijvers een veelbesproken persoonlijkheid, die met zijn bulderende lach graag de aandacht trok. Door veel boekhandelaren werd hij bovendien als een ware grootmeester in het afzetten van ongewenste partijen literaire meesterwerken beschouwd.

Van Oorschots proefballonnetjes

Na het verdwijnen van *De Baanbreker* piekerde Van Oorschot over de mogelijkheid opnieuw een tijdschrift uit te geven, dat niet alleen aan de literatuur gewijd zou zijn, maar ook aan de politiek. Dat laatste had ermee te maken dat hij zich in die jaren van sterke Sovjet-expansie in Oost- en Midden-Europa grote zorgen maakte over het oprukkend communisme.

Nu zat de redactie van het literaire tijdschrift *Podium* in het voorjaar van 1947 in grote moeilijkheden. Ze wilde niet langer doorgaan met uitgeverij Van Gorcum in Assen, waarbij het blad sinds ruim een jaar uitgekomen

was, maar het lukte maar niet tot overeenstemming te komen met de hoofdstedelijke uitgeverij Contact. Van Oorschot rook zijn kans.

In april stelde hij de redactie van *Podium* voor dit tijdschrift voortaan uit te geven op voorwaarde dat een belangrijk deel van het blad met politieke beschouwingen gevuld zou worden. Hij wilde daarbij de redactie van *Podium* ingrijpend wijzigen. Een redactie, bestaande uit Fokke Sierksma en de essayisten Max Nord en Jacques de Kadt, zou volgens hem beter dan de bestaande redactie in staat zijn ook aan politieke vraagstukken voldoende aandacht te besteden. Vooral Jacques de Kadt en diens vriend Sal Tas stonden bekend als geharnaste bestrijders van de rode heersers in het Kremlin.

De essayist Fokke Sierksma, die sinds jaar en dag gewend was in de *Podium*-redactie de lakens uit te delen, had over Van Oorschots voorstel grote twijfels. Op 26 april - dezelfde dag waarop het zojuist genoemde artikel van Henk van Galen Last in het *Haagsch Dagblad* gepubliceerd werd - schreef hij aan zijn mederedacteur Gerrit Borgers: ‘Mijn mening is, dat ik wel zie dat je de politiek niet kunt omzeilen, dat ik ook geen kiekeboe wil spelen, maar dat wij de gelegenheid moeten hebben om ons eigen paadje in het WestEuropese oerwoud te hakken. De Kadt heeft zijn mening, ik probeer, of ik er ééntje kan fabriceren. Dat Anti-Stalinisme is het ergste niet. Maar het ééndimensionale, dat zit me in lui als De Kadt en Tas dwars.’

Sierksma vervolgde: ‘Toch is van Oirschot [Oorschot] de meest sympathieke uitgever; dat maakt het voor mijn gevoel zo moeilijk om te beslissen. Zitten we evenwel erg lang te meijeren, dan hebben we helemaal niets en dat gaat niet, na een plan de campagne, zoals dat laatst is opgesteld. We zouden al onze lijders aan anaemie zonder staalpillen laten zitten - voor ons geweten onverantwoordelijk.’

In een naschrift voegde Sierksma er nog aan toe - met een verwijzing naar directeur De Neve van uitgeverij Contact-: ‘Misschien is, wanneer Van Oirschot op zijn maatschappij blijft staan (het lijkt mij onmogelijk om ons van te voren vast te leggen op rekensommetjes als “meer dan de helft literatuur” = minstens ⅓ politiek hoe dan ook), het wenselijk dat De Neeve [Neve] nog eens met jullie komt praten. Laten we eerst maar onderdak zoeken bij de literatuur en haar uitgevers. Daar heb je nog de minste verplichtingen.’[7]

Had Sierksma in deze brief met sympathie over Van Oorschot geschreven, de volgende dag, 27 april, bleek uit een nieuwe brief van hem aan Borgers dat hij ook wel een bezwaar tegen deze uitgever had: ‘Idealisme en zakelijkheid lopen [...] bij hem nogal eens door elkaar, als ik me niet vergis.’[8] Omdat uitgeverij Contact kort daarna toch bereid bleek *Podium* uit te geven, liep deze poging van Van Oorschot dus op niets uit.

Daardoor niet uit het veld geslagen, liet hij even later ook een proefballonnetje op in de richting van *Criterium*. Hierbij vielen opnieuw de namen van Max Nord en Jacques de Kadt. Maar ook de redactie van *Criterium* bleek voor Van Oorschots voorstel nauwelijks warm te lopen.

Op maandag 12 mei schreef de redacteur van dit blad Willem Frederik Hermans in een brief aan zijn mederedacteur Adriaan Morriën over een gesprek dat hij enkele dagen eerder met Adriaan van der Veen gehad had: 'A.v.d.V. zei mij Zaterdag nog dat hij Donderdag a.s. niet op de conferentie bij v. Oorschot kon komen. Ik belde gisteren v. O. op en vandaag belde hij mij op, of het dan Zaterdag over een week kon. Ik heb maar gezegd: voorlopig wèl. Het zou een conferentie met De Kadt en Nord worden.'

Hermans voegde eraan toe - met een verwijzing naar zijn mederedacteuren Arthur van Rantwijk en Adriaan van der Veen -: 'Maar Arthur voelt niets voor de hele zaak, Adriaan ook niet en ik eigenlijk evenmin. Kun jij dit even met je bekende tact in orde brengen?'[9]

Het is me onbekend of de conferentie op zaterdag 24 mei nog doorgegaan is, maar in ieder geval liepen ook nu Van Oorschots plannen op niets uit.

De onheilstijding van Paul Rodenko

Kort nadat Geert van Oorschot geprobeerd had via *Podium* en *Criterium* zijn tijdschriftplannen meer *body* te geven, maakte Hans Gomperts in Parijs kennis met Paul Rodenko, die daar in oktober van het voorgaande jaar was gaan studeren. Rodenko maakte sinds enkele maanden deel uit van de *Podium*-redactie. Op verzoek van de redactiesecretaris van dit blad, Gerrit Borgers, die hoopte nieuwe, veelbelovende medewerkers voor *Podium* te winnen, ging Rodenko toen bij Gomperts langs om hem om geregelde bijdragen te vragen.

Gomperts vertelde hem bij die gelegenheid dat hij samen met W.F. van Leeuwen bezig was met de oprichting van een eigen tijdschrift. Gomperts: 'Toen ik dat aan Rodenko vertelde, was hij erg teleurgesteld. Hij heeft het zelfs als een soort verraad beschouwd.'

Na zijn bezoek aan Gomperts schreef Rodenko op 14 juni vanuit Parijs aan Gerrit Borgers: 'Met Gomperts heb ik gesproken, die voelt veel voor ons en zou ook zeker meegedaan hebben - als hij niet zelf bezig was een tijdschrift op te richten (met W.F. van Leeuwen). Het wordt volgens hem een heel onpretentieus tijdschrift, alleen bestemd voor kleine kring, maar enfin, je weet dat hij niet erg vruchtbaar is, dus hij zal wel geen uitstapjes buiten zijn eigen blad doen.'[10]

Kort na zijn gesprek met Rodenko reisde Gomperts naar Nederland in verband met een discussie over de betekenis van Sartre die tussen hem en Sem Dresden in de aula van de Gemeentelijke Universiteit van Amsterdam gehouden zou worden.

Zoals in het vierde hoofdstuk vermeld werd, mag aangenomen worden dat het tijdens Gomperts' verblijf in ons land tot gesprekken kwam tussen hem, John Meulenhoff en Adriaan Morriën over een mogelijk samengaan van *Criterium* en het door Gomperts en Van Leeuwen op te richten tijdschrift. Die gesprekken leverden tenslotte na veel vijven en zessen niets op.

Gomperts moet in die dagen het gevoel gehad hebben de meest begeerde vrijgezel van het literaire halfrond te zijn, want ook een ander aanzoek werd hem nog gedaan. En wel - opnieuw - door *Podium*.

Rodenko's bericht over het nieuwe tijdschrift had vooral bij Fokke Sierksma grote onrust gewekt: hij was bang dat Gomperts' blad te veel op zijn eigen tijdschrift zou gaan lijken en zich dus tot een onwelkome concurrent zou kunnen ontwikkelen. Het beste leek hem alsnog te proberen Gomperts tot medewerking aan *Podium* over te halen.

Vijftien dagen na Rodenko's onheilstijding, op 29 juni, schreef Sierksma vanuit Groningen aan zijn mederedacteuren Gerrit Borgers en Anne Wadman, die sinds half januari van dat jaar in een winkel annex krot - met de weidse naam ‘Podium Building’ - aan de Amsterdamse Looiersdwarsstraat woonden: ‘Er is een kleine kans, dat ik a.s. Zaterdagavond of nacht in de Looiersdwarsbunker opduik. In dat geval ben ik in Amsterdam om de oprichting van een nieuw literair tijdschrift met eenzelfde program als *Podium* zo mogelijk te verhinderen.’[11]

Na zijn bezoek aan Amsterdam en zijn gesprek met Gomperts schreef Fokke Sierksma op 9 juli aan Gerrit Borgers en Anne Wadman: ‘Gomperts was een volslagen mislukking, naar Anne al meegedeeld zal hebben.’

Intussen bleek uit de rest van zijn brief dat Sierksma toch nog niet alle hoop opgegeven had om Gomperts van zijn tijdschriftplannen af te houden en bij *Podium* te betrekken, waarbij hij in de richting van Borgers ook nog een licht verwijt inbouwde: ‘Als jullie kans zien om contact met Gomperts te krijgen, laat het dan in godsnaam niet. Wat heb ik een spijt dat Gerrits plannen om Elisabeth de Roos en hem te schrijven plannen gebleven zijn. Paul heb ik ook al over dezelfde kwestie geschreven, maar ben bang dat Gomperts al te ver op weg is.’[12]

Twee weken later, op 23 juli, schreef Hans van Straten op een briefkaart aan zijn vriend Max de Jong: ‘Apropos, Paul schreef mij vanmorgen dat *Gomperts* bezig is een tijdschrift op te richten, en dat schijnen al gevorderde plannen te zijn ook, want Zaterdag hebben ze in de Looyersdwarsstraat

[Looiersdwarsstraat] zitten confereren over hun houding tegenover dit tijdschrift.'[13] Al dat geconfereer van de *Podium*-redactie bleek tenslotte weinig op te leveren: Gomperts en Van Leeuwen waren vast van plan met hun onderneming door te gaan.

In 1998 zou Gomperts over 'al die paniekerige correspondentie van redacteuren van andere tijdschriften' schrijven: 'In die nogal agressieve concurrent, die zij blijkbaar in mij zagen, herken ik mijzelf absoluut niet. Het lijkt wel of ik in hun ogen een wolf in een schaapskooi was, terwijl wij in werkelijkheid - zo goed is mijn geheugen nog wel - allemaal schapen waren.'[14]

Jacques de Kadt als politiek chroniqueur

Intussen hadden Gomperts en Van Leeuwen besloten de politieke essayist Jacques de Kadt nog sterker dan al het plan was bij het blad te betrekken en hem een vaste rubriek aan te bieden.

Gomperts merkte hierover in 1997 op: 'Wij beiden hadden veel waardering voor De Kadts ideeën, ook al waren er wel eens punten van verschil. Zijn boek *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* hadden wij al in de jaren dertig gelezen. Hij had eerder dan veel anderen het gevaar van het fascisme en het communisme gezien. En daarmee waren we het eens.' Met De Kadt werd daarna afgesproken dat hij een geregelde kroniek over vooral de buitenlandse politiek verzorgen zou.

Jacques de Kadt (1897-1988), die op deze wijze een sterke invloed op de politieke oriëntatie van het tijdschrift krijgen zou, was afkomstig uit een joods gezin in Oss, waar zijn vader bedrijfsleider bij de firma Zwanenberg was. Toen hij zestien jaar was, verhuisde het gezin naar Haarlem. In die tijd - hij volgde een HBS-opleiding - las hij met veel instemming de boeken van Multatuli en kreeg hij steeds meer belangstelling voor de politiek.

Hoewel hij in het begin kritisch stond tegenover de Russische revolutie, vatte hij geleidelijk toch grote bewondering op voor de energie en wilskracht van Lenin. Het opstandige idealisme van de communiste Rosa Luxemburg, die in de Berlijnse troebelen van 1919 vermoord werd, maakte zo'n diepe indruk op hem dat hij zich kort daarna bij de Communistische Partij Holland aansloot.

In de jaren daarna maakte De Kadt, die met zijn tegendraadse en radicale uitspraken allerlei controverses graag op de spits dreef, een ware tournee langs politieke partijen.

Eerst stapte hij van de communisten over naar de SDAP: de reden daarvoor was dat hij intussen elk vertrouwen in het communisme verloren had en hoopte via de sociaal-democratie nog zoveel mogelijk van zijn maat-

schappelijke idealen te kunnen verwezenlijken. Vooral Stalins dictatuur had hem de ogen geopend voor de gevaren van de één-partijstaat die de Sovjet-Unie sinds 1917 geworden was.

Daarna zocht hij in het begin van de jaren dertig zijn toevlucht in de Onafhankelijke Socialistische Partij. In die periode werd hij - wegens een oproep aan soldaten en matrozen om zich achter de muiterij op het schip 'De Zeven Provinciën' te scharen - tot drie maanden gevangenisstraf veroordeeld.

Kort daarna richtte De Kadt samen met zijn vriend Sal Tas het tijdschrift *De Nieuwe Kern* op, waarin hij zijn ideaal van het 'cultuursocialisme' propageerde. Vanuit zijn voorkeur voor een individualistische levenshouding bepleitte hij een vorm van socialisme, waarin de grote, creatieve enkelingen de massa's zouden inspireren. De non-conformisten op allerlei gebied zouden daarbij een voortrekkersrol moeten vervullen.

Zoals dat ook het geval was voor Sal Tas, die in deze jaren zijn omvangrijke boek *Intellect en macht* (1937) publiceerde, telde voor De Kadt niet in de eerste plaats de massa, maar de persoonlijkheid: het socialisme was voor hem vooral belangrijk voorzover het de mensen de mogelijkheid verschaft hun eigen leven vorm te geven.

Met name in zijn meest beroemde boek *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (1939) gaf De Kadt zich van zijn maatschappelijke idealen rekenschap. Daarbij kwam hij tot een scherpe afwijzing van het fascisme en riep hij op tot verdediging van de grote cultuuridealen tegenover de op steeds meer consumptie gerichte verlangens van de 'maagmens'.[15]

In dezelfde periode werden op initiatief van E. du Perron plannen gesmeed om tot de oprichting van een tijdschrift te komen, waaraan zowel Du Perron en Ter Braak als De Kadt en Tas zouden meewerken. Hoewel De Kadt in vroeger jaren niet zonder venijnige spot over Ter Braaks politieke engagement geschreven had, bleken er tijdens een gezamenlijke vergadering tussen hun opvattingen grote overeenkomsten te bestaan: het blad zou zich vooral richten op de strijd tegen het nationaal-socialisme. De Kadt en Ter Braak polsten hierna uitgeverij Querido, maar de financiële barrières bleken zo groot te zijn dat van de uitgave van een tijdschrift niets zou komen.

De oorlogsjaren bracht De Kadt grotendeels in Oost-Indië door, waar hij in een interneringskamp opgesloten werd. Na de capitulatie van Japan bleken zijn ouders en een van zijn beide broers om het leven te zijn gekomen.

In maart 1946 keerde De Kadt naar Nederland terug, waar hij zich aansloot bij de sinds kort opgerichte Partij van de Arbeid en aan *De Baanbreker* en *Het Parool* ging meewerken. Hij ontmoette daarbij Max Nord, met wie

hij later bevriend zou raken. Deze merkte in 1997 over hem op: ‘Je denkt, als je De Kadt leest, dat het een zeer bijterige man was, maar het bleek een heel zachtmoedig iemand te zijn met een hoop humor. Ik voelde me erg bij hem thuis.’[16]

In deze periode trok De Kadt sterk de aandacht door zijn felle pleidooien om de Indonesische aspiraties naar vrijheid en onafhankelijkheid te begrijpen en met de nationalisten te gaan samenwerken. De eerste ‘politiële actie’ in de zomer van 1947 werd door hem als ‘een nationale schande’ gebrandmerkt.[17]

In januari 1948 zou De Kadt trouwen met de joodse Esther Stern, wier man tijdens de oorlog omgekomen was. De Kadt, toen vijftig jaar oud, was tot dan toe altijd ongetrouwd gebleven.

‘Ik vind niet, dat ik op andere fronten vechten kan’

Intussen waren er liefst twee nieuwe, voorlopige namen voor het tijdschrift van Van Leeuwen en Gomperts opgedoken: ‘De Libertijn’ en ‘Libertinage’. De laatste werd door Gomperts voorgesteld. Hij vertelde: ‘Ik wilde graag een naam hebben waar het begrip “vrijheid” in voorkwam. Het was tenslotte kort na de bevrijding. Bovendien zat er in die naam een verwijzing naar de sfeer van de achttiende eeuw, de tijd van de Verlichting. Vooral de manier waarop de filosofen in die periode tegen dogma's hadden aangekeken, sprak ons erg aan. We waren ook zeker anti-puriteins.’ En W.F. van Leeuwen: ‘Het blad moest vooral een symbool zijn van een manier van leven, van een leven in vrijheid.’[18]

Nu de besprekingen met John Meulenhoff en de *Criterium*-redactie en ook met Fokke Sierksma op niets waren uitgelopen, besloten Van Leeuwen en Gomperts nog vóór de terugkeer van de laatste naar Parijs contact op te nemen met de directrice van de Amsterdamse uitgeverij Querido, Alice von Eugen-Van Nahuys. Het gesprek dat ze daarna met haar in haar kantoor hadden, was veelbelovend: ze voelde in principe veel voor de uitgave van een blad en ze bleek bovendien veel bewondering te hebben voor de literaire kwaliteiten van Hans Gomperts.

Na deze ontmoeting schreef ze op 15 augustus aan W.F. van Leeuwen: ‘ik wil hier nog eens herhalen wat ik tegen U en de Heer Gomperts zei: ik wil dolgraag [e]en literair tijdschrift uitgeven. Ik wil dit zelfs op niet-commerciële gronden uitgeven.

Mijn tweede calculatie heeft echter uitgewezen, dat bij een abonnementental van 600, (en op een groter aantal mogen wij, meen ik, niet rekenen) bij een prijs van f. 15,-per jaar, er een jaarlijks verlies zal zijn van ± fl. 6000,-.

Hoewel ik bereid ben offers te brengen, in zoverre dat de gehele administratie zonder vergoeding door mijn personeel verricht zou worden en ik zelfs een gering verlies zou willen dragen, is een jaarlijks terugkerend verlies als hierboven genoemd voor mij te hoog.

Ik hoop dat U op een of andere wijze een oplossing zult kunnen vinden.

Afschrift van deze brief zend ik aan de Heer Gomperts.'[19]

Nadat in de maanden daarna diverse suggesties voor de oplossing van het financiële probleem waren doorgesproken - zo stelden Gomperts en Van Leeuwen voor dat zij als redacteuren geen honorarium voor hun bijdragen zouden ontvangen -, zag het er halverwege oktober naar uit dat het blad inderdaad bij Querido zou kunnen uitkomen. Op de 17de van die maand schreef Alice von Eugen aan W.F. van Leeuwen dat zij zich in verbinding had gesteld met de Nederlandse Organisatie van Tijdschrift Uitgevers met de vraag of er toestemming nodig was voor het publiceren van een nieuw blad. Zij voegde daaraan toe: 'Hebt U al een titel voor het tijdschrift? Zou ik die dan mogen weten?'[20]

Op dat moment was het blad inderdaad nog op zoek naar een naam. Zoals we hebben gezien, waren er twee kandidaten overgebleven - 'De Libertijn' en 'Libertinage'-, waarbij zich in die tijd nog een derde voegde: 'Tegengif'. W.F. van Leeuwen vertelde in 1998: 'We hebben daarover nagedacht, maar we waren niet echt enthousiast. Die naam was zo alleen maar tegen iets.'[21]

Ook uit andere hoek kwamen er bezwaren. Op 4 november schreef H. van Galen Last aan Van Leeuwen: 'Wat "Tegengif" betreft: ik vind die naam wel agressief, aardig agressief, maar ik vind het toch meer een naam voor een gedichten[-] of essay-bundel: tenslotte zal er toch ook veel opgenomen worden wat niet direct onder die naam valt. Het heeft bovendien met al zijn agressiviteit nog te veel een verdedigend karakter.'[22]

Vijf dagen later, 9 november, kon Van Leeuwen hem antwoorden: 'Het blad gaat door, eindelijk. Querido geeft het uit, voorlopig 6 maal in 't jaar, 96 pagina's. We wilden proberen het Januari-nummer zo snel mogelijk te laten uitkomen, begin Dec. bijv., en nog voordien een prospectus of zoiets.

Het zal waarschijnlijk, tot jouw genoegen vermoed ik, toch Libertinage heten. "De Libertijn" bestond, niet alleen in de oorlog, maar nu weer, als blaadje van een Jongere Vredesacties of iets dergelijks.'[23] Inderdaad was er enkele jaren eerder al een blad met die naam in de Zaanstreek verschenen en wel onder auspiciën van de Nederlandse Jeugdbond voor Natuurstudie: een milieu dat - hoewel de studie der natuur daartoe lijkt uit te nodigen - slechts zelden met libertijnse ideeën geassocieerd pleegt te worden.

Helaas, Van Leeuwen bleek te vroeg te hebben gejuicht. Hoewel al snel duidelijk werd dat er geen officiële toestemming voor het verschijnen van

Libertinage nodig was, dreigde er enkele weken later toch nog een - politieke - kink in de kabel te komen. En wel in de vorm van Jacques de Kadt.

Op maandag 17 november schreef Alice von Eugen aan W.F. van Leeuwen: ‘Toen U Vrijdagochtend hier was hebben wij wel heel even oppervlakkig over de anti-Russische tendens van de Kadts werk gesproken, maar ik heb mij op dat ogenblik toch eigenlijk niet gerealiseerd wat dat voor mij en mijn uitgeverij betekent. Ik heb mij n.l., al ben ik zeker niet uiterst links of zelfs maar communistisch, altijd onthouden van een anti-Russische politiek in mijn uitgaven. Ik heb, om U een voorbeeld te noemen, zelfs de boeken van Koestler daarom niet willen uitgeven.

Zou de heer de Kadt een heftig anti-Russische politiek volgen in het tijdschrift, dan zou ik daaraan mijn naam niet willen geven. Het spijt mij dat ik daaraan niet eerder heb gedacht, toen wij al eens hebben gesproken over de medewerking van de Kadt. Ik heb mij dat toen niet zo gerealiseerd.

Begrijpt U mij goed, ik heb grote bewondering voor de heer de Kadt, maar kan hem niet volgen wanneer hij zich op dit terrein beweegt. Wij hebben in onze uitgaven altijd het fascisme en nationaal socialisme bestreden, ik vind niet, dat ik op andere fronten vechten kan.

Ik begrijp ook heel goed, dat U de heer de Kadt geen voorwaarden kunt stellen, maar ik geloof toch dat het goed is, U voordat het tot een conflict zou kunnen komen mijn standpunt uiteen te zetten.’[24]

Na ontvangst van deze brief ging W.F. van Leeuwen de vrijdag daarop bij Alice von Eugen langs om haar over de nieuwe naam ‘Libertinage’ te vertellen, maar vooral ook om de problemen rond de medewerking van Jacques de Kadt te bespreken. Duidelijk was dat er - wilde het blad begin 1948 verschijnen - snel een beslissing genomen moest worden. Alice von Eugen wilde daarbij aan haar negatieve standpunt ten opzichte van De Kadts medewerking vasthouden, wat betekende dat het blad dus niet bij Querido uitkomen zou: op een dergelijk belangrijk inhoudelijk punt toegeven zou uiteraard voor de redacteuren te ver gaan. Wel zegde ze toe de zaak nog eens met haar man Fred. von Eugen te willen bespreken. Deze was sinds 1938 directeur van de Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij (ABC), die in hetzelfde pand - Singel 262 - gevestigd was als Querido.

Op vrijdag 28 november schreef Alice von Eugen aan W.F. van Leeuwen: ‘Zoals ik U laatstleden Vrijdag zei, zou ik de kwestie waarover wij spraken nog eens met mijn man bepraten. Mijn man is i.p.v. Maandag pas Woensdag teruggekomen en vóór Donderdag had ik dus geen gelegenheid dit onderwerp aan te snijden.

Ons gesprek heeft tot resultaat gehad, dat ik niet van mijn standpunt kan afwijken. Wanneer de heer de Kadt vast medewerker wordt, dus chroni-

queur, drukt hij zijn stempel op het tijdschrift en dat zou zeer zeker een conflict tussen de redactie en mij ten gevolge hebben. Ik herhaal dus, geen recht van veto eisende, ten einde een later conflict te vermijden, bij hetgeen ik in mijn brief van de 17de uitsprak te moeten blijven.

Zoals ik U reeds schreef, ik heb mij, al is de naam de Kadt in een onzer vroegere besprekingen gevallen, dit niet te zeer gerealiseerd. Waarschijnlijk omdat deze naam tussen vele anderen werd genoemd. Nu het aantal vaste medewerkers zich tot enkelen beperkt, ligt het zwaartepunt te veel op die enkelen en krijgt “Libertinage”, dat ik beschouwde als een literair tijdschrift - en U weet hoe graag ik een literair tijdschrift wil uitgeven, zeker als dat onder redactie van de heer Gomperts staat - mede een politiek karakter. En dat zou ik willen vermijden.’[25]

Dus: *exit* Querido, *exit* de droom bij een al decennia bestaande, gerenommeerde uitgeverij te verschijnen. En na het verlaten van Alice's wonderland ook een licht gevoel van paniek (voor zover daarvan sprake kon zijn bij de *detached* houding die Gomperts en Van Leeuwen plachten aan te nemen). Want het werd nu wel allemaal erg kort dag.

Eindelijk een uitgever

Na het echec bij Querido schreef H. van Galen Last op 10 december aan W.F. van Leeuwen: ‘“Libertinage” moet doorgaan: er zijn toch nog wel andere uitgevers? Bakker is weer terug bij Daamen en den Haan zei me 's dat Kroonder (Bussum) wel geschikt is.’[26]

Maar het werd een ander. In deze situatie waarin de mogelijkheden duidelijk niet voor het opscheppen lagen, stelde Gomperts aan Van Leeuwen voor met Geert van Oorschot contact te zoeken. Hij had deze uitgever kort na de oorlog leren kennen en hij had zelfs voor een herdruk van Carry van Bruggens boek *Prometheus*, die in 1946 bij Van Oorschot uitkwam, onder de titel ‘De moderne Prometheus’ een inleiding geschreven.

Toen Van Oorschot hierna gevraagd werd of hij ervoor voelde de publicatie van *Libertinage* op zich te nemen, moet hem dat als muziek in de oren geklonken hebben: we hebben immers gezien dat hij veel zin had in de uitgave van een tijdschrift dat niet alleen aandacht zou besteden aan literatuur, maar ook aan politiek, en al snel bleek dat Gomperts en Van Leeuwen ook in die richting dachten.

Dat Jacques de Kadt meedeed, was voor hem geen enkel bezwaar, want hij koesterde voor deze politieke essayist sinds jaar en dag een grote bewondering. Gomperts: ‘Van Oorschot zwoer bij De Kadt. Zelfs de manier van formuleren van De Kadt had hij overgenomen.’

Van Oorschot besloot zich intussen vooral niet al te happig op te stellen. Zo bewaarde hij volgens Van Leeuwen en Gomperts over zijn eerdere vergeefse pogingen bij *Podium* en *Criterium* het stilzwijgen en deelde hij hun mee alleen bereid te zijn hun blad uit te geven, wanneer er een garantiefonds zou komen voor het geval de eerste jaargang op een financieel debacle uitlopen zou.

Een dergelijk garantiefonds werd toen gevormd met bijdragen van de vaders van W.F. van Leeuwen en Jan Emmens en verder van enkele vrienden en toekomstige medewerkers. Van Leeuwen deelde hierover in 1997 mee: 'Van dat garantiefonds hebben we overigens geen gebruik hoeven te maken. Alles is indertijd aan de mensen die geld bijgedragen hadden, terugbetaald.'

Nadat het garantiefonds gevormd was, zegde Van Oorschot definitief toe de uitgave van *Libertinage* te zullen verzorgen. Daarbij werd afgesproken dat het blad om de twee maanden verschijnen zou. Het zou bij De Arbeiderspers worden gedrukt.

Over de samenwerking met Van Oorschot vertelde H.A. Gomperts in 1997: 'Hij was een schilderachtige figuur. We hebben herhaaldelijk conflicten met hem gehad, maar hij had ook zijn aardige kanten.' En W.F. van Leeuwen: 'Hij was inderdaad een aardige schavuit.'

'Dezelfde neuzen onder dezelfde voorhoofden'

Al met al was de verschijning van het eerste nummer van *Libertinage*, die aanvankelijk voor januari gepland was, voorlopig uitgesteld. Henk van Galen Last, die al negen maanden eerder de komst van deze literaire baby voorspeld had, kon zijn ongeduld nog maar moeilijk bedwingen.

Op 20 februari schreef hij aan W.F. van Leeuwen: 'Wat is er overigens met onze Van Oorschot aan de hand? Is hij weer in een periode dat de apathie hem bij de keel heeft? Ik zie tenminste nog niets van de prospecti die toch al lang verzonden hadden moeten zijn. En komt *L.* nu nog 1 Maart uit?'

Hierna merkte hij over *Podium* op: 'Behalve Vestdijk schrijven ze allemaal slecht, ook Sierksma, met al die studentikoze termen - een verkeerde "Forum" stijl - terwijl het au fond toch een soort Dirk Costers zijn, ethies en zwaarwichtig.'[27]

Na alle voorbereidingen zag dan omstreeks 1 april 1948 de eerste tweemaandelijkse aflevering van *Libertinage* eindelijk het levenslicht. Dat nummer, dat met soepele relativering van de chronologie 'januari-februari 1948' gedateerd was, telde tachtig pagina's, wat ook in de latere afleveringen van deze jaargang het geval zou zijn.

Op het omslag, dat deze keer grotendeels in roze kleur uitgevoerd was -

1
JANUARI - FEBRUARI 1948
Inleiding 1 Redactie
Gedicht 5 A. Roland Holst
Roman fragment 6 Menno ter Braak
Bij Stendhal's Chartreuse 23 Elisabeth de Roos
Gesmokkelde Brieven 33 Yvo K. Pannekoek
Kroniek 54 J. de Kadt
Barricade 60 H. Comperts J. H. W. Veenstra
Besprekingen 71 F. Dekking H. van Galen Last A. Lehning E. de Roos
ibertinage
TWEEMAANDELIJKS TIJDSCHRIFT
redactie: H. A. COMPERTS, W. F. VAN LEEUWEN
uitgever: G. A. VAN OORSCHOT
adres: HEERENGRACHT 613, AMSTERDAM, C.
Omslag van het eerste nummer van *Libertinage*

hierna zou steeds een andere kleur gebruikt worden -, was de inhoudsopgave afgedrukt. Deze was omkaderd door een speelse tekening, waarin de vier symbolen van het kaartspel verwerkt waren. Onder de cursief gedrukte naam van het tijdschrift was vermeld: ‘Tweemaandelijks tijdschrift/ redactie: H.A. Gomperts, W.F. van Leeuwen/ uitgever: G.A. van Oorschot/ adres: Heerengracht 613, Amsterdam, C.’

Verder werd op de binnenzijde van het omslag meegedeeld dat de abonnementsprijs voor het binnenland f 12,50 bedroeg, terwijl een los nummer f 2,50 kostte.

Op de achterkant van het omslag was een advertentie geplaatst voor Rynbende jenever, gestookt door een in Schiedam gevestigde ‘dochter’ van de Gist- en Spiritusfabrieken. In die advertentie was een klok afgebeeld met de wijzerplaat op vijf uur en verder de wervende tekst: ‘Rynbende/ heit de klok’. Deze advertentie, die natuurlijk enig financieel soelaas bood, zou in elke aflevering van deze jaargang geplaatst worden. In die tijd was een dergelijke advertentie nog een tamelijk zeldzaam verschijnsel in een literair tijdschrift.

Het eerste nummer opende hierna met een inleiding, waarin de redactie schreef: ‘Aan onze letteren vreet een nieuwe kwaal, die klaarblijkelijk de plaats heeft ingenomen van de vooroorlogse halfzachtheid. Men verbergt een armzalig infantilisme achter een krampachtige comedie van volwassenheid, men schaamt zich voor gevoel en discretie. In luidheid, grofheid en half-intelligentie ontluikt de nieuwe halfhardheid, die met eens een halfechtheid is. Daarnaast woekert nog steeds een onstuitbare locale lyriek, een min of meer geslaagde folklore-literatuur, waarin ieder besef van West-Europese en andere saamhorigheid verdwijnt.’

De redactie vervolgde: ‘Deze kwalen zijn gevaarlijk omdat geen competente kritiek gereed staat, die hen van gezondheid kan onderscheiden. Na de dood van Ter Braak, Marsman en Du Perron is in ons land een aantal van hun leeftijdgenoten van de tweede rang de critische lakens gaan uitdelen. Reeds zwak van nature bleken zij niet opgewassen tegen de eisen des tijds. Oorlog en bezetting riepen een horde van jonge schrijvers in het leven, die gezworen hebben, “zich aan de letteren te wijden”. Deze nobele formule betekent meestal ook, dat zij van de letteren willen leven. Maar bij de schaarste van het aanwezige talent moet men zich helaas afvragen of de letteren wel van hen kunnen leven, en de enkele begaafden zijn dikwijls geneigd hun onafhankelijkheid te verkopen voor een voorbarig succes.

Hoe kan het anders, dan dat onder deze omstandigheden ieder besef van rang en verhoudingen verdwijnt?’

De redactie merkte hierna op dat er in ons land duidelijk sprake was van

‘literaire inteelt’: ‘Men ontmoet bij ons overal dezelfde neuzen onder dezelfde voorhoofden, men herkent telkens dezelfde sonnetten en in hetzelfde realisme van de minuscule feitjes krioelen kuddes van kleine vestdijkjes, die de talenten van de meester helaas niet hebben geërfd. Ook de literaire vanmeegerens vormen een zich onder elkaar voorttelend geslacht, dat nog steeds hier en daar in het geldzuchtig land als “geniaal” te boek staat.’

En verder: ‘*Wij* hebben niet de illusie dat wij er veel aan kunnen veranderen. Wij hebben niet de pretentie de zieke letteren te saneren. Wij willen alleen voor onszelf, en onze eigen klandizie, de maatstaven aanleggen die wij voor de juiste houden. Dat wij meer aandacht zullen besteden aan de buitenlandse dan aan de Nederlandse literatuur is daarvan de consequentie.

En onze maatschappelijke verantwoordelijkheid? Och, is daar vandaag nog iemand *tegen*? Wij zouden ons in dat opzicht alleen nader moeten verklaren voor hen, die menen dat onze “libertinage” de ernst uitsluit. Zij sluit slechts uit de ernst als program, de ernst die de schrijver een maatschappelijk engagement oplegt, ook als zijn temperament er niet toe drijft. Escapisme? Dit woord betekent niets zolang niet vaststaat waar het eigenlijke gevaar dreigt. De vlucht in de politiek kan even verwerpelijk zijn als die in de poëzie.’

Hierna besloot de redactie: ‘Dit zijn slechts enkele van de gedachten, die tot de oprichting van dit tijdschrift hebben geleid. Het is overigens ontsproten uit zoveel verschillende overwegingen, die overeenkomen met gedeeltelijk ons zelf nog onbekende wensen, smaken en instincten, dat wij juist een heel tijdschrift menen nodig te hebben, om een en ander onder woorden te brengen. Waarom dan proberen dat alles in een “inleiding” af te doen? Ook wij zijn ons in deze donkere drang van de rechte weg natuurlijk wel bewust. En die rechte weg voert in de Nederlandse letteren nu eenmaal altijd naar het proclameren van beginselen in het trotse besef, dat daarmee een Nieuwe Richting onder klokgelui “begint”...

Wij zien die weg wel liggen, maar wij slaan hem niet in.

In plaats daarvan volstaan wij met de aankondiging van dit - wellicht doelloze - experiment: een libertinage met de letteren; met de letteren van onze voorkeur, van onze verliefdheid.’[28]

Wat bij lezing van deze - in vergelijking met andere redactionele verantwoordingen uit die tijd opvallend soepel geschreven - inleiding vooral treft is dat de redactie in de eerste plaats aandacht wilde besteden aan de literaire kritiek. Naar haar mening was deze na de dood van Marsman, Ter Braak en Du Perron in handen van tweederangs figuren gekomen, die weinig gevoel voor niveau hadden en daardoor de hemel in prezen wat nauwelijks de moeite waard was.

Bovendien bleken de eigentijdse critici volgens de redactie van *Libertinage* ook slecht op de hoogte van de internationale literatuur te zijn. Dat had er verder toe bijgedragen dat - in de sfeer van onderlinge bewieroking die er sinds de bevrijding heerste - de kritische maatstaven verzwakt waren.

Typerend voor de losse toon van deze inleiding is dat allerlei kwesties die in voorgaande jaren tot felle polemieken tussen enkele literaire bladen geleid hadden - zoals de keuze voor of tegen het maatschappelijk engagement: een vast nummer tussen *Het Woord* en *Podium* - met een elegante draai naar het zijtoneel verwezen werden.

Het eerste vers dat hierna in *Libertinage* gepubliceerd werd, was geschreven door A. Roland Holst en getiteld ‘Geen mensch meer’. Hierin wordt de liefdesband met de unieke, uitverkoren vrouw geplaatst tegen de achtergrond van een apocalyptisch visioen:

> *Als weer en weer die blijde hamer*
> *hartslag mijn aambeeld slaat, en slaat*:
> *als gij weer, hoog en starend, gaat*
> *door deze kamer*:
>
> *als weer - voormenschlijk zegevieren -*
> *binnen de baan die gij beschrijft*
> *er niets van alles overblijft*
> *dan goden en dieren*:
>
> *laat dan de wereld de wereld verdelgen*
> *in het raam waar de dag omkomt -*
> *als binnen maar de stilte gromt*
> *van hun zwelgen*.[29]

In het eerste nummer werden verder onder de schuilnaam Yvo K. Pannekoek een aantal brieven gepubliceerd die Frits Dekking tijdens de bezettingstijd uit het Huis van Bewaring in Amsterdam had weten te smokkelen. Dekking, die in het begin van de oorlog was afgestudeerd, was eind maart 1943 betrokken geweest bij de aanslag op het hoofdstedelijk bevolkingsregister.

De redactie merkte over deze brieven op: ‘Uit het opgenomen “document” - de correspondentie van Pannekoek - moge blijken dat wij ons niet tot “zuivere” literatuur, of een academische opvatting daarvan, willen beperken. Deze brieven zijn geschreven door een arts, die in 1943 bij een proces wegens illegale actie werd vrijgesproken bij gebrek aan bewijs, doch daarna in “Schutzhaft” werd gehouden. Wij publiceren een gedeelte van de

correspondentie, welke uit het Huis van Bewaring te Amsterdam en later uit Vught, de buitenwereld ingesmokkeld is. Veel brieven raakten verloren, en de correspondentie brak af toen de schrijver naar Dachau werd overgebracht.'[30]

De eerste brief die opgenomen werd, was gedateerd 12 mei 1943. Daarin schreef Pannekoek over zijn arrestatie: 'Woensdagmorgen veertien April om neen uur, ik lag nog in bed te lezen en te ontbijten, werd er heel bedeesd gebeld; een klein meisje met een mandje aardbeien, leek mij. Achter de deur stonden inderdaad twee bedeesde en nogal nerveuse [nerveuze] jongemannen, die vroegen of ik dr. P. was; als dapper soldaat en als een man antwoordde ik, ja! Daarop verschenen van onder een voor de buik gehouden hoed op eens twee revolvers en klonk het woord "politie", waarop de revolvers weer onder de hoed verdwenen en wij drieën naar binnen gingen. Daar werd mij bevolen mijn handen omhoog te doen, op een toon alsof het van mij een fout tegen de etiquette was, dit niet allang gedaan te hebben en werd ik gefouilleerd; volkomen onzin want ik had alleen een pyama aan.

Onderwijl was ik langzamerhand wat boos geworden en vroeg, of ik niet eerst even hun politiepenningen mocht zien. Aan dit volkomen onzinnige verzoek haastten zij zich te voldoen, met het gevolg dat zij opeens merkten dat ik mijn handen niet meer in de hoogte had. Na enig tegensputteren vonden zij het goed dat dat dan maar zo bleef.'[31]

De brieven van Pannekoek, die later opgenomen zouden worden in de in 1982 door Van Oorschot gepubliceerde *Memoires van Yvo Pannekoek*, bevatten ook een levendig verslag van een groot deel van de rechtszitting in het Koloniaal Instituut (het huidige Tropenmuseum) in Amsterdam. Daarbij werden twaalf van de aangeklaagden ter dood veroordeeld, terwijl Frits Dekking zelf naar het concentratiekamp in Vught gestuurd werd.

In het achtste deel van zijn *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* schreef dr. L. de Jong dat dit verslag het enige is dat van een rechtszitting uit de bezettingstijd bewaard gebleven is. De Jong: 'Andere betrouwbare beschrijvingen van processen waarbij illegale werkers voor het *ss- und Polizeigericht* terechtstonden, bezitten wij niet en ook van de talrijke processen die voor de Polizeistandgerichte plaatsvonden, zijn geen beschrijvingen bewaard gebleven.'[32]

'Revolutie's kúnnen noodzakelijk zijn'

Hierna volgde de eerste politieke kroniek van J. de Kadt. Daarin merkte deze ter inleiding op: 'Nu de redactie van "Libertinage" me heeft gevraagd regelmatig over politieke en maatschappelijke kwesties te schrijven in een

tijdschrift dat in overwegende mate toch een centrum wil zijn voor de mensen die literatuur, kunst, artistieke, moralistische, culturele en philosophische problemen het belangwekkendst vinden, wil ik, in 't kort, even zeggen waarom bijdragen zoals ik ze hoop te leveren, recht hebben op een plaats in dit tijdschrift. En in welke geest ze geschreven moeten zijn om dit recht te verwerven.'

De Kadt merkte hierna over de inhoud van zijn kroniek op: 'Dat die in overeenstemming moet zijn met het non-conformistisch karakter van dit tijdschrift, zal men als een voor de hand liggende zaak beschouwen. En toch is daarmee eigenlijk al een politiek program aangegeven. Alles wat het non-conformisme in de wereld bedreigt, moet dan worden bestreden of als "gevaarlijk" worden gesignaleerd. Alles wat het non-conformisme bevordert, of beveiligt, of althans levensmogelijkheden biedt, moet worden verdedigd en gesteund.'[33] In de rest van zijn betoog stelde hij dat het non-conformisme vooral vanuit de Sovjet-Unie bedreigd werd.

De redactie bleek het met De Kadts afkeer van het totalitaire systeem in de Sovjet-Unie eens te zijn, maar wilde de zaak wel in een ruimer kader plaatsen. Dat deed zij in een korte voorbeschouwing tot deze aflevering waarin de verschillende bijdragen werden geïntroduceerd en van commentaar voorzien: iets wat in Angelsaksische tijdschriften van die tijd heel gewoon was, maar voor Nederland nog niet. Over De Kadts bijdrage merkte de redactie op: 'Met De Kadt geloven wij, dat men waakzaam moet zijn naar het Oosten, maar wij zouden ons ook niet graag laten overrompelen uit het Westen. Of uit het Zuiden. Of van binnen uit. Want het totalitaire is overal.'[34]

De eerste aflevering bevatte verder onder de veelbelovende titel 'Barricade' ook een rubriek, waarin korte polemische bijdragen over allerlei kwesties en personen verzameld werden. Ook hierin kwam de Oost-West tegenstelling ter sprake. Dat gebeurde in een beschouwing van H.A. Gomperts over een essay dat Simon Vestdijk kort daarvoor in *Criterium* gepubliceerd had en waarin deze een milde houding tegenover de Sovjet-Unie bepleit had.

Gomperts keerde zich in zijn bijdrage weliswaar tegen Vestdijks opvattingen, maar tegelijkertijd verdedigde hij de noodzaak om revolutionaire veranderingen soms met geweld op te leggen: 'Men kan natuurlijk zeggen: terreur en slachtingen, willekeur en leugenpropaganda rechtvaardigen geen enkel resultaat. Men kan ook zeggen, dat het doel soms sommige middelen heiligt en dat een lotsverbetering voor de grote meerderheid der mensen een hoge prijs waard is. Wat mij betreft, ik sta op dit laatste standpunt. Ik kan niet huiveren met alle brave humanisten en democraten, als niet alles volgens de regels van orde en recht verloopt. Een nieuwe hoop voor de velen, die tot ellende veroordeeld zijn, een nieuwe stap naar de vrijheid voor

een klasse, die door de nood niet aan die vrijheid toekomt - daarvoor wijkt gemakkelijk, behalve het bezitsrecht van de bourgeoisie, de sentimentele verknochtheid van een handjevol intellectuelen aan hun “vrijheid”, de morele verontwaardiging van juristen en formalisten over de “revolutionnaire methodes”, die korte metten maken met hun constitutioneel geprepareerde teksten en de heiligheid van de helft plus één.’

En - met een verwijzing naar de theoreticus van het wetenschappelijk management Frederick Taylor en de communistische ‘modelarbeider’ Stakhanov -: ‘Revolutie's kúnnen noodzakelijk zijn en alle smerigheid, die ermee gepaard gaat, kán worden aanvaard, maar niet alleen terwille van een aflossing van de wacht, niet alleen terwille van een regiem, waarin de massa wel van meester verandert, maar niet van lot. De politieke politie - desnoods! Maar *niet* om Taylor te vervangen door Stakhanov en de oliemagnaten door de Sowjet-millionnairs.’[35] Uit de laatste zinnen sprak dus een meer genuanceerde benadering van de politieke tegenstellingen dan in deze beginfase van de ‘koude oorlog’ bij velen kon worden aangetroffen.

Paul Rodenko en Menno ter Braak

Behalve Vestdijk nam Gomperts in ‘Barricade’ ook Paul Rodenko op de korrel. De aanleiding hiertoe was het essay ‘Verzoening met de Soldaat’ dat deze enkele maanden eerder in *Podium* gepubliceerd had.

In zijn beschouwing, die in literair Nederland veel stof had doen opwaaien, had Rodenko enkele kritische kanttekeningen geplaatst bij de tegenstelling Burger-Dichter, waarvan Menno ter Braak bij het schrijven van zijn uitvoerige essay *Het carnaval der burgers* (1930) uitgegaan was.

Gomperts merkte hierover op: ‘In het tijdschrift “Podium” schrijft Paul Rodenko essays met een virtuositeit, die zekere verwachtingen wekt. Zijn technisch vermogen is rijp, lang vóórdat er een adaequate inhoud is, die daarmee tot uitdrukking moet worden gebracht. Hij kan het zo verbazend goed zeggen, maar het heeft helemaal niets om het lijf. Daarom heb ik nog wel hoop, dat het bij Rodenko nog wel eens iets om het lijf zal krijgen. Dit ongeremd étaleren van virtuositeit is ten slotte een normale groeifout van ieder talent. De barokke overdaad van beelden en zijn algemene onhelderheid zullen misschien ook wel verdwijnen, als hij enige substantie krijgt.

Ik zou hem dan ook met meer sympathie begroeten - als talenten van zijn soort ontluiken, kan men nauwelijks voldoende zorg besteden aan besproeiing met welwillendheid: zij zijn zo teer... - als hij niet Menno ter Braak was gaan aanvallen op een ontoelaatbare manier.’

Gomperts schreef hierover: ‘Volgens Rodenko berust Ter Braaks proble-

matiek van Waardigheid en Macht *au fond* op *kwade trouw*; de onderscheiding Dichter-Burger *heeft hij alleen maar in het leven geroepen om zich op een gemakkelijke manier van allerlei onaangename verantwoordelijkheden af te maken*.

Ik geloof, dat Rodenko's idee over de kwade trouw au fond op Sartre berust en wat die gemakkelijke manier betreft: de man, die, tegen zijn aard en voorkeur in, een politieke strijd te [is] gaan voeren, omdat hij vond, dat het *moest*, die zich daardoor in een positie gebracht heeft, die hem naar zijn persoonlijke overtuiging geen uitweg meer liet; die zover is gegaan, als geen van ons: die man maakt zich van verantwoordelijkheden af, zegt Rodenko, op een gemakkelijke manier. Door het begrippenpaar burger - dichter in de wereld te brengen. Ik heb hier geen kwalificatie voor. Laten wij euphemistisch zeggen, dat het heel dom is.'[36]

Het eerste nummer bevatte verder een nagelaten romanfragment van Menno ter Braak, getiteld 'Het plagiaat', en een beschouwing van Elisabeth de Roos over Stendhal. Het was geïllustreerd met tekeningen en vignetten van de graficus en ontwerper W.J. Rozendaal, die een zwager van W.F. van Leeuwen was en sinds 1937 als inspirerend docent - van onder anderen Co Westerik - aan de Koninklijke Academie voor Beeldende Kunsten in Den Haag was verbonden. In latere nummers zouden ook tekeningen en vignetten van Huik in *Libertinage* gepubliceerd worden.

Tegelijkertijd met het eerste nummer van *Libertinage* werd door Geert van Oorschot een prospectus verspreid, waarin onder meer de redactionele inleiding was afgedrukt.

Op 10 april schreef M(ax) N(ord) in *Het Parool* over de eerste aflevering: 'Een literair tijdschrift, dat al vóór zijn verschijnen bij velen verwachtingen heeft gewekt, "Libertinage", is thans bij de Amsterdamse uitgever G.A. van Oorschot verschenen. Het staat onder redactie van H.A. Gomperts en W.F. van Leeuwen, en wil een "libertinage met de letteren" bedrijven. In een lichtvoetige, geestige inleiding wordt "een nieuwe kwaal, die onze letteren aanvreet", de "halfhardheid, die niet eens half-echtheid is" aan de kaak gesteld, de "onstuitbare locale lyriek" die nog steeds voortwoekert, en het ontbreken van een competente critiek, om deze kwalen te bestrijden.

Het is dan ook niet te verwonderen, dat men reeds in het eerste nummer een aantal onzachtzinnige critieken aantreft, o.a. van Gomperts op Vestdijk en op Paul Rodenko.'

En verder: 'Libertinage, dat tweemaandelijks verschijnt, heeft ongetwijfeld een hoog peil bereikt in dit eerste nummer, en betoont zich agressief genoeg om een aantal misverstanden in onze letterkunde nu eens niet uit de weg te gaan. Van de handhaving van dit peil, de homogeniteit van de groep

schrijvers, die zich om dit blad zullen scharen, en daarbij van de polemische kwaliteiten, die redacteuren en medewerkers zullen blijken te bezitten, zal het afhangen, welke plaats deze sympathieke libertinage in onze letterkunde gaat innemen. Met dit nummer steekt zij althans alle andere bladen naar de kroon!'[37]

Enkele maanden later, in juni, reageerde Willem Frederik Hermans veel kritischer op de eerste aflevering. In zijn uitvoerige essay 'Leven voor de literatuur', dat in *Criterium* gepubliceerd werd, schreef hij over het - na de oorlog in brede kring heersende - gevoel dat de literatuur in een malaise verkeerde: 'Ook het tijdschrift *Libertinage* sloot zich aan bij de klacht over het gebrek aan goede schrijvers die men, al bijna sedert de bevrijding, alom verneemt. "Oorlog en bezetting riepen een horde van jonge schrijvers in het leven," schrijft het, "die gezworen hebben 'zich aan de letteren te wijden'. Deze nobele formule betekent meestal ook, dat zij van de letteren willen leven. Maar bij de schaarste van het aanwezige talent moet men zich afvragen of de letteren wel van hen kunnen leven, en de enkele begaafden zijn dikwijls geneigd hun onafhankelijkheid te verkopen voor een voorbarig succes." Dit is niet onjuist, maar verre van rechtvaardig, ofschoon begrijpelijk vanuit de gezichtshoek van de libertijn. Libertinage is immers een bezigheid waarvan men hoopt dat zij tot niets verplicht. Dat gaat ook op voor dit maandblad. Het zal zich blijkens de voorrede vooral voor buitenlandse letteren interesseren en blijkens het prospectus, voornamelijk toeleggen op het publiceren der nalatenschappen en brieven van reeds beroemde overleden auteurs. Ook dit is begrijpelijk; ook andere bladen hebben museum-stukken en curiositeiten gepubliceerd. Maar zodoende stellen deze libertijnen zich buiten de literatuur die bezig is te ontstaan.'[38]

Intussen had de anarchist Arthur Lehning, met wie Gomperts - zoals we gezien hebben - al tijdens de oorlogsjaren in contact gekomen was, een essay geschreven over Karl Marx en het communistisch manifest, dat juist een eeuw eerder verschenen was.

Op 8 april, kort nadat het eerste nummer van *Libertinage* verschenen was, schreef Gomperts aan Lehning: 'Het doet me plezier, dat je Libertinage geslaagd vindt en nog meer, dat je eraan meedoet, om het geslaagd te houden. Ik las je stuk over het Comm. Man. in haast vluchtig door en hoop je de volgende week daarover nader te berichten. Het leek mij voortreffelijk.'

Gomperts, die graag zag dat Lehning in zijn essay meer aandacht zou besteden aan het utopisch socialisme van de negentiende-eeuwse Fransman Henri de Saint-Simon, schreef verder: 'Ik vraag mij alleen - op het eerste gezicht - af, of aan deze zaak niet zoveel vast zit, dat je je erg hebt moeten beperken om het binnen de omvang van een tijdschrift-artikel te houden.

In dat geval zou je stuk waardevoller worden, als het uitvoeriger zou zijn, bijvoorbeeld als je meer aandacht kon besteden aan de andere - “utopische” - mogelijkheid, waarop je nu alleen maar zinspeelt. Ik heb het gevoel, dat je persoonlijke, van het traditionele nagepraat afwijkende, opvatting over Saint-Simon nader moet worden uitgewerkt, zodat je essay op twee benen zou komen te staan: aan de ene kant Marx en wat daar in de praktijk van geworden is en *daartegenover* St-Simon, wat daarvan geworden is en nog worden kan. Je beschrijving van het marxisme en de vervalsingen daarvan lijken mij volkomen overtuigend - ik geloof, dat niemand anders in Nederland de kennis èn de distantie tot het onderwerp heeft, om dit zo te schetsen - maar de contra-melodie “St-Simon” zou, voor mijn gevoel, krachtiger en geargumenteerder kunnen worden aangeheven. Schrijf mij eens, voordat ik je met détails lastig val - ik vond je stuk overigens erg goed *geschreven* - wat je hiervan vindt. Met een uitbreiding, zoals ik bedoel, zou je essay weliswaar buiten de oevers van “Libertinage” treden, maar ik denk, dat het uitstekend geschikt zou kunnen worden voor “De Vrije Bladen” (waarvan ik tegenwoordig ook redacteur ben en waarvoor ik dus ook een beetje moet zorgen.) Het voordeel zou dan ook zijn, dat het een afzonderlijk boekje zou worden, waarvoor het onderwerp zich m.i. uitstekend zou lenen.’[39]

Veertien dagen later, op 22 april, schreef de *Podium*-redacteur Paul Rodenko, die verontwaardigd was over Gomperts' scherpe aanval op zijn essay ‘Verzoening met de Soldaat’, aan Gerrit Borgers: ‘Heb je het tweede Libertinage-exemplaar al ontvangen? Ik vraag dat hierom omdat ik Gomperts graag van repliek wilde dienen en liefst in het juninummer nog - anders komt mijn antwoord zo èrg laat en dat vind ik in dit geval om begrijpelijke redenen vervelend. Het zal maar een kort antwoord zijn overigens.’[40]

In juni reageerde Rodenko inderdaad in *Podium* op Gomperts betoog. In een korte beschouwing onder de titel ‘Libertinage met een luchtje’ schreef hij: ‘Het nieuwe litteraire blad *Libertinage* stelt zich enigszins nadrukkelijk op het standpunt van het “non-conformisme” - een standpunt dat, nu het “non-conformisme” hard bezig is het nieuwe modewoord te worden en een ieder, die niet in staat is het kringetje van zijn traditionele denkgewoonten te doorbreken, tot de non-conformisten gerekend wenst te worden, in elk geval van een zekere psychologische (en politieke) habiliteit getuigt. Nu kan men temidden van de horden van non-conformisten, die Nederland plotseling telt, nog altijd een wèrkelijk non-conformist zijn: door b.v. lid te worden van de C.P.N. (ter vermijding van misverstand: *ik* noem mij geen non-conformist); maar Gomperts en De Kadt bewandelen liever het brede pad van wat “men” tegenwoordig met de term non-conformisme aanduidt: het kritiekloze anti-communisme.’ Dat Gomperts tegenover het commu-

nisme in de Sovjet-Unie een genuanceerde houding aannnam, was gebleken uit de manier waarop hij in het eerste nummer van *Libertinage* gereageerd had op Vestdijks begrip voor de ontwikkelingen aldaar.

Rodenko ging hierna in op wat Gomperts over Menno ter Braak geschreven had: ‘Ter Braak was in het geestelijk klimaat van het vooroorlogse Nederland een waarachtig non-conformist; vandaar dat in het naoorlogse Nederland voor de in ruimere zin cultureel geïnteresseerden de conformiteit aan Ter Braak tot de onaantastbare grondslag van “het” non-conformisme is geworden. Nu wil ik Gomperts, voor zover het zijn verhouding tot Ter Braak betreft, niet zonder voorbehoud tot deze conforme non-conformisten rekenen: ik gun hem graag de eer, een der eersten geweest te zijn die de betekenis van Ter Braak hebben begrepen. Iets anders is het, wanneer zijn begrijpelijke trots hierover hem er toe brengt, de vereerde meester in een glazen kastje op te sluiten en wanneer iemand zijn denkmethode aan kritiek onderwerpt zo overstuur te raken dat de regels voor zijn ogen beginnen te dansen. Ik hóóp tenminste dat de nonsens, die hij over mijn kritiek op Ter Braak uitkraamt, aan zulk een, tenslotte maar al te menselijke, emotie te wijten is en niet als een bewuste misleiding van het lezende publiek geïnterpreteerd moet worden...’[41]

‘Volkomen misplaatste, on-libertijnse kalender-slavernij’

Intussen hadden Huyck van Leeuwen en zijn vrouw Wendeline, die van plan waren bij Huikje en Hans Gomperts in Parijs te komen logeren, besloten hun bezoek uit te stellen. Dit in verband met de voorbereidingen voor het tweede nummer van *Libertinage*.

Gomperts, die hierover teleurgesteld was, schreef op 20 mei onder de aanhef ‘Dag dommen’ aan zijn vrienden in Nederland: ‘Wij zijn het er niet mee eens, dat jullie maar 5 dagen zoudt komen vanwege dat verdomde Libertinage. Ik stel voor, dat je terstond met de A.P. afspreekt, dat het derde nummer *een maand later* komt. Dat schikt mij ook beter voor het Eddyessay en de kans, dat Vasalis' verhaal er dan is, is ook groter. Maar hoofdoverweging - en volkomen afdoende - lijkt mij, dat wij onze vacantie's niet in de war moeten laten sturen door volkomen misplaatste, on-libertijnse kalender-slavernij.’ Gomperts doelde hier op zijn essay over E. du Perron, dat in de derde en vierde aflevering zou verschijnen. Overigens zou er in deze jaargang geen verhaal van Vasalis gepubliceerd worden.

Gomperts drukte Van Leeuwen daarna nogmaals op het hart: ‘Regel in elk geval met de drukker een aanzienlijk later verschijnen van no. 3. Als het vacantie-seizoen, dat voor mij dit jaar nu eenmaal vroeg valt, is afgelopen,

dan wordt het, denk ik, veel makkelijker, om no. 4 vrij spoedig daarna klaar te maken.'

Verder schreef hij - met een verwijzing naar een kaart van Elisabeth de Roos -: 'Ingesloten een ook voor jou bestemde kaart van Bep met de heuglijke tijding van Jany's pijn van 60 regels. Misschien kun jij hem laten weten, dat wij zijn gedicht erg graag willen hebben en met hem afspreken, dat hij het onmiddellijk stuurt.'[42] De laatste opmerking sloeg op het vers 'Lichamelijke pijn' van A. Roland Holst, dat in het derde nummer van *Libertinage* gepubliceerd zou worden.

'Onschuldige wespentailles'

Kort daarna kwam de tweede aflevering van *Libertinage* uit, gedateerd maart-april 1948. Dit nummer opende met een korte redactionele inleiding, waarin ook de - door Christian Dior in het najaar van 1947 gelanceerde - 'New Look' ter sprake kwam.

Over de onverwachte populariteit van de ultralange en -wijde rokken, die door de - ook letterlijk - adembenemende wespentailles nog een extra accent kregen, werd opgemerkt: 'Wat kan men anders zien in de dit seizoen plotseling uitgebroken herhalingsdrang van de klederdracht van omstreeks 1900, dan heimwee naar die zorgeloze periode - zorgeloos natuurlijk in ons perspectief van 1948? Waarop kan dat als bliksem ingeslagen magnetisme van de zeer lange en de zeer wijde rokken onder al die onschuldige wespentailles in dit armoedige jaar 1948 anders duiden dan op een heimwee, dat de proporties van een galopperende koorts heeft aangenomen? Het is onmiskenbaar: met het overal uitbottend voorjaar gaat er een paniek van nostalgie door Europa. Men is vastbesloten de beide oorlogen, die zoveel onoplosbare problemen en onverteerbare gevaren hebben achtergelaten, voor even ongedaan te maken door zich terug te dromen in de tijd vóór het begin van dit "kriegerische Zeitalter", toen onze moeders jong waren en de brave president Fallières volgens de film *Dix-neuf-cent*, die op het ogenblik in Frankrijk furore maakt, het geluk om zich heen kon zaaien louter met zijn verzekering: *le présideng est bien conteng* (op zijn Midi's)...'

Volgens de redactie hing deze nostalgie samen met de in die tijd onder velen heersende angst dat West-Europa opnieuw het strijdtoneel voor een wereldoorlog zou worden. Dat zou ook de sterke neiging tot emigreren verklaren: 'Iedereen weet, dat de toekomstige oorlog een atoomoorlog zal zijn; ook in het geval, dat dat wapen niet gebruikt wordt, zal het als achtergehouden troef de situatie beheersen. Waar die atoombommen kunnen vallen, is het zaak, om niet te zijn. Men kan nu wel aannemen, dat zij niet zullen val-

len in een buurt, waar de legers zijn of zullen komen. De nawerking van de radio-activiteit maakt het atoom-terrein immers lange tijd onbegaanbaar. In de toekomstige oorlog zullen de legers optreden op dat gebied, dat de inzet van de oorlog vormt, en dat is, in eerste en laatste instantie, West-Europa. De “koude oorlog”, die nu aan de gang is, gaat al om dit gerantsoeneerde gebied. Men moet niet vragen waarom. Men moet alleen bedenken, dat de atoombommen niet hier zullen worden geworpen, maar op de verafgelegen oorlogscentra, op verbindingspunten en grondstofgebieden. Dus op Moskou en Washington en verder op alle denkbare buitenplaatsen en poolstreken.’[43]

Een verrassende bijdrage in dit nummer was een verhaal van H.A. Gomperts, die verder weinig verhalend proza geschreven heeft. Dat verhaal speelt zich af in Zuid-Amerika, waar hij - zoals we gezien hebben - tijdens de oorlog een rondreis gemaakt heeft, en is getiteld ‘Martin Das in Columbia’.[44]

Het begin ervan luidt: ‘Er was een ambulance bij de Salto de Tequendama, maar geen chauffeur. Men zou natuurlijk naar de stad kunnen telefoneren, maar hoeveel tijd zou er niet verstrijken, voordat deze Zuid-Amerikanen in beweging kwamen? De hotelier had er op aangedrongen, dat de dame, die plotseling onwel was geworden, ter verpleging in zijn etablissement zou blijven, maar voor Martin stond het dadelijk vast, dat één uur langer oponthoud in de vochtige omgeving van de waterval haar noodlottig kon worden. Hij liet haar daarom, bewusteloos als zij was, op de brancard van de ambulance leggen om haar zelf naar Bogotá te rijden. Door de ingevallen duisternis zou hij niet snel kunnen vorderen, maar meer dan een uur meende hij toch niet nodig te zullen hebben voor een afstand, die men overdag gemakkelijk in een half uur aflegt.

- U bent gek, zei de herbergier, terwijl zij de brancard naarbinnenschoven. Het is hondenweer en de weg is slecht.

- Het is altijd hondenweer in dat dal van jou, zei Martin. Wij moeten hier weg.

Hij zette zich aan het stuur.’[45]

Hierna ging Jacques de Kadt in zijn politieke kroniek in op de communistische staatsgreep die enkele maanden eerder in Praag plaatsgevonden had en die de publieke opinie in heel West-Europa diep geschokt had. Hij schreef: ‘Wat in werkelijkheid gebeurde, dat was, dat een gebied, overgelaten aan een overweldigende invloed van de Russen en van hun handlangers - de Tsjechische communisten - in de loop van enige jaren voortdurend meer gaargestoomd werd voor Russisch gebruik en dat het tenslotte uit de Russisch-communistische keuken te voorschijn kwam: klaar voor de totalitaire tafel.’[46]

In dit nummer werd ook een ‘Brief uit de V.S.’ van Leo Vroman gepubliceerd, gedateerd 11 januari 1948. Hij schreef hierin over wat hij en zijn vrouw Tineke de laatste tijd meegemaakt hadden.

Ook de jaarwisseling kwam daarbij ter sprake: ‘Met oudejaar reisden we naar New York en gingen daar met allerlei mensen in een kring zitten tot de klok sloeg. Eerst ben ik nog met een van hen het vertier in de stad gaan zien, maar het was nogal stil op Broadway, bij andere jaren vergeleken. Wel wemelde het van groepjes mensen die stonden te praten, tegen elkaar en dan bijvoorbeeld toet zeiden door een toetertje, of pèèè door de duurdere soort. We gingen enkele cafetaria's in, die gevuld waren met mensen wier monden op hun beurt weer met broodjes en die weer met worstjes en zo voort. Terugslenterend lazen we de opschriften der bioscopen. Lachfilms aangekondigd met rijen kartonnen koppen die tjonge tjonge schudden, moordfilms met afwerende vrouwen in onbedekte kleuren, en romantische met meters hoge zoenen waar wij, mensen, slechts mieren bij leken.’[47]

Verder bevatte dit nummer het eerste deel van een essay van W.F. van Leeuwen onder de titel ‘Losse schroeven in Sartre's filosofie’.

Op 20 juni, kort na het verschijnen van deze aflevering, schreef Gerrit Borgers in het - speciaal voor de redacteuren bestemde - ‘Podium-nieuws’, dat de redactie van dit blad in de toekomst strengere normen zou moeten aanleggen bij het selecteren van de bijdragen. Borgers merkte - met een verwijzing naar de polemische rubriek ‘De proppenschieter’ in *Podium* - op: ‘Beter een keer een nummer overslaan dan een nummer dat niet van a tot z op niveau is - op dit punt moeten we het gevecht met Libertinage winnen: Libertinage: niveau en Ter Braak zonder risico's, wij: niveau en Podium met risico's - dit is de enige weg, geen machteloze propjes. Lukt dit niet, dan is het enige waardige gebaar: ophouden. (maar zijn we dan zo'n stel lullen dat we onder het hautaine glimlachje van Gomperts Forum niet “voorbij” kunnen? Eerder verdwijnt dat glimlachje niet en terecht. Daarna gaat het hem bête staan.)’[48]

Twaalf dagen later, op 2 juli, keerden Huikje en Hans Gomperts na enkele weken vakantie in hun Parijse appartement terug, waar op dat moment Arthur Lehning en zijn vrouw Madeleine logeerden. Dezelfde dag schreef Gomperts aan W.F. van Leeuwen: ‘vandaag weer in Parijs teruggekeerd, met de zware cafard[49] na zoveel zon en zee, ben ik weer bedolven in kranten en brieven. Ook vielen wij onmiddellijk met onze neus in Arthur en Madeleine, wat wel erg prettig is, behalve dat het verschrikkelijk vele dat ik nu in heel korte tijd moet doen daaronder helaas weer lijden moet. Mijn stuk over Eddy vorderde overigens de laatste dagen wel, maar al deze dingen halen mij er weer zo uit... Ach; maar ik zal mijn best doen.’[50]

Bijna een maand later, op 1 augustus, had Borgers het in het '*Podium*- nieuws' opnieuw - de zaak zat hem kennelijk hoog - over het blad van Gomperts en Van Leeuwen: 'Libertinage is niet alleen qua inhoud, ook qua structuur een litterair V.V.D.-blad: het wordt geheel gefinancierd door de pa van Van Leeuwen, directeur Calvé-fabrieken te Delft. Of zoonlief vroeger een eigen paardenstal had vermeldt het verhaal niet. O die élite!'[51]

De mededeling van Borgers over de vader van Van Leeuwen was overigens onjuist: zoals we gezien hebben, was deze geen directeur van de Calvéfabrieken, maar van de Gist- en Spiritusfabriek in dezelfde stad en was er verder op aandringen van Geert van Oorschot alleen maar een garantiefonds gevormd om een eventueel nadelig saldo over de eerste jaargang op te vangen.

Op 4 augustus - drie dagen nadat Borgers deze opmerking over *Libertinage* gemaakt had - beklaagde Huyck van Leeuwen zich er bij Geert van Oorschot over dat De Arbeiderspers nog steeds de derde aflevering van *Libertinage* niet gedrukt had.

Op de 7de reageerde Van Oorschot daarop: 'Het is wel heel erg, dat Libertinage nummer drie nog steeds niet gereed is. De schuld daarvan echter, ligt niet bij de drukker. Wij hebben indertijd met directeur Hansen heel precies inleveringsdata etc. afgesproken. Wanneer jullie je daaraan hadden gehouden, zou er nimmer een kink in de kabel zijn gekomen. Nu jullie zelf van de afgesproken termijnen steeds afwijken, kunnen wij de A.P. niets euvel duiden. De hele productie daar sluit zo in elkaar, dat afwijkingen van het program onmogelijk anders dan stagnatie's kunnen veroorzaken. Willen wij dus voortaan op tijd verschijnen (hetgeen mij meer dan noodzakelijk lijkt,) dan moeten jullie beginnen de gemaakte afspraken na te komen. Zonder dat mist elk woord van kritiek op de A.P. zin en rechtvaardiging.'

En verder: 'Het derde nummer van Libertinage wordt nu volgende week afgeleverd en ik hoop, dat het vierde nummer snel hier achter na zal komen.'[52]

'Voor moeder kwam een eind aan haar pakketten'

Halverwege augustus verscheen inderdaad het mei-juni-nummer van *Libertinage*, dat voor een belangrijk deel gewijd was aan de publicatie van een reeks brieven die Du Perron in de jaren dertig aan Marsman gestuurd had.

In een inleidende tekst bij deze aflevering schreef de redactie: 'Op gevaar af van voor du Perron-epigonen gescholden te worden, publiceren wij een bloemlezing uit de brieven, die deze schrijver richtte aan H. Marsman, als een illustratie van "the gentle art of making friends". Voor deze kunst had-

den beiden niet minder talent dan voor de literatuur. Wij betreuren het, dat wij de antwoorden van Marsman, waaruit dat van zijn kant ook duidelijk blijken zou, niet eveneens kunnen afdrukken. Zijn brieven aan du Perron zijn helaas verloren gegaan. Toch is het een van de merkwaardigste kanten van deze eenzijdige correspondentie, dat de zwijgende partner er niet minder levend uit te voorschijn komt dan de sprekende. Hoe eerlijk, hoe sportief, hoe genereus moet de man geweest zijn, die deze brieven ontving en bleef ontvangen!'[53]

Verder bevatte dit nummer het slot van W.F. van Leeuwens beschouwing 'Losse schroeven in Sartre's filosofie'. Hierin verweet deze de existentialisten dat hun visie nog sterk onder de invloed stond van traditionele opvattingen, waaronder de gedachte dat het menselijk leven gedoemd is te mislukken, omdat de afstand tot het ideaal onoverbrugbaar lijkt.

Daartegenover stelde Van Leeuwen het nihilisme van Nietzsche: 'Het nihilisme is *op zichzelf* noch onhoudbaar, noch tragisch. Het is dat alleen - en het verdient eigenlijk alleen zijn naam - vanuit het gezichtspunt der oude waarden. Het ontkent de harmonie die de tragiek zin geeft, ziet die althans niet langer als *gemiste* harmonie, als argument tegen het leven: dat is de betekenis van Nietzsche's amor-fati. Nietzsche zag duidelijk dat het nihilisme niet vereenzelvigd mag worden met de malaise die het teweegbrengt, dat het evenzeer een teken van kracht, een renaissance, een "grote gezondheid" kan zijn.'

Dat was met het existentialisme allerminst het geval. Van Leeuwen: 'Steeds heftiger verweren zich Sartre en zijn volgelingen tegen de aantijging dat hun filosofie een pessimistische zou zijn; Simone de Beauvoir noemt het zelfs "une filosofie du triomphe" en de enige heilsleer die men de mensen geven kan. Dit betekent echter niet dat hiermee de "grote gezondheid" bereikt is; men kan zich niet aan de indruk, en bij nadere beschouwing ook niet aan de conclusie onttrekken, dat deze triomfantelijke bovenbouw van de *nausée* en het *échec* wat haastig is opgetrokken en er slecht bij past. Juist de nadrukkelijkheid, de gemakkelijke slagzinnen waarmee hier een expliciet moralisme ons een impliciet nihilisme wil doen vergeten, doen aan als krampachtig, als nog niet gezond.

Nietzsche wilde het heil der mensen niet meer in de hemel zoeken, of in het "niets" der asketen, maar op aarde; na van een aantal geschriften van deze nieuwe heilsleer te hebben kennisgenomen weet men, dat zij háár heil alleen nog maar in termen zoekt.'[54]

Hierna werden van S. Carmiggelt, wiens oudere broer Jan tijdens de oorlogsjaren in het concentratiekamp Vught omgekomen was, twee verzen gepubliceerd, waaronder het ontroerende 'In de trein' met als ondertitel 'Een oorlogsherinnering':

Bij Vught dacht ik: 'Hier is broer Jan gestorven'
En 'k zag mijn vader, met zijn oud gezicht,
rood-opgezwollen toen het doodsbericht
zijn late leven toch nog had bedorven.

Voor moeder kwam een eind aan haar pakketten.
Zij streed, zolang Jan zat, met eigen wapen.
Stond aan 't fornuis haar moed bijeen te rapen.
Zond zeven broden - zeven tegenzetten.

En ook het reizen was achter de rug.
Zij gingen met de trein. Daar ligt het kamp.
Daar zit hij in, daar woont die ramp.
Dan zuchtten ze en gingen maar weer t'rug.

Ziet gij de boer de vredesakker ploegen?
Mijn moeder heeft Jan's foto op de kast gezet.
Mijn vader geeft in 't graf 'n antwoord aan die vroegen:
'En d' oude man - hoe draagt hij het?'[55]

In zijn politieke kroniek keerde J. de Kadt, die bij de verkiezingen op 7 juli tot lid van de Tweede Kamer voor de Partij van de Arbeid gekozen was, zich deze keer tegen de anti-Amerikaanse geluiden die tijdens die verkiezingscampagne geklonken hadden. Hij gaf daarbij aan welke twee uitgangspunten de politieke situatie in de komende jaren zouden moeten bepalen en merkte op dat de bijdrage van de Verenigde Staten in dat opzicht van essentiële betekenis zou zijn: 'Welvaartspolitiek en een ijzeren vuist, niet één van de twee alleen, maar beide tegelijk, dat is het recept.

Het recept werkt alleen als we Rusland buiten de deur kunnen houden. En dat kunnen we alléén niet. Ook niet wij en de andere Europese landen. Zonder Amerika is dat onmogelijk. Zowel het economische Amerika van het Marshall-plan als het militaire Amerika van de atoombom hebben we nodig. En daarom is die "flinkheid" die tegen Amerika gericht is, en die we in de verkiezingspropaganda zo veel gehoord hebben, volkomen misplaatst.'[56]

Verder bevatte het derde nummer het eerste deel van het al eerder genoemde essay van H.A. Gomperts over Du Perron en de beschouwing over Karl Marx en het communistisch manifest die Arthur Lehning in april aan Gomperts toegestuurd had.

Ook Lehning stelde zich daarin kritisch tegenover de communistische praktijk in de Sovjet-Unie op, maar als anarchist uiteraard vanuit een heel

andere hoek dan Jacques de Kadt. Om het in links-rechts-tegenstellingen, die natuurlijk maar een beperkte geldigheid hebben, te formuleren: terwijl De Kadt er zich rechts van opstelde, koos Lehning juist een positie links van het Sovjet-systeem. Voor beide benaderingen bleek dus in *Libertinage* plaats te zijn.

Op 21 augustus publiceerde het *Haagsch Dagblad* onder het kopje '"Libertinage" handhaaft zich' een kort bericht: 'Tot de Nederlandse litteraire tijdschriften, die deels hun verschijning staken, deels ook proberen in een fusie levensvatbaarheid te vinden, behoort niet "Libertinage", waarvan zojuist het derde nummer verschenen is. Hierin publiceert de redactie - zoals ze zelf schrijft - op gevaar af van voor du Perron-epigonen gescholden te worden een bloemlezing uit de brieven, die deze schrijver richtte aan H. Marsman, als een illustratie van "the gentle art of making friends".'[57]

'De Coster in Sierksma'

Intussen bleef *Libertinage* wel te laat uitkomen. Op 21 september trok Geert van Oorschot maar weer eens bij W.F. van Leeuwen aan de bel. Hij was daarbij kennelijk ook al op de hoogte van de slavernij waaraan wij in ons bestaan door de kalender onderworpen worden: 'Zullen we de uitgave van Libertinage maar niet liever stopzetten. Alle abonné's worden weer ongeduldig, te [de] telefoon staat niet stil met de vraag waar het vierde nummer blijft en we kunnen maar aan de gang blijven met het beantwoorden van brieven, dat het t.z.t. wel eens komen zal. Vanmorgen heb ik met de A.P. gebeld en daar blijkt mij, dat de copij voor het vierde nummer nog niet eens geheel aanwezig is, en dat ondanks je herhaaldelijke beloften de copij te zullen brengen, je niet komt opdagen. Als het werkelijk onmogelijk is om eens in de twee maanden voldoende copij voor elkaar te krijgen, dan kunnen jullie werkelijk beter de hele affaire stopzetten. Men kan natuurlijk tegen de slavernij van de kalender zijn, zoveel men wil, maar wanneer zich achter een dergelijk slagwoord een machteloosheid verbergt om actiev [actief] leider van een tijdschrift te zijn, dat met zoveel pretenties is begonnen, dan kan men dit slagwoord ook beter achterwege laten. Ik heb je in geen maanden gezien, en het lijkt mij wenselijk dat er weer eens een hartelijk woord met elkaar gesproken wordt.'[58]

Pas in oktober verscheen dan eindelijk het vierde nummer (juli-augustus 1948). Hierin werd een beschouwing van H. van Galen Last gepubliceerd, die gewijd was aan de essaybundel *Schoonheid als eigenbelang* (1948) van Fokke Sierksma.

Van Galen Last schreef hierin: 'Iemand - ik geloof Gabriël Smit in de

Volkskrant - heeft opgemerkt dat op de aan Fokke Sierksma toegekende Amsterdamse essayprijs 1947 geen enkel protest werd gehoord. Inderdaad een eensgezindheid in onze literaire wereld die de moeite waard is genoteerd te worden - vooral waar het hier een jong essayist betreft met een sterk polemische inslag!

Verscheidene omstandigheden kunnen daartoe hebben samengewerkt. De eervolle activiteit van de oorspronkelijke *Podium*-groep in de bezettingsjaren kent iedereen - en was Sierksma, in ieder geval in de literatuur, niet de onbetwiste leider van die groep? *Podium* en Sierksma startten dus met een aanzienlijke voorraad *goodwill* - was het niet de Kunst- en Letterenredacteur van *Het Parool* die n.a.v. *Podium* de o! hoe spitsvondige onderscheiding maakte tussen “clandestiene” en “illegale” literatuur? Sierksma's geluid bovendien wekte, van alle geluiden die in de afgelopen jaren geregeld in onze letteren werden vernomen, de meeste herinneringen aan de *Forum*-groep, en speciaal aan Ter Braak, naar wiens opvolger door iedereen reikhalzend werd uitgezien. Hij deelde met Ter Braak een goed deel van diens problematiek en gaf zo de indruk van volledig “in deze tijd” te staan. Tenslotte attaqueerde hij, agressief als zijn meester, Bertus Aafjes en enkele anderen en stuitte daarbij maar op zwakke tegenstand. Het is iets anders om *Doortocht* een prijs toe te kennen of het tot een meesterwerk te verklaren in de krant, dan om zijn auteur serieus in bescherming te nemen - en dat dit niet gebeurd is hoeft werkelijk niet te verbazen. Evenmin verbaast het, dat men algemeen Sierksma's partij trok tegen W.F. Hermans en Paul Rodenko (wat wèl verbaast is, dat dit tweetal elkaar nog niet in één tijdschrift heeft gevonden). Sierksma stond hier ontegenzeggelijk tegenover tegenstanders, die hem niet aan konden en dat hij in de jaren '45-'47 tot onze talentvolste essayisten moest worden gerekend, kan zeker lastig worden ontkend.’

Van Galen Last nam hierna de essays van Sierksma zelf onder de loep en merkte daarbij op dat er in diens proza nog veel van de domineestoon van Dirk Coster beluisterd kon worden, zoals hij ook al eerder in een brief aan W.F. van Leeuwen geschreven had. Hij noteerde: ‘Een ironische of sarcastische Sierksma bespeelt andermans viool, en raakt er nooit op ingespeeld. Hij komt zo nooit aan scherpte toe, en maakt alleen een studentikoos-heftige, of -lollige, soms ook wel een zure indruk, zoals hij daarentegen, wanneer hij iets ernstig neemt, licht vervalt in een serieuze, een beetje prekerige langademigheid. Maar ik zie, dat ik alweer met de Coster in Sierksma slaags ga raken...’[59]

Deze aflevering bevatte verder het gedicht ‘Saar Mok’, dat Jac. van Hattum ter herinnering aan een in de oorlog omgekomen, joodse vriendin geschreven had, en het tweede deel van Gomperts' essay over Du Perron.

Was dit nummer veel te laat verschenen, ook met de vijfde aflevering (september-oktober) was dat het geval: die kwam pas in november uit. In dit nummer werden twee gedichten van L.Th. Lehmann opgenomen, waaronder het speelse, maar ook melancholische vers:

Een kind te zijn is triest zijn en ontgoocheld.
Wanneer wij ons vervelen,
zegt men ons te spelen;
en wij weten niet wat spelen is.

Als de padvindersfluit,
waarvan gezegd is,
dat hij echt is,
die is beloofd
en daarom gevraagd,
eindelijk is gegeven,
wordt hij afgenomen
om het geluid.

Wij weten ook wel dat het maar één toon is,
zo hard, zo koud,
door geen manier van blazen te vermurwen.

Maar wij zoeken muziek
en blazen hoewel het haast pijn doet.
Wij wachten tegen beter weten
op een melodie die komen moet
zo maar vanzelf,
zo licht en zwevend.[60]

De vierentwintigjarige dichter J. Emmens publiceerde in deze aflevering drie verzen, waaronder ‘Voor de kade’. Hierin wordt een veel aantrekkelijker beeld van het kind-zijn gesuggereerd dan in het zojuist geciteerde, overigens prachtige gedicht van Lehmann:

Voor de kade wisselt een wolk meeuwen
als strooibiljetten op een sterke wind
van aanblik als 't verloop van eeuwen.
Het is windstil. De wind is een klein kind
dat met geluidjes brood staat uit te strooien.

Zijn tijd aan denken of aan doen vergooien
verschilt niet veel, 't is stenen toch voor brood.
Wordt liever kind: twee beentjes en wat rood
het doet soms eeuwen inderhaast ontdooien.[61]

Andere bijdragen aan deze aflevering waren enkele korte beschouwingen van A. Roland Holst uit de reeks 'Uit zelfbehoud', een verhaal van Italo Svevo en een essay van de jonge dichter Paul van 't Veer over de Amerikaanse schrijver Ambrose Bierce.

Kort na het verschijnen van dit nummer, vond - zoals al in het vijfde hoofdstuk vermeld werd - op zaterdagmiddag 11 december de bijeenkomst plaats waarop definitief besloten werd dat de *Criterium*-redacteur Adriaan Morriën tot de redactie van *Libertinage* toetreden zou. Dat betekende tegelijkertijd het einde van *Criterium*: de abonneelijst van dat blad zou enkele weken later aan de uitgever van *Libertinage* overhandigd worden.

'Onze vriendschap is geen vader-zoon-verhouding'

Pas in januari 1949 - ruim een maand na de bijeenkomst waarop Morriën redacteur werd - verscheen het zesde nummer van *Libertinage* (november-december). Deze aflevering opende met een redactionele verklaring over de tweede 'politiële actie' die het Nederlandse leger halverwege december in Indonesië ondernomen had.

De redactie besteedde hierin ook aandacht aan de houding van de Partij van de Arbeid, die met deze actie akkoord gegaan was. Daarbij werd de partij vooral een weinig vooruitziende blik verweten: 'Het meest verbijsterende aspect van de Nederlandse "politie-actie" tegen de Indonesische Republiek is niet het conflict met de internationale gemeenschap, die wij zo dapper getrotseerd hebben, maar het motief, waarmee onze socialisten aan deze actie hun zegen hebben gegeven. Eerzame motieven als de verdediging van onze belangen - daar is iedereen het over eens - zijn immers niet in het spel. Wij trekken ons binnenkort terug uit Indonesië, de macht komt in handen van een regering van de verenigde staten van die archipel en in hoeverre onze belangen - onze kapitaalsbelangen, onze personeelsbelangen, onze culturele belangen - in de voormalige kolonie veilig zijn, hangt uitsluitend af van de sympathie, die de nieuwe machthebbers voor het oude moederland bewaard hebben. Als wij dus met geweld de Republiek te lijf gaan, zouden wij daarmee alleen onze belangen dienen, indien wij de overgrote meerderheid van de Indonesische bevolking dus-doende een dienst bewezen.'[62] Daarvan was evenwel volgens de redactie geen sprake: het was

duidelijk dat de Indonesiërs geen enkele sympathie voor het optreden van de Nederlandse troepen hadden.

Hierna werd een verzenreeks onder de titel ‘Zomer’ van Johan Andreas Dèr Mouw (1863-1919) gepubliceerd, waaronder het volgende, voor hem zo typerende sonnet:

't Aardoppervlak zie 'k als een schedelhuid:
Zweetstralen, sijp'len stinkende rivieren,
Waarlangs vuil-groenig roos en schimmel tieren;
Gebergten schurft steken er boven uit;

Mensch-luizen, in hun nesten meest op buit
Rondkrauw'lend, zie 'k land'lijke blijdschap vieren,
Verpletterd soms, als 't trekken van wat spieren
De rotsen storten doet, schurftkluit na kluit.

De hemel lijkt een broeierige pet,
Aan gele knoop, die doorschijnt, in vervoering
Om 't mooie weer jolig scheef opgezet;

En smullend van de zweetdamp, loom en vet
En week en wit hangen in stille ontroering
De wolkenteken aan de blauwe voering.[63]

Wordt de aarde in dit vers van Dèr Mouw als het hoofd van een mens gezien, in het gedicht ‘Steen’ van M. Vasalis lijkt van een omgekeerde visie sprake te zijn. Daar is de ziel van de ik-persoon in haar meest elementaire kern versteend:

In de oudste lagen van mijn ziel
waar hij van steenen is gemaakt,
bloeit als een gaaf, ontkleurd fossiel
de steenen bloem van uw gelaat.

Ik kan mij niet van u bevrijden
er bloeit niets in mijn steen, dan gij.
De oude weelden zijn voorbij,
maar niets kan mij meer van u scheiden.[64]

Een ander gedicht in deze aflevering was ‘Stationswachtkamer Amsterdam’ van de bohémien-schrijver Jacques Gans. Het vers past in een vertrouwde romantische traditie:

Met de geur van haar nog nan mij
Na de hoogvlakte van de nacht
Temidden van werkelijkheid
Iets liefs dat nimmer kan zijn
Toch ondanks 't bedrijvig geluid
't Gesprek van de vroege machinist
De tafel met het potlood en papier
Dat het niet zinvolle belijdt
Noodlot: proef op de som te zijn
Bitterzoet noodlot tegen het gelijk
O, stationswachtkamer
Glimlach om de trein naar Parijs
Zoo dikwijls nagestaard
Maar het eigen hart en de eigen stad
Zoo zwart en ongekend
Zij slaapt en mijn schreden gaan
Vergezeld door flarden van drank
Straks opnieuw door regen en wind
Kruiselings en vermoeid
Opweg naar het verdere niets
En haar geur is morgen verwaaid.[65]

In zijn vaste politieke kroniek schreef J. de Kadt hierna over Stalin en diens terreurapparaat onder de titel ‘Tegen het politieke gangsterisme’. Hij besteedde in zijn bijdrage ook aandacht aan Trotzky's biografie van de Russische leider, die door de moordaanslag op de auteur in 1940 onvoltooid gebleven was. De Kadt merkte op: ‘Stalin heeft de voltooiing van dit boek met geweld belet. Maar al heeft hij Trotzky vernietigd, de vernietiging van zijn reputatie door Trotzky's boeken zal hij slechts kunnen verhinderen als hij er in slaagt de wereld te veroveren en de heerschappij van de grote leugen overal zo te vestigen als ze in het huidige Rusland gevestigd is.’[66]

Hoe H.A. Gomperts na één jaar *Libertinage* tegenover het tijdschrift en de uitgangspunten ervan stond, kan worden opgemaakt uit wat hij in de min of meer polemische rubriek ‘Barricade’ van deze aflevering schreef.

Eerst ging hij daarbij in op de algemene literaire situatie van die tijd: ‘De lieden, die gemeend hebben, dat de literatuur door de oorlog zou opbloei-

en, komen bedrogen uit. Voor de vorming van schrijvers kan het verliezen van een zekere burgerlijke zelfgenoegzaamheid natuurlijk van betekenis zijn, maar de enige voorwaarde is het niet en de werkelijk groten hebben een dergelijke demonstratie ad oculos[67] van de broosheid van leven en normen niet nodig. Dit voorspellen van literaire meesterwerken uit stormachtige gebeurtenissen, het bouderen als de voorspelling niet uitkomt, komt voort uit een cultuurfilosofie op dagblad-peil, die alleen kan tieren in de treurige hoofden van hen, wier waardebepalingen evenredig zijn aan de dikte der headlines. Hun teleurstelling over het uitblijven van stukken, waar men van omvalt, van synthetische drama's over oorlog en verzet en van verlossende woorden en theorieën kunnen wij dan ook nauwelijks au serieux nemen. Wij verwijzen hen naar onze collega's *De Nieuwe Stem* en *Podium*, waar men de nieuwe uitwegen, de nieuwe moralen, de nieuwe Goden zelfs - bijna - gevonden heeft, respectievelijk afgestemd op het universitair en middelbaar onderwijs.'

Gomperts vervolgde: '*Onze* bezigheid is een andere: te onderzoeken hoe men leven kan *zonder* die verlossende woorden, zonder de formules, zonder de uitwegen en de vaste zekerheden, zonder de coquetterie met Moskou of met de nieuwe scholastiek van het existentialisme. Er zijn er ook, die van rancune jegens Stalin vervuld zijn en ons juist uit dien hoofde ons "negativisme" verwijten. Zij hadden op een ander, braver Moskou gehoopt, dat ook wij niet hebben kunnen leveren.'

Hierna schreef hij over de invloed die Ter Braak en Du Perron op *Libertinage* uitoefenden: 'Het herkauwen van de erfenis van Ter Braak en du Perron is nodig nu en nog jaren lang, omdat zij, in onze verhoudingen, zéér grote schrijvers zijn, die over essentiële dingen geschreven hebben, die aan de orde zijn en dat voorlopig wel zullen blijven. Het streven om toch vooral niet onder hun invloed te staan, om toch in hemelsnaam niet voor hun epigonen te worden aangezien, is de belachelijke praeoccupatie van dwergen en het zekerste bewijs van onzelfstandigheid, dat men geven kan.'

Dat er in de kring van *Libertinage* ook verschillen van opvatting bestonden met wat Ter Braak en Du Perron hadden voorgestaan, bleek uit wat Gomperts hierna schreef: 'Natuurlijk zijn wij epigonen in de zin van later geborenen en wij aanvaarden de consequenties van dat later-geboren-zijn ten volle. Natuurlijk zullen wij alles doen om schrijvers te eren, wier invloed wij goed en heilzaam vinden en wier werk levend en actueel is en nog zeer onvoldoende gekend en bestudeerd. Dat betekent nog niet, dat wij de resultaten van de problematiek van du Perron of Ter Braak hebben overgenomen. Wij hebben nooit behoefte gevoeld een lijstje op te stellen met punten, waarin wij het oneens zijn met deze voorgangers. Om legende-vorming

te voorkomen is het misschien nuttig hier aan te stippen, dat wij bijvoorbeeld met de Terbraakse grootheden, menselijke waardigheid en honnêteté, nooit hebben geopereerd, dat du Perrons clan-hiërarchie ons volkomen vreemd is en dat het forensisch criterium van de persoonlijkheid voor ons onbruikbaar is, omdat deze o.i. slechts één van de verklaringen kan zijn van het verschijnsel, dat literatuur ons treft of beweegt, maar geen maatstaf.'

Over zijn verhouding tot Ter Braak en Du Perron schreef Gomperts verder - met een verwijzing naar een opmerking van Fokke Sierksma in het nummer dat *Podium* enkele maanden eerder aan Vestdijks vijftigste verjaardag gewijd had -: 'Onze vriendschap is geen vader-zoon-verhouding, zoals Sierksma zijn relatie tot de Forum-schrijvers onlangs namens wat hij zijn "lichting" noemt in *Podium* beschreef. Voor ons is dan ook de vadermoord bepaald niet nodig, waarmee de redacteuren van dat tijdschrift zich hun onafhankelijkheid trachten te veroveren. Sierksma consacreerde deze wandaad onlangs uitdrukkelijk met de verbluffende opmerking: *het is een schone en wijze gril van het leven, dat het van at de Forum-schrijvers alleen Vestdijk na 1940-'45 heeft laten doorwerken als de enige, met wie de jongeren zich niet konden indentificeren* [identificeren]. Hij overtreft de Hollandse afkeer van grote formaten door *dankbaar* te zijn voor de dood van Marsman, Ter Braak en du Perron. Zijn "lichting" had die dood blijkbaar nodig om los te komen van haar "vaders" met behulp van "psychiater" Vestdijk. Ik had van die essayist werkelijk iets anders verwacht dan zo'n botte opmerking, té bot zelfs voor een door Freud gegrepen dominee, die zich uit in de terminologie van de drilsergeant.'[68]

Zoals we in het vorige hoofdstuk gezien hebben, voelde de *Criterium*-redacteur Willem Frederik Hermans niets voor samenwerking met *Libertinage*: het toetreden van Adriaan Morriën tot de redactie van dat blad had hem dan ook danig teleurgesteld. Zijn enthousiasme zal niet toegenomen zijn door de korte bespreking die H. van Galen Last in het zesde nummer aan Hermans' *Moedwil en misverstand* wijdde. Zelden zal een compliment op zo'n oncomplimenteuze wijze zijn gepresenteerd: 'In het wel zeer ondervoede proza-jaar 1948 is W.F. Hermans'; novellenbundel *Moedwil en Misverstand* een lang niet onwelkome verrassing - vooral voor hen die, zoals ikzelf, Hermans, na het potsierlijke *Tranen der Acacia's* en na zoveel slecht geschreven, slecht gedachte essays, wat al te voorbarig hadden "afgeschreven". Niet dat Hermans "herboren" zou zijn - maar waar zijn gaven in romans of essays steeds overwoekerd bleven door zijn gebreken, heeft zijn voornaamste talent, een poëtisch, bijna surrealistisch proza, eerst in deze korte verhalen de kans gekregen die zijn eerzucht en zijn exhibitionisme - waarin bij hem veel vulgairs en onvolwassens stak - hem tot nu toe onthielden.'[69]

Dit laatste nummer bevatte verder een korte dramatische schets, getiteld ‘Daphnis’, van L.Th. Lehmann.

Terugblik

Overzien we de eerste jaargang van *Libertinage*, dan valt op dat het blad er fraai uitzag, met een verzorgde typografie, vaak speelse vignetten en tekeningen en een overzichtelijke indeling. De nummers, die steeds tachtig pagina's telden, verschenen - eufemistisch gezegd - geregeld aan de late kant, maar daarin onderscheidde het blad zich niet ècht van de meeste andere literaire tijdschriften. Wel was de totale omvang van deze jaargang - vierhonderdtachtig bladzijden - kleiner dan bij de andere bladen het geval was.

Ook in een ander opzicht verschilde het tijdschrift duidelijk van *Het Woord, Criterium* en *Podium*. In de hele eerste jaargang werden maar tweeendertig bladzijden met poëzie gevuld - dus bijna zeven procent - en achtenvijftig bladzijden of ruim twaalf procent met verhalend proza. De resterende driehonderdnegentig pagina's waren dus bestemd voor essays, kritieken en commentaren. Of met andere woorden: het aandeel van het beschouwend proza was maar liefst ruim eenentachtig procent, dus meer dan vier vijfde van de totale omvang.

Vooral deze cijfers maken duidelijk dat *Libertinage* in de eerste plaats een essayistisch tijdschrift was, geen blad waarin een revolutie op het gebied van de poëzie of het verhalend proza te verwachten viel. Het accent dat daarmee op de kritische waardering van literaire ontwikkelingen gelegd werd, beantwoordde ook aan de bedoelingen die H.A. Gomperts en W.F. van Leeuwen bij de oprichting met hun tijdschrift hadden. Zij hadden zich immers in de afgelopen jaren vooral geërgerd aan het lage niveau van de vaderlandse kritiek, aan de vele pretenties die niet waargemaakt werden, en aan de zelfoverschatting waaraan vooral veel jonge auteurs leden.

Dat poëtische vernieuwing niet hoog in het vaandel van de redactie stond, blijkt ook uit de keuze van de dichters die aan deze jaargang meewerkten. De eerste dichter die in *Libertinage* acte de présence gaf, was de bijna zestigjarige A. Roland Hoist, terwijl Jan van Gelder, die eveneens moeilijk tot de jongeren gerekend kon worden, over de hele jaargang gezien de meeste verzen voor zijn rekening nam. Veelzeggend is bovendien dat de beide redacteuren op het poëtisch appèl ontbraken.

In totaal publiceerden twaalf dichters in *Libertinage*, onder wie M. Vasalis, L.Th. Lehmann en J. Emmens. Vooral de laatste kan als een vertegenwoordiger van de jonge generatie beschouwd worden. Treffend in Emmens' gedicht ‘Voor de kade’, dat in het vijfde nummer gepubliceerd werd, is de

sceptische toon: ‘Zijn tijd aan denken of aan doen vergooien/ verschilt niet veel, 't is stenen toch voor brood.’[70] Deze scepsis doet sterk denken aan de manier waarop in het tijdschrift *Forum* de realiteit benaderd werd. Ook de - in het gedicht gebruikte - spreektaal herinnert aan de *Forum*-poëzie.

Daarnaast publiceerden slechts vijf schrijvers verhalend proza in deze jaargang, onder wie twee auteurs die al gestorven waren: Italo Svevo en Menno ter Braak. Van de laatste werd een fragment uit een onvoltooide, nooit gepubliceerde roman opgenomen.

Curieus is de novelle ‘Martin Das in Columbia’ van H.A. Gomperts vooral omdat deze auteur verder zo weinig verhalend proza zou publiceren. Gomperts wist in zijn verhaal via het efficiënt beschrijven van het handelen van zijn hoofdpersoon - waarbij psychologische analyse vrijwel afwezig blijft - sommige absurditeiten die zich in het bestaan kunnen voordoen, voelbaar te maken.

Zoals we gezien hebben, was *Libertinage* in de eerste plaats een essayistisch tijdschrift. Dat was niet zo verwonderlijk, want het blad kwam voort uit een vriendenkring waarin een sterke bewondering leefde voor sommige buitenlandse schrijvers die ten onrechte niet of nauwelijks tot het Nederlandse lezerspubliek zouden zijn doorgedrongen. Die auteurs bekend te maken was een van de doelstellingen van het tijdschrift. Bovendien zou van dat contact een zuiverende werking kunnen uitgaan en ook dat leek in het literaire klimaat van die eerste naoorlogse periode geen overbodige luxe.

Tot die buitenlandse voorbeelden behoorden Stendhal, Virginia Woolf en Edmund Wilson: schrijvers die vooral bewondering oogstten om hun heel persoonlijke houding tegenover de maatschappij van hun tijd en aan wie met name Elisabeth de Roos in uitvoerige essays aandacht besteedde.

Meer betrokken op de actuele literaire situatie waren de beschouwingen en commentaren van H.A. Gomperts, die zich rekenschap probeerde te geven van de richting waarin de literatuur zou moeten gaan en welke inspirerende rol de opvattingen van Menno ter Braak en E. du Perron daarbij zouden kunnen spelen. Hij was er intussen ook op uit duidelijk te maken in welke opzichten zijn eigen meningen van die van de beide vereerde voorgangers afweken.

W.F. van Leeuwen, die verder uiterst actief was als redacteur - op hem kwam al het dagelijkse redactionele werk neer -, bleef als publicist wat meer op de achtergrond: hij droeg aan deze jaargang vooral zijn uitvoerige essay over Sartre bij, waarin hij een groot aantal kritische kanttekeningen bij diens opvattingen plaatste.

Op politiek gebied zette met name de vaste chroniqueur Jacques de Kadt een belangrijk stempel op *Libertinage*. De Kadt hield zich in deze jaargang

in het bijzonder met de tegenstellingen tussen Oost en West bezig, wat niet verwonderlijk was in een tijd dat de balans van het machtsevenwicht in Europa elk ogenblik naar de andere kant kon overslaan.

Duidelijker dan in de meeste andere tijdschriften in die jaren werd daarbij stelling genomen tegen het communisme en de Sovjet-Unie, waarbij Gomperts overigens vergaand - sommigen zullen zeggen: té vergaand - begrip bleek te hebben voor de noodzaak om in een revolutionaire situatie geweld toe te passen. Ook betekende de afwijzing van de dictatoriale praktijk in communistisch Rusland niet dat er geen kritiek bestond op het economische en politieke systeem in het Westen.

Doorslaggevend in de afwijzende opstelling van *Libertinage* tegenover de regimes in Oost-Europa was vooral het gevoel dat daar het vrijheidsideaal dat door de Verlichtingsfilosofen uit de achttiende eeuw met zoveel enthousiasme verkondigd was, aan de lopende band vertrapt werd.

Ook in de kwestie-Indonesië speelde dat vrijheidsideaal een doorslaggevende rol: de redactie koesterde geen enkele sympathie voor de houding van de Nederlandse regering, die eind 1948 nog eens tot een ‘politiële actie’ in de Indische archipel overging. In een scherp betoog werden daarbij vooral de sociaal-democraten over de hekel gehaald, omdat ze kennelijk niet door hadden hoe de werkelijke verhoudingen lagen en vanuit een naïef soort idealisme de koloniale belangengroepen in de kaart bleven spelen.

Bij elkaar werden in deze jaargang van *Libertinage* bijdragen gepubliceerd van vijfendertig levende en vier gestorven schrijvers. Die medewerking van auteurs die het tijdelijke al met het eeuwige verwisseld hadden, was relatief belangrijker dan in andere literaire bladen, maar het gaat te ver om te zeggen dat *Libertinage* daarmee in de eerste plaats een blad van bewonderde, maar helaas dode auteurs zou zijn geworden, zoals in polemieken in die tijd nogal eens gesuggereerd werd. De standpunten die in het tijdschrift ingenomen werden, waren eigentijds genoeg, ook al was de invloed van vooral *Forum* daarop overduidelijk.

In dat opzicht speelde de artistieke voorkeur van de beide redacteuren W.F. van Leeuwen en H.A. Gomperts natuurlijk een doorslaggevende rol. Beiden zetten zich met veel elan voor het tijdschrift in, zoals blijkt uit het aandeel van ieder van hen in de totale omvang van deze jaargang. Samen namen zij daarvan honderdzeventien pagina's voor hun rekening: ruim vierentwintig procent. Het aandeel van Gomperts was daarbij meer dan zeventien procent, dat van Van Leeuwen zeven. We hebben overigens gezien dat de laatste vrijwel alle redactionele besognes op zich nam, zodat zijn bijdrage aan het tijdschrift vrij essentieel was.

Ook al bleef *Libertinage* door het overwegend essayistische karakter

ervan een blad, waarin de poëzie en het verhalend proza een duidelijk ondergeschikte plaats innamen, toch geeft het aan het mozaïek van de literaire tijdschriften in die naoorlogse tijd een eigen kleur. Gomperts, Van Leeuwen en hun vrienden hielden van boeken waarin de wereld vaak een slag anders bekeken wordt dan in de meeste literatuur die toen de aandacht trok, en ze hebben daarmee ongetwijfeld andere schrijvers geïnspireerd. Dat is een van de hoogste ambities die de redactie van een literair tijdschrift koesteren mag.

Eindnoten:

1 Frits Dekking, februari 1998 (telefoongesprek).
2 Adriaan van der Veen, *Blijf niet zitten waar je zit*, pag. 31. Amsterdam, 1972.
3 H.A. Gomperts in een brief d.d. 29 maart 1998.
4 H.A. Gomperts, november 1997.
5 Archief-W.F. van Leeuwen.
6 *Haagsch Dagblad*, 26 april 1947.
7 Archief-NLMD.
8 *Ibid.*
9 *Ibid.*
10 *Ibid.*
11 *Ibid.*
12 *Ibid.*
13 *Ibid.*
14 H.A. Gomperts in een brief d.d. 29 maart 1998.
15 Zie voor het begrip ‘maagmens’: J. de Kadt, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (3de druk), pag. 84. Amsterdam, 1980.
16 Max Nord, september 1997.
17 Zie: Ronald Havenaar, *De tocht naar het onbekende. Het politieke denken van Jacques de Kadt*, pag. 165. Amsterdam, 1990.
18 W.F. van Leeuwen, november 1997.
19 Archief-W.F. van Leeuwen.
20 *Ibid.*
21 W.F. van Leeuwen, april 1998.
22 Archief-W.F. van Leeuwen.
23 Archief-Erven H. van Galen Last.
24 Archief-W.F. van Leeuwen.
25 *Ibid.*
26 *Ibid.*
27 *Ibid.*
28 *Libertinage*, jg. 1, nr. 1, pag. 1-2.
29 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 5.
30 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 3-4.
31 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 33.
32 Dr. L. de Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* (wetenschappelijke editie, deel 8), pag. 346. 's-Gravenhage, 1978.
33 *Libertinage*, jg. 1, nr. 1, pag. 54-55.
34 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 4.
35 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 63.
36 *Id.*, jg. 1, nr. 1, pag. 68-69.
37 *Het Parool*, 10 april 1948.
38 *Criterium*, jg. 6, pag. 376.
39 Archief-W.F. van Leeuwen.
40 Archief-NLMD.
41 *Podium*, jg. 4, pag. 567.
42 Archief-W.F. van Leeuwen.
43 *Libertinage*, jg. 1, nr. 2, pag. 1-3.

44 Als titel bij dit verhaal werd abusievelijk vermeld ‘Martin Dias in Columbia’. In een ‘erratum’ in het volgende nummer werd dit gecorrigeerd.
45 *Libertinage*, jg. 1, nr. 2, pag. 15.
46 *Id.*, jg. 1, nr. 2, pag. 64.
47 *Id.*, jg. 1, nr. 2, pag. 80.
48 Archief-Erven Fokke Sierksma.
49 Neerslachtigheid.
50 Archief-W.F. van Leeuwen.
51 Archief-Erven Fokke Sierksma.
52 Archief-W.F. van Leeuwen.
53 *Libertinage*, jg. 1, nr. 3, pag. 1.
54 *Id.*, jg. 1, nr. 3, pag. 46-47.
55 *Id.*, jg. 1, nr. 3, pag. 60.
56 *Id.*, jg. 1, nr. 3, pag. 68.
57 *Haagsch Dagblad*, 21 augustus 1948.
58 Archief-W.F. van Leeuwen.
59 *Libertinage*, jg. 1, nr. 4, pag. 71-73.
60 *Id.*, jg. 1, nr. 5, pag. 6.
61 *Id.*, jg. 1, nr. 5, pag. 55.
62 *Id.*, jg. 1, nr. 6, pag. 1.
63 *Id.*, jg. 1, nr. 6, pag. 5.
64 *Id.*, jg. 1, nr. 6, pag. 8.
65 *Id.*, jg. 1, nr. 6, pag. 39.
66 *Id.*, jg. 1, nr. 6, pag. 48.
67 Demonstratie ad oculos = zichtbare demonstratie.
68 *Libertinage*, jg. 1, nr. 6, pag. 50-52.
69 *Id.*, jg. 1, nr. 6, pag. 79.
70 *Id.*, jg. 1, nr. 5, pag. 55.

Slot

Nadat we in de voorafgaande hoofdstukken de ontwikkelingen rond enkele literaire tijdschriften gedetailleerd - ja soms van dag tot dag - gevolgd hebben, lijkt het me juist in deze slotbeschouwing een wat ruimer perspectief te kiezen. Daarin zou ik ook tijdschriften willen betrekken die in voorgaande delen van de reeks - *Het ondergronds verwachten* en *Speeltuin van de titaantjes* - uitvoerig ter sprake gekomen zijn. Uitgangspunt daarbij blijft dat *De vrienden van weleer* ook op zichzelf staat, zodat er aan lezers die de andere boeken niet kennen, steeds voldoende informatie gegeven zal worden.

Met dit boek zijn we op onze tocht langs de jonge generatie na de oorlog, voor zover deze zich in eigen literaire tijdschriften gemanifesteerd heeft, op de drempel van 1949 aangekomen. Dat lijkt een goed moment om even achterom te zien en alvast enkele conclusies te trekken.

De strijd om het bestaan

Gaan we daarbij terug naar de jaren van de Duitse bezetting, toen de eerste contacten tussen de jongeren van deze generatie tot stand kwamen, dan is duidelijk dat ook hier de vertrouwde wet van de ‘survival of the fittest’ geldt: van alle jongerenbladen die tijdens de oorlog opgericht zijn en die in *Het ondergronds verwachten* de revue passeren, waren eind 1945 nog alleen *Columbus*, voortgekomen uit een fusie van drie van deze bladen, en *Podium* over.

De overeenkomst tussen beide tijdschriften was groot: centraal voor de redacties ervan stond dat het de taak van een schrijver was duidelijk positie te kiezen in de culturele en maatschappelijke strijd. Het was dan ook niet verwonderlijk dat beide bladen op den duur zouden samengaan. In het voorjaar van 1947 was het zover, toen *Columbus* in *Podium* opging.

Vanaf dat moment kan *Podium* als het enige literaire tijdschrift beschouwd worden, dat de draagster was van de idealen die vele jongeren in de jaren van de Duitse bezetting gekoesterd hadden. Bij de formulering van die idealen hadden de opvattingen van Menno ter Braak en E. du Perron een belangrijke invloed gehad: zij hadden immers al in de jaren dertig volop stelling genomen in de strijd tegen het nationaal-socialisme en hadden zich

daarmee voorstanders getoond van een geëngageerde opvatting van de literatuur. De jongeren die tijdens de bezettingstijd naar voren kwamen, konden daar rechtstreeks bij aansluiten.

De vraag was natuurlijk of *Podium*, dat zich naar buiten toe als een strijdbaar boegbeeld van de verzetsliteratuur presenteerde, ook in de jaren na de bevrijding aan het gedachtegoed van Ter Braak en Du Perron trouw zou blijven. Vanaf de zomer van 1947 werd dat meer en meer twijfelachtig. Met het verdwijnen van *Columbus* was immers een van de redacteuren van dat blad, Paul Rodenko, naar de redactie van *Podium* overgestapt, waarna al snel bleek dat hij op allerlei punten afweek van de artistieke lijn die in voorgaande jaren vooral door Fokke Sierksma uitgezet was.

Zo dacht Rodenko heel anders over de ethische functie van de kunst die door Sierksma altijd met zoveel overtuigingskracht verdedigd was. Rodenko, die met groot enthousiasme de boeken van Sartre en andere existentiefilosofen als Maurice Merleau-Ponty gelezen had, verwierp de moralistische standpunten die Sierksma geneigd was in te nemen, en bracht daartegen naar voren dat ethische voorkeuren vooral bepaald worden door de situatie waarin een mens zich op een bepaald moment bevindt. Hij had de indruk dat Sierksma zich omringde met allerlei meubilair uit de geestelijke inboedel van Ter Braak, een essayist die volgens hem nooit afscheid van domineesland genomen had.

Ook op een ander belangrijk punt stelde Rodenko zich heel anders op: sterker dan Sierksma was hij van mening dat de voornaamste bron van alle kunst in irrationele lagen van de persoonlijkheid ligt. Rodenko, voor wie het surrealisme al in de oorlogsjaren een uiterst vitale impuls geweest was, keek daarom met genoegen uit naar verdere experimenten waarin de logica een beentje gelicht zou worden. In dit opzicht vond hij zijn mederedacteur Gerrit Borgers, die intussen een grote liefde opgevat had voor de speelse, vaak ook irrationele poëzie van Paul van Ostaijen, aan zijn zijde.

In de redactie van *Podium* begonnen dan ook de niet te onderschatten ego's van Sierksma en Rodenko met hun literatuuropvattingen in een steeds heftiger gevecht verwikkeld te raken, waardoor het voormalig boegbeeld van het verzet langzamerhand de uitstraling van een Laocoöngroep kreeg. Of om een ander beeld te gebruiken: de redactie van *Podium* kreeg geleidelijk sterk de trekken van een paars kabinet *avant la lettre*, waarin duidelijk van elkaar afwijkende opvattingen samengebracht zijn. Gerrit Borgers met zijn gemoedelijke inslag vervulde daarbij de functie van een soort literair D66.

Was *Podium* eind 1948 dus als enige uit de groep voormalige ondergrondse bladen overgebleven, ook bij de jongerentijdschriften die na de

bevrijding opgericht waren, had intussen een drastisch selectieproces plaatsgevonden. Daarbij was - zoals in *Speeltuin van de titaantjes* beschreven is - *Proloog* al in het voorjaar van 1947 aan het speurend oog onttrokken geraakt.

Eind 1948 had ook het laatste uur voor *Het Woord* geslagen, terwijl *Criterium* in dezelfde periode in *Libertinage* opging. Dat betekende dus dat begin 1949 nog maar twee van de in totaal veertien jongerentijdschriften die in mijn overzicht tot dusver uitgebreid ter sprake gekomen zijn, de strijd om het bestaan hadden weten te overleven: *Podium* en *Libertinage*. Twee bladen bovendien waarin de invloed van Ter Braak en Du Perron - ook al wilde Rodenko bij *Podium* dus andere wegen inslaan en had de redactie van *Libertinage* ook volop oog voor nieuwe tendensen in de Angelsaksische literatuur - onmiskenbaar, zo niet hier en daar overheersend was.

Daarbij wil ik ten overvloede nog eens opmerken dat ik het hier heb over de typische jongerenbladen. Er waren verder natuurlijk nog allerlei andere tijdschriften, zoals *De Gids* en *Ad Interim*, maar ze hebben in de ontwikkeling die ik hier schets, nauwelijks een rol gespeeld.

Een veranderd perspectief

De reductie van het aantal jongerenbladen tot *Podium* en *Libertinage* was in zoverre minder, gewenst dat er het gevaar bestond dat daardoor ook het literaire debat in veel opzichten verschralen zou. En dat terwijl er in de afgelopen jaren juist zo veel boeiends gebeurd was. Daarvoor is alleen al de ontwikkeling die *Het Woord* doorgemaakt heeft, illustratief.

Wat bij dat blad in de laatste maanden van 1945 nog een romantische bevlieging was met een duidelijk element van escapisme, bleek drie jaar later te zijn uitgegroeid tot het verlangen om de totale werkelijkheid op een volstrekt originele manier te verbeelden. Daarbij moet worden toegegeven dat dit verlangen nog maar zelden nieuwe poëzie opleverde, maar de ambitie was er. Het hele perspectief bleek na drie jaar veranderd te zijn.

Of om het iets anders te formuleren: in 1945 was het romantische gevoel dat door *Het Woord* uitgedragen werd, nog vooral gericht tegen wat als een overschatting van de verzetspoëzie beschouwd werd, en daarmee tegen een belangrijk deel van de erfenis van *Forum*. De werkelijkheid zoals die was, werd vaak niet aanvaard en in plaats daarvan werd naar verre eilanden weggedroomd, waar nog een vitaal leven mogelijk leek. Eind 1948 werd in de poëzie van sommige dichters de werkelijkheid daarentegen ingelijfd in het vers zelf, maar niet dan nadat die werkelijkheid een poëtische werkelijkheid geworden was: iets wat alleen in dat ene vers als zodanig functioneert.

Zie daarvoor sommige gedichten van Jan G. Elburg en Gerrit Kouwenaar die in de laatste jaargang van *Het Woord* gepubliceerd werden.

Ook al speelde dit proces zich natuurlijk in de eerste plaats in de dichters zelf af, in *Het Woord* werd het wel essayistisch begeleid en werden de creatieve resultaten ervan zichtbaar gemaakt. Daarvan zal ongetwijfeld een stimulerende invloed uitgegaan zijn.

Die essayistische begeleiding was bovendien heel intens en bleek - om aan dit slothoofdstuk ook een kosmische dimensie te geven - achteraf gezien de elegante vorm aangenomen te hebben van een drietrapsraket waarmee het heelal van de vrije poëzie binnen het bereik van de dichters was gekomen. Eerst was er bij Koos Schuur het besef geweest dat het in de dichtkunst vooral om het woord gaat: niet om de volzin als drager van een verstandelijke mededeling of emotionele uiting, maar om het woord als bron voor de poëtische ontbranding. Daarna had Jan Elburg zijn pleidooi gehouden voor het spel van de associaties als creatieve brandstof voor het gedicht, waarna Gerard Diels en - opnieuw - Jan Elburg de poëzie hadden geplaatst in de vrije ruimte van de verbeelding, waar niet het logisch denken heerst, maar waar het bestaan in al zijn geheimzinnigheid en intensiteit ervaren kan worden.

Ook Bert Schierbeek was in zijn pleidooien voor de vernieuwing van het verhalend proza van dezelfde ideeën uitgegaan. Voor hem had de psychologische roman in feite afgedaan, terwijl wat gewoonlijk als werkelijkheid beschouwd wordt, voor hem eerder een zaak van persoonlijke keuze was dan een objectief feit. Ook hij pleitte in dat verband voor een grotere rol van de associaties.

Daarbij was nog iets anders van belang. In het laatste oorlogsjaar en de periode kort na de bevrijding, toen Schierbeek met een fantastische inzet op zoek geweest was naar nieuwe uitdrukkingsvormen, was hij bij het schrijven van de roman die later *Het boek Le Cocq* zou heten, vastgelopen. Hij had zich daarna - vrijwel letterlijk - gestort op een nieuw boek: *Gebroken horizon*, een veel traditioneler roman met een herkenbare chronologische verhaalstructuur en zeker ook niet zonder karaktertekening. Intussen waren de honderden pagina's van het vroegere, onvoltooide boek opzij gelegd, maar ze waren in zijn bewustzijn kennelijk voort blijven zoemen. Toen Schierbeek eenmaal redacteur van *Het Woord* geworden was en hij zich ook geregeld in essays met de toekomst van de roman bezighield, besloot hij fragmenten uit dat indertijd niet voltooide boek als afzonderlijke bijdragen in het blad te publiceren. Dat was een belangrijke daad, niet omdat die fragmenten zo goed waren - het boek is tenslotte niet voor niets pas dertig jaar later gepubliceerd -, maar omdat Schierbeek daardoor onge-

twijfeld verleid zal zijn om op de weg van het experiment verder te gaan: de weg die hem enkele jaren later naar het avontuur van *Het boek Ik* voeren zou.

Het is met dat alles de grote verdienste van *Het Woord* geweest dat daarin van het begin af aan het primaat van het irrationele in de kunst - niet bij wijze van oprisping van een van de medewerkers, maar als uitgangspunt voor het hele tijdschrift - gesteld werd. Zoals al eerder werd beschreven, gebeurde dit alles nog in de eerste plaats via essays en werd maar in enkele gevallen in concrete verzen gerealiseerd wat de dichter voor ogen stond, maar de keuze was gemaakt.

Natuurlijk zou het wegvallen van *Het Woord* niet tot gevolg hebben dat daarmee het irrationele aspect in de poëzie verdwijnen zou - creatieve persoonlijkheden gaan nu eenmaal hun eigen weg -, maar wel bestond er de mogelijkheid dat dit aspect in de artistieke richtingenstrijd van die dagen minder aan bod zou komen. Daardoor zou een belangrijke tegenkracht tegen de grote invloed van de *Forum*-ideeën wegvallen.

Een gouden team

Ook het verdwijnen van *Criterium* zou tot een dergelijk effect kunnen leiden. In de hoofdstukken die aan dit tijdschrift gewijd zijn, hebben we immers gezien dat de interne geschiedenis daarvan grotendeels beheerst werd door in sommige opzichten tegengestelde visies op de ontwikkeling van onze literatuur. Adriaan Morriën en Willem Frederik Hermans waren daarvan de meest opvallende exponenten geweest.

Terwijl Morriën grotendeels in de lijn van *Forum* verder wilde gaan, was Hermans in de afgelopen jaren steeds meer een andere richting ingeslagen. Daarbij vertoonde zijn ontwikkeling een duidelijke overeenkomst met die van Paul Rodenko: ook Hermans wilde zo weinig mogelijk vasthouden aan een traditionele moraal, ook hij vroeg om meer aandacht voor het irrationele.

Dat kwam natuurlijk het meest naar voren in zijn verhalen en in de roman *De tranen der acacia's*, waarin alles door toeval en chaos lijkt te worden beheerst en het uiterst moeilijk is nog onderscheid tussen goed en kwaad te maken. De verontrusting die dit proza teweeg bracht, was groot. Aan de bestaande moraal leek elke basis te gaan ontvallen.

Intussen vertaalde Hermans' voorkeur voor een irrationele opvatting van de werkelijkheid zich in de praktijk van zijn schrijven in een andere benadering dan bij Schierbeek het geval was. Ging de laatste bij het componeren van zijn boeken meer en meer van associaties uit, bij Hermans bleef de

compositie van zijn verhalen en romans een duidelijk klassieke structuur vertonen. De irrationaliteit uitte zich bij hem meer op louter filosofische wijze: in de manier waarop de personages de hen omringende werkelijkheid ervaren. Elke rationele constructie, elke zingeving werd daarbij op de schroothoop gegooid, waarop ook al de traditionele moraal sinds enige tijd een kwijnend bestaan leidde.

Daartegenover vertegenwoordigde Morriën meer het type redacteur dat ook in *Forum* niet zou hebben misstaan. Zijn wereldbeschouwing was grotendeels al in de vooroorlogse periode gevormd en droeg daar de morele zekerheden van mee. Daarom was hij in veel opzichten ook zo geschikt als redacteur van een algemeen cultureel blad als *Criterium* wilde zijn. Morriën zag het duidelijk als de taak van een intellectueel ook in de politieke en maatschappelijke strijd partij te kiezen. Dat heeft er in belangrijke mate voor gezorgd dat de kwestie-Indonesië in *Criterium* zoveel aandacht kreeg, iets wat aan het blad een boeiend extra accent geeft.

Overigens denk ik dat de combinatie Morriën-Hermans voor *Criterium* - een tijdschrift, dat naar mijn gevoel meestal schromelijk onderschat is - een gouden team is geweest. Het is, los van meer humane overwegingen, ook in literair opzicht spijtig dat daaraan na slechts enkele jaren een eind gekomen is. Een tijdschrift van dit niveau met zoveel uitnemende redacteuren is in ons land immers een zeldzaamheid. Aan de andere kant ben ik geneigd te denken dat de breuk in de samenwerking voor Hermans' verdere ontwikkeling eerder een stimulans is geweest dan een barrière. Bovendien heeft de vaderlandse polemiek door dit alles natuurlijk wel een opmerkelijke bloei doorgemaakt...

Criterium ging dus op in *Libertinage*, een tijdschrift dat voor mij bij lezing een grote verrassing is geweest. Tot voor enkele jaren kende ik het blad nauwelijks, ik kende wel de reputatie die het genoot. Daartoe behoorde dat *Libertinage* in de jaren van de beginnende koude oorlog fel anti-communistisch geweest was. Mij was daarbij onbekend dat een militante essayist als Arthur Lehning - geen vriend van de Sovjet-Unie, maar zeker ook geen bewonderaar van het kapitalisme - ooit aan *Libertinage* had meegewerkt, terwijl ook de ronduit anarchistische, uitgesproken radicale uitspraken die H.A. Gomperts in het blad gedaan had, me nooit onder ogen waren gekomen. Ik had er geen vermoeden van gehad. *Libertinage* bleek daardoor in politiek opzicht veel interessanter te zijn dan ik tot enkele jaren geleden gedacht had.

Ook poëtisch bleek dat het geval. Hoewel er over het algemeen in de eerste jaargang van *Libertinage* niet zoveel verzen gepubliceerd werden, is de bijdrage van het blad in dichterlijk opzicht zeker niet onbelangrijk geweest.

De verzen in *Libertinage* hebben vaak, enigszins getekend door het leven, een sceptische ondertoon en doen in dat opzicht volwassener aan dan de jeugdige uitingen van veel dichters rond *Het Woord*. Ze zijn daardoor niet alleen op zichzelf interessant, maar ook als tegenstem. Een geluid dat sindsdien de Nederlandse poëzie is blijven begeleiden en er een duidelijke verrijking van vormt.

We hebben gezien dat het verdwijnen van *Het Woord* kon betekenen dat er een belangrijke tegenkracht tegen de nogal dominerende invloed van de *Forum*-ideeën wegviel. Ik denk dat het opgaan van *Criterium* in *Libertinage*, waarbij Morriën tot de redactie van dat laatste blad toetrad, de tendens in de richting van *Forum* alleen nog maar versterkt heeft. Aangenomen mocht immers worden dat daarmee de lijn-Morriën, die voor een groot deel in het verlengde van *Forum* lag, zou worden voortgezet, terwijl Hermans met zijn opvattingen de kans liep in het publieke debat voorlopig op een zijspoor te belanden. Al gauw werd duidelijk dat daarvan geen sprake zou zijn - Hermans was er nu eenmaal de persoonlijkheid niet naar om zich in een hoek te laten manoeuvreren -, maar in de periode dat *Criterium* verdween, viel daarover nog weinig met zekerheid te zeggen.

Dat betekende dus dat het ernaar uitzag dat de *Forum*-richting voorlopig toonaangevend zou blijven. Weliswaar werd er in de boezem van *Podium* door Paul Rodenko een kleine guerilla tegen gevoerd en keek Hermans, die zojuist *Criterium* als een spreekbuis voor zijn ideeën kwijtgeraakt was, naar nieuwe kansen voor rebellie uit, maar de twee overgebleven jongerenbladen - *Podium* en *Libertinage*-wezen beide grotendeels dezelfde richting uit.

De jonge Rudy Kousbroek, die toen nog niet zo lang geleden de middelbare school verlaten had, zou in mei 1950 over die dominerende *Forum*-invloed in het eerste nummer van het gestencilde tijdschrift *Braak* schrijven: ‘Het wordt gewoon vervelend om achter bijna alle moderne litteratuur het volle, clean-shaven gezicht van ter Braak te zien staan.’[1]

In afwachting van de explosie

De naam *Braak* - deze keer zonder voorvoegsel ‘ter’ - is gevallen en daarmee hebben we een stap gezet over de chronologische grens die ik voor dit boek getrokken had. Toch is het zinnig hier even vooruit te lopen op de gebeurtenissen die ik in het vierde deel van deze reeks bespreken wil. Want het ontstaan van de ‘Beweging van Vijftig’ kan niet los worden gezien van de situatie zoals zij zich eind 1948 in literair Nederland ontwikkeld had.

Daartoe moet eerst iets over de invloed van literaire tijdschriften worden gezegd. Ook ik ben me ervan bewust dat boeken door enkelingen ge-

schreven worden en dat ook de dichters die van de ‘Beweging van Vijftig’ deel uitmaakten, enkelingen waren die toen en later hun eigen weg gegaan zijn. Maar korte tijd is er ook sprake geweest van een zekere *chemistry*, waardoor zij individuen bleven, maar tegelijkertijd een groep vormden, die eigen strategieën ontwikkelde, elkaar in de literaire strijd steunde en positie koos tegen de buitenwereld. R.L.K. Fokkema heeft in zijn uitstekende studie *Het komplot der Vijftigers* (1979) het geheel van deze strategieën ontleed en beschreven.

Welnu, in het spel van groepsvorming speelt het bestaan van literaire bladen een belangrijke rol, omdat zij sinds het begin van de vorige eeuw grotendeels het kanaal vormen, via welke het debat tussen schrijvers zich afspeelt. Ook nu is dat nog tot op zekere hoogte het geval, hoewel minder opvallend dan in de periode kort na de oorlog, toen de invloed van andere media zoveel kleiner was. Duidelijk is dat ik in een studie waarin het hoofdaccent op literaire tijdschriften valt, aan dat aspect niet voorbij kan en wil gaan. Eerlijk gezegd, vind ik het bestaan van die tijdschriften en de invloed die daarvan uitgaat, een van de boeiendste kanten van het hele literaire leven.

Ik denk nu dat de overheersende invloed die de *Forum*-ideeën vanaf het begin van 1949 in de bestaande literaire jongerenbladen gekregen hebben, mede verklaart waarom de jonge dichters die op nieuwe mogelijkheden voor hun poëzie uit waren, hun toevlucht in een heel andere richting gezocht hebben. Hoe verdienstelijk de *Forum*-ideeën op zichzelf immers ook geweest zijn, voor dichters die de poëtische vernieuwing vooral verwachtten van een verdere exploratie van een irrationele werkelijkheid, hadden zij weinig te bieden. En daarmee viel vanaf dat moment ook het geheel van die jongerenbladen als inspiratiebron en verzamelpunt grotendeels weg.

Het is dan ook niet verbazingwekkend dat de schrijvers die de ‘Beweging van Vijftig’ op gang zouden brengen, sindsdien de belangrijkste impulsen tot vernieuwing uit een heel andere hoek gekregen hebben. Het waren schilders, niet dichters die daarbij het voortouw namen. Karel Appel, Corneille, Constant Nieuwenhuys en hun vrienden, die in 1948 de Cobra-groep vormden, sleepten dubbeltalenten als Lucebert en Elburg en schrijvers als Kouwenaar en Schierbeek met zich mee. Uit die kring ontstonden bladen als *Reflex* en *Cobra*, die de startmotor vormden voor de artistieke doorbraak die in die jaren plaatsvinden zou.

Ook uit andere onverwachte hoek kreeg de beweging nieuwe stimulansen. In Parijs richtte de jonge Simon Vinkenoog, die nog niet zo lang geleden bij *Criterium* een literair blauwtje gelopen had, het gestencilde blad *Blurb* op, kort daarna gevolgd door enkele vroegere leerlingen van Het Am-

sterdams Lyceum, Remco Campert en Rudy Kousbroek, die het tijdschrift *Braak* uitgaven. Intussen woedde de strijd tussen de aanhangers van *Forum* en de poëtische vernieuwers in de redactie van *Podium* nog steeds voort: een strijd die tenslotte zou uitlopen op het verzoek aan de jonge dichter Hans Andreus om tot de redactie van dat blad toe te treden. Daarna zou begin 1951 het 'doorbraak-nummer' van *Podium* verschijnen.

Doordat de bestaande literaire tijdschriften de jonge dichters vanaf 1949 in hun vernieuwingsdrang te weinig perspectief boden, besloten zij het dus in een andere richting te gaan zoeken. Ik denk dat het eruptieve karakter dat de 'Beweging van Vijftig' gekregen heeft, mede daaraan toe te schrijven is. Er moest wel een aardschok van minstens 50 op de poëtische schaal van Richter volgen om het *establishment* van zijn plaats te krijgen.

Dat betekent overigens niet dat de nieuwe poëzie volledig als dichterlijk manna uit de hemel kwam vallen. De dichters die die nieuwe poëzie schreven, gingen daarbij voort op een weg die sommige van hen vooral met *Het Woord* al waren ingeslagen. Verder waren er ook allerlei impulsen gekomen uit tijdschriften als *Columbus*, *Proloog*, *Podium* en *Criterium*: ik heb daar in dit boek en in vroegere delen van deze reeks al de aandacht op gevestigd. Maar de vernieuwing bleek tenslotte meer te zijn dan de optelsom van al die impulsen.

Zo kunnen we vaststellen dat de poëtische ontwikkeling zich op de drempel van 1949 in een duidelijke overgangsfase bevond. De tijdschriften, die tot dusver vernieuwende tendensen gebracht hadden, waren verdwenen en nieuwe - met uitzondering van één nummer van *Reflex* - dienden zich nog niet aan.

S. Vestdijk zou in 1960 een essaybundel publiceren onder de titel *Voor en na de explosie*, waarin hij de doorbraak van de experimentele poëzie als een van de beslissende keerpunten in onze literatuur beschouwde.

Kort vóór die explosie had er even een vreemde stilte geheerst.

Eindnoten:

1 *Braak*, pag. 2.

Bibliografie

Aalbers, Paul, ‘Gesprekken met Adriaan Morriën over W.F. Hermans’, in *Maatstaf*, jg. 33, nr. 5 (1985), pag. 2-11.

Anbeek, Ton, ‘Een romanschrijver zet zich af: W.F. Hermans en de na-oorlogse literatuur (1945-1948)’, in *Maatstaf*, jg. 31 (1983), nr. 12, pag. 73-82.

Anbeek, Ton, ‘Existentialisme in de Nederlandse literatuur: een absurd probleem?’, in *Literatuur*, jg. 1 (1984). nr. 1, pag. 4-8.

Anbeek, Ton, *Geschiedenis van de Nederlandse literatuur tussen 1885 en 1985*. Amsterdam, 1990.

Anbeek, Ton, *Na de oorlog. De Nederlandse roman 1945-1960*. Amsterdam, 1986.

Anbeek, Ton, e.a., *Over Conserve. De eerste roman van Willem Frederik Hermans. Kritieken en essays*. Samengesteld door Kees de Bakker. Schoorl, 1988.

Anbeek van der Meijden, A.G.H., ‘*In puinhopen voel ik mij prettig, ergens anders hoor ik niet thuis*’ (Oratie). Amsterdam, 1982.

Bakker, Siem en Jan Stassen, *Bert Schierbeek en het onbegrensde. Een inleidende studie over de experimentele romans*. Amsterdam, 1980.

Bakker, Siem, *Het literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949*. Amsterdam, 1987.

Bakker, Siem, *Literaire tijdschriften van 1885 tot heden*. Amsterdam, 1985.

Bakker, Siem, *Het Woord en Gerard Diels. Vier literair-historische artikelen over het tijdschrift* Het Woord *(1945-1949) en de dichter Gerard Diels (1897-1956)*. 's-Gravenhage, 1980.

Bakker, S.N. [Siem], e.a., *De zwerfkei der menselijke stem. Een inleidende studie over het oeuvre van Bert Schierbeek, samengesteld door deelnemers aan de doctoraal-werkcolleges moderne Nederlandse letterkunde*. Nijmegen, 1977.

Beekman, Klaus en Mia Meijer, *Kort Revier. Gerard Reve en het oordeel van zijn medeburgers*. Amsterdam, 1973.

Bergsma, A. en J.M.J. Sicking, ‘Een tweede wereld achter de eerste. Surreële tendensen in het verhalend proza van de *Criterium*-generatie’, in *De Gids*, jg. 154, nr. 10 (oktober 1991), pag. 775-790.

Blom, J.C.H., ‘Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)’, in *Bijdragen en mededelingen betreffende de geschiedenis der Nederlanden*, dl. 96 (1981), pag. 300-333.

Boltendal, R., *Boekmakers. Portretten van uitgevers*. Amsterdam, 1965.

Borgers, G., e.a., *De Beweging van Vijftig*. Amsterdam, 1965.

Borgers, G., e.a., *Losse planken van het tienjarig Podium: uit hun verband gerukt en bijeengestapeld door de huidige Podium-redactie*. Den Haag, 1956.

Brokken, Jan, *Spiegels. Interviews en reportages*. Amsterdam/Antwerpen, 1993.

Calis, Piet, *Gesprekken met dichters*. Den Haag, 1964.

Calis, Piet, *Het ondergronds verwachten. Schrijvers en tijdschriften tussen 1941 en 1945*. Amsterdam, 1989.

Calis, Piet, *Speeltuin van de titaantjes*. Schrijvers en tijdschriften tussen 1945 en 1948. Amsterdam, 1993.

Constandse, A.L., e.a., *De Gids over 1948*, in *De Gids*, jg. 147, nr. 1-2 (januari-februari 1984), pag. 1-133.

Dresden, S., *Existentie-philosophie en literatuurbeschouwing*. Amsterdam, 1946.
Elburg, Jan G., *Geen letterheren. Uit de voorgeschiedenis van de vijftigers*. Amsterdam, 1987.
Elburg, Jan G., *Vroeger komt later*. Ingeleid door Willemijn Stokvis. Amsterdam, 1986.
Evers, Karin, *De andere stemmen. Portret van Bert Schierbeek*. Amsterdam, 1993.
Fens, Kees, *Een gedicht verveelt zich niet. Over poëzie*. Amsterdam, 1987.
Fokkema, R.L.K., *Het komplot der Vijftigers. Een literair-historische documentaire*. Amsterdam, 1979.
Funke, Vera, *Immer Met Moed. Een portret van de uitgever J.M. Meulenhoff (1869-1939)*. Amsterdam, 1995.
Gilliams, Maurice, *Journaal van de Dichter*. Samengesteld en uitgeleid door Martien J.G. de Jong & ingeleid door Paul de Wispelaere. Antwerpen, 1997.
Gomperts, H.A., 'Rudolf Asueer Jacob van Lier', in *Jaarboek van de Maatschappij der Nederlandse Letterkunde te Leiden 1987-1988*, pag. 180-196. Leiden, 1989.
Gomperts, H.A., 'Zonder diepe vriendschap' (artikel samengesteld uit correspondentie), in *Hermans-magazine*, jg. 4, nr. 18 (maart 1996), pag. 40-42.
Haasse, Hella S., *De verborgen bron* (4de druk). Amsterdam, 1960.
Hak, Durk, *Fokke Sierksma. Een korte beschrijving van leven en werk, en een voorlopige waardering* (Doctoraalscriptie). Groningen, 1982.
Havenaar, Ronald, *De tocht naar het onbekende. Het politieke denken van Jacques de Kadt*. Amsterdam, 1990.
Hazeu, Wim, 'Het riskante dichtersleven van Bertus Aafjes', in *Vrij Nederland*, 26 november 1988.
Heerikhuizen, F.W. van, *In het kielzog van de romantiek*. Bussum, 1948.
Hermans, Willem Frederik, *De laatste roker* (5de druk). Amsterdam, 1992.
Hermans, Willem Frederik, *De tranen der acacia's*. Amsterdam, 1949.
Hermans, Willem Frederik, *Een landingspoging op Newfoundland en andere verhalen* (3de druk). Amsterdam, 1977.
Hermans, Willem Frederik, *Mandarijnen op zwavelzuur* (2de druk). Amsterdam, 1967.
Hermans, Willem Frederik, *Mandarijnen op zwavelzuur, supplement*. Parijs, 1983.
H[ermans], W[illem] F[rederik], 'Mandarijnen op zwavelzuur. Adriaan Morriën', in *Podium*, jg. 10, nr. 1 (1955), pag. 41-45.
H[ermans], W[illem] F[rederik], 'Mandarijnen op zwavelzuur. Fragment uit het hoofdstuk "Tijdschriften"', in *Podium*, jg. 9, nr. 6 (1954), pag. 277-285.
Hermans, Willem Frederik, *Moedwil en misverstand* (4de druk). Amsterdam, 1966.
Hilberdink, Koen, 'Op zoek naar medestanders: Paul Rodenko 1920-1976', in *Bzzlletin*, jg. 22, nr. 199 (oktober 1992), pag. 3-12.
Hofland, H.J.A. en Tom Rooduijn, *Dwars door puinstof heen. Grondleggers van de naoorlogse literatuur*. Amsterdam, 1997.
Hofland, H.J.A., e.a., *Vastberaden maar soepel en met mate. Herinneringen aan Nederland 1938-1948*. Amsterdam, 1976.
Hoogerhuis, S.S., *Werk & Criterium. Bibliografische beschrijvingen, analytische inhoudsopgaven, indices* (deel 4 van de reeks 'Literaire Tijdschriften in Nederland'). Nieuwkoop, 1981.

Huygens, G.W. en Martin Mooij, *Adriaan van der Veen*. Amsterdam, 1986.
Janssen, Frans A., *Scheppend nihilisme. Interviews met Willem Frederik Hermans*. Amsterdam, 1979.
Jong, Dr. L. de, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog* (wetenschappelijke editie, deel 6-8).'s-Gravenhage, 1975-'78.
Kadt, J. de, *Het fascisme en de nieuwe vrijheid* (3de druk). Amsterdam, 1980.
Keizer, Madelon de, *Het Parool 1940-1945. Verzetsblad in oorlogstijd*. Amsterdam, 1991.
Klein, P.W., e.a., *Herrijzend Nederland. Opstellen over Nederland in de periode 1945-1950*. Den Haag, 1981.

Leeuwen, W.L.M.E. van, *Avonden op Drienerwolde. Herinneringen en ontmoetingen*. Amsterdam, 1966.
Leiker, Sjoerd, *De waterklok. Herinneringen en beschouwingen*. Amsterdam, 1991.
Lewin, Lisette, *Het clandestiene boek 1940-1945*. Amsterdam, 1983.
Lucebert, *Apocrief - De analphabetische naam* (3de druk). Amsterdam, 1957.
Maele, Jan van, *Jan Gommert Elburg: Liefde, oorlog en poëzie*. Gent, 1985.
McMillan, Dougald, *Transition. The history of a literary era 1927-1938*. Londen/Amsterdam, 1975.
Molin, Rob, *Het heelal in de huiskamer. De poëticale opvattingen van Adriaan Morriën*. Hoensbroek, 1995.
Morriën, Adriaan, *De gruwelkamer van W.F. Hermans of ik moet altijd gelijk hebben*. Amsterdam, z.j. [1955].
Morriën, Adriaan, *Ik heb nu weer de tijd*. Amsterdam/Antwerpen, 1996.
Morriën, Adriaan, *Plantage Muidergracht* (2de druk). Amsterdam, 1989.
Morriën, Adriaan, *Verzamelde gedichten*. Amsterdam, 1993.
Mulisch, Harry, *Mijn getijdenboek*. Amsterdam, 1975.
Olm, Rob van, *Recht al barste de wereld. Reina Prinsen Geerligs en de ondergang van de verzetsgroep cs-6*. Schoorl, 1998.
Oorschot, Geert van, *Brieven van een uitgever*. Amsterdam, 1995.
Oudvorst, A.F. van, 'Intellectuelen en de wereld na 1945', in *Maatstaf*, jg. 37, nr. 8-9 (1989), pag. 38-51.
Oversteegen, J.J., *In het schuim van grauwe wolken. Het leven van Cola Debrot tot 1948*. Amsterdam, 1994.
Pam, Max, 'Interview met Willem Frederik Hermans', in *Maatstaf*, jg. 32, nr. 3 (1984), pag. 1-12.
Pannekoek, Yvo, *Memoires van Yvo Pannekoek* (4de druk). Amsterdam, 1983.
Pels, Dick, *Het democratisch verschil. Jacques de Kadt en de nieuwe elite*. Amsterdam, 1993.
Plas, Michel van der, *Mooie vrede. Een documentaire over Nederland in de jaren 1945-1950*. Utrecht, 1966.
Puchinger, Dr. G., *Nederlandse minister-presidenten van de twintigste eeuw*. Amsterdam, 1984.
Raat, G.F.H., 'Twee maal het eerste hoofdstuk van "De avonden"', in *De Schans*, nr. 4 (april 1977), pag. 13-22.
Redeker, Hans, *Existentialisme. Een doortocht door philosophisch frontgebied*. Amsterdam, 1956.
Renders, Hans, 'W.F. Hermans en het surrealisme', in *Het Oog in 't Zeil*, jg. 4, nr. 4 (april 1987), pag. 14-19.
Reve, Gerard, *Schoon schip* 1945-1984. Amsterdam, 1984.
Rodenko, Paul, *Gedichten*. Amsterdam, 1951.
Rodenko, Paul, *Nieuwe griffels schone leien. Een bloemlezing uit de poëzie der avant-garde*. Den Haag/Antwerpen, 1954.
Rodenko, Paul en Gerrit Borgers, 'Ter Braak en de experimentelen. Briefwisseling tussen Paul Rodenko en Gerrit Borgers', in *Maatstaf*, jg, 6, nr. 9-10 (1958-'59), pag. 722-741.
Roegholt, Richter, *De geschiedenis van De Bezige Bij 1942-1972*. Amsterdam, 1972.
Scheltema, J.M.W., *Chansons, gedichten en studentenliederen*. Samengesteld door L.Th. Lehmann. Amsterdam, 1948.

Schenkeveld-Van der Dussen, M.A., e.a., *Nederlandse literatuur, een geschiedenis*. Groningen, 1993.
Schierbeek, Bert, ‘Een paar opmerkingen naar aanleiding van “Gesprek over nederlands proza en avantgarde”’, in *Rasters*, pag. 134-137. Amsterdam, 1978.
Schierbeek, Bert, *Terreur tegen terreur / Gebroken horizon / Het boek Le Cocq*. Uitgave verzorgd door Siem Bakker en Jan Stassen. Amsterdam, 1979.
Schouten, Wim, *Een vak vol boeken. Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij*. Amsterdam, 1988.

Schuur, Koos, *Gedichten 1940-1960*. Amsterdam, 1963.
Schuur, Koos, *Herfst, hoos en hagel* (2de druk). Amsterdam, 1947.
Schuur, Koos, *De kookaburra lacht* (2de druk). Amsterdam, 1966.
Severen, Toon van, e.a., *Bert Schierbeek 70*. Amsterdam, 1988.
Sicking, J.M.J., *Podium 1944-1969. Bibliografische beschrijving, analytische inhoudsopgave, index* (deel 6 van de reeks 'Literaire Tijdschriften in Nederland'). Nieuwkoop, 1986.
Sierksma, Fokke, e.a., *Commentaar op Achterberg. Opstellen van jonge schrijvers over de poëzie van Gerrit Achterberg.* 's-Gravenhage, 1948.
Sierksma, Fokke, 'Met sympathie en respect', in *Raster*, jg. 5, nr. 2, (Willem Frederik Hermansnummer, zomer 1971), pag. 169-176.
Stokvis, Willemijn, *Cobra. Geschiedenis, voorspel en betekenis van een beweging in de kunst van na de tweede wereldoorlog*. Amsterdam, 1974.
S[traten], H[ans] v[an], 'Fool, foolde, gefoold', in *Propria Cures*, jg. 100, nr. 12, pag. 6.
Straten, Hans van, *Ze zullen eikels zaaien op mijn graf. Teruggevonden gesprekken uit 1962 met Willem Frederik Hermans*. Amsterdam, 1995.
Struyker Boudier, Henk, *Speurtocht naar een onbekende. Anna Blaman en haar Eenzaam avontuur*. Amsterdam, 1973.
Tas, S., *Intellect en macht*. Haarlem, z.j. [1937].
Uyl, Liesbeth den, *Ik ben wel gek maar niet goed*. Utrecht/Antwerpen, 1987.
Veen, Adriaan van der, *Blijf niet zitten waar je zit*. Amsterdam, 1972.
Veen, Adriaan van der, *Het vroege werk*. Amsterdam, 1978.
Vestdijk, S., *Gestalten tegenover mij. Persoonlijke herinneringen*. Den Hang, 1961.
Vestdijk, S., *Voor en na de explosie. Opstellen over poëzie*. Den Haag, 1960.
Visser, Hans, *Simon Vestdijk. Een schrijversleven*. Utrecht, 1987.
Vries, Gert Jan de, *Ik heb geen verstand van poëzie. G.A. van Oorschot als uitgever van poëzie*. Amsterdam, 1995.
Warren, Hans, 'Brieven aan Ammy de Muynck 1945-1947', in *Maatstaf*, jg. 31, nr. 3 (1983), pag. 57-69.
Weijers, Ido, *Terug naar het behouden huis. Romanschrijvers en wetenschappers in de jaren vijftig*. Amsterdam, 1991.
Wennekes, Wim, *Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat*. Amsterdam, 1994.

Personen- en zakenregister

Dit register heeft betrekking op de tekst vanaf ‘Inleiding’ tot en met ‘Slot’. Opgenomen zijn namen van personen, tijdschriften en kranten, boektitels en een aantal belangrijke onderwerpen.

Aafjes, Bertus, 25, 51, 59, 64, 83, 105, 155, 158, 159, 170, 179, 181, 186, 199, 200, 206, 213, 214, 228, 229, 293, 294, 319, 379
Aart, R. van (ps. van Rudie van Lier), 166
Achter slot en grendel, 27
Achterberg, Gerrit, 130, 142, 143, 154, 158, 183, 200, 201, 203, 228, 229, 239, 248, 283, 324, 331
Ad Interim, 149, 150, 214, 392
Adama van Scheltema, C.S., 83
Aeschylus, 70
Afscheid van Lida, 193
Aken, Piet van, 81
Amstelbode, De, 110
Amsterdamsche Boek- en Courantmaatschappij (ABC), 311, 358
Andreus, Hans, 398
Anwar, Chairil, 264, 266
Apin, Rivai, 265, 266
Apocalypse movement, 122, 156
Appel, Karel, 148, 397
Aragon, Louis, 130, 195
Arbeiderspers, De (A.P.), 150, 309, 360, 371, 375, 378
Atoombom, 71, 72, 103, 107, 372, 373, 377
Attila, 280
Auden, W.H., 122
Augustin, Elisabeth, 153
Austen, Jane, 296
Avonden, De, 128, 138, 155, 249, 250, 275, 284, 289, 308, 321

Baanbreker, De, 217, 350, 355
Baaren, Theo van, 51, 53, 78
Bach, Johann Sebastian, 185, 291, 294
Bakker, Bert, 359
Bakker, Piet, 52
Bakker, Siem, 11, 29, 150
Balkema, A.A., 180
Balzac, Honoré de, 160, 168, 277
Barneveld, G.H., 268
Batten, Fred, 164, 165, 171, 180, 181, 235, 241, 266, 295, 342
Baudelaire, Charles, 164, 319
Beauvoir, Simone de, 111, 376
Been, Joh., 262
Beerling, R.F., 242, 314
Belcampo, 345
Benda, Julien, 239
Berlioz, Hector, 185
Beweging, De, 158, 346
Bewolkt bestaan, 203, 311, 321

Beyen, J.W., 343
Bezige Bij, De, 11, 12, 15, 17-19, 23, 27-33, 35-42, 44-47, 49-52, 54, 56, 63-65, 71, 73-75, 80, 82, 88, 97, 100-102, 118, 126, 127, 134, 135, 142, 146, 150, 180, 181, 308, 313, 316
Bierce, Ambrose, 381
Bigot, Pauky, 21, 23, 84, 89, 135
Binnendijk, D.A.M., 193, 329, 339
Blaman, Anna, 19, 51, 113, 115, 116, 158, 161, 162, 182, 230, 236, 248, 258, 283, 284, 331, 332
Blijf niet zitten waar je zit, 205, 341
Blijstra, R., 18, 42
Bloem, J.C., 199, 319
Blommestein, Charles van, 17, 19, 23, 30, 33, 34, 36, 40, 42-44, 46, 51, 54, 65, 181
Blurb, 397
Boek Ik, Het, 147, 157, 394
Boek Le Cocq, Het, 127, 128, 145, 147, 153, 155, 393
Boek van Nu, Het, 309
Bonniers Litterära Magasin, 33
Bons, Jan, 54
Boon, Louis Paul, 153
Bordewijk, F., 18, 275, 277, 288, 332
Borgers, Gerrit, 95, 142, 146, 204, 213, 243, 244, 246, 254, 298, 300, 302, 310, 325, 351-353, 370, 374, 375, 391
Bosch en Keuningh, 17
Braak, 396, 398
Braak, Menno ter, 25, 57, 76, 86, 107, 109, 117, 129, 133, 144, 164, 171, 172, 176, 177, 197, 229, 231, 241, 252, 253, 255, 261, 285, 286, 329, 335, 336, 341-343, 346-348, 355, 362, 363, 367, 368, 371, 374, 379, 384, 385, 387, 390-392, 396
Brabander, Gerard den, 21, 76, 77, 83, 107, 130, 154, 158, 203, 293, 294
Brahms, Johannes, 185
Brandaan, Sint, 144
Breton, André, 130
Breughel, G.W., 99
Brink, R.E.M. van den, 52

Brontë (Anne, Charlotte, Emily), 296
Bruggen, Carry van, 359
Buckinx, Pieter G., 81
Buddingh', C., 75, 76
Buysse, Cyriel, 160

Cahiers van een lezer, 235
Caldwell, Erskine, 313
Callenbach, G.F., 277
Camoës, Luis, 87
Campert, Jan, 17
Campert, Remco, 398
Camus, Albert, 281
Capitale de la douleur, 130
Carmiggelt, Jan, 376, 377
Carmiggelt, Simon, 309, 312, 345, 376
Carnaval der burgers, Het, 367
Catastrofe der scholastiek, 342
Celly, lessen in Charleston, 266
Centaur, 117
Cervantes, Miguel de, 160
Chansons, gedichten en studentenliederen, 274
Char, René, 130
Charles, J.B., 141, 142, 282, 292
Churchill, Winston, 241, 311, 314
Cicero, 18
Ciske de rat, 274
Clausen, P., 341
Cleveringa, R.P., 167
Cobra, 94, 148, 149, 397
Colenbrander, H.T., 168
Colenbrander, W.S.A. (Sybout), 168-170, 199, 200, 213, 231
Colijn, Hendrikus, 303
Columbus, 76, 105, 108, 116, 117, 118, 132, 172, 207, 215, 216, 242-246, 345, 346, 390, 391, 398
Commentaar op Achterberg, 142, 143
Condition humaine, La, 87
Conservatieve hart en andere essays, Het, 188
Conserve, 138, 178, 200, 268, 275, 310
Contact (uitgeverij), 21, 112, 113, 165, 171, 243, 244, 247, 254, 300, 302, 339, 351
Cordan, Wolfgang (ps. van Heinz Horn), 139
Corneille, 148, 397
Coster, Dirk, 360, 378, 379
Coué, Emile, 276
Crevel, René, 130
Criterium, 12, 13, 20, 27, 39, 82, 83, 108, 110, 112, 118, 125, 128, 138, 145, 146, 150, 158-338, 344, 345, 348, 352, 353, 356, 360, 366, 369, 381, 386, 392, 394-398
Crone, C.C.S., 51

Daamen (uitgeverij), 359
Debrot, Cola, 158, 161, 165, 167, 171, 173, 203, 230, 242-244, 311, 321
Debrot, Estelle, 243
Debussy, Claude, 186
Decorte, Bert, 81
Dekker, Maurits, 36
Dekking, Flip, 341
Dekking, Frits (Flap), 339-341, 346, 349, 364, 365 (*zie ook*: Yvo K. Pannekoek)
Delftse Courant, 119
Delsen, Leny, 83
Demonen, De, 266, 313
Dendermonde, Max, 20, 25, 27, 39, 319
Dèr Mouw, Johan Andreas, 382
Deyssel, Lodewijk van, 190, 215, 227, 318
Dickens, Charles, 160
Dickinson, Emily, 258
Diels, Gerard, 90, 94, 99, 100, 102, 103, 105, 107, 110-112, 120-123, 125, 127-129, 133-136, 139, 140, 142, 145-149, 156, 203, 393 (*zie ook*: Gérard d'Ilse)
Dingtaal, 342
Dior, Christian, 372
Distelbloem, De, 84
Divina commedia, 186
Djoehana, Mohammad Akbar, 251, 259, 263, 265, 266
Don Quichote, 321
Donkersloot, Nico, 25, 41, 44, 45, 50, 80
Doornen zeel, Het, 94, 99, 111
Doortocht, 225, 226, 379
Dostojevski, Fjodor M., 133, 160, 277
Dresden, S. (Sem), 111, 231, 235, 236, 242, 285, 314, 324, 353
Drie getuigen, 17, 73
Drie vrienden, 133
Driehoek, De, 309, 310, 325
Drion, F.J.W., 203
Drion, Huib, 167-171, 183, 187, 188, 191, 199-201, 203, 210, 211, 213, 231, 247, 248
Drion, Jan, 167, 168
Dualist, De, 290
Dubois, Pierre H., 158, 257, 269, 294, 331
Duchâteau, Mies, 180
Dudok, W.M., 202
Duinkerken, Anton van, 18, 342

Eckeren, Gerard van, 309
Eenzaam avontuur, 115, 331
Eggels, Hanneke, 12
Elburg, Jan G., 21, 23, 29, 35, 38, 47, 48, 61, 64, 76-78, 80, 82-85, 89, 92, 105, 107, 108, 111, 123-125, 129-132, 134-136, 140, 144, 146-149, 151, 154-156, 276, 393, 397 (*zie ook*: Jan Rengertsz)
Elf sonnetten op Friesland, 170
Elias of het gevecht met de nachtegalen, 189, 207
Eliot, T.S., 21
Elsevier, 25, 28, 39, 42, 52, 190
Eluard, Paul, 21, 130

Emmens, J. (Jan), 248, 261, 281, 345, 360, 380, 386
Engelman, Jan, 35, 46, 50, 71, 96, 158, 294
Ernst, Max, 229
Être et le néant, L', 139
Eugen, Fred. von, 311, 358

Eugen-Van Nahuys, Alice von, 311, 356-359
Evenhuis, Eddy, 20, 23, 48, 51, 69, 123
Existentialisme, 103, 111, 121, 135, 146, 147, 153, 231, 245, 335, 343, 376, 384
Existentialisme. Een doortocht door philosophisch frontgebied, 135
Expressionisme, 77, 150
Eyk, Henriëtte van, 30, 38, 73
Eylders, Toos, 83

Fallières, Clément Armand, 372
Fascisme en de nieuwe vrijheid, Het, 350, 354, 355
Faulkner, William, 266
Ferdinand Huyck, 341
Fokkema, R.L.K., 397
Forum, 39, 56, 107, 150, 156-158, 164, 166, 175, 214, 235, 255, 276, 285, 286, 324, 329, 335, 336, 346, 348, 360, 374, 379, 385, 387, 388, 392, 394-398
Franquinet, Robert, 123, 267, 283, 331
Freud, Sigmund, 385
Friedericy, H.J., 248 (*zie ook*: H.J. Merlijn)
Frijda, Leo, 87

Galen Last, H. (Henk) van, 252, 346-349, 351, 357, 359, 360, 378, 379, 385
Gans, Jacques, 267, 294, 345, 383
García Lorca, Federico, 111, 130
Geboorte van Jan Klaassen, De, 78, 106, 190, 194, 195, 230, 240
Gebroken horizon, 88, 98, 99, 127, 393
Gedichten (keuze uit *Voorpost*), 29
Gedichten (Vroman), 269
Geert Lubberhuizen, uitgever. Het mysterie van de Van Miereveldstraat, 16
Geisler, 278
Geld speelt de grote rol, 205
Gelder, Jan van, 386
Gemeenschap, De, 342, 346
Gerbrandy, P.S., 343
Gerrit Achterberg, de dichter van de sarcophaag, 170
Getij, Het, 346
Geus, De, 167, 187
Gevangenis, 348
Gevecht met de muze, Het, 159, 170
Geyl, P.C.A., 203
Gide, André, 220
Gids, De, 168, 346, 392
Gilliams, Maurice, 160, 189, 193, 206, 207, 214, 227, 257, 261, 285, 291, 292, 319, 333, 334
Goethe, Johann Wolfgang von, 241
Gomperts, H.A. (Hans), 12, 13, 144, 171, 172, 176, 181, 197, 203, 205, 212, 216, 229, 231, 241, 252-255, 267, 286-288, 297, 324-326, 333-335, 339-346, 348, 352-354, 356, 357, 359, 360, 362, 366-371, 373-375, 377, 379, 383-389, 395
Gomperts-Huikeshoven, Willempje (Huikje), 344, 371, 374 (*zie ook*: Huik)
Gorcum, Van, 350

Gorki, Maxim, 160
Gorter, Herman, 21
Govers, Albert Jan, 64
Graft, Guillaume van der, 216
Grazell, Karel L., 294 (*zie ook*: Leins Janema)
Grensconflict, 145
Greshoff, Jan, 21, 109, 160, 205, 217, 286, 321, 329
Grijnen, G. van (ps. van Willem Frederik Hermans), 282, 292, 293
Groene Amsterdammer, De, 54, 260
Grönloh, J.H.F., 258
Groot, Jan H. de, 20, 28, 32, 36, 37, 42, 43, 51
Groot Nederland, 40, 43, 164, 217, 233
Gruwelkamer van W.F. Hermans of ik moet altijd gelijk hebben, De, 224, 336
Gulden Winckel, Den, 20, 80, 329
Gulliver's travels, 321

Haagsch Dagblad, 346, 351, 378
Haagsche Post, 110
Haan, Jacques den, 140, 156, 203, 235, 359
Haarsma, Menno van (ps. van Sjoerd Leiker), 17, 23
Haasse, Hella S., 51, 66, 67, 69, 106, 113, 128
Hanlo, Jan, 236, 237, 239, 247, 283, 296, 297
Hansen, 375
Hartog, Jan de, 52
Hartslag, 159, 164
Hatta, Mohammad, 180, 231
Hattum, Jac. van, 199, 379
Haydn, Joseph, 185
Heerikhuizen, F.W. (Frits) van, 159, 161, 163
Hegel, Georg, 150
Heidegger, Martin, 139, 266
Heldring, J.L., 205
*Hélène in het heela*l, 27, 116, 147
Hemingway, Ernest, 84, 226
Herfst, hoos en hagel, 71
Hermans, Willem Frederik, 12, 109, 138, 166, 167, 172, 178, 182, 193, 199-201, 203, 204, 206-209, 211, 212, 214-227, 229, 230, 232, 234-236, 239-242, 245-247, 249, 251, 253-258, 260-262, 266, 268, 269, 275-282, 284-294, 297-301, 303-310, 312-316, 318-322, 324-326, 328, 331-338, 343, 345, 352, 369, 379, 385, 394-396 (*zie ook*: G. van Grijnen)
Herreweghen, Hubert van, 81
Heutsz, J.B. van, 322
Heuven Goedhart, G.J. van, 343
Histoire du surréalisme, 88, 103
Hitler, Adolf, 264
Hoekstra, Han G., 20, 33, 36,

37, 42, 44, 83, 84, 116, 158, 161, 167, 171, 173
Hölderlin, Friedrich, 71, 240
Hollandsch Weekblad, 205
Hoornik, Ed., 21, 25, 125, 158, 159, 161, 164, 166, 167, 171, 173, 182, 205, 226, 249, 293, 294, 307
Hordijk, Gerard, 339
Horn, Heinz, 139 (*zie ook*: Wolfgang Cordan)
Horror cœli en andere gedichten, 200, 269
Housman, A.E., 319
Hout van Bara, Het, 266, 284
Hugnet, Georges, 130
Huik (ps. van Willempje Gomperts-Huikeshoven), 344, 368
Huis clos, 299
Huxley, Aldous, 266

Ibsen, Henrik, 160
Idylle in New York en andere verhalen, 205
Iersche nachten, 234
Ik ben wel gek maar niet goed, 258
Ik heb nu weer de tijd, 229
Ilse, Gérard d' (ps. van Gerard Diels), 110
In aanbouw, 217
In deze grootse tijd, 235
In memoriam Charles Edgar du Perron et Menno ter Braak, 18
In pyama, 115
Indonesië (relatie met), 180, 181, 210, 231, 251, 259-266, 276, 278, 279, 283-285, 322, 323, 328, 329, 332, 333, 345, 356, 381, 382, 388, 395
Indonesische overpeinzingen, 181
Intellect en macht, 355
Ivoren wachters, 316

Jacob, Max, 195
Jacques en Jacqueline, 147
Jagen om te leven, 341
Janema, Leins (ps. van Karel L. Grazell), 294
Je wist het toch..., 295
Johannes (apostel), 15
Johannes de Doper, 78
Jolas, Eugene, 87
Jong, Dola de, 321
Jong, L. de, 365
Jong, Max de, 199, 246, 254, 353
Jonge Onthouder, De, 348
Jouve, P.-J., 130
Joyce, James, 88, 140, 150, 156, 203, 318
Juliana (prinses, koningin), 180, 303, 305, 307, 311

Kadt, Jacques de, 223, 274, 275, 346, 350-352, 354-356, 358, 359, 365, 366, 370, 373, 377, 378, 383, 387
Kafka, Franz, 41, 91, 209, 210
Kamphuis, Gerrit, 73

Kant, Immanuel, 313
Katan, Hans, 87
Kemp, Pierre, 202, 228, 229, 239, 283, 324, 331
Klant, J.J. (Joop), 78, 106, 190, 194, 215, 230, 240, 247, 257, 284
Klee, Paul, 229
Kloos, Willem, 318, 319
Koestler, Arthur, 223, 241, 266, 358
Komplot der Vijftigers, Het, 397 *Koninkrijk der Nederlanden in de tweede wereldoorlog, Het*, 365
Kool, Halbo C., 18-20, 28, 30, 32, 36, 37, 42, 51
Koolhaas, Anton, 260
Korenharp, De, 288
Kousbroek, Rudy, 396, 398
Kouwenaar, Gerrit, 143, 147-149, 153, 155, 199, 393, 397
Kroonder, F.G., 359
Kuipers, Reinold, 150
Kunst der fuga, De, 292
Kussen door een rag van woorden, 167, 200

Laars vol rozen, Een, 170
Laatste roker, De, 300
Lampo, Hubert, 81
Langen, Ferdinand (ps. van Egbertus Pannekoek), 20, 22-28, 35, 37-39, 41, 42, 44, 45, 47, 49, 50, 52-54, 56, 58, 60, 63, 64, 68-72, 74, 78-80, 82, 86, 92, 96, 97, 104, 106-108, 111, 113-118, 126, 128, 133, 134, 139, 140, 147, 149-152, 155
Larbaud, Valéry, 187
Leeuw, Aart van der, 24, 25, 106
Leeuw, Gerardus van der, 46
Leeuwe, Hans de, 323
Leeuwen, Wendeline van, 346, 371
Leeuwen, W.F. (Huyck) van, 12, 13, 212, 252, 254, 339-346, 352, 354, 356-360, 362, 368, 371, 374-376, 378, 379, 386-389
Leeuwen, W.L.M.E. van, 86, 89, 133
Lehmann, L.Th. (Louis), 164, 272, 274, 380, 386
Lehning, Arthur, 343, 369, 374, 377, 378, 395
Lehning, Madeleine, 374
Leidsch Dagblad, 271, 273
Leiker, Sjoerd, 17-20, 22, 23, 27-32, 35, 36, 37, 41-44, 48, 51, 73-75, 82, 139-141, 304 (*zie ook*: Menno van Haarsma)
Lekkerkerker, Kees, 116, 217, 325, 346
Lenin, Wladimir I., 354
Lennep, Jacob van, 341
Leopold, J.H., 21
Libertijn, De, 357
Libertinage, 12, 13, 144, 212, 287, 297, 302, 310, 316, 317, 320, 324-328, 333-335, 337-389, 392, 395, 396
Lichting, 143
Lier, Rudie van, 164-170, 173, 188, 199, 200, 204, 205, 212, 213, 235, 241, 295 (*zie ook*: R. van Aart)
Life, 307

LiLaLub (ps. van Geert Lubberhuizen), 16
Liluli, 339, 340
Literaire tijdschrift Het Woord 1945-1949, Het, 29
Litterair Paspoort, 193, 202, 303
Livres ouverts, Les, 130
Loggem, Manuel van, 307
Lokhorst, Emmy van, 41, 44
Louw, Tine, 139
Louwerse, P.C., 262
Lubberhuizen, Geert, 15-20, 23, 27-31, 34, 37, 38, 42, 46, 47, 50-54, 63, 73, 74, 118, 126, 146, 180, 181, 313 (*zie ook*: LiLaLub en Bas Ruys)
Lucebert (ps. van Bert Swaanswijk), 94, 147-149, 153, 397
Luxemburg, Rosa, 354

Maclaine Pont, Anne, 17
Maecenas, 209
Magritte, René, 289
Mahatmanto, 265
Mallarmé, Stéphane, 139,164
Malraux, André, 87, 117, 193
Man voot het venster, De, 207
Mandarijnen op zwavelzuur, 215, 218, 219, 224, 312, 326, 337
Mansholt, S.L., 328
Marja, A. (ps. van Arend Theodoor Mooij), 19, 20, 24, 25, 38, 91, 100, 195-197, 226, 227, 317, 319
Marsman, H., 35, 46, 65, 71, 86, 133, 158, 164, 261, 319, 321, 362, 363, 375, 376, 378, 385
Marx, Karl, 150, 369, 370, 377
Maupassant, Guy de, 165
Meijers, E.M., 167
Meinsma, Gerrit, 49
Melle, 130
Memoires van Yvo Pannekoek, 365
Mendels, Josepha, 296, 332
Meneer Vissers hellevaart, 126
Merleau-Ponty, Maurice, 391
Merlijn, H.J. (ps. van H.J. Friedericy), 248
Mesritz, Denis, 187
Messurier, Jeanette le, 205
Meulenhoff, J.M. (uitgeverij), 158, 160, 161, 167, 170, 181, 234, 237, 261, 278, 279, 300, 310, 326
Meulenhoff, Jacqueline, 161, 162, 207, 220, 236, 237, 248, 261
Meulenhoff, Johannes Marius, 160
Meulenhoff, John, 25, 27, 28, 38, 159-163, 165, 167, 170, 193, 196, 205-207, 210, 213, 218-222, 224, 225, 233, 242-244, 246, 252-255, 257, 261, 268, 278, 279, 287, 294, 297, 298, 301-304, 307, 309, 311, 315-317, 319, 324, 333, 353, 356
Meyland, Frank, 81
Michaelis, Hanny, 186, 307, 308
Militair Gezag, 32, 33, 35, 41, 45, 46, 167, 171
Minco, Marga, 116

Minne, Richard, 193
Misdaad en straf, 133
Moedwil en misverstand,307, 310, 385
Moeljono, Joke, 251, 259, 261, 264-266, 278, 309, 332
Mok, Maurits, 18
Molin, Rob, 336
Molitor, Jan (ps. van Aimé van Santen), 258
Mooij, Arend Theodoor (Theo), 20 (*zie ook*: A. Marja)
Morriën, Adriaan, 12, 31, 158-161, 163-173, 175, 176, 178, 180, 181, 184, 190, 192-194, 196, 199-207, 209-217, 220, 222, 224, 225, 228, 229, 231-237, 239-249, 251-255, 257-261, 263, 267, 269, 271, 275-278, 281-283, 285-288, 290, 291, 293, 295-298, 300, 301, 303-306, 309-312, 315-318, 322, 324-327, 331-337, 343, 345, 352, 353, 381, 385, 394-396
Morriën, Adrienne, 306
Morriën, Alissa, 165, 255, 306, 325
Morriën-Oldenburg, Guusje, 165, 193, 255, 306
Mozart, Wolfgang Amadeus, 185
Mulisch, Harry, 262, 317, 318
Multatuli, 227, 240, 242, 263, 323, 342, 354
Munch, Edvard, 155
Munneke, Hilly, 350
Muynck, Ammy de, 76

Nacht in den middag, 223
Nadeau, Maurice, 88, 103
Nagel, Wim, 141, 302, 304, 310 (*zie ook*: J.B. Charles)
Napoleon, voor en tegen in de Fransche geschiedschrijving, 203
Nasoetion, Ida, 265
Nationale Rotterdamsche Courant, 206
Nausée, La, 98
Naville, Pierre, 130
Nescio, 93, 258
Neve, G.P. de, 21, 113, 254, 351
Nicola, Johan (ps. van Hans Redeker), 86
Nietzsche, Friedrich, 87, 150, 164, 376
Nieuw Vlaams Tijdschrift, 261
Nieuwe Gids, De, 56, 158, 346
Nieuwe Kern, De, 355
Nieuwe Rotterdamsche Courant (NRC), 206, 268, 317
Nieuwe Stem, De, 112, 384
Nieuwe Vrijheid, De, 350
Nieuwenhuys, Constant, 148, 397
Nieuwenhuys, Rob, 210, 295
Nieuwsblad voor den Boekhandel, 172
Nijhoff, M., 31, 54, 105
Nijlen, Jan van, 193
Noord-Ooster, De, 20
Nord, Max, 195-197, 220, 242, 292, 316, 344, 351, 352, 355, 368

Oefeningen, 205
Oefentocht in het luchtledige, 207

Oeuvres complètes (André Malraux), 193
Ongans, W.F., 260
Oorschot, G.A. (Geert) van, 165, 262, 274, 287, 325, 348-352, 359, 360, 362, 365, 368, 375, 378
Oost-Europa, 201
Opwaartsche Wegen, 24
Ostaijen, Paul van, 21, 391

Palar, L.N. (Nico), 265, 266
Pannekoek, Egbertus, 24 (*zie ook*: Ferdinand Langen)
Pannekoek, Yvo K. (ps. van Frits Dekking), 364, 365
Pape, Gertrude, 53
Papiertoewijzing, 31, 37, 41, 44, 45, 51, 52, 171
Parade der Profeten, 64, 166, 200, 201, 203, 284
Parool, Het, 64, 167, 168, 181, 199, 205, 226, 242, 252, 309, 318, 343, 344, 355, 368, 379
Partisan Review, 311
Pascoaes, Teixeira de, 160
Péret, Benjamin, 130
Perron, E. du, 21, 25, 57, 86, 107, 109, 117, 133, 144, 164, 166, 171, 172, 176-178, 209, 227, 229, 231, 235, 236, 241, 242, 252, 255, 261, 263, 266, 267, 269, 282, 285, 286, 295, 329, 335, 336, 342, 346-348, 355, 362, 363, 371, 374-379, 384, 385, 387, 390-392
Peste, La, 281
Picasso, Pablo, 318
Plantage Muidergracht, 229
Podium, 39, 47-50, 64, 65, 70, 76, 78, 95, 105, 107-109, 116, 117, 129, 133, 139, 142, 144-146, 204, 213, 228, 229, 242-247, 249, 254, 255, 282, 285, 289, 292, 298, 300-302, 309, 310, 316, 317, 319, 320, 325, 334, 350-354, 360, 364, 367, 370, 374, 375, 379, 384-386, 390-392, 396, 398
Podium (Vlaams jongerentijdschrift), 81
Poort, De, 159
Praehistorie, 166
Prinsen Geerligs, Reina, 87
Proloog, 78, 112, 116, 117, 226-228, 242, 325, 346, 392, 398
Prometheus, 359
Propria Cures, 219, 268, 294, 341
Proust, Marcel, 195, 235, 236

Querido, 184, 311, 350, 355-359
Quevedo, Francesco Gomez de, 100

Randwijk, H.M. van, 311
Rantwijk, Arthur van, 216-218, 220-224, 233, 234, 236, 239, 242, 247, 258, 261, 278, 288, 290, 291, 294, 297, 300-302, 310, 311, 314-316, 324, 333, 334, 336, 337, 345, 352
Ravel, Maurice, 290
Redding van Fré Bolderhey, De, 299
Redeker, Gretel, 49, 86

Redeker, Hans, 25, 49, 51, 60, 64, 69, 70, 72, 82, 84-86, 92, 97, 103, 107, 108, 112, 117, 126, 128, 129, 135, 136, 139, 140, 145-147, 150, 153, 156, 185, 195, 196 (*zie ook*: Johan Nicola)
Redeker, Marja (ps. van A. Marja en Hans Redeker), 195, 196, 220
Redon, Odilon, 155
Reenen, Willy van, 18
Reflex, 148, 149, 397, 398
Rengertsz, Jan (ps. van Jan G. Elburg), 84
Resink, G.J., 210
Reve, (Simon) (Gerard Kornelis) van het, 128, 138, 155, 225, 226, 230, 232, 249, 250, 261, 272, 275, 284, 289-291, 307, 308, 315, 318
Rijdes, Barend, 48, 49, 51, 54, 70, 73, 74, 97, 101, 117, 118, 126, 146
Rilke, Rainer Maria, 164, 298, 319
Rimbaud, Arthur, 164
Rodenko, Paul, 109, 132, 133, 142, 157, 172, 201-204, 209, 216, 229, 245, 246, 254-256, 258, 267, 279, 283, 285, 300, 302, 304, 310, 319, 334, 352, 353, 367, 368, 370, 371, 379, 391, 392, 394, 396
Roegholt, Richter, 140
Roland Holst, A. (Jany), 18, 21, 25, 63, 65, 96, 105, 130, 319, 346, 364, 372, 381, 386
Rolland, Romain, 339
Romijn, Jaap, 18
Roos, Elisabeth de, 252, 342, 345, 346, 353, 368, 372, 387
Rose publique, La, 130
Rossi, Tino, 83
Rougemont, Denis de, 241
Rozendaal, W.J., 368
Rudolf de Mepse, 73
Rusland en wij, 274
Ruting, Lotte, 21, 84, 89, 139
Ruys, Bas (ps. van Geert Lubberhuizen), 17

Saint-John Perse, 130
Saint-Simon, Henri de, 369, 370
Salim, 259, 262, 278
Salm en Co., W.L., 268
Samenleving in een grensgebied. Een sociaal-historische studie van de maatschappij in Suriname, 199
Santen, Aimé van, 258 (*zie ook*: Jan Molitor)
Sartre, Jean-Paul, 98, 111, 118, 121, 122, 139, 147, 220, 245, 252, 255, 299, 335, 353, 368, 374, 376, 387, 391
Scarlatti, Domenico, 185
Schaik-Willing, Jeanne van, 79, 161
Scheepmaker, H.J., 123
Scheltema, J.M.W. (Pim), 271-274
Schendel, Arthur van, 24, 106,

160, 205, 207, 209, 214, 230, 235
Schepens, Jan, 261
Schierbeek, Bert, 82, 85-95, 98, 105, 106, 108, 111, 122, 124, 125, 127, 129, 132, 133, 135, 137-139, 145-149, 153, 155-157, 289, 393, 394, 397
Schiller, Friedrich von, 241
Schone Zakdoek, De, 53
Schoonheid als eigenbelang, 378
Schouten, Wim, 30-34, 38, 47, 63, 71, 126, 127, 134, 135, 146
Schubart, Chr. Fr. D., 241
Schubert, Franz, 185
Schuchart, Max, 71, 91. 108, 122
Schuur, Koos, 20-23, 25-32, 35-39, 41, 44, 47-49, 51-54, 56, 58, 61, 62, 64, 65, 67, 69-71, 73-76, 78-84, 88, 89, 91, 92, 96, 97, 99-102, 104-108, 111, 116-119, 122, 123, 126, 127, 129, 130, 135, 136, 139-142, 146, 148, 149, 154-156, 226, 227, 393
Serenade voor Lena, 83, 131
Sierksma, Fokke, 47, 64, 65, 70, 76, 79, 95, 107, 129, 133, 134, 139-142, 145, 146, 213, 235, 242-247, 255, 256, 300, 302, 304, 310, 317, 318, 351, 353, 356, 360, 378, 379, 385, 391 (*zie ook*: Frank Wilders)
Sikkema, J., 45, 46, 50-52
Sjahrazad (ps. van Sutan Sjahrir), 180, 181, 231
Sjahrir, Sutan, 180, 181, 210, 251, 263, 264, 266, 285 (*zie ook*: Sjahrazad)
Sjahsam, 264
Skira, Albert, 193
Slauerhoff, J.J., 86, 105, 163, 219, 319
Sluiter, Gerard, 148
Smet, Gustave de, 261
Smit, Gabriël, 378
Soebandrio, Hoeroestiati, 259, 278
Soetiasoemarga, 265
Sonneveld, Wim, 67
Sötemann, G., 248
Soupault, Philippe, 130
Spectator, De, 269
Spiegel en Stem, 119
Spierdijk, Jan, 84, 116, 307
Spijkers met koppen, 329
Stakhanov, 367
Stalin, Jozef, 275, 311, 355, 383, 384
Steinbeck, John, 241
Stem, De, 309
Stem van Nederland, De, 266
Stendhal, 368, 387
Stern, Esther, 356
Stille opmars, 159
Stoep, De, 239
Stols, A.A.M., 350
Stomme getuigen, 79
Straat, Evert, 111
Straten, Hans van, 215, 216, 219, 246, 254, 255, 353
Stroomversnelling, 67

Sukarno, 180, 231
Surrealisme, 21, 83, 88, 103, 104, 107, 129, 203, 229, 245, 286, 317, 335, 385, 391
Suum Cuique, 200
Svevo, Italo, 381, 387
Swaanswijk, Bert, 148 (*zie ook*: Lucebert)
Sybes, 278, 279
Symbolisme, 21, 53, 57, 67, 107, 155
Symbool, 52, 190

Tacitus, Cornelius, 313
Tammes, A.J.P.C., 242
Tamminga, Fokke, 29
Tanguy, Yves, 83
Tas, Sal, 350, 351, 355
Taylor, Frederick, 367
Telders, B.M., 185
Telders, C.H., 185, 186
Tempel en kruis, 71, 96
Temps Modernes, Les, 252, 319
Terreur tegen terreur, 82, 88
Tex, E. den, 51
Thomas, Dylan, 122, 123, 130, 156
Tijd, De, 110
Tijd in ons hart, De, 86
Tijdelijk Persbesluit, 32, 45, 171
Timmer, Charles B., 165, 268, 274, 300, 303-305, 317, 320, 331
Tooverformule, De, 18
Toovertuin, 256, 298
Tranen der acacia's, De, 138, 218, 219, 223, 225, 226, 239, 253, 260, 261, 268, 269, 280-282, 284, 308, 313, 315, 331, 333, 385, 394
transition, 87
Trollope, Anthony, 296
Trotzky, L., 383
Trouw, 27, 64
Truman, Harry, 311
Turfgravers, De, 348
Tussen twee zomers, 159
Twee werelden, 134
Tzara, Tristan, 268

Ulysses, 88, 203
Unamuno, Miguel de, 132
Undset, Sigrid, 160
Uren en sigaretten, 199
Urteil, Das, 210
Uyl, J.M. (Joop) den, 258, 301, 322, 330, 350

Vaderland, Het (dagblad), 205
Vaderland, Het (dichtbundel van Adriaan Morriën), 276
Vaihinger, Hans, 313
Vak vol boeken, Een, Herinneringen aan veertig jaar leven in en om de uitgeverij, 30, 38, 71, 126, 134, 146
Valéry, Paul, 195

Van verlies en dood, 343
Varangot, Victor, 214
Vasalis, M., 166, 180, 181, 184, 229, 258, 280, 283, 290, 345, 371, 382, 386
Veen, Adriaan van der, 82, 164, 166, 183, 184, 192, 204-210, 212, 214, 217, 219-222, 225, 230-232, 235, 236, 239, 241, 247-249, 251, 258, 261, 262, 277, 278, 282, 284-286, 288,

290, 291, 293, 294, 296, 297, 300-302, 305, 310, 311, 314-317, 324, 329, 332-334, 336, 337, 341, 345, 352
Veen, Robert van der, 205
Veenstra, J.H.W., 252, 346
Veer, Paul van 't, 381
Verboden rijk, Het, 86
Verborgen bron, De, 68, 106
Verhaagen, Niek, 35, 37, 48, 51, 319
Verhoeven, Nico, 78, 105, 118-120, 123, 154
Verleden van Columbus, Het, 207
Vermeulen, Jan, 215, 225, 254, 255
Versteend zeewier, 53
Verwey, Albert, 68, 70, 150, 163
Verwoeste stad, De, 86
Verzen (Hans Redeker), 86
Verzetspoëzie, 61, 62, 65, 67, 75, 76, 107, 156, 392
Vessem, Elizabeth (Liesbeth) van, 258
Vestdijk, S., 30, 33, 35, 36, 40-44, 50-52, 66, 78, 79, 82, 88, 89, 113-115, 126, 192, 205, 257, 262, 266, 299, 302-304, 310, 315-319, 332, 346, 360, 366-368, 371, 385, 398
Vijftigers, 91, 127, 230, 283, 396-398
Vinkenoog, Simon, 275, 290, 397
Virtus Concordia Fides, 272
Visser, Ab, 20, 23, 24, 25, 35, 37, 48, 51, 73, 75, 97, 98
Voeten, Bert, 47, 52, 69, 81, 105, 111, 116, 123, 124, 126, 134, 139, 142, 146-150, 154, 225-227, 241
Voetzoekers, 329
Volk, Het, 18, 20
Volkskrant, de, 378, 379
Voor en na de explosie, 398
Voorpost, 12, 15-52, 71, 79, 104
Vormen, 81
Vox Studiosorum, 16
Vries, Hendrik de, 18, 20, 47, 51, 80, 94, 99, 100, 105, 140, 189, 228, 256, 298, 309
Vries, Theun de, 18
Vriesland, Victor E. van, 44, 320
Vrij Nederland, 54, 111, 201, 226, 227, 294, 307, 309, 312, 319, 322
Vrij Nederlandsch liedboek, Het, 18, 20
Vrije Bladen, De, 342, 370
Vrije Volk, Het, 298
Vrolijk, Maarten, 52
Vroman, Leo, 205, 242, 269, 283, 308, 320, 321, 331, 374
Vroman, Tineke, 374
Vuuraanbidders, De, 262
Vuyk, Bep, 210, 266, 283, 284

Wadman, Anne, 95, 142, 244, 353
Wagenvoorde, Hanno van, 19, 23, 25, 27, 28, 29, 52
Waloejati, 265
Walraven, Willem, 295, 333

W.A.-man, 18
Wandeling door Walein, 247, 257
Warren, Hans, 76, 172, 215
Waugh, Evelyn, 296
Wellenstein, E.P., 191, 192
Welter, Ch.J.I.M., 343
Wennekes, Wim, 16, 29, 52, 181
Were Di, 119
Werk, 67, 205
Werkman, H.N., 86
Wessem, Constant van, 266, 267
Westerik, Co, 368
Westland, 31, 65
Wij hebben vleugels, 183, 184, 206
Wilders, Frank (ps. van Fokke Sierksma), 47, 145
Wilhelmina (koningin), 305, 311, 314
Wilson, Edmund, 343, 387
Wit, Augusta de, 160
Woolf, Virginia, 387
Woord, Het, 11-13, 15-157, 185, 190, 195, 196, 204, 213, 228, 230, 242, 276, 277, 289, 364, 386, 392-394, 396, 398
Wort, Das, 39
Wringer, Henk de, 215

Yeats, W.B., 319
Yogi and the commissar, The, 266

Zuster ter zee, 293, 301
Zwaarte van het licht, De, 294
Zwarte Schaap, Het, 180